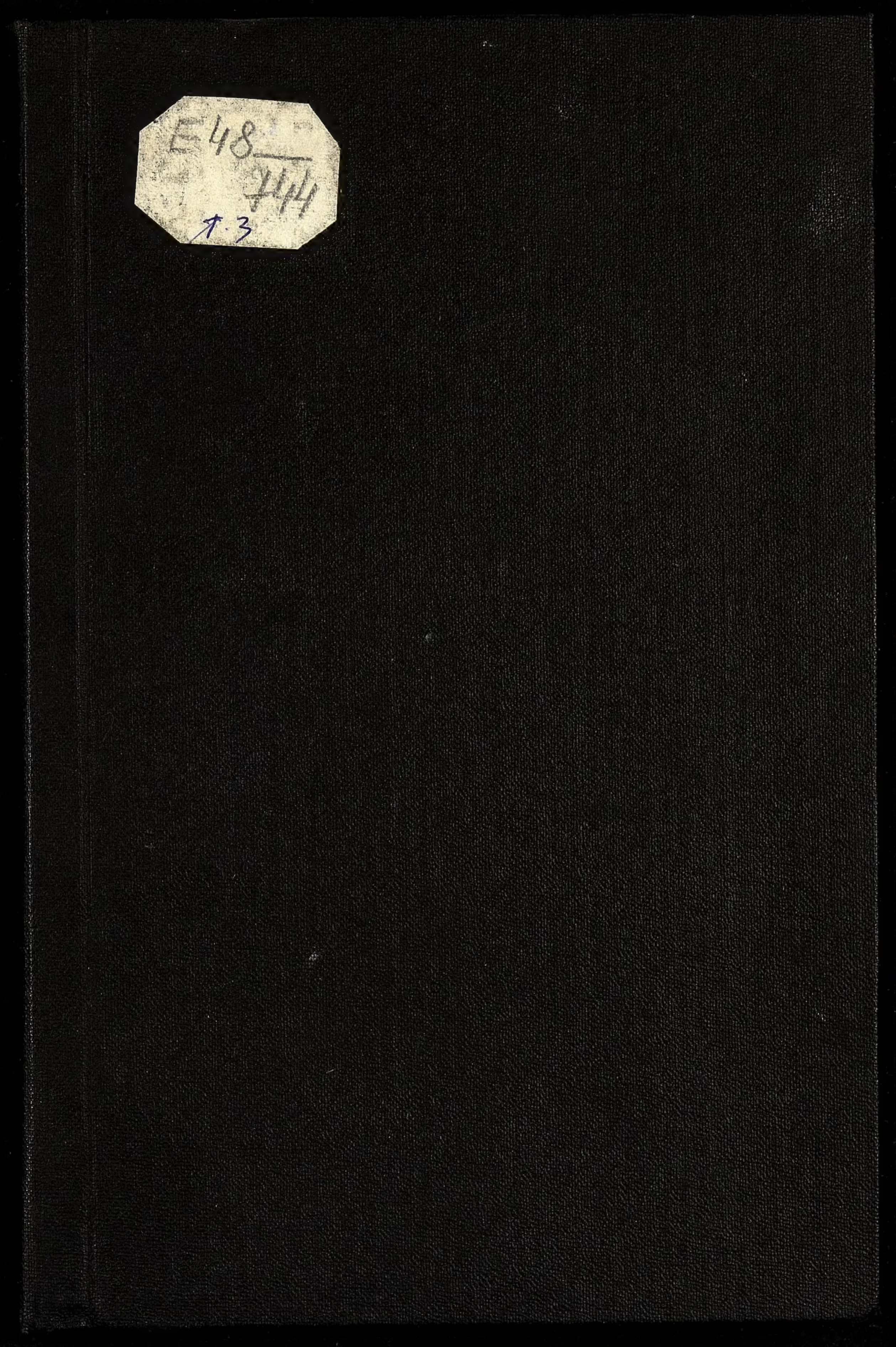
E48
744
т.3

ДОБРОСАВ Ј. МИЛЕНКОВИЋ
дивизиски генерал у пензији

ШУМАДИСКА ДИВИЗИЈА I ПОЗИВА

1915

СА ЈЕДНОМ ПРЕГЛЕДНОМ КАРТОМ, 8 СКИЦА И 11 СЛИКА

КЊИГА ТРЕЋА

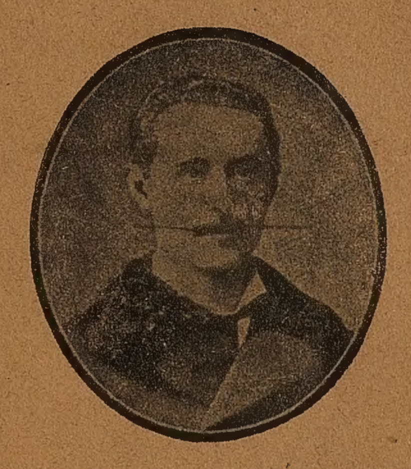

НАГРАДИЛА СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
А ШТАМПАЊЕ ПОТПОМОГНУТО ИЗ ЗАДУЖБИНЕ
„ВЕЛИМИРИЈАНУМ“

Цена 55 динара

ДОБРОСАВ Ј. МИЛЕНКОВИЋ
дивизиски генерал у пензији

ШУМАДИСКА ДИВИЗИЈА I ПОЗИВА

1915

СА 1 КАРТОМ, 8 СКИЦА И ВИШЕ СЛИКА

КЊИГА ТРЕЋА

НАГРАДИЛА СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
А ШТАМПАЊЕ ПОТПОМОГНУТО ИЗ ЗАДУЖБИНЕ
„ВЕЛИМИРИЈАНУМ“

Штампарија „Шумадија“ А. Јовановића — Крагујевац, 1936

X ДЕО

БОЈ КОД БАГРДАНА

Скица 19[1]

А. — Поседање десне обале Грабовика

Утврђивање. Детаљније говорити о томе, за сада је немогуће. Утврђивање је вршила Врховна команда (Инжињерско одељење), али о томе нема никаквих података ни у Ратном архиву Главног ђенералштаба, ни у Главном архиву Министарства војске и морнарице. Зна се само толико да су утврђивање код Смедерева изводили заробљеници, а код Паланке, поред заробљеника, и 4 чета Резервног инжињерског батаљона II позива под главним руководством инжињерског пуковника Милоша Т. Ранковића.[2] А даље, Багрдан—Црни Врх—Песковиту Пољану и потом В. Јастребац, Јанкову и Ибарску Клисуру резервни инжињерски батаљон II позива са заробљеницима Дунавског и Дринског заробљеничког одреда, под главним руководством инжињерског потпуковника Радисава Ј. Станојловића.

Линија Багрдан—Црни Врх—Песковита Пољана била је за утврђивање подељена на три отсека: *десни* — Багрдан, утврђивао је мајор Душан Ж. Путниковић са 2 четом резервног инжињерског батаљона и 1000 заробљеника.[3] Њему су били додељени за помоћнике и техничке извршиоце поручник

---

[1] Пошто су дринске пољске батерије упућене у свој састав, то се даље на скицама и не појављују.

[2] Резервни инжињерски батаљон II позива имао је пет чета, али су одмах, у почетку рата 1914 године, 1 и 3 упућене Комбинованој дивизији. Доцније је, у почетку септембра, расформирана 5 чета и тако је батаљон ушао у 1915 само са две чете — 2 и 4. Те године он је радио на утврђивању положаја на линији Паланка—Свилајнац, на вододелници између Млаве и Ресаве (између Петровца и Деспотовца), на изради треће шине између Параћина и Ћуприје, на поправци утврђења код Зајечара (форова Пландишта, Бачишта и Забела), на изради нових фортификациских објеката код Вршке Чуке, на Горуновцу код Вратарнице, моста на реци Метовници и др. Одатле је 14 октобра 1915 батаљон хитно пребачен у Аранђеловац и одмах је, по наређењу Врховне команде (ИБр. 6384 од 12 октобра), отпочео утврђивање десне обале реке Кубршнице, почев од села Ратара преко села Загорице, засеока Крћевца, села Орашца и даље до Колубаре. А из личног дневника водника 2 чете, резервног инжињерског капетана II кл. Живојина Ј. Илића, који је са својим водом и 200 заробљеника утврђивао с. Ратаре, види се да је он радио и на утврђивању Карауле на путу Паланка—Рача.

[3] Вероватно је на утврђивању Багрдана учествовао и Комбиновани батаљон последње одбране стараца, који је чувао жељезничку пругу. Јер, командант Одбране Београда известио је Врховну команду, ОИБр. 59 од 22 октобра, да је наредио команданту овог батаљона у Крагујевцу да са батаљоном „отпутује у Баточину и стави се на расположење потпуковнику Станојловићу".

Драгутин С. Ђорђевић, потпоручници Милован И. Мојсиловић, Драгомир Васић, Живан Ђукић и резервни потпоручник Леон Х. Лебл. *Средњи* — Црни Врх утврђивао је капетан I кл. Тома М. Николић и *леви* — Песковиту Пољану мајор Милић И. Симеуновић.[1]

Људство десног отсека стигло је у Багрдан 24 октобра у 16 часова а сутрадан, пошто је извршено рекогносцирање, приступило се утврђивању.[2] При томе је важило већ издато наређење руковаоца фортификациских радова од 16 октобра, да профил буде „за стојећи став са најнижим грудобраном и добрим маскирањем свију радова... Потребну грађу за склоништа и надстрешнице узимати из најближе шуме и забрана без обзира чији су. Комисиска процена, ако не може одмах да се изврши, може остати за доцније. Склоништа по групама т. ј. покривених заклона треба имати најмање за $^1/_4$ посаде дотичне групе. Препреке треба неизоставно изградити испред сваке групе, по могућству и испред међупростора.

„За само извршење утврђивања руковаоцу се оставља и највише слободе за утврђивање, да буде извршено по најбољем знању и умењу. Радити најенергичније. За рад употребити цео дан, а по потреби радити и ноћу".

Према томе је 25 октобра и отпочет рад. На саставу Ковиљаче са Гигошем радили су инжињерци четири пасивна заклона, заробљеници на војничкој ивици Ковиљаче само стрељачке заклоне а на Ошљаку су рађени стрељачки заклони за стојећи став са натстрешницама. „Очишћени стари опкопи и продубљени, израђене налактице за стојећи став 300 м., као и пасивни заклони". За време рада „аероплани су целога дана кружили", записао је водник 2 чете на Ковиљачи, капетан Илић, „а један је бацио две бомбе на нас".

Од пола ноћи падала је киша и услед тога сутрадан је рад отпочео тек у 8 часова. На Ковиљачи настављен је рад, а на Ошљаку је „израђено саобраћајница 145 м. и пасивних заклона 100 м.". Иначе целога дана је време било „променљиво, праћено са кишом, ветром и облачином". Војници нису добили хлеб.[3]

[1] У Ратноме архиву налази се на своме месту само кроки утврђене Песковите Пољане. Међутим, командант Одбране Београда, под ОИБр. 86 од 29 октобра, доставио је команданту Шумадиске дивизије „кроки одбранбеног фронта Црни Врх—Багрдан на искоришћење", али се није могао пронаћи.

[2] 26 октобра приступило се утврђивању и Црнога Врха. Резервни поднаредник 4 чете Резервног инжињерског батаљона, Ото Ф. Голднер, у своме личном дневнику забележио је: „25 октобра, око 9.30 часова, стигли смо у Г. Штипље... Сутрадан, у 5 часова, по мраку и грдној магли, кренули смо се и до 8 часова стигли на положај. Ту је предузето копање ровова и заклона. Са г. потпуковником Зечевићем предузео сам трасирање и обележавање... Око 14.45 угледасмо на десној обали Мораве непријатељски балон за осматрање а изнад нас веома ниско летело је неколико њихових аероплана. У 9 часова 27 октобра повукли смо се по највећој киши за Јагодину..."

[3] Податци су из личног дневника командира 2 чете, рез. инжињерског капетана I кл. Милана С. Милосављевића.

Са овим је рад и завршен. Сутрадан, 27 октобра, у 10 часова чета се са заробљеницима кренула за Јагодину и даље за Трстеник. За тако кратко време није се могло богзна колико урадити. У толико мање што није било довољно ни радне снаге ни алата.[1] Изгледа као да су делом израђене раније или сада две линије стрељачких заклона: прва од В. Мораве преко Ковиљаче, северном страном Ошљака па све до Горњара (Орнице), која је после и поседнута, и друга преко Ћулета и Церјака на Ошљак. „Свега је израђено“, вели руковалац утврђивања, мајор Путниковић, „колико би било довољно за један пук, највише за пук и по, а толико је простора и захваћено. Било је наређено да се рад продужи и на запад, али се није могло све израдити ни на овоме делу где се радило. Сем стрељачких и пасивних заклона није се ништа више ни радило ни израдило“.

30 октобра. — 1. Рад у току дана. Рано овога јутра отпочело је повлачење трупа са десне стране Лепенице на одређене положаје на десној обали Грабовика. Дивизиска резерва имала се повући позади Белог Камена. Но како је са повлачењем задоцнила, њен је последњи батаљон био опажен и тучен јаком артилериском ватром.[2]

Докле су трупе биле у покрету за нове положаје, командант дивизије је у 7.45 часова издао потребна наређења за уређење позадине. По тим је наређењима борни део I степена колонске коморе имао одмах да се премести у висину села Д. Штипља, источно од друма, I степен да остане у Јагодини, као и дивизиско ручно слагалиште, а II степен код Белушића;[3] 1. српско-енглеска пољска болница и болничарска чета са санитетском колоном да образује завојиште у висини Д. Штипља, западно од друма, 4 пољска болница остаје у Јагодини а 1 у с. Шуљковцу. Дивизиски штаб долази у Д. Штипље.[4]

Услед повлачења Шумадиске дивизије са Парлога и Дринске дивизије II позива на Кутловске положаје, трупе Одбране Београда повукле су се на линију: Распада—село Н. Милановац—Песковита Пољана—Товарница, са предњим деловима на линију: с. Прњавор—с. Ресник—Собовица—к. 309 (Рајац). Према томе десно крило Комбинованог одреда Одбране Београда требало је бити на Распади. Да би се са њим одржала што тешња веза и затворио међупростор између 13 пука и њега, командант Шумадиске дивизије у 8.15 ча-

[1] Заробљеници су имали од алата само ашов или пијук. „На два ашова долазио је по један пијук. Осталог алата“, вели мајор Путниковић „имали су само инжињерци а заробљеници не“.

[2] Дивизиска резерва стигла је на одређено место у 7.30 часова.

[3] Командант II степена колонске коморе обавештен је да је јуче наређено Шумадиској пољској марвеној болници у Рековцу да оде у Крушевац.

[4] Командант дивизије кренуо се са штабом из Багрдана у 9 часова и у подне стигао у Д. Штипље.

сова наредио је команданту левог отсека „да се раскршће сеоских путева са првом чуком источно од Распаде поседне са потребном снагом — једним водом пешадије". Како се пак на десном крилу долина В. Мораве сужава, то је престала потреба за нарочити здружени одред у њеној долини.[1] Стога је командант дивизије у 15.05 часова наредио да Шумадиски коњички пук остане и даље у долини В. Мораве и да спречава непријатељу надирање долином, штитећи десни бок и позадину дивизије, а батаљон 8 пука да у садањем распореду уђе у састав 19 пука, „с тим да тај пук осигура како друм и железничку пругу тако и простор од железничке пруге до Моравине отоке".

Још од почетка операција Дринска дивизија I позива остала је без своје четири батерије.[2] Како се због земљишта ове батерије нису могле искористити код Шумадиске дивизије, вели командант III армије, и како се мост код с. Глоговца, према тадањој ситуацији, имао ускоро да поруши, то је наредио да се оне врате у састав своје дивизије. Зато је у 16.30 часова командант Шумадиске дивизије наредио команданту артилерије:

„На основу наређења команданта III армије ОБр. 8033 од вечерас, упутите неодложно одмах све четири пољске батерије Дринске дивизије I позива на десну обалу Мораве, преко моста код Глоговца, тако да најдаље сутра, 31 овог месеца до подне, дођу на Доловски вис к. 274, где ће се ставити на расположење команданту Дринске дивизије I позива. Успут за Јагодину нека командант дивизиона поведе собом и 2. оделење Дринске муниципске колоне за артилериску муницију, која се налази или у борбеном делу јужно од Криве ћуприје, а источно од друма, или код I степена колонске коморе на вашаришту код Јагодине.[3] О пријему овог наређења известити ме, а јавити ми и час поласка тих батерија".[4]

Борбе у главном није било. Само је 4 хаубички дивизион повремено отварао ватру, те је гађао у 10 часова непријатељску батерију на Поповим Њивама, у 12.30 непријатељску пешадију која је избијала из Брзана а у 15 часова тукао је друм Лапово—Багрдан и утрошио 18 шрапнела и 26 разорних зрна. Око 10 часова непријатељ је избио у северни део Брзана, у јачини до једног пешадиског пука, од кога су после подне, у 14 часова, изашле две чете на к. 210,

[1] Командант 19 пука телефоном у 14.32 часова известио је да је долина В. Мораве сва под водом и да ју може затворити коњички пук.

[2] Види I књигу стр. 50.

[3] У исто време наређено је и команданту муниципске колоне (Јагодина) да се 2 одељење Дринске муниципске колоне спреми за покрет, сачека свој дивизион и продужи са њиме, а да остане 4 одељење Дринске муниципске колоне за пешадиску муницију.

[4] У 22.15 часа прошле су ове батерије кроз Багрдан и продужиле даље. Али сутрадан нису могле прећи преко Глоговачког моста, јер је мост већ био поплављен, и зато су враћене у Јагодину и пребачене возовима у Ћуприју.

а преко Стражевице спустио се један пук пешадије у Добродицу, одакле се више није ни појављивао. У 11 часова повукле су се наше заштитнице на главни положај услед јачег дејства непријатељске артилерије. На десној обали В. Мораве непријатељ је тукао јаком артилериском ватром Средње Брдо, а у 9.30 часова оставио на М. Чуки једну чету па се са главнином, до једног пука, кренуо североисточно ка Хумовима.[1]

У 22.50 часа командант је телефоном обавестио помоћника начелника штаба Врховне команде: да је пут поред В. Мораве поплављен, да нема брашна сем у Крушевцу и да је зато упутио пекарску чету у Белушић. Стога је молио да се комуникациска линија за дивизију одреди западно од Јухора и да би она, у томе случају, „ишла ближе Јухору да не смета Одбрани Београда“. Помоћник начелника штаба Врховне команде сложио се са тим предлогом.

2. **Ситуација увече.** На десној обали В. Мораве непријатељ је у току целога дана нападао на фронт III армије, „поглавито на центар од В. Поповића — до Јасеновачког потока“, и имао мањих делимичних успеха, али су положаји у главном одржани. Сем тога непријатељ је „рокирао извесне пешадиске трупе са леве обале Гложанске реке ка Хумовима. Пошто је оваквим радом и правцем напада непријатеља положај Дринске дивизије I позива постао истакнут, а леђима окренут Морави“, то је командант армије наредио да се у току ноћи Дринска дивизија повуче на леву обалу потока Трстене и Капетановог Потока, на линију Стари Део—Корија—Пешино Брдо и да остави заштитнице на Тривуновом Брду и Равном Гају, Шумадиска дивизија да се повуче на десну обалу Осанице, а остале дивизије да остану на садањим положајима.[2]

На фронту Одбране Београда трупе су нападнуте надмоћнијом снагом. А како су „све реке и потоци у околини Крагујевца надошли те може да наступи моменат да поједини делови буду одсечени и натерани на повлачење под веома незгодним околностима, ако би се и сутра примила борба“, то је командант наредио да се, под заштитом остављених заштитница, све трупе повуку на десну обалу Лепенице, на главну линију одбране: Каменити Врх (к. 603)—Дренак—Котрљане (Лисин Лаз)—Жежељ—Лазово Брдо (Кукове Липе) до Грошничке Реке.[3]

Услед овакве ситуације а према наређењу команданта III армије, командант дивизије је телефоном у 22.55 часа

---

[1] Извештај команданта десног отсека од 10.30 часова. Извештај је примљен у штабу дивизије тек у 14.15 а у 15.05 обавештени су командант III армије и Дринске дивизије I позива.

[2] *Велики рат Србије*, књига XI, стр. 31.

[3] Извештај команданта Одбране Београда ОБр. 4866 од данас.

обавестио команданте отсека и артилерије да ће дивизија почети са повлачењем на десну обалу Осанице и наредио је да се на садањим положајима оставе заштитнице бар са по једним топом, да се на нови леви отсек упуте обе дебанжове батерије преко Јагодине на Шиљату Чуку, западно од села Г. Рачника, а остале да се поставе на средњем отсеку. За 13 пук наредио је, ако не би могао да се пребаци преко Осанице, да иде преко Багрдана на Ошљак и даље или преко Д. Штипља. Даље је наредио да дивизиска резерва и 12 пук могу одмах да се крену, потом трупе левог отсека, па онда трупе са десног отсека — 11 па 19 пук. Писмена заповест од 23 часа гласи:

„Дринска дивизија I позива у току ове ноћи заузима са главнином положај: манастир Томић—Корија—Арнаут. гроб—Пешино брдо, а са заштитницом Равни Гај—Тривуново брдо.

„Трупе Одбране Београда такође се у току ове ноћи повлаче са главнином преко Лепенице на другу (јужну) утврђену линију остављајући заштитнице на првој (северној) утврђеној линији, с тим да ће десно крило заштитнице држати Стругар а десно крило главнине Бабин Гроб на Црном Врху.[1]

„Услед овакве ситуације, пошто је десни бок трупа ове дивизије потпуно изложен и догледу и јакој непријатељској ватри са десне обале Мораве, као и једина комуникација преко Багрдана, пошто су остали путеви због велике кише и јако надошлих река и потока потпуно неупотребљиви то наређујем:

„1. Да се артилерија и главнине пукова са општом резервом пребаце још у току ове ноћи на главни положај на десној обали р. Осанице, с тим да десни одсек од Мораве—Ковиљача—Парложиште—Ошљак поседну трупе досадашњег средњег одсека — 11., 12. и 19. пук, са два пука у првом борбеном реду, а леви одсек: Орнице—Велико Поље—Шиљата Чука—Грабовити Врх—Средњи Врх поседну 5. и 13. пук I позива, као и предње положаје Шибовиту Косу —Дрењар. Од артилерије пласирати на леви одсек обе позициске батерије, а сву осталу артилерију пласирати на десни одсек како за дејство испред фронта тако и за дејство противу непријатеља на десној обали Мораве.

„2. На садашњем положају оставити јаке заштитнице од пешадије и митраљеза са по којим водом артилерије или топом који би се могли лако пребацити на главни положај са задатком: да непријатеља борбом натерају на развијање и тек на случај јачег непријатељског напада да се полако под борбом повлаче на главни положај.

[1] Бабин Гроб је на Каменитом Врху кота 603, на друму Јагодина—Црни Врх—Крагујевац.

„3. Комбиновани пук III позива да дође у општу резерву на косу између друма и села Г. Рачника, а у висини Церјака.

„4. Шумадиски коњички пук остаће на досадањем месту све док и заштитнице буду остале на садашњем положају, па кад се заштитнице почну повлачити, да се и коњички пук повуче источно од Ковиљаче и штити десно крило и бок дивизији.

„5. Како код главнина тако и код заштиница одржавати што тешњу међусобну везу, као и везу са суседним трупама, потпомажући се узајамно.

„6. На главноме положају допунити постојећа утврђења и израдити нова, у колико је потребно за што упорнију одбрану.

„7. Све позадње установе остају на досадашњем месту.

„Командант средњег одсека доставиће одмах у целости ову заповест команданту коњичког пука и комбинованог пука III позива".

Рад отсека. — а. *Десни отсек.* Заштитница у јачини једне чете задржала се и даље код железничке карауле испред с. Милошева и одржавала везу са заштитницом 19 пука. Главнина је посела Милошево и ухватила везу са 3 батаљоном 19 пука. Како је долина Велике Мораве била непролазна и тучена са положаја код Милошева, то је са једним ескадроном само осматрана, а главнина Шумадиског коњичког пука прикупила се на средокраћи између с. Милошева и багрданске железничке станице.

Ове вечери, у 16.15 часова, престао је да дејствује овај отсек, према наређењу команданта дивизије од 15.05 часова.

б. *Средњи отсек.* Командант отсека је у 1.30 издао писмено наређење за повлачење. Према наређењу 19 пук поседа село Милошево, 11 пук Бели Камен а 12 пук, као отсечна резерва, долази јужно од к. 225 (Јама), где долази и штаб отсека са штабом команданта артилерије. За артилерију је наређено да буде обезбеђена и да се групе придате 11 и 19 пуку повуку са главнинама тих пукова и да ће им места детаљније одредити командант артилерије. Повлачење је отпочело у 3.10 часа под заштитом остављених заштитница. И батерије су отпочеле да избијају на нове положаје тек око 8 часова. Тим поводом командант отсека вели да је артилерија „сва извучена, али са великим тешкоћама; стока и њена послуга јако су заморени. Време мочарно са хладним ветром, земљиште јако раскаљано". Батерије су постављене тако „да туку простор — положаје на десној обали Мораве и од Мораве закључно до села Кијева".[1]

[1] Извештај команданта средњег отсека О.Бр. 21 од 21.30 час. — У своме личном дневнику тадањи ађутант Шумадиског артилериског пука, капетан II кл. Боривоје Л. Јосимовић, сада артилериски пуковник за ђе-

Како је нови положај 19 пука код с. Милошева, у висини основне школе, био јако доминиран и изложен унакрсној ватри, како је за извлачење артилерије постојао само један пут, и то посве рђав, и како је позади била река Осаница, која је била јако надошла, то је главна линија одбране повучена са Милошева на Липар, испред к. 255, а једна чета са два митраљеза спуштена на друм Баточина—Багрдан, да га затвори и одржава везу са коњичким пуком.

На главном положају није било борбе. Али је непријатељ тукао ређом артилериском ватром разних калибра наше заштитнице, које су се у 11 часова и повукле, па је затим тукао и леву обалу Грабовика а с времена на време и Липар, позади Милошева.

19 пук. У 3 часа командант је примио наређење за повлачење и одмах је телефоном авизирао покрет, а у 4.30 издао и писмено наређење. По овом наређењу у заштитници остаје 2 батаљон са два митраљеза који ће, по извршеном задатку, доћи код гробља у резерву; 3 батаљон са Орница (цркве) да се повуче друмом и задржи код к. 162 (гробље), са избаченим објавницама на потоку Грабовику, а 4 батаљон на Гарвановац к. 230. Превијалиште и бојна комора да дођу на друм према гробљу, у шумицу, а трупна комора остаје на досадањем месту. „Саобразно досадањем раду, команданти на главној линији одбране изабраће више линија одбране, те да положај има своју дубину па тиме и своју упорност".

По доласку на нови положај, командант га је одмах обишао и у 7.20 часова наредио да се главна линија одбране повуче на Липар, позади с. Милошева, а да се десна обала Грабовика, држи јачим деловима ради што дужега успоравања непријатеља. О овоме је командант у 8.45 часова обавестио команданта отсека[1]. Када је командант после подне понова обишао положај, поводом уласка 4 батаљона 8 пука у састав овога пука, наредио је да буду две линије одбране:

нералштабне послове, забележио је: „Повлачење батерија са линије Дрвник (Типова Пољана)—Стражевица на десну обалу реке Грабовика извршено је опет по киши, магли и страховито рђавом путу. Узани сеоски путеви без икакве подлоге, раскаљани ужасним непрестаним кишама, били су највећа могућа препона кретању артилерије". А извлачење батерија на нове положаје било је још теже. „Путеви по положају страховито каљави. Сеоски путеви раскаљани кишама, доводили су покретљивост батерија до немогућности. Сеоски пут од западне ивице варошице Багрдана па поред Главице за Јаму и даље за Камениту Косу (Бели Камен) оправљао је пионирски полубатаљон, али се то није осетило. Набацано грање покривено је смоницом а киша је непрестано лила и ове оправке никакве користи нису донеле. Стока из запрега већ пада од малаксалости. Дневна и ноћна кретања без одмора, по најгорим могућим путевима и рђавом времену, чине да снага стоке непрестано опада".

[1] Командант отсека известио је у 14 часова да је командант дивизије одобрио да главна линија одбране буде на Липару и Ловачком Пољу а предња на Гарвановцу.

предња, која почиње од В. Мораве па поред Моравине отоке северном ивицом Милошева, и главна, која почиње од железничке станице Багрдан па преко Липара и Ловачког Поља на Бели Камен. Предњу линију посео је 4 батаљон 8 пука са две чете (4 чета 3 и 3 чета 4 батаљона) 19 пука и својим митраљеским одељењем, а главну линију 3 и 4 батаљон.

У заштитници се задржао 2 батаљон са главнином код брзанске цркве (Орнице), а са задњом трупом (2 чета) на Тишином Брду. Ова се чета под притиском јаче снаге повукла а одмах затим, у 7.45 часова, непријатељ је почео да туче Орнице „силном артилериском ватром" са фронта и са десне обале В. Мораве. Како је командант 3 батаљона 11 пука известио у 9 часова „да се са предњег положаја морао повући услед опасности да му се не пресече одступница", то се и заштитница овога пука повукла на к. 254.

У 10 часова командант заштитнице је известио да непријатељ „наступа колонама у северном делу Брзана" и да досада његову јачину цени на један пук. Када је командант заштитнице примио и други извештај команданта заштитнице 11 пука са к. 210, источно од с. Кијева, да се мора повући, „пошто му се противник приближио на левом крилу на 300 м.", то се и заштитница овога пука повукла у 11.30 часова и стигла изнад багрданске железничке станице, код к. 224 (Сакина Страна).

Губишци. Погинула 2, рањено 12, контузовано 3 и нестало 15 војника. *Утрошено* 24800 пушчаних зрна.

11 пук. По пријему наређења пук се повукао са главнином на одређени положај, а у заштитници је остао 3 батаљон. Али је заштитница приморана да се врати у састав свога пука.

Губишци. Рањен водник 2 чете 3 батаљона потпоручник Никола Т. Старевић, погинуло 3, рањено 3 и нестао 1 војник. *Утрошено* 4520 пушчаних зрна.

б. Леви отсек. У 2 часа командант отсека издао је заповест за повлачење и трупе су се неузнемиравано повукле на одређене положаје под заштитом остављених заштитница. У отсечној резерви задржан је Браничевски комбиновани батаљон III позива. На заузетом положају налазиле су се две пољске, једна позициска и крупова хаубичка батерија.

5 пук. Он је стигао на одређени положај, на к. 266 (Биволљу Бару), око 7 часова и посео га са два батаљона и митраљеским одељењем; један батаљон је остао у заштитници а један задржан у резерви.

Заштитница је остала на дотадањем положају и ухватила везу са заштитницом 11 пука. Али, према извештају команданта овог отсека од 20.15 часова, ова заштитница је била „у незгодној ситуацији што се раније повукла заштит-

ница 11 пука, те је била изложена бочној ватри", и зато се повукла у састав свога пука.

Губитци. Погинуло, рањено и нестало 139 војника. *Утрошено* 13 500 пушчаних зрна.

13 пук. Командант је примио наређење за повлачење у 7.22 часова и одмах је издао потребна наређења. Повлачење је отпочело у 8 часова под заштитом остављене заштитнице (3 батаљон). Иако је било свануло, густа је магла омогућила да се пук неприметно повуче и да у 10 часова стигне на одређени положај. По доласку, положај је подељен на три подотсека и сваки је посео по један батаљон.

Заштитница је остала изнад с. Прњавора до 9 часова, па се и она повукла неопажено и задржала се испред Стругара (к. 430), држећи у својим рукама и пут из Кијева за Прњавор.

Командант пука известио је да пук већ три дана није примио хлеб и да су војници овога дана остали без хлеба. На ово је командант дивизије обавестио команданта пука, преко команданта отсека, да је његова комора попуњена, да је јутрос упућена из Јагодине и када стигне да га командант извести.

У 23 часа авизирано је повлачење на десну обалу Осанице. Зато је командант пука наредио припрему, а командантима батаљона упутио путовође.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1. **Наређење команданта армије.**[1] Командант је и даље сматрао да су се јуче водиле борбе на српским предњим положајима. И сувише често извјављивали су српски заробљеници да се већ недељама ради на утврђивању положаја на линији: с. Десимировац—с. Милатовац—Самар к. 242 (изнад с. Кормана)—Бели Камен к. 289. Изгледало је као да је ова линија главни непријатељски положај. Стога је командант армије наредио да 3 армиски и 4 резервни корпус продуже напад ка југу, да заузму непријатељски предњи положај и да се припреме за напад на главни положај. Главнина 107 дивизије која је прикупљена код села Црквенца имала је да пређе на леву обалу В. Мораве.

Десно крило 10 резервног корпуса (103 дивизија) заузело је линију села: Врлан—Тропоње—Јасеново. Требало је да овај корпус наступа ка југу и да са десним крилом, пре

[1] Директива команданта групе армија, Макензена, гласи: „XI армија продужује главни напад десним крилом преко линије: кота 301 (к. 296) Десимировац—Багрдан; левим крилом преко Ћуприје. Алпински корпус треба тако привлачити, да се може употребити како у циљу пробоја дуж Моравске долине, тако исто да може ступити у борбу и у југоисточном правцу. Одред Белова маршује преко Злота ка Параћину. Границу између унутрашњих крила III и XI армије сачињава линија: кота 301 код Десимировца, кота 308 (к. 315) Велико Брдо, Циглана југозападно од Крагујевца; к. 670 (к. 652) Стражара". — *Велики рат Србије,* књига XI, стр. 25-26

лазећи преко Тривуновог Брда, стигне на Стари Део. Овде, на Старом Делу, корпус је имао да постави артилерију ради потпомагања напада на левој обали В. Мораве.

2. **Рад 3 корпуса.** Дивизије 3 корпуса припремиле су се да овога дана узору продуже напад ка југу, али се ујутру видело да је непријатељ отступио. И под слабом борбом са српским заштитницама, корпус је стигао на линију: М. Крчмаре —Ресник (Церјак)—железничка станица Милатовац. За време наступања требало је да се 6 дивизија прикупи на десној обали Лепенице и зато су 24 и 20 пук имали да пређу Лепеницу западно од с. Никшића. Али како је вода однела мост, то је извршење овог наређења наишло на тешкоће и трупе су морале да се крећу заобилазним путевима, те су делом остале и на левој обали Лепенице.

3. **Рад 4 резервног корпуса.** Командант 11 баварске дивизије известио је команданта корпуса прошлога дана увече, да намерава овога дана помоћу 122 физилирског пука да заузме село Брзан и да упути јаке трупе ка југу. Требало му је цео дан за привлачење артилерије. Командант корпуса одобрио је овај предлог.

Намера команданта корпуса била је овога дана да привуче 105 дивизију на исту висину са 11 баварском дивизијом, тако да ова дивизија прими источни део фронта 11 баварске дивизије. 107 дивизија имала је да буде спремна да, после 105 дивизије, пређе и она на леву обалу В. Мораве. Делови 105 дивизије, уколико су употребљени на десној обали В. Мораве, имали су за сада да остану на своме положају, на к. 202 (Поповим Њивама). Одред 107 дивизије имао је са 10 резервним корпусом да наступа ка југу.

Како је 105 дивизија тек после подне могла да дође на исту висину са 11 баварском дивизијом, то је било могућности да се овој дивизији пружи нешто одмора. Командант дивизије наредио је команданту бригаде да 13 резервни баварски пук нападне село Брзан, а 3 и 22 баварски пук да упуте у 3 часа јаке извиђачке делове према главном непријатељском положају.

122 физилирски пук кренуо се у 3 часа, остављајући слабо обезбеђење, како би северно од Рогота прешао преко Лепенице. Он је имао у 6 часова да буде тамо прикупљен и спреман, како би предузео напад источно од потока који протиче кроз с. Кијево. Али како је мост северно од Рогота постао неупотребљив, то је пук морао да прелази Лепеницу код Баточине и зато је задоцнио за један и по час. У 7.30 часова кренули су се 1 и 2 батаљон у првом борбеном реду ка Брзану. Иако предвиђена веза између овога пука и артилериске групе на десној обали В. Мораве, на к. 202 (Поповим Њивама), није постигнута помоћу хелиографа, ипак

је било садејства. Како је пак пре подне престала киша, то су батерије имале одличну могућност за осматрање и могле су да гађају непријатеља у бок код села Брзана. На левој обали В. Мораве напад је потпомогао 1. дивизион (3 и 6 батерија) 209 пољског артилериског пука и 3 дивизион 21 баварског пољског артилериског пука, а са к. 358 (Стражевица) тукао је западно у бок 1. дивизион 21 баварског пољског артилериског пука. Тешка артилерија 105 дивизије (две тешке хаубичке батерије и две батерије мерзера), која је у циљу потпомагања напада стављена на расположење и постављена код Лапова, могла је само са неколико метака да узме учешће, јер је своју муницију утрошила. А како је мост преко В. Мораве био порушен, то се није могла да снабде муницијом. Али и без учешћа ове тешке артилерије, ипак је артилериска припрема потпуно успела. Са к. 202 (Попових Њива) убрзо је опажено повлачење непријатеља.

Кад су се у 9 часова 1 и 2 батаљон 122 физилирског пука приближили северним кућама Брзана, тучени су само слабом ватром. У самом селу непријатељ је дао известан отпор, али је пук у 11.30 часова избио на јужну ивицу села; а непријатељ се задржао на к. 254. Командант пука намеравао је да 1 и 2 батаљон задржи на јужној ивици Брзана а 3 батаљон да упути на Солило Махалу и да тако предузме обухватни напад на к. 254. Али пре него што је ово наређење и стигло, већ су 1 и 2 батаљон заузели к. 254, јер непријатељ није дао никакав озбиљнији отпор. Командант 3 батаљона упутио је своју 9 чету на Солило Махалу и ова је обишла и неочекивано продрла у село, где је заробила 45 непријатељских војника. Патроле које су упућене ка југу наишле су на мања српска одељења. Изгледало је као да се непријатељска главнина повукла на Гарвановац.

Кад је овога јутра 6 дивизија заузела Шупљају и вис код с. Никшића (Рогац), наређено је команданту 4 резервног корпуса да 11 баварска дивизија наступа десним крилом до к. 254 изнад с. Прњавора, па и даље, у циљу извиђања и постављања артилерије противу српског главног положаја. Потискујући под слабом борбом непријатељске заштитнице дивизија је стигла на линију села Прњавор—Кијево. На линији Самар—Бели Камен, на левој обали реке Осанице, где се претпостављало да је главни непријатељски положај, опажено је живо кретање. Непријатељ је држао Распаду и видела су се појачања у покрету ка Распади. Како је положај код села Прњавора био јако истакнут, то су трупе увече повучене ка манастиру Грнчарици.

И овога дана није могао да се подигне мост преко В. Мораве, јер је она и даље надолазила и све више плавила обале, те је зато требало довући још понтона. Али овај ма

теријал није стигао ове вечери а већ употребљени понтони морали су се и по трећи пут да скидају. Покушај прелаза скелама није успео, услед брзе воде. Најнужнији саобраћај вршен је појединим понтонима. Тако је главнина 105 дивизије и данас остала на десној обали В. Мораве. Отсек који је одређен овој дивизији држала је и даље 11 баварска дивизија са 122 физилирским пуком. 107 дивизија углавном је остала на своме одређеном месту. 10 резервни корпус борио се са јаким непријатељским снагама које су држале Равни Гај, Тривуново Брдо, Облогар и висове јужно и југозападно од Великог Поповића.

Б. — Повлачење и поседање десне обале Осанице.

31 октобра — 1. Ситуација прошле ноћи. Шумадиска дивизија је одмах после пола ноћи, под заштитом остављених заштитница, отпочела повлачење на десну страну реке Осанице. И то: коњички пук стигао је у 7 часова код багрданске железничке станице и ту се задржао;[1] трупе десног отсека поселе су Ковиљачу—Ошљак а левог Горњар (Орнице) —Шиљату Чуку—Грабовиту Главу—Средњи Врх, а дивизиска резерва прикупила се на десној обали Рачничког Потока, југоисточно од с. Горњег Рачника. Повлачење као и поседање новог положаја непријатељ није ничим ометао. По доласку су трупе одмах отпочеле да се утврђују, односно да поправљају и допуњују већ израђене објекте.

Заштитнице су се задржале на линији с. Милошево—Гарвановац—Бели Камен—к. 266 (Биворља Бара)—Угаре (Главица).

2. **Рад у току дана.** Овога дана дивизија је стигла на главну линију одбране и зато је ушла у састав Одбране Београда. Како су прошлога дана враћене батерије Дринској дивизији и тиме дивизија ослабљена са 16 топова, то је командант замолио да му се врати 3 дивизион са 3 одељењем муниционе колоне.[2]

У 21.40 час примљена је директива команданта Одбране Београда: „У духу директиве Врховне Команде ОБр. 23.521 од данас, трупе Одбране Београда, ако би биле принуђене на повлачење, повлачиће се правцем: Рековац—Белушић—Крушевац—Јанкова Клисура—Куршумлија—Преполац. При повлачењу задржавати се на свима успутним положајима, у колико то буде дозвољавала ситуација суседних трупа. Комуникациона линија: Јанкова Клисура—Куршумлија.

„Магацин хране: Блаце, Куршумлија.

„Том директивом наређено је још и следеће:

1. — Комуникације и објекте кварити и рушити.

2. — Храну која се не може евакуисати дати избеглицама, а ако би што преостало уништити.

3. — Командант ће имати на уму да ће од сада снабдевање храном бити све теже због планинског земљишта. Стога ће из свију успутних магацина понети што више хране и фуражи и чувати у готовини, а за потрошњу набављати купо-

[1] Коњички пук је оставио 3 ескадрон на источној страни Милошева у вези са заштитницом 19 пука, 2 ескадрон са митраљеским одељењем обезбеђивао је леву обалу В. Мораве од Багрдана до Ковиљаче, а 1 ескадрон је упућен на Ковиљачу да је поседне. Како је Ковиљачу већ био посео 12 пук, то се овај ескадрон прикупио у потоку на Гигошу.

[2] I књига, стр. 159, примедба.

вином. Где се хлеб не би могао добити, нека се војницима издаје брашно да сами пеку погаче или проје".[1]

Иначе је дан прошао на миру.[2] Само је око 16 часова 6 хаубичка батерија отворила ватру на непријатељску пешадиску колону која се спустила са Чукара у долину реке Трстене и утрошила 5 шрапнела и 2 разорна зрна. Веза је лево ухваћена са Комбинованим одредом на к. 603 (Бабин Гроб), али се десно није могла успоставити, пошто се В. Морава излила од с. Милошева па све до реке Белице. Непријатељски аероплани целога су дана летели над положајима и извиђали. Они су бацили неколико бомби над железничком станицом у Јагодини. Осматрач (официр) левога отсека известио је око 14 часова, са Грабовите Главе, да „непријатељ врши рокирање трупа и артилерије према Крагујевцу".[3]

Ове вечери непријатељски предњи делови задржали су се код Милошева, једна чета према Белом Камену, а даље лево појавиле су се само патроле. Наше заштитнице су задржавале непријатеља, али су се ове вечери делом повукле на десну обалу Осанице, а делом су остале и даље на заузетим положајима.

На десној обали В. Мораве вођена је целога дана врло јака борба. Непријатељ је нарочито сконцетрисао јаку артилериску ватру на Корију и са ње је пред вече бачено неколико ракетла, те је изгледало као да ју је непријатељ заузео. И на Средњем Брду вођена је целога дана пешадиска борба, те изгледа да је и оно напуштено од Дринске дивизије I позива.[4]

Пошто се В. Морава излила, то је командант дивизије наредио у 16.30 часова да ескадрон код с. Милошева и даље остане, а коњички пук да се прикупи на југоисточној падини Ђулета. А чим је пао мрак, овај пук је порушио одређене објекте на железничкој прузи од Багрдана па до с. Ланишта.

Уређење позадине. Овога јутра, у 9.30 часова, начелник штаба Врховне команде наредио је да Шумадиска дивизија може користити само друм Јагодина—Варварин—Крушевац (стр. 7), пошто она има да штити и леви бок III армије. За то је командант дивизије обуставио сва своја наређења од 8.55 часова и накнадно наредио: да се завојиште постави поред друма у висини с. Вољавча; пољске болнице, и то: 1 из с. Шуљковца да се упути преко Јагодине у с. Трешњевицу, 4 из Јагодине у Варварин а пољска марвена болница у Крушевац; све трупне коморе да се убивакују поред друма Јаго-

[1] Ова директива послата је сутрадан у 16 часова начелнику интендантуре и наређено му да реквирира што више кола за профијантску колону.

[2] У 9.12 часова кренуо се командант дивизије са командантом инжињерије да обилази положаје и вратио се у 14.15 часова.

[3] Извештај команданта 13 пука од 14.40 часова.

[4] Извештај команданта десног отсека ОБр. 38 од 18.30 часова.

дина—Варварин, између реке Лугомира и Гиља;[1] борни део I степена колонске коморе (део муницеске колоне) да се постави поред друма у висини с. Вољавча, где да дође и део муниниске колоне (са артилериском муницијом) из Белушића преко с. Драгоцвета и Јагодине; I степен колонске коморе да се убивакује поред друма између Гиља и с. Рамнова; профијантска колона са ручним слагалиштем, месарском четом и марвеним депоом да се премести у Трешњевицу а пекарска чета у Варварин, II степен колонске коморе (остатак муниционске колоне за пешадиску муницију, инжињерска алатна колона, покретна артилериска радионица и рефлекторско одељење), пошто упути сву артилериску муницују I степену колонске коморе, да се крене из Белушића преко села Д. Крчина и Бачине у с. Обреж.[2]

Рад отсека. — а. *Десни отсек.* Под заштитом остављених заштитница — коњичког пука и по једног батаљона из 11 и 19 пука са по једним топом — у 1.45 час отпочело је повлачење трупа са отсека преко Багрдана, и то овим редом: артилерија,[3] отсечна резерва (12 пук), а кад је прешла Багрдан главнина левог отсека, 11 па 19 пук. Главну линију одбране, од В. Мораве преко Ковиљаче до друма Багрдан—Јагодина, посео је 12 пук, а лево, закључно са Ошљаком, 11 пук. Отсечна резерва, 19 пук, задржана је између Церјака и Логоришта.

Распоред артилерије на положају извршио је командант артилерије. Штаб команданта артилерије био је у с. Врановцу а батерије су до 12.30 часова постављене: 3 шумадиска на Церјаку а потом на западној страни Ковиљаче (на Парложиште), 4 на Церјаку и 6 шумадиска пољска батерија северозападно од села Ланишта; 6 хаубичка батерија у изворном делу безименог (Каменитог) потока, позади Великог Брда, а 9 хаубичка батерија на источној страни Липара, у висини изворног дела безименог (Караулског) потока код слова „р" у

[1] Како је Лугомир поплавио све земљиште до Гиља, то су се трупне коморе разместиле између Гиља и села Рамнова.

[2] Команданти отсека и командант артилерије обавештени су о месту завојишта, борног дела I степена колонске коморе, трупних комора и пољске марвене болнице.

[3] „Повлачење батерија трајало је целу ноћ, 30/31 октобра, по магли и киши која сипи без престанка... Батерије, када су сишле са својих положаја у варошицу Багрдан, требале су се одмах пети на Парложиште (западна страна Ковиљаче) и Ковиљачу. Први пут који се од друма одваја за Парложиште страховито је тежак. 3, 4 и 6 батерија Шумад. артилер. пука изашле су тим путем на Церјак, али са надприродним напрезањем људи и стоке. 3 батерија, која је требала да иде на Парложиште, морала је да продужи покрет од Церјака по исто тако рђавом путу". Међутим, даље је записао ађутант артилериског пука, капетан Јосимовић, обе хаубичке батерије, 6 и 9, продужиле су друмом све до Липара, па су одатле скренуле и изашле на положај. Тако су имале да ураде и пољске батерије, али је грешка до извиђача. „Извиђање ових путева вршио је поручник Александар Блазнавац".

речи Липар, са реоном дејства од Корије до Белог Камена; пиротска градска батерија на Логоришту. Све су ове батерије имале „реон дејства противу положаја на десној обали Мораве".[1] Штаб отсека „код Г. Рачника".[2]

12 пук. Он је посео Ковиљачу са наслоном на В. Мораву и лево до друма Багрдан—Јагодина, на 11 пук. И то: на десном крилу 3 а на левом 2 батаљон. Између њих, на самом гребену, постављен је 1. вод а на левом крилу 2 батаљона 2 вод митраљеза. У пуковској резерви задржани су 1 и 4 батаљон. Доцније је 1 батаљон стављен на расположење команданту левог крила за отсечну резерву.

Напред, на испадни угао (кљун) који чини Осаница са железничком пругом, позади споменика, избачена је једна (4) чета 1. батаљона.

11 пук. Он се повукао и посео одређени положај. Главна линија одбране полазила је са друма јужно од багрданске цркве и ишла је на Ошљак и то северним басамаком самог Ошљака. Десно крило посео је 1, центар 2 а лево крило 4 батаљон. На коси источно од Белог Камена, на Praванлуку, остао је у заштитници 3 батаљон.

Заштитница је известила да се према њој на левом крилу, на 700—800 м., налази једна непријатељска чета а према центру и десном крилу јаче патроле. Потом се ове вечери, по наређењу, повукла у састав свога пука и стигла у 20 часова, где је задржана у резерви. Губитака није имала а утрошила је 6000 пушчаних зрна.

19 пук. У 1 час примљено је преко телефона наређење команданта отсека да се трупе снабду што већом количином муниције из магацина на које успут наиђу, тако да борци имају бар по 200 метака и што више бомби, а да се што више понесе и у бојној комори. Уз то је наређено да се обрати што јача пажња на муницију, јер ће снабдевање бити отежано до немогућности.

Убрзо за овим стигло је наређење за повлачење.[3] Зато је у 2.15 часа наређено да се батаљони повуку „позади главне линије одбране и да потпомогну артилерију при повлачењу", митраљеско одељење да се повуче са 2 батаљоном, а у заштитници да остану 4 батаљон 8 пука са својим митраљеским одељењем, две чете 19 пука и један пољски топ.

Главнина пука кренула се у 4 часа и, пошто је пропустила главнину 11 пука кроз Багрдан, око 7 часова, продужила је и она друмом и стигла у 9.30 часова на јужну падину Церјака, изнад села Д. Рачника, на 400 м. источно од друма где се раније налазила дивизиска телефонска централа.

[1] Лични дневник ађутанта, капетана II кл. Боривоја Л. Јосимовића.
[2] Зашто се командант отсека сместио са штабом у Г. Рачнику тешко је објаснити, пошто се Г. Рачник налази на крајњем левом крилу отсека.
[3] Наређење команданта отсека ОБр. 31 од 24 часа.

Заштитница је посела са пет чета северну и североза- падну падину с. Милошева и Гарвановца, а резерва (једна чета са митраљеским одељењем) задржана је позади, на Ли- пару. Већ у 7 часова појавила су се јача непријатељска из- виђачка одељења и на њих је отворена ватра. Доцније је једа- непријатељски батаљон рокирао са Типове Пољане према 1 пуку, а на десној обали В. Мораве, на северној падини Чу карке, видео се један непријатељски батаљон у смакнуто поретку. Тамо се иначе целога дана водила јака борба.

У 14.45 часова командант заштитнице обавестио је ко манданта заштитнице 11 пука о своме распореду и молио г за извештај: да ли држи и са којом јачином пошумљени ћу вик на своме десном крилу. На ово је добио одговор да за штитница 11 пука држи северну страну Белога Камена, д западно нема везе, да се непријатељска пешадија приближил на 600—700 м. и да ће се заштитница, по наређењу свог команданта пука, повући на Ошљак чим падне мрак. А у пр сумрак непријатељ је стигао код Милошева и ту се задржа Али како је село било напуштено, то га је заузео и стига код гробља, бацајући светлеће ракетле. Како се заштитни 11 пука повукла у састав свога пука, то је командант за штитнице 19 пука оставио у заштитници испред к. 255, на Ли пару и Сакиној Страни, само 1 и 4 чету 4 батаљона 8 пук а све остало је повукао у састав пука. Извештавајући о том командант је предложио да се и остатак заштитнице повуч сутрадан у свануће, пошто ће ове две чете остати сасвим уса љене.[1] О томе је командант пука, у 23.30 часа, известио ко манданта десног отсека.[2]

У току целога дана летели су над положајем неприј тељски аероплани а на положају заштитнице чула се пре целе ноћи лупа. Вероватно је непријатељ утврђивао гробл и Гарвановац.

б. *Леви отсек.* Командант је одмах после пола ноћ издао наређење за даље повлачење.[3] Трупе су на нове пол

---

[1] Извештај команданта 4 батаљона 8 пука ОБр. 403 од 18.30 (22 часова. И командант Шумадиског коњичког пука, обавештен од команда 4 батаљона 8 пука, известио је команданта дивизије под ОБр. 1845 од часова да се заштитница 11 пука повукла између 17 и 18 часова на Ошља Према овоме је командант коњичког пука наредио да се 3 ескадрон п вуче са багрданске железничке станице у с. Багрдан „на југоисточни вр Главице", где је био 2 ескадрон, а овај да се повуче до моста на Осани

[2] Извештај ОБр. 2353 од 23.30 часа гласи: „Главнина заштитнице Липара повукла се и овога момента дошла је у састав пука, зато што командант батаљона 11. пука писмено известио заштитницу овога пука пошто лево нема везе а пешадија се противничка приближила на 600—7 м., то ће се, према наређењу свога команданта пука, повући у први сумр на положај Ошљак. Ипак заштитница је оставила на Липару две чете циљу задржавања и осматрања непријатеља, држећи десно везу са коњичк пуком а лево се осигурава, пошто нема везе са заштитницом 11 пука

[3] Леви отсек ОБр. 27 од 0.10 час.

жаје стигле око 8 часова и заузеле овај распоред: 5 пук Горњар (Орница)—к. 423 (Велико Поље)—Шиљату Чуку, са једном избаченом четом на Седларевој Ливади, а 13 пук к. 528 (Мајдан)—Грабовиту Главу—Средњи Врх к. 563, са предњом тачком Мајдан (Дрењар). У отсечној резерви задржан је Браничевски комбиновани батаљон III позива између Шиљате Чуке и к. 528 (Мајдан). Веза је са суседима успостављена.

Артилерија је постављена: 2 шумадиска пољска батерија између Ошљака и Горњара а 5 на Горњару; 3 дунавска позициска батерија на к. 423 (Велико Поље) а 5 тимочка на седлу између к. 423 и Шиљате Чуке;[1] крупова хаубичка батерија по водовима на к. 528 (Мајдан), а 5 дунавска пољска батерија између к. 528 и Грабовите Главе.[2]

Заштитнице су се задржале на левој обали Осанице. Али су ове вечери остале од заштитничких батаљона на к. 266 (Бивоља Бара) и к. 305 Угаре (Главица) само по две чете, а остале су се повукле на десну обалу Осанице.

Иначе је владало затишје. Радило се на утврђивању положаја. На левој обали Осанице појавиле су се само непријатељске патроле, а после подне непријатељ је „вршио рокирање ка Крагујевцу“.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. Командант XI армије намеравао је да отсудни напад управи код Крагујевца на линију село Десимировац—Ерско Поље.[3] У овоме смислу издата су прошле вечери командантима корпуса потребна наређења, а овога дана требало је да се изврше и све припреме.

Овога јутра су пешадиске извиђачке патроле из 3 армиског корпуса и 11 баварске дивизије наишле само на српске заштитнице, које су се повлачиле без јачег отпора, те је тако 3 армиски корпус стигао на линију: с. Десимировац—с. Петровац—с. Јовановац, а његови предњи делови на Петровачку Реку. Артилерија 3 корпуса далеко је изостала, а стигло је са пешадијом само пет пољских и две брдске батерије.

Западно, у вези са овим корпусом, наступала је III аустроугарска армија. Источно стигла је ове вечери 11 баварска дивизија 4 резервног корпуса на линију: с. Корман—Стру-

---

[1] Командант муниционе колоне известио је у 8.30 часова да има свега 70 граната за позициске батерије и наређено му је да их пошаље батеријама.

[2] Излазак ових батерија на положај, записао је тада ађутант овога пука, капетан Јосимовић, био је скопчан „са колосалним тешкоћама“. Оне су се кретале друмом за Јагодину све до села Д. Штипља, па су одатле скренуле сеоским путем преко овог села, к. 347 (Голо Брдо) и Зеленог Камена на к. 528 (Мајдан), Шиљату Чуку, Горњар и Ошљак. „Страховито тежак терен и по лепоме времену а по овоме рђавоме и кишовитом времену убиствен за артилерију“.

[3] Ерско Поље није обележено на новој секцији. А то је Сватовско Гробље између села Ботуња и Д. Комарице.

гар—Угаре (Главица). Лево крило овога корпуса било је јако заостало према селу Кијеву. Јужно од села Брзана задржао се на своме јучерањем положају 122 физилирски пук. У подне командант 11 баварске дивизије наредио је да овај пук заузме Гарвановац изнад Милошева. Пошто је до мрака остало мало времена, то је наређено команданту пука да што више похита. Али како је артилерија заостала а непријатељ посео и северну ивицу Милошева, као и северну падину Гарвановца, то се одустало од напада, пошто је изгледало да је немогуће да се за тако кратко време изведе напад.

Ове вечери успело се да се заврши мост на В. Морави код Марковца и главнина 105 дивизије почела је да прелази. Вода је однела један део насутог друма. Одред 107 дивизије, на десној обали В. Мораве, стигао је на Средње (Лучичко) Брдо и на Корију; 10 резервни корпус заузео је са 107 дивизијом Тривуново Брдо, а 101 дивизија није постигла никакав знатнији успех. Налазила се на линији: северна ивица села Брестова—јужна ивица Великог Поповића.

1 новембра. — 1. **Ситуација прошле ноћи.** Ноћ је прошла на миру. Овога јутра, у 5.30 часова, повукле су се преко Багрдана на десну страну Осанице обе чете из заштитнице 19 пука а око 6 часова и коњички делови. У 7 часова порушен је мост у Багрдану.[1]

2. **Рад у току дана.** Сви су знаци говорили да је општа ситуација тешка и опасна. Ваљало је употребити сва средства да би се у војсци одржао пређашњи морал. Врховна команда обавестила је прошлога дана: да су две француске дивизије на фронту Струмица—Градско, да је једна бригада у току искрцавања у Солуну, да су се 26 октобра укрцале три нове француске дивизије и пошле за Солун, да се у Солуну налази једна и по енглеска дивизија а три се укрцавају у Марсељу за Солун, да Руси са пет корпуса прелазе журно јужну Бесарабију преко Добруџе за дејство противу Бугарске, да је отпочело бомбардовање Варне, Бургаса и Дедеагача и да савезници најжурније шаљу убојни материјал и храну за наше трупе преко Солуна за Битољ. Стога Врховна команда вели да „херојски напори, храброст и пожртвовање наших трупа у борби са надмоћнијим непријатељем, којима се диви цео свет, треба да истрају само још кратко време, када ће обилном помоћу наших савезника ови надчовечански напори бити крунисани успехом“.[2]

Командант Одбране Београда у овоме смислу издао је још прошле вечери потребно наређење, а командант дивизије наредио је овога дана: „Према извештају команданта Одбране Београда, у чијем се саставу од 31 пр. месеца налази и ова

[1] Извештај команданта Шумадиског коњичког пука ОБр. 1846 од 8 (9.50) часова.

[2] Врховна команда ОБр. 23.449.

дивизија, све трупе Одбране Београда као и ове дивизије налазе се сада прикупљене и по природи на веома јаким и утврђеним положајима, на којима се могу дуго времена давати јаки отпори и далеко надмоћнијем непријатељу, ако се само од стране свију старешина уложи довољно воље и енергије. Што се будемо дуже времена задржавали на овим положајима, у толико ће општа ствар више добити, пошто је за нас сада од пресудног значаја добитак у времену, док нам не стигну савезници у помоћ те да пређемо у офанзиву. Према овоме очекујем од свију старешина да се заложе свом својом вољом и моћи, те да се храброст и морал код трупа одрже на што већој висини, трупама улије вера у скору и крајњу нашу победу и код њих створи што јача отпорна моћ за сузбијање непријатељских напада".[1]

Ове вечери, у 21.35 час, примљено је у истом смислу и ово наређење Врховне команде: „Неизоставно је потребно да команданти настану да се непријатељ на заузетим положајима за одбрану што дуже задржава у интересу земаљске одбране и ради добитка времена док нам савезници не стигну у помоћ, а тако исто да би се добитком у времену омогућило евакуисање хране и муниције, која је у знатним количинама згомилана у долини Западне Мораве и код Ниша. Команданти ће и сами настати да се при пролазу храна и муниција што више понесе у својим возовима и на рукама код војника".[2]

Па и сам Краљ Петар I, и поред слабости и рђава времена, залагао је и последњу снагу да помогне Отаџбини. Он је обилазио борце на положајима. Тако је овога дана обишао и трупе ове дивизије на положајима и поздравио их овим речима:

„Јунаци! Дошао сам да вас обиђем, поздравим и лично заблагодарим на јуначком држању и великим делима која учинисте за одбрану Отаџбине. Уверен сам да нећете малаксати докле за неколико дана не стигну наши савезници са којима ћемо, уз помоћ Божију, победити непријатеља.

„Живели јуначки соколи Шумадинци!"

---

[1] ОБр. 4846 од 8.45 часова. У подне је командант Одбране Београда позвао на телефон команданта дивизије и наредио му да што више утиче на своје команданте, како би се дало што јачег и што дужег отпора и добило у времену док не стигну савезници. На ово му је командант одговорио да појми ситуацију и да у том погледу чини са своје стране све што може. У ту сврху командант је користио и извештај команданта десног отсека, ОБр. 47 од 11.25 часова, у коме се износи да је неки наш мештанин пребегао са непријатељске стране код 12 пука и изјавио: да је непријатељска артилерија далеко изостала, да се његова пешадија са комитама креће к нама и да испред његове пешадије терају наше заробљене војнике развијајући их у стрељачки строј. Стога је командант дивизије наредио командантима да скрену пажњу свима да их ово не изненади и не превари и да је „можда непријатељ своје војнике обукао у одело наших војника, да би лакше заузели поједине тачке и положаје".

[2] *Велики рат Србије*, књига XI, стр. 68.

А са Церјака је упутио команданту Одбране Београда депешу: *„Мој краљевски поздрав шаљем јуначким трупама, уверен да ће све учинити да се над непријатељем победа извојује“*.

Стога је командант дивизије био јако изненађен када је у 9.20 часова примио извештај команданта својега десног отсека ОБр. 39 од 8 часова о повлачењу прошле ноћи остављених делова заштитнице десног отсека без икакве борбе. Зато је наредио телефоном да се „обе заштитничке чете 19 и 11 пука одмах врате на своје заштитничке положаје Липар—Ловачко Поље—Каменита Коса ма и под борбом...“, и да се командири оптуже. Али, како је командант дивизије убрзо примио извештај команданта коњичког пука од 8 часова да је непријатељ заузео Гарвановац и Бели Камен и да је мост код Багрдана порушен, то је накнадно наредио, у 9.35 часова, да се ове чете само спусте на обалу Осанице, али да је не прелазе, а заштитнице левог отсека да остану на својим местима.

Овога јутра ситуација на десној обали В. Мораве била је нејасна. Стога се командант дивизије у 7.10 часова обратио команданту Одбране Београда за обавештење: које положаје држи Дринска дивизија I позива да би могао са њоме одржавати што тешњу везу и да би је, у случају потребе, могао потпомагати својом артилеријом. На ово је примио овај одговор: „Према телефонском извештају: М. Поповић—Дубрава—Доловски вис—Витлиште и даље у десно“. А убрзо је затим примио и извештај команданта Дринске дивизије у истом смислу и одмах је, у 9.20 часова, обавестио команданта десног отсека и артилерије да се прошле ноћи Дринска дивизија повукла на линију М. Поповић—Лештар, да је оставила заштитницу на линији Корија—Стари Део—Средње Брдо и да је Дуњар поседнут као предња тачка главног положаја.[1] Том приликом је командант дивизије наредио да командант десног отсека о свему овоме обавести команданте пешадиских пукова и команданта коњичког пука, а командант артилерије све своје батерије, те како би се знале управљати „у случају дејства на непријатеља на десној обали Мораве“.

„Око 9.30 часова командант 4. хаубичког дивизиона телефоном је известио начелника штаба да са своје осматрачнице на Липару види у шуми између Томић манастира и с. Рајкинца, на десној обали Мораве, неко комешање пешадије, види запреге, предњак и један топ и пита чије су то трупе, јер представљају врло рентабилну мету за гађање. И ако је то непријатељ, штета да се не гађа. Начелннк дивизиског

[1] Лештар (Тутино Брдо—Дубрава) је посео 5 прекобројни пук са 3 дивизионом Дринског артилериског пука, а северно од М. Поповића затворио је долину В. Мораве Дрински коњички пук. Дуњар је посео 1 батаљон 19 пука I позива са два топа.

штаба тражио је по овоме одмах обавештење од Дринске дивизије I позива и јавља команданту 4. хаубичког дивизиона да на десној обали Мораве, на Корији и Старом делу, Дринска дивизија има само један батаљон у заштитницама а главнина дивизије да је чак код М. Поповића и да заштитница Дринске дивизије I позива нема артилерије. Јасно је сада било да су то непријатељске трупе. Докле је трајало ово обавештавање, непријатељски делови код Рајкинца су се изгубили и тако је пропуштен један врло повољан моменат за акцију артилерије. Шта више, за то време онај непријатељски топ се поставио и отворио ватру на трупе Дринске дивизије I позива".[1] 6 хаубичка батерија одмах је тамо отворила ватру а у 11.30 часова почела је тући и 6 шумадиска пољска батерија.[2] У 15 часова отворила је ватру и 9 хаубичка батерија на непријатељску артилерију и пешадију на Корији а пиротски градска батерија тукла је једну непријатељску батерију између Корије и с. Рајкинца.[3]

Команданти 11 и 12 пука са својих осматрачница известили су, око 10 часова, да непријатељска пешадија избија из с. Милошева и да отворено наступа у правцу к. 224 (Сакина Страна). Молили су да је гађа наша артилерија са Церјака и 9 хаубичка батерија одмах је отворила ватру.[4] У 10.30 часова командант десног отсека јавио је телефоном да је осматрач (официр) 11 пука известио како се две непријатељске чете развијају према с. Стрижилу и крећу ка 5 пуку и да је на њих наша артилерија отворила ватру. О томе је командант дивизије одмах обавестио команданта левог отсека. Око 16 часова избила је непријатаљска пешадија, у јачини једног

---

[1] Лични дневник капетана Боривоја Л. Јосимовића.

[2] Ова батерија је од 11 часова дејствовала на непријатељске предњаке и запрегу у шуми између манастира Томића и с. Рајкинца, а у 16.10 часова тукла је и сву растерала једну колону од триестину товарних коња, вероватно брдску батерију.

[3] Извештај команданта артилерије ОБр. 12.972. — Изгледа да је пиротска градска батерија тукла и непријатељску пешадију. У оперативском дневнику ове батерије забележено је за овај дан: „У 14.10 часова, по наређењу команданта десне артилериске групе, отворио сам ватру на непријатељску пешадију на коси североисточно од Корије и натерао је да се растури на мале делове."

[4] Овом приликом је командант 12 пука известио да нема на расположењу ни једну батерију. И заиста, као што је напред речено, све су батерије имале фронт дејства према В. Морави, те је тако артилерија пропустила и овај моменат. У 12.34 часова командант дивизије је телефоном обавестио команданта 12 пука да је 3 шумадиска пољска батерија стављена под његову непосредну команду. Том приликом рекао му је и ово: „Непријатељ на десној обали Мораве биће добро тучен, јер се види терен куда има проћи, а њега ће тући и све батерије са десног отсека, те да не туку бок 12 пука". Додао је, да ће одбрану овога пука потпомагати и батерије са Ошљака и са Горњара (Орнице). Како је пак положај овога пука био обухваћен, то му је командант дивизије наредио „да остави напред само слабије делове". На ово му је командант 12 пука одговорио да је развио пук степенасто уназад све до Ђуле".

батаљона, на Бели Камен а њени слабији делови спустили су се ка Осаници. Ове вечери водиле су борбу и заштитничке чете 19 пука у самом Багрдану, спречавајући му прелаз преко Осанице.

Лево, према 5 и 13 пуку, непријатељски пешадиски делови прешли су Осаницу и напали, али без успеха. Једна јача непријатељска колона, састављена из пешадије и артилерије, кретала се око 12.40 часова из Брзана гребеном јужно од с. Кијева ка с. Ботуњу.[1] А још даље улево, према Комбинованом одреду, непријатељ је заузео Печене Ливаде (Вис) и даље.

Мере у случају повлачења. И поред свију предузетих мера за давање што јачег отпора до доласка савезничких трупа, ипак су предузимане мере и за евентуално повлачење. У том погледу је командант Одбране Београда наредио: „За случај да и поред упорне одбране садањих положаја од наше стране непријатељ буде надмоћнијом снагом успео да заузме неке делове истих, одбрана има да се пренесе на тачке које се налазе непосредно позади изгубљених тачака. Тако:

„1. — Шумадиска дивизија I позива по паду садањих њених положаја задржаће се ради даље борбе на другом одбранбеном положају: Ћуле—Церјак—Крушар—Мајдан—Грабовити Врх (Грабовита Глава).[2]

„2. — Комбиновани одред по паду садањих његових положаја задржаће се ради даље борбе на другом одбранбеном положају: Бабин гроб—Каменити врх—Велики врх (к. 605) —Лисин Лаз—Средњак,[3] и

„3. — Тимочка дивизија II позива по паду садањих њених положаја задржаће се ради даље борбе на другом одбранбеном положају: к. 501—к. 463—к. 444—к. 483—Стражара —Бојов тор (или Гувниште).

„Предње се доставља командантима ради даљег поступка, како би у напред могли означене им положаје простудирати и припремити у колико до сада нису припремљени“.[4]

Убрзо за овим, у 19.15 часова, стигло је и друго наређење (инструкција): „Пошто се потпуно буде исцрпла одбрана на садањим положајима, у духу мога наређења ОБр. 4901 од данас, трупе Одбране Београда у случају повлачења прику-

[1] Командант левог отсека у своме извештају ОБр. 39 од 13.30 часова вели да је ова колона била дужине око једног километра и да се још једна колона, јачине једног до два батаљона, кретала у супротном правцу. Изгледа, да су то били 21 и 129 пук са придатом артиљеријом, па је 129 пук враћен и задржан у дивизиској резерви.

[2] Мајдан о коме се овде говори јесте на новој секцији к. 528 између Грабовите Главе и Средњег Врха, а не обележени Мајдан (на новој секцији) на левој обали потока који протиче кроз засеок Пишљак и који је на предратној секцији обележен као Дрењар.

[3] Средњак је на новој секцији к. 519, јужно од Лисиног Лаза.

[4] Одбрана Београда ОБр. 4901 од 16.15 (18) часова.

пиће се на линији: село Мајур—село Шуљковац—Велики и Мали Лаз—Орловак—Слатинска механа—Угари—Церовита чука—Голо брдо,[1] и то: Шумадиска дивизија I позива од Мораве до села Шуљковца закључно, Комбиновани одред од села Шуљковца до Слатинске механе закључно и Тимочка дивизија II позива одатле па до Голог брда. Ово прикупљање има се извршити под заклоном заштитница остављених на досадањим положајима.

„Одатле пак трупе ће се такође под заштитом јачих заштитница повлачити на положај: с. Обреж—В. Богданче—Буковица—Превоје—Главичорак—Усовина—Глуваја—Стража,[2] и то: Шумадиска дивизија I позива правцима са обе стране Јухора на одсек с. Обреж—Буковица; Комбиновани одред преко Урсуле на одсек Превоје—Главичорак и Тимочка дивизија II позива на одсек Усовина—Стража.

„Леву побочницу Тимочке дивизије II позива на Клику[3] по потреби појачати и упутити је за време повлачења ка напред означеном положају, да штити леви бок поменутој дивизији правцем преко Црног врха (Дуленског) и Тикве.

„Комуникациона линија: Шумадиске дивизије I позива преко понтонског моста који ће подићи Врховна Команда код села Шанца, па преко Крушевца за Јанкову Клисуру. Комбиновани одред преко понтонског моста који ће подићи Врховна команда код села Кукљина, па преко Треботина за Јанкову Клисуру, а Тимочка дивизија II позива преко Трстеника, Александровца и Бруса такође за Јанкову Клисуру.

„Ово је, у општим цртама, план рада за прво време у духу директиве Врховне Команде ОБр. 23.521 која је достављена командантима под ОБр. 4883, али ће се исти саображавати према ситуацији код трупа Одбране Београда и суседних трупа у даном моменту, што ће свакад ова команда наређивати.

„Предње се доставља команданту ради његове опште оријентације".[4]

Одлука и наређење за 2 новембар. Ове вечери је Дринска дивизија I позива одржала и даље положаје с. М. Поповић—Лештар (Тутино Брдо, Дубрава), на који се повукла и њена заштитница као и трупе са предњег положаја Дуњара, а Комбиновани одред Каменити Врх (Бабин Гроб, к. 603) и даље на запад, са намером да на овим положајима и сутрадан воде борбу и да их упорно бране. Обавештавајући о томе своје потчињене, командант дивизије поред осталога наредио је и ово:

„Како су пак и испред фронта ове дивизије доспели само слабији непријатељскн делови тек до реке Осанице, то

[1] Ови положаји налазе се поред друма Јагодина—Крагујевац све до с. Ратковића, а потом уз Дуленску Реку.

[2] То је линија:Јухор—Белушић—десна обала Жупањевачке Реке.

[3] Клик се налази јужно и изнад с. Грошнице.

[4] *Велики рат Србије*, књига XI, стр. 80-81.

наређујем: да и трупе ове дивизије сутра, 2 овог месеца, упорно бране садашње своје положаје, употребљавајући сва средства да се непријатељу онемогући или бар што више успори наступање. Ну, на случај да непријатељ ипак успе и са великим жртвама да заузме важније тачке садашње одбранбене линије, онда ће се борба пренети, и то тек по моме одобрењу, на главну одбранбену линију: Ђуле—Церјак—коса између Рачничког и Врановачког потока за трупе десног одсека, а даље Крушар—Мајдан—Грабовити врх за трупе левог отсека. У томе случају општа резерва имала би доћи на Голо Брдо, а Шумадиски коњички пук код Ланишта. Све остале позадње установе остаће и даље на своме месту.“[1]

Рад отсека. — а. *Десни отсек.* Ноћ је протекла на миру. Пре подне су избили непријатељски слабији делови на Осаницу, а после подне непријатељ је са једним батаљоном стигао до к. 209 код железничког моста на Осаници. Према 11 пуку јачина непријатеља износила је око једног батаљона.

Иначе је непријатељ својом артилеријом тукао положај 12 пука са к. 224, изнад железничке станице, и са десне обале В. Мораве. На ово су одговориле наше батерије и тукле су његову пешадију. Батерије су утрошиле 350 шрапнела и 208 разорних зрна.

12 пук. Пре подне је до 10 часова владало затишје. У то време отворила је ватру 9 хаубичка батерија на непријатељску артилерију и пешадију изнад железничке станице на к. 224, а у 11 часова придружила се и 3 шумадиска пољска батерија да туче његову пешадију.

После подне непријатељска пешадија видела се на к. 255 (Јама) и на њу је у 13 часова отворила ватру 9 хаубичка батерија. Потом се отприлике један батаљон са четири митраљеза спустио са косе Липара преко к. 224 ка багрданској жељезничкој станици и њу је тукла од 14 до 15.45 часова наша 3 шумадиска пољска батерија и растерала резерву овога батаљона. Али услед снажне непријатељске артилериске ватре са к. 224 и са десне обале В. Мораве, са Средњег (Љубичичког) Брда, наша чета са кљуна, са к. 209, повукла се и посела сеоски пут.[2]

Губитака није било а *утрошено* је 5000 пушчаних зрна.

11 пук. Пошто се заштитница повукла још прошле ве

---

[1] Шумадиска дивизија I позива ОБр. 4871 од 22 часа. — Голо Брдо је на новој секцији к. 347 између села Врановца и Д. Штипља.

[2] Командант десног отсека у своме извештају од 19 часова ОБр. 59 вели да се наша чета са кљуна „повукла за једно 300 м. и сад је на одстојању до 150 м. од непријатеља“. Према овоме изгледа као да је непријатељска пешадија тада прешла Осаницу. Међутим, према извештају заштитнице 19 пука (стр. 29) и према изнетом раду непријатеља, чета 12 пука тучена је само артилериском ватром, али није било пешадиског напада, нити је непријатељ тада прешао Осаницу. То исто вели и командир ове чете, поручник Зарије J. Зјалић.

чери, то су извиђачки делови—патроле спуштене на саму обалу Осанице. Непријатељ је још овога јутра избио на Бели Камен и његови делови спуштали су се ка Осаници. Око 16 часова износила је његова јачина на Белом Камену до једног батаљона. Како је непријатељ ушао у Багрдан, то је командант пука наредио те се 1. батаљон на десном крилу повукао са саме обале Осанице на прву косу и заломио десно крило фронтом према Ковиљачи.

Губитака није било а *утрошено* је 150 пушчаних зрна.

19. пук. Прошлога дана остављене две чете 4 батаљона 8 пука у задњем одељењу заштитнице на Липару (стр. 20) повукле су се овога јутра, у 5 часова, без икакве борбе и у 7 часова стигле у састав свога батаљона. Командант батаљона известио је команданта пука о доласку ових чета прво усмено па потом, у 8.30 часова, и писмено. А командант пука одмах је телефоном па потом и усмено известио о томе команданта отсека. На ово је командант отсека, у 9.50 часова, наредио да се обе чете врате на десну обалу Осанице. Оне су одмах враћене и поселе су десну обалу Осанице код цркве и ухватиле везу са суседима. Њима је наређено да бране прелаз са Главице преко Багрдана.[1]

До подне је код ових двеју чета владало затишје. У 15.45 часова командир 4 чете код багрданског моста, под којим су обе чете стајале, пише: да га је објавница са Главице обавестила да је непријатељ под Главицом, да се повукла чета 12 пука са к. 209, да је зато изложен десни бок 1. чете која је до њега и да зато моли да се чета 12 пука врати на своје место.[2] Овај командир понова је известио у 19 часова да је непријатељ потиснуо чету 12 пука са к. 209, да туче бок и леђа 1. чете, да је зато отежана одбрана реке и да досада заштитница има два губитка. Овом приликом је командир додао и то да се непријатељ постепено спушта на Осаницу, према суседном 1. батаљону 11 пука, и да његова јачина износи до три чете а према њему и 12 пуку око једног батаљона.

Како су војници у овим двема четама били преморени и како су ове две чете, као самосталне из отсечне резерве, упале између 12 и 11 пука, то је командант батаљона молио, у 22.15 часа, да ове чете смене чете 11 и 12 пука. На ово му је командант пука у 23 часа одговорио: „Учињен је предлог команданту десног отсека за повлачење ваших чета са друма Багрдан—Рачник, но командант ово није одобрио, већ

[1] Главица је према предратној секцији, први безимени ћувик северно од Осанице, између Багрдана и с. Ловаца.

[2] Поводом повлачења ове чете 12 пука са к. 209, командир 4 чете 4 батаљона 8 пука мислио је да је ово учињено „по својој прилици због тога што је непријатељ код железничког моста јачине 1—2 чете“. Међутим, ова се чета морала повући јер је била тучена унакрсном артилеријском ватром са обеју обала В. Мораве.

је наредио да чете остану на својим местима и ухвате што јачу везу са пуковима десно и лево.

„Ако десно крило добија лећну ватру, онда ће се повијати тако да исту избегне, хватајући десно везу са 12. пуком. У зору можете сменити ове две чете са другим двема четама свога батаљона.“

б. *Леви отсек.* Ноћ је прошла на миру. Овога јутра задње трупе заштитница повукле су се, под притиском непријатеља, на десну страну Осанице. Непријатељски делови избили су на саму Осаницу и прешли је. Они су нападали и на 5 и на 13 пук, али без успеха. И даље лево, на отсеку Комбинованог одреда, избили су непријатељски делови, пошто тамо није било наших трупа.[1]

Јачина непријатеља према овоме отсеку износила је, ценећи по ватри до једног пука пешадије са једном брдском батеријом. Наша отсечна артилерија тукла је не само непријатеља према своме отсеку већ је потпомагала одбрану и суседних отсека.[2]

5 пук. Овога јутра непријатељски пешадиски делови отпочели су да се спуштају са Белога Камена ка Осаници, те се задња трупа заштитнице повукла на десну страну Осанице. У 14 часова су ови делови подишли Седларевој Ливади, где су дочекани нашом јаком пешадиском и артилериском ватром и разбегли се. Доцније су се прикупили и поново приближили нашем положају до на 300 м., где су се и задржали. Како је уочено да се непријатељ прикупља и у потоку који протиче кроз заселак Пишљак и креће ка Шиљатој Чуки, то је командант пука повукао чету са Седлареве Ливаде а оставио само један вод као објавницу. Јачина непријатеља износила је отприлике један батаљон.

Губитци. Рањена су 4 војника. *Утрошено* 5500 пушчаних и 2500 митраљеских зрна. Заробљен је један војник из 122 физилирског пука 105 дивизије.

13 пук. У 7,30 часова непријатељски стрељачки стројеви отпочели су по водовима да се спуштају у Осаницу код села Доњих Комарица, а са Стругара непријатељ је бацао сигналне ракетле. Стога се задња трупа заштитнице са к. 305 повукла

---

[1] Према телефонском извештају капетана I кл. Ђорђа Р. Аранђеловића из штаба Комбинованог одреда, предњи делови овога одреда повукли су се на главну линију одбране.

[2] 2 шумадиска пољска батерија гађала је непријатељску пешадију која се спуштала са Главице ка Багрдану; 5 шумадиска пољска батерија отворила је ватру у 11.30 часова на једну непријатељску батерију југозападно од с. Милошева и на његову пешадију на Белом Камену; 5 дунавска пољска батерија тукла је непријатељску пешадију која је наступала од стране с. Д. Комарица и са к. 266 (Бивоља Бара) ка Осаници; 3 дунавска позициска батерија тукла је његову пешадију на Белом Камену и к. 266; 5 тимочка позициска батерија тако исто је тукла непријатељску пешадију која се кретала од с. Д. Комарица, а крупова хаубичка батерија његову пешадију која се утврђивала на к. 305 Угаре (Главица).

на десну страну Осанице, оставивши осматрачке делове на самој обали реке. Непријатељ се груписао према левом крилу овога пука, али више према суседном крилу 7 пука II позива и зато је командант пука о томе обавестио и команданта 7 пука II позива и команданта Комбинованог одреда.

Око 10.30 часова чула се пушчана ватра у правцу Крагујевца, али је убрзо престала. Око подне је једна непријатељска брдска батерија избацила неколико метака на отсек овога пука, али без нарочитих резултата. После подне повукла се заштитница са Мајдана (Дрењар) на главни положај и оставила је на њему само једну чету. Непријатељски делови стигли су до Мајдана где се пушкарало. И на левом боку, са отсека Комбинованог одреда, који се био повукао, појавили су се непријатељски делови и наша артиљерија је одмах отворила ватру на њих.

Губитци. Погинуо 1 и рањена 4 војника. *Утрошено* је 12000 пушчаних и 3000 митраљеских зрна.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. Командант XI армије наредио је команданту 3 армиског корпуса да овога дана заузме Крагујевац и да пређе преко Лепенице. Десно крило 4 резервног корпуса требало је да продужи напад са 3 корпусом, али засад није требало нападати код Багрдана. Команданту 10 резервног корпуса наређено је, пошто му је стављена под команду и 107 дивизија, да непријатеља што даље одбаци и да га гони у правцу Ћуприје и Параћина и источно од њих. Даље му је наређено да се у циљу изналажења прелаза преко В. Мораве изврши реконгосцирање и, ако их буде било, да их поседне.

Рано овог јутра стигао је један парламентар код претстраже 3 армиског корпуса у циљу предаје града Крагујевца. Корпус је заузео Крагујевац, а скоро у исто време ушли су и предњи делови III аустроугарске армије. Непријатељ се повукао у правцу Баљковачке Косе, где су, како је изгледало већ били припремљени нови положаји. Главнина 3 армиског корпуса прикупила се у Крагујевцу а предњи делови ушли су у села Белошевац, Теферич и Јабучје (Букуровац).

Командант 4 резервног корпуса могао је тек сада да се нада, пошто је подигнут мост код Марковца, да ће моћи да употреби 105 дивизију на левој обали В. Мораве. Требало је да она у току ноћи прими отсек према Угару (Главици) — јужна ивица Типове Пољане и да са јаким десним крилом, а левим у степену пређе 11 баварској дивизији. Команданту 11 баварске дивизије наређено је прошлога дана увече да са левим крилом у степену изврши рано овога јутра напад у споразуму са 3 армиским корпусом. Иначе, данас није требало нападати непријатеља на линији Бели Камен—с. Милошево, већ је требало према њему оставити само слабије снаге.

У току овога дана 11 баварска дивизија потиснула је српске заштитнице и делови 3 пука стигли су на Врлетницу

а делови 22 пука у село Горње Комарице и на Печене Ли
ваде (Врх). Срби су држали к. 463 (Рупе), северно од Дренка
и Дуге (на друму Крагујевац—Јагодина), а на отсеку 105 ди
визије, тукли су 22 пук бочном ватром са Мајдана (Дрењара)

Борачки делови 105 дивизије већ су од јуче прелазил
преко В. Мораве, али и сада не без тешкоћа. Јер В. Морав
је преплавила насуте друмове и пешаци су морали на изве
сним местима да газе воду до груди. Овога јутра су стигл
21 и 129 пешадиски пук, после напорног марша, у село Бр
зан, где су примили наређење да преко к. 254 (Дрвник)
к. 266 (Бивоља Бара) наступају ка Мајдану (Дрењар). Накнадн
примљени извештаји дали су повода команданту 105 диви
зије да промени већ издато наређење.

Прошлога дана по подне известио је командант 122 фи
зилирског пука као да је Гарвановац само слабо поседнут
да се код Милошевског гробља налази једна српска бате
рија. По наређењу команданта 122 физилирског пука крену
се 3 батаљон рано узору, али је непријатељ већ отпочео д
се повлачи и батаљон је посео Гарвановац. Патроле које с
упућене у правцу Ловачког Поља и ка Милошевском гробљ
известиле су да су ови положаји слабо поседнути од стран
пешадије или коњице са неколико оруђа. Како је изгледал
да непријатељ неће пружити јак отпор на друму у долин
В. Мораве, то је било изгледа да се Багрдан заузме из до
лине В. Мораве. Према изнетом, није било потребе да глав
нина дивизије наступа преко висова, што би од људства
још више од стоке захтевало велике напоре. Са изнетих ра
злога, командант дивизије наредио је да само 21 пук про
дужи покрет ка к. 266 (Бивоља Бара), а командант 209 пеша
диске бригаде да са 122 физилирским пуком и 2 батаљоно
129 пука заузме Багрдан, Ошљак и Церјак. Ошљак је припа
2 батаљону 129 пука, а остало нападном фронту 122 физи
лирског пука и његов је 3 батаљон посео Липар на ком
како је јављено, није било непријатеља, док се непријате
повукао и са Белог Камена.

Командант 122 физилирског пука примио је наређење д
наступа ка Багрдану. Његов 3 батаљон упућен је у правц
к. 255 (Јама) и јужно, а 2 батаљон источно, с тим да заузм
Главицу. У своме наступању 3 батаљон скренуо је у отсе
2 батаљона и потиснуо га ка друму. Услед јаке непријатељск
артилериске ватре пук је стигао само до к. 224 (Сакине Стране
Непријатељска пешадија била је посела Главицу, а на северн
ивици Багрдана опажене су непријатељске патроле. Овом
пуку биле су придате 3 и 6 батерија 209 пољског артил
риског пука и овога су јутра постављене код цркве у Брзан
спремне да потпомогну напад пешадије на Гарвановац. Как
је пешадија наступала без сметње, то ове батерије нису н
отварале ватру. Оне су се кренуле за пуком у 7.50 часов

али су могле прећи преко потока Грабовика тек после два часа, јер је мост био разрушен. Око подне постављена је 6 батерија (лаке пољске хаубице) на Гарвановац к. 230, али ватру није отворила. Упућени артилериски извиђачи тражили су узалуд непријатељску пешадију на к. 255 (Јама), али су наилазили само на српске патроле. Сувише је времена прошло док је батерија отворила ватру на Главицу, и то само по захтеву пешадије.

Ни командант 122 физилирског пука ни командант 209 пешадиске бригаде нису знали да је први борбени ред у своме наступању скренуо ка истоку, да је к. 255 (Јама) остала непоседнута и да се више чета скупило на друму у долини В. Мораве. Ово се није видело нити из извештаја батерија нити се могло осмотрити. Зато је командант пука развио и 1. батаљон. У 13 часова наређено је команданту 2 и 3 батаљона да заузму Главицу а 1. батаљону да избије на јужну ивицу Багрдана. Командант бригаде привукао је још једну батерију тешких хаубица код Милошева, која је пред вече и отворила ватру. 2 батаљон 129 пука није у овоме узео учешћа, јер је батаљон тек овога јутра примио код села Кијева наређење да наступа ка Ошљаку. После напорног марша батаљон је стигао на Бели Камен, где је био тучен од стране српске артилерије, а у 16.30 на вис северозападно од села Ловаца, где се утврдио, пошто се приближавала ноћ.

Међутим, 122 физилирски пук продужио је напад. Командант 1. батаљона наредио је: „3 чета 122 физилирског пука наступа падином поред коте 89 (северно од Багрдана)[1] ка Багрдану и заузима куће западно од друма; 1. чета 122 физилирског пука наступа долином и заузима куће источно од друма; 4 чета 122 физилирског пука креће се позади десног а 2 чета 122 физилирског пука позади левог крила батаљона“. У своме наступању чете су тучене артилериском ватром, али их је стрма падина доста заклањала. Кад су чете стигле до завоја друма, 400 м. пред Багрданом, обасуте су јаком пешадиском ватром. Гађало се из кућа јужно од Багрдана као и са висова јужно и југоисточно од Багрдана, и тако су чете задржане.

Десно од 1. батаљона припремали су се за напад 2 и 3 батаљон, продужавајући фронт ка истоку. И кад су батаљони кренули напред, отворила је тешка хаубичка батерија ватру на Ошљак и јужни излаз из Багрдана, и то је приморало непријатеља да се повуче. Пошто су 10 и 12 чета стигле на Главицу, надирале су 9 и 11 чета, у вези са 5 и 7 четом, све више ка југу и ушле у Багрдан. Мрак је потпуно пао кад су батаљони стигли на Осаницу која протиче средином Багрдана. Непријатељ се испред пука понова задржао и из-

[1] К. 89 обележена је на предратној секцији код ушћа Осанице у В. Мораву.

гледало је да је немогућ прелаз преко Осанице, пошто је мост био разрушен. И пук се на овој реци и задржао. Одмах је предузето уређење јединица, а са центра извучен је 2 батаљон и упућен ради обезбеђења левог бока.

На десном крилу дивизије стигао је 21 пук у село Стрижило.

На десној обали В. Мораве 10 резервни корпус потиснуо је непријатеља. 107 и 103 дивизија избиле су на линију: с. Рајкинац—с. Богава—Бојковачко Брдо, а 101 пешадиска дивизија стигла је ове вечери, без непосредне везе са суседима, на линију: к. 289—к. 337 (јужно од Деспотовца)—Деспотовац (Војник). У своме наступању 107 дивизија врло је много трпела од српске артилериске ватре са Ђулета и Великог Брда на левој обали В. Мораве, и зато се противу ње употребио један дивизион пољске артилерије.

Поглед на рад овога дана

Овога дана долази у обзир само рад наших заштитница. Прошле вечери главнине заштитница 19, 5 и 13 пука повукле су се на десну обалу Осанице, а на левој остале су њихове задње трупе — по једна до две чете. Само је заштитница 11 пука напустила свој положај, па се цела повукла у састав свога пука.[1] На тај начин бокови задњих трупа заштитница 19 и 5 пука на левој обали Осанице остали су потпуно откривени.

Међутим, заштитница 11 пука није имала потребе да се повлачи. Она је према себи имала, како вели командант отсека, једну непријатељску чету према своме левом крилу, а према центру и десном крилу само патроле.[2] Истина, командант заштитнице 11 пука известио је да нема везе лево са заштитницом 5 пука, али ни једна заштитница неће је имати ако је не тражи и ако се не стара да је има. У овоме случају, кад заштитница није била нападнута јачом снагом, командант је имао да обезбеди своја крила и да извести свога команданта. Према томе, наређење команданта 11 пука, ако је заиста постајало за повлачење заштитнице, нити је одговарало наређењу команданта дивизије нити тадањој ситуацији.

Ово повлачење заштитнице 11 пука прошле вечери дало је повода команданту заштитнице 19 пука да се повуче са главнином и да остави задњу трупу (две чете) на Липару. Међутим, заштитницу 19 пука није требало повлачити све док не буде приморана или док се зато не добије потребно наређење.

[1] Она је ово учинила, како је тада известио командант заштитнице 11 пука, по наређењу свога команданта пука. — Извештај команданта 4 батаљона 8 пука од прошлога дана, ОБр. 403 од 18.30 (22.20) часова.

[2] Извештај команданта десног отсека од прошлога дана, ОБр. 38 од од 18.30 (21.30) часова.

О повлачењу заштитнице 11 пука и главнине заштитнице 19 пука командант десног отсека није обавестио команданта дивизије све до 9.20 часова овога дана, иако га је командант 19 пука обавестио још прошле ноћи.[1] Па и кад га је известио, известио га је погрешно. Јер командант десног отсека у своме извештају ОБр. 39 од 8 (9.20) часова вели: „Ноћас, у 23.25, заштитнице 11. и 19. пука повукле су се на главни положај пукова. Остављене су две чете да остану као заштитница док и оне су се у току ноћи повукле без икакве потребе. За овај поступак предузете су потребне мере“.

Међутим, ове две чете нису биле *задње трупе заштитница 19 и 11 пука,* него су обе биле само из заштитнице 19 пука. Стога је командант дивизије, погрешно извештен, и могао телефоном у 9.25 часова наредити команданту отсека *„да се обе заштитничке чете из 19 и 11 пука* одмах врате на своје заштитничке положаје Липар—Ловачко поље—Каменита коса (Бели Камен), ма и под борбом, које нису смеле напустити без јаче борбе, пошто се делови заштитница левога отсека још налазе на Бивољој бари (к. 266) и Главици (Угари к. 305), и да командире тих чета оптужи“. Али како је командант дивизије убрзо обавештен да је непријатељ избио на заштитничке положаје деснога отсека, то је накнадно наредио „да се *заштитничке чете 11 и 19 пука* не пребацују на леву обалу Осанице, већ да се само спусте до реке и да командире чета оптужи што су се без борбе пре времена повукли“.

Ма да је, према тадањој ситуацији, наређење команданта дивизије било јасно, „да се заштитничке чете из 11. и 19. пука одмах врате“, ипак је командант отсека наредио да се врате само ове две чете из састава 19 пука, који је био у отсечној резерви. На овај начин, кажњене су само две чете 4 батаљона 8 пука, које су за ово најмање биле криве. Јер оне су и данас, као и целе прошле па и следеће ноћи, остале на положају преморене и усамљене, сада као клин између два туђа пука, без икога позади себе.

Истина, командант десног отсека у своме вечерњем извештају, ОБр. 59 од 19 (21.15) часова, молио је команданта дивизије за одобрење да се ове две чете повуку у резерву. Али и кад је одобрење добивено, чете су и даље остављене на своме месту све до сутрадан. Зашто? Ако су за ово криви командири, не сме се претпоставити да су криви и војници. Зато је требало ове чете сменити и одморити. Јер не треба губити из вида да осећај учињене неправде, у овако очајној ситуацији у којој смо се тада налазили, најтеже погађа војнички дух и дисциплину...

---

[1] Извештај команданта 19 пука од прошлога дана ОБр. 2353 од 23.30 часа.

В. — Решење боја и повлачење

2 новембра. — 1. Ситуација прошле ноћи. Било је сла-бијег пушкарања. Непријатељ је спустио у Багрдан до дв батаљона пешадије и са предњим деловима стигао до предњ ивице Седлареве Ливаде (Шибовита Коса) и Мајдана (Дрењар)

2. **Рад у току дана.** Овога јутра, око четири часа, не-пријатељ је успео да прегази Осаницу и да одбаци наше де-лове са обале код багрданске цркве. У 5.40 часова отворил је ватру наша артилерила са десног отсека а ускоро је от почела „обострана артилериска ватра дуж целог фронта" Према левом отсеку, код 5 пука, непријатељ се прикупио јачини једног батаљона и наступао ка к. 423 (Велико Поље) али је задржан нашом ватром.

У 8 часова непријатељ је отпочео да реперише земљи-ште према десном отсеку. У то време видело се како дру-мом и преко к. 224 (Сакине Стране) наступају неке неприја-тељске колоне, које је са успехом тукла наша артилерија. У 8.5 командант десног отсека обавестио је команданта дивизије: д се непријатељ групише у Багрдану; да туче својом артиле-ријом десни отсек, и то јаче Ковиљачу; да има, како изгледа и аустриских трупа;[1] да је заузео северну страну Седларев Ливаде (Шибовиту Косу), где је извукао два топа и туче пу-ковску резерву 11 пука на Ошљаку. Убрзо је начелник штаба обавестио команданта десног отсека да непријатељ није за-узео Шибовиту Косу и да пуковску резерву 11 пука туче с чуке изнад с. Стрижила. Већ од 9 часова непријатељ је тукао положај 12 пука не само са фронта но и са десног бока. Наш батерије су одмах отвориле ватру и ватра је трајала све д 10.30 часова, па је престала. У 11.30 часова непријатељ је по-нова отворио „јаку артилериску ватру из свију калибара н Парложиште—Ковиљачу", али је у подне завладало затишје

После подне ситуација се погоршавала. У 13.05 часов командант десног отсека телефоном је известио да неприја-тељ са десне стране В. Мораве туче 12 пук не само косо и бочном ватром већ једном батеријом потпуно у леђа. Н ово му је командант дивизије наредио да се људство склањ у заклоне, а команданту артилерије да батерије десног отсек неутралишу ту батерију. Иначе је у ово време непријател тукао наше положаје јаком артилериском ватром, коју је по-јачавао, тако да је око 14 часова отпочео да врши артиле-риску припрему на десном отсеку. У то време је командан десног отсека известио команданта дивизије:

[1] Десни отсек ОБр. 64 од 8.10 часова.

„Непријатељ ужасном артилериском ватром обасипа положај Ковиљачу—Парложиште. Наша артилерија не може ову ватру да паралише, и ако је стално у дејству. Непријатељска пешадија јачине до једног батаљона извршнла је јуриш на чету истакнуту на кљуну испред к. 109 и исту је потиснуо".[1]

И заиста непријатељска ватра била је ужасна. Командант десног отсека у 14.55 часова извештава: да нема стопе земље на коју није пао рафал, да се стога 2 батаљон 12 пука сјурио у јаругу позади, да је упућен један (4) батаљон из резерве да га прихвати и да је командант артилерије наредио да се повуку обе хаубичке брзометне батерије као и пиротска градска батерија.[2] На ово му је командант дивизије наредио да се 12 пук постепено повлачи на Церјак, да се на Церјаку развије 19 пук и прихвати 12 пук, а 11 пук да се повуче чим наступи затишје.

Тек у 16 часова отпочела је непријатељска пешадија у масама да наступа и зато су се заостали делови 12 пука повукли позади 19 пука и прикупили се на Липару. Непријатељ се, по избијању на положај 12 пука, задржао и дејствовао ватром на Церјак. У 17 часова наступио је потпун мрак и борба је престала.

Овога дана пре подне летели су над положајима непријатељски аероплани у три маха а продужили су и после подне.

Повлачење. Са обзиром на догађаје и ситуацију овога дана командант дивизије је телефоном у 19.42 часова наредио командантима отсека да се трупне коморе до даљег наређења не привлаче код трупа. А одмах затим, у 19.45 часова, известио је команданта Одбране Београда да се 12 пук са артилеријом повукао са положаја и да се 19 пук развио на Церјаку, али да је земљиште тако отворено и брисано да се одатле не би могло ништа извући ако би се ту сутрадан примила борба. На ово му је командант Одбране Београда одговорио да је спремљена заповест за повлачење на десну обалу Белице, али да се чека само наређење Врховне команде.

У 21 час примљено је ово наређење команданта Одбране Београда: „Услед повлачења Дринске дивизије II позива ка линији Кречане—Црни Врх (Дуленски) и III армије на леву обалу Раванице, трупе Одбране Београда повућиће се на линију: Гиље—с. Мајур—с. Шуљковац—Велики и Мали Лаз—Орловак—Слатинска механа—Угаре—Голо Брдо, која ће се поседети онако, како сам мојом инструкцијом ОБр. 4908 био наредио.

[1] Десни отсек ОБр. 69 од 14 (14.30) часова. — Командир ове чете, поручник Зарије Ј. Зјалић, вели да није било непријатељског јуриша и да се повукао са кљуна још прошлога дана, зато што није могао ту да опстане због ватре непријатељске артилерије.

[2] Обе хаубичке батерије у 16 часова повучене су код с. Вољавча. На ово је командант дивизије у 17.44 час. скренуо пажњу команданту артилерије да је батерије требало задржати на прихватном положају.

„Повлачење извршити вечерас под заштитом јачих за-штитница које ће се оставити на другој одбранбеној линији обележеној мојим наређењем ОБр. 4901.[1] Један батаљон 15. пука III позива упутиће командант Тимочке дивизије II позива правцем ка Тикви, ради везе са Дринском дивизијом II позива, а батаљон 13. пука II позива са Кика повући у састав пука. 11. пешад. пук II позива ставља се на расположење команданту Комбинованог одреда.

„Штаб команде Одбране Београда полази сутра у 7 часова за Белушић".

На основу овог наређења, командант дивизије одмах је телефоном наредио командантима отсека да се дивизија има повући на линију: В. Морава—Гиље—с. Мајур—с. Шуљковац. Трупе десног отсека да се крену друмом преко Јагодине и да поседну линију: Гиље—с. Мајур до реке Лугомира, према селу Бресју, а трупе левог отсека да се крену преко села Г. и Д. Штипља, Трнаве, Драгоцвета и Шуљковца и да поседну линију: с. Бресје—с. Шуљковац. Кретање да буде без ларме и фењера док се не измакне. Могу одмах да крену артиљерију и трупе које су у резерви, а да оставе јаче заштитнице са митраљезима, које ће се при повлачењу задржати, и то: десног отсека на Ђурђевом Брду а левог отсека на Ћелијан-Накоси (Стража). Дивизиска резерва креће се истим правцем којим и леви отсек и задржаће се код Бојишта. У 1 час после пола ноћи бациће се у ваздух мост код с. Глоговца.

Ускоро потом, у 22.15 часа, командант је накнадно наредио да заштитница десног отсека остане на линији: Ђуле—Церјак—Трновик а левог отсека на линији: к. 39((Крушар)—к. 528 (Мајдан)—Грабовита Глава—Средњи Врх. Коњички пук да остане код Ланишта и да се повлачи са заштитницама. Све заштитнице да буду у једној висини и да се повлаче само под притиском јачег непријатеља правцем куда и њихове главнине. Ако се деси да ко раније напусти положај да се оптужи. Заштитница Комбинованог одреда биће на Каменитом Врху.

У 21 час послата су наређења да се позадње установе одмах повуку и распореде дуж друма Јагодина—Варварин и Јагодина—с. Шуљковац—Белушић. И то:

1. — Борни део I степена колонске коморе да образује две групе, десну код с. Дворице (на путу за Варварин) и леву код с. Лоћике (на путу за Белушић).

2. — Завојиште да образује за десни отсек 1. српско-енглеска пољска болница код с. Трешњевице (на путу за Варварин), а за леви болничарска чета са санитетском колоном на јужној страни с. Лоћике.

3. — Трупне коморе: дивизиског штаба, команде инжи-

[1] Види стр. 26.

њерије, телеграфског одељења, војне поште, коњичког пука, 11, 12 и 19 пука, 4 батаљона 8 пука, штаба артилериског пука и свију батерија код с. Рашевице (на путу за Варварин), а 5 и 13 пука, 10 комбинованог пука III позива, штаба 8 пука и свију батерија левог отсека поред друма Јагодина– Шуљковац–Белушић у висини с. Секурича.

4. — I степен колонске коморе да образује две групе, и то: десну код с. Поточца (на путу за Варварин) и леву на путу за с. Доњи Крчин, југоисточно од Белушића.

5. — 1. пољска болница у с. Обреж а 4 у Крушевац. Пољска марвена болница такође у Крушевац.

6. — Профијантска колона, дивизиско ручно слагалиште, месарска чета са марвеним депоом и пекарска чета у Варварин.

7. — II степен колонске коморе у с. Бошњане.

8. — Дивизиски штаб у с. Трешњевицу.

Рад отсека. — а. *Шумадиски коњички пук.* Пук се налазио на југоисточној страни Ћулета. Он је имао „видне везе" са пешадијом Дринске дивизије I позива на десној обали В. Мораве на Велућском Потоку. А за осматрање саме В. Мораве, он је избацио три патроле, и то: једну према цркви Јаковић, другу у с. Пањевцу и трећу према с. М. Поповићу.

У 14.20 часова командант пука известио је: да се тога часа води борба на десној обали В. Мораве, да већ пола часа дејствује једна наша хаубичка батерија из с. Глоговца и туче јаком ватром с. Дубоку, да се тамо чује слабија пушчана ватра, да непријатељ туче „из оруђа нешто већег калибра" Лештар (Дубраву) и да је В. Морава почела нагло да опада. Убрзо за овим, у 15.20 часова, командант је известио да се утишала борба између села Дубоке и М. Поповића и да је тога тренутка непријатељ бацио две ракетле, и то једну у висини Церове Косе (Округли Гај), а другу у висини с. Богаве.

Како се у 17 часова повукла 3 чета 3 батаљона 12 пука и напустила железничку пругу, то је командант пука упутио један вод 1. ескадрона да поседне железничку пругу између Ћулета и реке Белице и да ухвати везу са 2 батаљоном 19 пука. А у 20 часова командант се обратио команданту 2 батаљона 19 пука овом молбом: „Једино везу имам са вама, иначе нити са командантом тога отсека нити са командантом дивизије. Молим вас доставите ми преко телефона што пре од вашег команданта 19. пука заповест команданта дивизије за нови распоред дивизије, јер видим да је у свему стари распоред, односно држања предњих положаја, измењен. Молим за најхитнији извештај, нарочито шта је наређено за коњички пук".[1] И командант 19 пука обавестио га је о томе преко команданта 2 батаљона. Пук се после тога повукао на ивицу с. Ланишта.

[1] Шумадиски коњички пук ОБр. 1859. Овај извештај примљен је у штабу 19 пука у 22 часа.

У 24 часа командант је наредио командиру 1. ескадрона да са ескадроном оде у с. Рабаре и извиђа у правцу Глоговачког моста и с. Пањевца, а у случају повлачења да вод код Ђулета поруши мост на Белици код с. Ланишта.

б. *Десни отсек.* У току целе ноћи код предњих делова било је јачег пушкарања. Непријатељ је спустио у Багрдан до два батаљона пешадије и изгледа да се прикупљао на саставу унутрашњих крила 12 и 11 пука. Стога је командант отсека и обратио пажњу команданту дивизије на ово место.

Овога јутра, у 4.15 часа, непријатељска пешадија прегазила је реку Осаницу и заузела стрељачке заклоне 4 батаљона 8 пука североисточно од багрданске цркве. Наша отсечна артилерија отпочела је у 5.45 часова да дејствује на непријатеља у Багрдану, и то прво са левога крила. На ово је убрзо одговорила непријатељска артилерија и услед њеног дејства повукао се деснокрилни (1.) батаљон 11 пука, али је понова враћен.[1]

Око 8 часова борба се код Багрдана почела све јаче развијати. Непријатељска артилерија отпочела је јаче да туче Ковиљачу, али је тукла и резерву 11 пука позади Ошљака од стране Ловаца. Груписање своје снаге непријатељ је вршио у Багрдану, где га је наша артилерија успешно тукла. У 8 часова његов аероплан летео је над нашим положајем и извиђао. Једна непријатељска колона састављена из пешадије и артилерије, која је око 8.30 часова долазила друмом из Милошева, растерана је ватром наше артилерије. Тамо су биле управиле ватру 3 и 4 шумадиска пољска батерија, 9 хаубичка и један вод 6 хаубичке батерије.[2] Иначе, 6 хаубичка батерија од 8 часова је тукла непријатељске пешадиске делове који су се кретали из шуме манастира Томића ка с. Рајкинцу а потом целог дана непријатељску батерију на Средњем (Ључичком) Брду. У 10 часова, по захтеву команданта 12 пука,

[1] Извештај команданта 4 батаљона 8 пука ОБр. 415 од 8 часова. А и командир 2 чете 2 батаљона 12 пука, резервни капетан II кл. Јован М. Павловић, учитељ, забележио је у своме личном дневнику: „Од 5.30 часова отпочела је у Багрдану јака пушчана ватра. Борбу је водио 8. пук а 11. одступи па поново дође".

[2] У 9.30 часова капетан Јосимовић забележио је: „12. пешад. пук јавља да је 3. батерија (В. Савића) страховито потукла једну непријатељску батерију. Предњаци са запрегама побегли а топове послуга напустила. На телефону се чује честитање Воји Савићу". Осматрач хаубичког дивизиона, поручник Миливоје М. Дробњак, око 9 часова, известио је „да непријатељске колоне одступају у нереду, да је запрега на неким артилериским возовима покидана и да су возови остављени на путу". А у операциском дневнику 9 хаубичке батерије забележено је да је она „потпуно уништила једну непријатељску батерију већег калибра код железничке станице, тако да су парчад од точкова летела у вис, људство и стока — волови у врло малом броју једва су успели да побегну". Ова је батерија у 14.30 часова, по наређењу команданта 12 пука, отворила ватру и на неку батерију која је дејствовала из долине између к. 224 (Сакина Страна) и Главице, а у 15 часова пренела је ватру на непријатељску пешадију која је из Багрдана преко Парложишта подилазила нашем положају.

9 хаубичка и 3 шумадиска пољска батерија отвориле су ватру на једну непријатељску батерију која је дејствовала источно од с. Милошева, а у 10.20 отворила је ватру и пиротска градска батерија.[1] И ова је непријатељска батерија, по извештају наших извиђача, „потпуно уништена". После једног часа, у 11.30 часова, непријатељ је почео тући Ковиљачу из оруђа разних калибара.

У подне је настало затишје. Непријатељска пешадија и даље се прикупљала у Багрдану. „Његов стрељачки строј пред фронтом 12. пука", вели командант отсека, „стоји непокретан на 200—300 м. Пред 11. пуком (код с. Ловаца) такође стоји непокретан један стрељачки строј у јачини једне чете". Али око 13 часова непријатељ је отпочео тући положај 12 пука не само фронталном и бочном артилериском ватром него и леђном. „Једна батерија са десне обале Мораве (место јој је непознато)," вели командант отсека, „туче потпуно у леђа 12. пук на његовој главној линији одбране. Батаљон 11. пука истеран је артилериском ватром из ровова и повукао се на десну обалу Рачничког потока у висини Ошљака, али је враћен на своје место".[2] Како су пак непријатељски аероплани кружили над положајем 12 пука и корегирали своју ватру, то је његова ватра од 13.30 часова „била прецизна тако да је тачно тукла заклоне овога пука зрнима разног калибра. Под том поражавајућом ватром која је читаве водове у рововима затрпавала", пише командант отсека, „људи су се ипак одржали на положајима, али је у исто време непријатељска пешадија, под заштитом тако јаке ватре, прилазила све ближе стрељачким заклонима".[3]

Због тога је код I борбеног реда на Парложишту прекинута свака спољашња веза.[4] Непријатељске патроле већ су

[1] У операциском дневнику пиротске градске батерије забележено је да је она повремено тукла непријатељску пешадију и артилерију на Главици, на к. 224 (Сакина Страна), на к. 255 (Јама) и на Белом Камену. Њу је с времена на време гађала једна непријатељска брдска батерија, али јој није нанела никакве штете.

[2] Десни отсек ОБр. 68 од 13 (13.42) час. — Ађутант овога пука, поручник Божидар А. Петковић, у своме личном дневнику забележио је да I. батаљон 11 пука није успео да се врати на своје место.

[3] Ађутант команданта артилерије, капетан Јосимовић забележио је: „Ватра непријатељске артилерије не престаје и све је интензивнија, тако да је између 13.30 и 14.30 цело Парложиште просто запаљено од непријатељске артилериске ватре. И тако интензивност артилериске ватре достиже максимум. Хоризонт је сакривен у црноме диму непријатељских шрапнела а небо се пролама од грмљавине. Парложиште и друм багрдански испод њега сав је у диму. Већ је 15.30 часова а јачина ватре не само да се не смањује, него се стално одржава и изгледа као да се још и повећава. Парложиште и Ковиљача тучени су и са фронта и са десног бока и са леђа (са десне обале Мораве). Страховита ураганска артилериска ватра!"

[4] Командир 4 чете 2 батаљона 12 пука, резервни пешадиски капетан I кл. Душан А. Јовановић, сада директор Учитељске школе, вели да је од 9 часова била искључена свака ордонанска служба (бар у 2 батаљону), и сваки је радио онако како је могао. „Констатовали смо да су ипак више настрадали стрељачки заклони на пропланцима а мање у шуми".

избиле близу наших стрељачких заклона, док је њена пеш дија спремна чекала да после артилериске припреме кре напред. Јачина пешадије ценила се на један и по пук. Посл дица свега овог било је напуштање стрељачких заклона. К мандант 2 батаљона покушао је, на молбу командира сво деснокрилне (2) чете, да прихвати и заустави повлачење зато је кренуо своју батаљонску резерву.[1] Али чим је изби на чистину обасута је најјачом артилериском ватром и растр јена. Пошто је претрпела велике губитке, то се и она са ч тама из стрељачких заклона повукла и просто сручила п зади у јаругу и избила на друм. Командант 1. батаљона, ко је са батаљоном био додељен команданту 2 батаљона к његова отсечна резерва, такође је кренуо свој батаљон (т чете) напред да би прихватио десно крило 2 батаљона, а је и њега дохватила артилериска баражна ватра и створи пустош, те се и он повукао у нереду. Командант пука, в дећи ово, упутио је своју резерву (4 батаљон) у правцу гр бена Ковиљаче. Али одмах у покрету командант батаљона бу тешко рањен и резерва се почне у нереду повлачити. Лич интервенција команданта пука код резерве да је задржи ни успела и отпочело је повлачење позади Церјака, а одатле Липар. Обавештен о тешкој ситуацији код 12 пука, кома дант отсека већ је у 15 часова одобрио да 19 пук посед положај Ђуле—Церјак, да прихвати 12 пук и да зашти артилерију.

Од 8.30 часова непријатељ је тукао јачом артилериско ватром и положај 11 пука, а наша 5 и 2 шумадиска пољс батерија тукле су целога јутра делове непријатељске пеш дије који су се са Белога Камена спуштали у Осаницу. 9.30 часова непријатељ је „вршио тактичко извиђање са д аероплана. Оба су кружила над нашим положајима. Наша артилерија није тукла“. У 9.45 непријатељ почиње да ту ватром тежих калибара Ошљак и Горњар (Орнице). У поч тку је ова ватра била убрзана, тачна и доста интензивна, а је убрзо прекинута.

Нарочито је непријатељ тукао деснокрилни (1.) батаљо

---

[1] У батаљоној резерви је била 1. чета позади левог крила 2 чет пасивним заклонима, у водној колони. 4 водом командовао је нared Миливоје Крстић место рањеног резервног потпоручника Радоја С. С ковића. Он вели: „Када је наређено да се наша чета из резерве кре прихвати I борбени ред у отступању, ја сам изашао из заклона да ви развијање предњих водова наше чете. Мој посилни редов Живко Трна родом из села Глободера, срез Расински, округ Крушевачки, устао је заклона и пришао ми с молбом да уђем у заклон и да узмем њег ашовче да би се заклонио. Молбу сам одбио и вратио га у заклон, а када смо се кренули напред успео је да ми у кретању утури ашовч руку и сам незаштићен ишао је поред мене. Ашовче сам одмах пру другоме, али је он и даље ишао поред мене, и кад сам доцније пао теш контузован, он ме је са још једним другом, извукао из паклене ват и довео до превијалишта“.

Како је тај батаљон у 14.30 часова био обасут јаком артилериском ватром из оруђа разних калибара, поглавито косом пешадиском и митраљеском ватром са Парложишта, не даље од 400—500 м., то се овај батаљон повукао. Наређено му је да се врати, али у томе није успео. Повукли су се и неки делови 2 батаљона са центра, али је левокрилни (4) батаљон остао на своме месту. Упућена је једна чета из резерве на лево крило 4 батаљона, да га продужи те да ухвати што јачу везу са 5 пуком. Јачина непријатеља износила је од стране с. Ловаца један батаљон са два митраљеза а од стране Багрдана два батаљона.

Борба је престала у 17 часова. Непријатељ се задржао на заузетом положају и повремено отварао ватру на Церјак. Трупе са отсека остале су на дотадањим местима све док командант дивизије није наредио повлачење. Командант отсека издао је усмено, а у 23 часа и писмено наређење за повлачење. По овом наређењу трупе поседају „одбранбену линију Гиље, с. Мајур до реке Лугомира према с. Бресју“. Заштитнице остају, у јачини једног батаљона са митраљезима, и то: 19 пука на линији Ћуле—Церјак а 11 пука на Трновику. Оне ће се повлачити само под притиском јачег непријатеља правцем којим и њихова главнина и задржаће се: она 19 пука „за одбрану железничког моста на Лугомиру (ово на десној обали Лугомира)“, а 11 пука на Ђурђевом Брду. Главнине пукова имале су се задржати, и то: 12 пука источно од с. Мајура, на Чукари, 19 пука на Гиљу, а 11 пука на к. 308 код с. Мајура и ту да чекају „даље наређење“. За артилерију је наређење издао командант артилерије.[1]

Губитци. Код *11 пука:* рањени су водник 3 чете 1. батаљона потпоручник Петар Кувекаловић и водник 1. чете 1. батаљона резервни потпоручник Витомир Ј. Јевтић, а нестао резервни потпоручник Душан Ј. Вучковић; за војнике нема података. Код *12 пука*: погинули су резервни поручник Живојин М. Думановић, водник 2 чете 2 батаљона, поручник Владимир С. Несторовић, водник 4 чете 3 батаљона, потпоручник Војислав П. Милић, водник 4 чете 2 батаљона и резервни потпоручник Вељко Л. Дугалић, водник митраљеског одељења. Рањени су: мајор Илија Ј. Димитријевић, поручник Драгомир М. Мирковић, водник 1. чете 1. батаљона, потпоручник Милош Д. Милосављевић, водник 3 чете 4 батаљона и резервни потпоручник Радоје С. Савковић. Велики је број погинулих, рањених и несталих војника.[2]

[1] Према наређењу, батерије I и II групе имале су се повући преко Липара, Јагодине и Гиља и прикупити се код с. Мајура (к. 308—Бели Камен), а III групе друмом Багрдан—Јагодина све до Ђурђевог Брда, а одатле преко Ђурђевог Брда, к. 130 (Баре), с. Бресја и с. Колара на безимену коту (Раскршће) југоисточно од с. Шуљковца.

[2] У извештају команданта десног отсека, ОБр. 71 од 3 новембра, вели се: „Код 12. пука погинуло, рањено и нестало око 500, вероватно

Код артилерије су контузована оба осматрача бојног поља, и то: резервни капетан II кл. Данило С. Атанацковић, водник 3 шумадиске пољске батерије и поручник Миливоје М. Дробњак, водник 9 хаубичке батерије.

За *утрошак муниције* код пешадије нема података, а артилерија је утрошила 824 шрапнела и 333 разорна зрна.

19 пук. Прошле ноћи је непријатељ још пре поноћи ушао у густим стрељачким стројевима у северни и западни део Багрдана. Услед тога је на претстражи настало пушкарање а отварана је често и митраљеска ватра. Све до пола ноћи непријатељ је бацао светлеће ракетле, те осветљавао речно корито и десну обалу Осанице. Иначе се преко целе ноћи чула на непријатељској страни ларма а повремено и српске речи. Положај овик двеју чета 4 батаљона 8 пука код багрданске цркве на претстражи утолико је био тежи, што десно није било везе са суседном четом 12 пука, иако је командант 2 батаљона 12 пука још синоћ известио да ће чета понова заузети к. 209.[1]

Овога јутра, у 4,15 часа, непријатељ је напао нашу претстражу, прегазио реку Осаницу према деснокрилној (1.) чети и успео да бомбама заузме њене стрељачке заклоне, не отварајући пушчану ватру, и зато се ова чета повукла.[2] Јачина непријатеља износила је до једног батаљона.

Код пука у отсечној резерви владало је затишје. У 5.30 часова примљено је наређење команданта отсека ОБр. 60 од 23.30 часа прошле ноћи и зато је командант пука наредио да се са предстраже врати 1. чета, а 4 са два митраљеза да уђе у састав суседног (2) батаљона 12 пука. Тако је ова чета продужила лево крило првог борбеног реда, а оба митраљеза задржана су код штаба 2 батаљона.

да ће се овај број смањити". И заиста, командир 2 чете 2 батаљона вели да је ове вечери у чети имао 57 војника „јер су многи остали, пошто се нису могли извући, и привидно се предали, па су у току ноћи побегли и стигли нас иза Јагодине, тако да ми је бројно стање било око 170". Иначе, ова је чета имала 6 погинулих, 13 рањених и 56 несталих. А командир 4 чете истог батаљона наводи да му је био заробљен један вод под командом наредника Мандукића из Бресног Поља (Трстеник), али да је око 20 часова успео да се извуче и да стигне чету.

[1] Командир 4 чете 1. батаљона, поручник Зарије Ј. Зјалић, вели да му је заиста било наређено, али је он известио да му је то немогуће услед непријатељске артилериске ватре.

[2] О самом прелазу непријатеља преко Осанице водник 1. чете 4 батаљона 8 пука, резервни потпоручник Ђорђе А. Ненадовић, вели: „У само праскозорје непријатељ је почео наступати и стигао до саме Осанице. Овде река није била шира од 10—15 м. и моја чета отвори ватру. Ватра је била врло жива: пушчана, митраљеска па и са бомбама. Услед живе ватре и неочекиваног отпора, непријатељ се изненадио, поколебао и предњи делови, несумњиво са знатним губитцима, расрштали су се. Убрзо је наишао гро непријатељских трупа, пришао реци и под ватром отпочео пребацивање — претрчавање. При томе чуо сам глас непријатељског војника, који је довикивао друга српским језиком: „Гацај Вукашине!" Услед тога ми смо се морали повући".

После подне су летели непријатељски аероплани над Церјаком. А око 15 часова настала је јака борба код 12 пука. Командант 19 пука је, посматрајући догађаје, видео да се појединци извлаче из борбе, те је о томе обавестио команданта отсека са мишљењем да се 12 пук неће моћи одржати на положају.[1] А да би пак у случају потребе могао прихватити 12 пук, обезбедити батерије и спречити непријатељу даље надирање, наредио је у 15.40 часова да 2 батаљон са два митраљеза поседне линију од В. Мораве где железничка пруга додирује реку Белицу до Церјака, а 3 батаљон са два митраљеза Церјак па лево закључно са друмом и да ухвати везу са 11 пуком на коси Трновику. Како се доцније појавио празан међупростор између 2 и 3 батаљона, то је командант наредио да га попуни једна чета из 4 батаљона 8 пука.

Командант 4 батаљона 8 пука, у 15.35 часова, известио је да се вратио вод митраљеза придат 12 пуку, али не и чета, да га је водник известио да је последњи отступио и да је одмах после њега бачен у ваздух мост код села Д. Рачника.[2] Око 16.30 часова отпочело је код 12 пука отступање у маси, те је командант 19 пука наредио команданту 4 батаљона да одмах упути једну чету команданту 3 батаљона, те да она са два митраљеза запречи друм и све војнике 12 пука упућује у шуму позади Липара. А у 16.50 наредио је команданту 2 батаљона: „Командант 12. пука извештава ме телефоном да је он са остатком пука на положају и да према добивеним извештајима изгледа да се непријатељ хвата пруге и зато тамо обратити нарочиту пажњу, и ако је он за тај циљ упутио два вода испред Ћулета. Делове 12. пука упућујте да се прикупљају позади шуме на Липару.[3] Ја се налазим код телефонске станице где сам био и пре подне".

У 21 час примљено је наређење команданта дивизије ОБр. 5029 од данас да су на друму Багрдан—Јагодина—Ћуприја, Јагодина—с. Шуљковац, на путу Јагодина—манастир Јошаница и на свима важнијим објектима остављени војници — пионири ради рушења.[4] Стога командант наређује да у случају повлачења заштитнички делови саопште овим војницима моменат за рушење, а то је кад и последњи војник из заштитнице буде прешао. „Поред овога", наређује командант дивизије, „и сами

[1] Командант 19 пука обишао је положај 12 пука од 12 до 13 часова.

[2] Водник, поручник Милан С. Котлајић, вели да се око 10 часова јавио са водом митраљеза команданту 2 батаљона 12 пука, мајору Божидару А. Загорчићу, и да га је он задржао позади свога штаба. Иначе, вели, митраљези нису учествовали у борби!

[3] Командант 2 батаљона известио је у 19 часова да су се у то време повукле 4 чета 1. и 3 чета 3 батаљона 12 пука.

[4] 28 октобра упућен је из 1. шумадиске пионирске чете рез. потпоручник Јеврем Жижовић ради минирања мостова на путу Багрдан—Јагодина—Варварин—Крушевац, а 30 октобра рез. поручник Милош П. Радојловић за минирање објеката на путу Јагодина—Варварин—Јасика—Крушевац.

предузмите мере да се на вашем правцу повлачења сви мостови, нарочито дрвени и сталне телефонске и телеграфске линије које се при повлачењу морају оставити противнику, да се систематски поруше алатом којим располажете. Телефонски пак кабл покупити сав, јер се у њему оскудева".

Око 22 часа командант отсека наредио је телефоном да се пук припреми за повлачење правцем Церјак—Липар—Јагодина—Гиље. Зато је командант пука у 22.15 часа наредио, да у заштитници остане 4 батаљон са два митраљеза, појачан са једном (4) четом 2 и једном (3) четом 3 батаљона, с тим да одмах смени 2 и 3 батаљон и да десно ухвати везу са коњичким пуком а лево за заштитницом 11 пука на Трновику. Кад заштитница буде „приморана борбом" на повлачење, да се повлачи преко Липара, с. Буковча, Јагодине, преко моста на реци Лугомиру и да дође „у везу са заштитницом 11. пука на Ђурђевом Брду".

У поноћ се главнина кренула са Церјака, а команданту 2 батаљона на Ђулету наређено је да се крене најугоднијим путем за Гиље у састав пука.

Губитци. Лако рањен командант 3 батаљона мајор Милутин Ј. Симић и 6 војника. — *Муниција* није трошена. У пуку је било 1762 пушке и 999 бомби; 4 батаљон 8 пука имао је 547 пушака.

а. *Леви отсек.* Прошле ноћи било је пушкарања између патрола. Непријатељски предњи делови стигли су до предње ивице Седлареве Ливаде (Шибовита Коса) и Мајдана (Дрењар).

Овога се јутра непријатељ, у јачини једног батаљона, прикупио код безименог потока и отпочео да наступа ка к. 423 (Велико Поље). У 9.20 часова командант отсека известио је команданта дивизије да је непријатељ скоро обухватио наш вод на Седларевој Ливади, да се зато вод повукао, али је наша артилерија одмах отворила ватру и непријатеља задржала. Убрзо затим, у 9.50 часова, непријатељ је отворио јаку пешадиску и митраљеску ватру према левом крилу и центру 5 пука и кренуо се напред, али је заустављен. Чета 13 пука са Мајдана (Дрењара) потиснута је и дошла у свој састав.

Иначе, на отсеку није било ничег значајнијег, нарочито према 13 пуку, пошто је тежиште напада било према Комбинованом одреду. У 14.15 часова командант је известио команданта дивизије да је непријатељ обасуо јаком артилериском ватром суседно крило Комбинованог одреда и „истерао их из ровова", а чим је ватра престала, посада се вратила и зато је непријатељ понова отворио ватру.[1] Како се око 16 часова кретао већи број кола у пратњи пешадије са к. 266

---

[1] О овоме је извештен начелник штаба Одбране Београда, који вели да је непријатељ заузео Жежељ и да је поколебан 15 пук II позива.

(Бивоља Бара) ка с. Стрижилу, то је наша артилерија отворила „јаку унакрсну ватру и све се ово распрштало".

Јачина непријатеља према 5 пуку износила је 2—3 батаљона са шест митраљеза и два брдска топа, а према 13 пуку до два батаљона пешадије.

Када је командант дивизије наредио повлачење, командант отсека издао је потребна наређења. Главнине пукова су се повукле а заштитнице су остале, и то: 5 пука (1. батаљон са митраљеским одељењем) на к. 390 (Крушик) а 13 пука (3 батаљон са митраљезима) на к. 528 (Мајдан), Грабовитом Врху (Грабовита Глава) и на Средњем Врху.

Губитци. Код 5 пука 1 рањен и 1 контузован војник;[1] код 13 пука није било губитака. — *Утрошено* је код 5 пука 57 750, а код 13 пука 5000 пушчаних метака и 5 бомба.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. На десној обали В. Мораве, према 10 резервном корпусу, непријатељ је остао исте јачине, али на левој изгледало је као да су се налазиле само заштитнице. Овога дана наређено је да се 3 армиски корпус прикупи код Крагујевца и да са јаким снагама обезбеди саобраћај друмом Крагујевац—с. Г. и Д. Сабанта—с. Слатина (Јагодина). Још прошлог дана утврђено је да се пред фронтом 4 резервног корпуса непријатељ налази на линији Дрењак (Рупе)—Дуге —Ковиљача и предњи делови корпуса имали су овога дана да избију на реку Белицу, између села Слатине и Јагодине, а 10 корпус да надире у правцу Ћуприја—Параћин.

Командант 4 резервног корпуса ограничио се само да нареди гоњење, у колико је било потребно да предњи делови избију на Белицу. Тога ради требало је 105 дивизија да се крене рано овога јутра и да заузме положај к. 528 (Мајдан) —к. 390 (Крушар)—Ошљак где се прошлога дана налазила непријатељска артилерија која је тукла 11 баварску дивизију у бок. Али како је кретање артилерије по брдовитом земљишту било врло тешко, то је 11 баварској дивизији додељен друм Лапово—Крагујевац а 105 дивизији Лапово—Јагодина.

У току овога дана сломила је 11 баварска дивизија на више места упоран отпор непријатеља и делови 3 пука избили су у североисточни део с. Букуровца и на један ћувик Дренка. Команданту дивизије изгледало је као да се на фронту дивизије налази доста јак непријатељ, који је сваки покрет тукао артилеријом. Откривене су српске батерије код Лисиног Лаза, код к. 553 (Бабина механа), североисточно од к. 546 (к. 609) и код 528 (Мајдан).

Командант 105 дивизије наредио је да покрет отпочне у 4 часа. У ово време имао је командант 209 пешадиске бригаде да продужи напад са обе стране друма Багрдан—Јаго-

[1] Командант левог отсека вели да су овако мали губитци код војника 5 пука „што су били у добрим заклонима". За артилерију вели да се њој има захвалити што је непријатељ задржан и што није ни покушао даље. — Леви отсек. ОБр. 51 од 18.30 часова.

дина.[1] Тежиште напада требало је да буде на вис источно о
друма, а у исто време требало је да једна побочница са митра
љезима наступа железничком пругом. 21 пук имао је задатак д
пресече отступницу непријатељу испред 122 физилирског пук
Његова главнина са 3 батеријом 6 брдског артилериског пук
која је у току ноћи упућена пуку, имала је да наступа ка Ја
години правцем: Шиљата Чука—к. 528 (Мајдан)—Зелени Ка
мен (к. 490)—с. Доње Штипље, а побочница, отприлике једн
чета са брдским митраљеским одељењем, ка селу Драгоцвет
правцем: Мајдан (Дрењар)—Каменити Врх (к. 603)—Бабин Гро
—Панин Гроб—Шареник—с. Лозовик. Остали делови диви
зије, стављени на расположење команданту дивизије, имал
су да се прикупе у с. Милошеву и код Багрдана.

122 физилирски пук био је спреман у четири часа да про
дужи напад, и то: 3 батаљон десно а 1. батаљон лево од друм
Багрдан—Јагодина. Лево од 1. батаљона имао је такође д
наступа 2 батаљон све док не избије на јужну ивицу Багр
дана, а потом да се прикупи позади 3 батаљона као резерв
Као први циљ напада дат је доњи део Багрдана.

Још је владала помрчина кад је 1. батаљон на центр
стигао до реке Осанице, али је тада непријатељ отворио јак
ватру. Један део 1. чете, под командом подофицира Каплер
успео је да пре зоре пређе Осаницу и да продужи уз брдашц
где је извршио јуриш и заробио једног официра и 24 во
ника. И десно од 1. чете успела је 3 чета да стигне до цр
кве. Лево (источно) од 1. батаљона једва је успео 2 батаљо
да се нешто крене унапред. Све јача и јача постајала је српск
пешадиска и артилериска ватра. Нарочито се тешко осећа
ватра на левом боку пука са кључа и зато је командант
батаљона упутио своју резерву (4 чету) и левокрилну (2) чет
да нападну кључ. Обе су чете стигле, око 8 часова, до по
ловине нагиба, али даље нису могле услед јаке непријатељск
ватре. 2 батаљон, који је наступао источно од 1. батаљона, сти
гао је на јужну ивицу Багрдана, али се услед јаке неприј
тељске ватре није могао повући и доћи у резерву. И так
је, око 8 часова, задржан напад овога пука, јер командан
пука није имао на расположењу никакве резерве.

Источно од овога пука, код села Ловаца, вршио је на
пад 2 батаљон 129 пука, али без успеха.

Овако упоран отпор од стране непријатеља изазвао ј
велико изненађење, јер су виши команданти дан пре ово
сматрали као да пред собом имају само српске заштитниц
Веровали су да би био довољан само изненадни ноћни напа
без артилериске припреме, па да се непријатељ повуче. Ал

[1] Састав 209 бригаде: 122 физилирски пук и 2 батаљон 129 пу
штаб 1. дивизиона 209 пољског артилериског пука са 3 и 6 батеријом,
дивизион 209 пољског артилериског пука са 7 и 8 батеријом и 1 и 3 б
терија 13 артилериског тешког пука.

данашњи напад 122 физилирског пука показао је вишем вођству ствар сасвим другојачије, то јест да је непријатељ знатно јачи но што се мислило и да према свему изгледа као да је непријатељ решен на упоран отпор. Више српских батерија гађало је не само предњу линију и Багрдан већ и позадину и друм, где се прикупљала дивизиска резерва.

Кад је командант 209 бригаде, у првим часовима пре подне, увидео да напад не успева како се очекивало, наредио је команданту 3 дивизиона 209 пољског артилериског пука да потпомогне напад. И обе батерије у 7.30 часова отвориле су ватру са положаја код багрданске железничке станице, а постепено су увођене у борбу из истог пука 3 и 6, потом 5 и 1 и напослетку тешка оруђа. Али је и непријатељ појачавао своју артилериску ватру. Више српских оруђа управило је ватру на простор око багрданске железничке станице, јер су се овде, иако на малом али погодном месту, поставиле батерије. И батерије 3 дивизиона (7 и 8) морале су, као највише истакнуте, да прекину ватру.

Према оваквој ситуацији, командант 105 дивизије био је приморан да уведе у борбу целокупну артилерију и потребна наређења издата су у 10 часова, с тим да пешадија, после потребне артилериске припреме, крене у напад. Око подне све батерије су дејствовале противу српских пешадиских положаја и извесних батерија и оруђа код Врановачког Потока и југоисточно од Церјака, што су утврђене извиђањем из ваздуха.[1] Како 129 пук (1 и 3 батаљон) није примио наређење за напад, те је после артилериске припреме пропустио повољан моменат, то је наређено да се понова изврши артилериска припрема од 13.45 до 14.15 часова, и да по извршеној припреми 122 физилирски пук крене на јуриш, а 129 пуку, који се са 1 и 3 батаљоном налазио у резерви код Багрдана, да буде спреман, пошто ће, по својој прилици, после подне бити употребљен на левом крилу дивизије, са задатком да заузме Церјак и да надире што даље ка југу. И пешадија ове дивизије много је боље искористила ову артилериску припрему но пре подне.

У исто време умољен је командант 107 дивизије на десној обали В. Мораве да бочном ватром потпомогне напад, а пешадији је наређено да белим ракетлама означава суседној дивизији линију докле је доспела. Пре но што је ова молба и примљена у штабу 107 дивизије, дејствовао је један пољски дивизион бочно на висове на левој обали В. Мораве, јер је српска артилерија и јуче и данас са Ђулета и Великог Брда знатно ометала њен рад на десној обали В. Мораве. На молбу команданта 105 дивизије постављене су и отвори-

[1] Једна батерија је уочена јужно од к. 205 Ђуле, друга на коси позади Великог Брда, на Гологлавцу, трећа југоисточно од Церјака и у њеној близини резерва (отприлике један батаљон) и четврта на Врановачком Потоку, на средокраћи између села и друма.

ле ватру 107 тешка батерија и 2 батерија 4 брдског аустроугарског пука. Тешка батерија гађала је Ковиљачу.

Према наређењу команданта 122 физилирског пука 1 и 2 батаљон имали су прво да управе главни напад источно од цркве (к. 109), а западно од друма имале су да остану само слабије снаге. И са много тешкоћа прешле су преко Осанице 3 и 1 чета, а 2 и 4 чета стигле су тамо са деловима 2 батаљона. Али је овде напад задржан.

Западно од железничке станице, у једном каменом мајдану, припремао се за напад у правцу железничке пруге 129 пук (без 2 батаљона). Овај пук је понова, у 15.50 часова, стављен под команду команданта 209 бригаде и наређено му да, без обзира на 122 физилирски пук, надире што више ка југу у правцу Церјака. Командант пука употребио је један батаљон источно од усека на прузи. Артилерија је понова појачала своју ватру и 129 пук успео је да у нападу пређе преко четири линије непријатељских заклона. А кад је пао мрак, пук је избио на Ковиљачу а 122 физилирски пук на Парложиште. Непријатељ је држао Церјак. Око пола ноћи патроле 129 пука известиле су да је непријатељ отступио и у један час после пола ноћи делови овога пука поселе су Церјак. 2 батаљон 129 пука имао је мало успеха и стигао је у току дана на обалу Осанице код с. Ловаца.

21 пук заузео је непријатељски положај на Шиљатој Чуки, али је непријатељ на к. 528 (Мајдан) понова дао отпор; 1 и 4 батерија 209 пољског артилериског пука кренуле су се у 18 часова ка овом пуку, а 3 батерија 6 брдског артилериског пука утрошила је сву муницију.

4 резервни корпус налазио се ове вечери уопште на линији: северни део села Букуровца (источно од Крагујевца)—Ковиљача (на Морави). Западно од овог корпуса избили су предњи делови 3 армиског корпуса на линију: јужна ивица села Баљковца—Жежељ (к. 481).

На десној обали В. Мораве, код 10 резервног корпуса, стигла је предходница 107 дивизије до села М. Поповића, 103 дивизија на линију: Камењар (Сврачачко Брдо)—Стари Виногради, а101дивизија, која се налазила са обе стране реке Бељајке, одбила је српске нападе.

И док је и даље изгледало као да се пред 3 армиским корпусом налазе само српске заштитнице, дотле се све више добијао утисак као да се испред 4 резервног корпуса налази јачи непријатељ на јако утврђеним положајима, који су обезбеђени мрежом од жица и решен на дуготрајан отпор. Ово утолико пре што се извиђањем из ваздуха видело кретање позади српског фронта.

Командант армије наредио је да се 3 новембра продужи напад и препоручио је команданту 4 резервног корпуса да 11 баварску дивизију привуче ближе 105 дивизији. Командант групе армија, Макензен, намеравао је да између 3 армиског

и 4 резервног корпуса употреби алписки корпус који је стигао позади фронта.

Поглед на рад овога дана

Још прошле вечери командант десног отсека у своме предлогу команданту дивизије вели: „С погледом на положаје на десној обали Мораве који су сада у непријатељским рукама и непријатељски положај на левој обали Осанице, истакнути положај Парложиште—Ковиљача, на коме је распоређен 12 пук I позива, биће јако тучен унакрсном и анфиладном ватром. Бојазност је да тај пук не претрпи и излишне губитке. Моје је мишљење да линију одбране треба повући на положај Церјак—Ђуле".[1] Али, како је на три часа пре овога предлога командант дивизије примио наређење команданта Одбране Београда, ОБр. 4901 (стр. 26) да се, само у случају пада кога дела заузетог положаја може одбрана пренети на линију Ђуле—Церјак и даље, то је 12 пук и даље остао на Ковиљачи.

Као што је напред изнесено, биле су тада предузете све мере, без обзира на жртве, да се повлачење врши само стопу по стопу, у нади да ће нам стићи савезници и да ћемо тада моћи прећи у контраофанзиву. Али ни опште жеље ни тадања ситуација нису могле изменити земљиште и његову улогу у борби. Ковиљача није могла да одигра улогу која јој је била тада намењена. Њен облик, величина и положај јасно су јој определили само улогу претстражног положаја. Она је била чиста, обухваћена и доминирана, а при томе и без потребне дубине за маневровање.

Тешке последице нису изостале. Непријатељ је могао да види и да тачно осмотри наш положај. Стога је он и тукао наше стрељачке заклоне као мете на стрелишту, те се из њих нико није ни могао ни смео да појави. Како пак непријатељска артилериска припрема пре подне није успела, то је она поновљена и после подне и трајала је све док наша посада није скоро избачена из стрељачких заклона. Стога је и сва храброст и све пожртвовање овога пука, старешина и војника, што им признаје и сам непријатељ, остало узалудно. Само се нашој посади није могло помоћи, јер то земљиште није допуштало. Непријатељ је могао да види и да прати сваки наш покрет и зато је пропао покушај команданта 2 батаљона као и команданта 12 пука. А ову очајну ситуацију није могла да поправи ни наша артилерија, иако се са пожртвовањем борила и залагала за спас своје пешадије.[2]

Бој код Баграна је завршен...

[1] Десни отсек ОБр. 59 од 19 (21.15) часова.

[2] 3 и 6 шумадиска пољска батерија остале су на положају и после повлачења пешадије. Стога се командир 6 батерије лично, а командир 3 батерије преко водника обратио команданту 19 пука за заштиту. И командант 19 пука је хитно упутио један свој (2) батаљон напред, те су се батерије повукле без губитака.

XI ДЕО

БОЈ НА ГИЉУ

Скица 20

А. — Поседање положаја

3 новембра. Дивизија се пре подне углавном прикупил на одређеним положајима. Трупе левога отсека одмах су по селе своје положаје и утврђивале се, али трупе десног от сека нису ништа предузеле, пошто им командант отсека није ништа наредио, јер је очекивао, како вели, „даље наређењ које још није добивено".[1]

Докле су се трупе повлачиле, дотле су заштитнице остал на одређеним положајима све до пет часова. После овога вре мена непријатељ их је напао јачим снагама и оне су се по вукле. „Немајући згодне прихватне положаје заштитнице су с брзо повлачиле и тад су заштитнице десног отсека посел Ђурђево Брдо. Непријатељ их је напао из Јагодине артиле риском ватром и са два до три батаљона пешадије и успе је, око 15 часова, да их потисне са Ђурђевог брда и одбац на југ, пошто је пре њиховог повлачења заузео мост на реци Лугомиру... Непрестаном борбом и покретима трупе су и су више заморене".[2]

Командант дивизије сазнао је тек у 15.45 часова да је непријатељ јаком снагом ушао у Јагодину, да је заузео Ђур ђево Брдо и да на положају десног отсека нема ниједне ба терије. Поводом овога извештаја команданта 19 пука,[3] коман дант дивизије одмах је наредио команданту артилерије да п провери, а у 16.40 часова команданту десног отсека да одма

---

[1] Извештај команданта десног отсека Обр. 72 од 10.30 (12.50) часов Помоћник начелника дивизиског штаба забележио је тада, у 16.40 часов да је на питање команданта дивизије командант десног отсека одговори „да је очекивао заповест за дефинитивно поседање положаја". На ово и је командант дивизије одговорио „да је у авизо одредио командантим отсека трупе и положаје и према томе имао је командант отсека да учин распоред својих трупа".

[2] Извештај команданта Шумадиске дивизије ОБр. 4911 од 23.50 час

[3] Артилериски капетан Боривоје Л. Јосимовић забележио је: „Посл подне, између 15.30 и 16 часова, 19 пук, који је био на Гиљу, јавља д непријатељ туче Гиље једном батеријом од Косовљанина пиваре, да су не пријатељски пешачки предњи делови избили на Ђурђево брдо и да непри јатељска пешадија колонама улази у Јагодину. Овај глас пао је као гро из ведра неба. Нико није очекивао да ће непријатељ оваквом брзином дођ до наших положаја". А у 16.30 понова јавља „да непријатељ колона улази у Јагодину, да је код заштитнице створио прави хаос и заузео Ђур ђево брдо. Ово није нико очекивао".

постави артилерију и да нареди команданту заштитничког батаљона на Ђурђевом Брду да остане на њему „пошто пото“.

Али је све ово било доцкан. Непријатељ је по заузећу Јагодине заузео и Ђурђево Брдо и са две чете на леђима заштитнице 19 пука продро чак до железничке стражаре (карауле) на десном крилу Гиља, на самој раскрсници железничке пруге и друма Јагодина—Ћуприја. На овај начин угрожен је и десни бок и комуникациски правац дивизије. Стога је командант дивизије, око 18 часова, телефоном понова наредио команданту десног отсека да појача заштитницу, како би поправио ситуацију, и да упути један батаљон за заштиту батерија које су прикупљене у долини (Бобањ) позади Гиља. А одмах после 20 часова командант му је наредио телефоном, доцније и писмено, да са батаљоном 12 пука који је упућен да заштити артилерију појача 19 пук, да „истера батерије на положај“ па ма и пропале, да још у току ноћи упути 12 пук да поседне и утврди чуку на источном крају с. Остриковца (Рамнова Чука) и да је „најупорније брани на случај непријатељског надирања тим правцем“.[1]

Увиђајући сву озбиљност положаја, командант дивизије није се задржао само на овоме. Он је у 21.40 час наредио телефоном команданту артилерије да у току ноћи извуче батерије на положај код с. Мајура пошто пото. Али га је командант артилерије известио да је то немогуће, јер нема пута, а једини пут који води од железничке стражаре испред Гиља да је у непријатељским рукама. И тако није постављен ни један топ у току целога дана, па ни у току наступајуће ноћи све до зоре.

И овако тешка ситуација дивизије јако се погоршала када се коњички пук повукао са деснога бока. Командант дивизије је био непријатно изненађен када је сазнао на телефону да се овај пук налази на Гиљу и зато је одмах наредио команданту пука да поседне друм и да га затвори.[2] Када је командант дивизије у 21.26 час поново упитао овога команданта и добио обавештење да се један ескадрон и један вод овога пука налази у борби код 19 пука (?!), а „остало према караули код Гиља“, наредио му је усмено, доцније и писмено, да ескадрон код 19 пука прикупи и упути најкраћим путем преко Мајура у с. Бресје, те да осигура долину реке Лугомира и да одржава везу између оба отсека. А са друга два ескадрона да

[1] Наређење команданта дивизије ОБр. 4908 од 22.05 часа.

[2] Помоћник начелника дивизиског штаба, сада дивизиски генерал Ђорђе И. Радосављевић, забележио је: „У 17.45 ч. командант дивизије слуша на телефону и чује да је непријатељ заузео кључ од Гиља и сјурио 19. пук у Мораву (?!). У 17.54 командант дивизије пита команданта коњичког пука откуда он са пуком на брду. Зашто не чува доле пут и наређује му да одмах поседне са митраљезима пут за пешадиску борбу. Где су му патроле и што не извештава о непријатељу преко ордонанаса?“.

поседне друм и осигура простор до В. Мораве, не растура-јући људе по баруштинама, и да спречи „непријатељу нади-рање левом обалом Мораве, штитећи десни бок и комуника-циски правац ове дивизије, који води за Варварин".[1] Сем тога да би што јаче обезбедио долину Лугомира, командант ди-визије је наредио команданту дивизиске резерве, у 22.05 часа да одмах упути један батаљон преко с. Колара на Вукосу (Вра-њевац), да га поседне и утврди.

У исто време је наредио и команданту десног отсека да обрати нарочиту пажњу „на одбрану правца од карауле 13[illegible] на с. Рамново и даље левом обалом Мораве, пошто је т[illegible] комуникациски правац дивизије на коме су ешелониран[illegible] све установе у позадини" и да одмах упути један батаљо[illegible] 12 пука команданту 19 пука „ради појачања посаде на Гиљ[illegible] и спречавања непријатељу да од карауле 132 загрози боку [illegible] одступници трупа десног одсека". А остатак пука одмах д[illegible] упути на Рамнову Чуку (с. Остриковац), да поседне ову чук[illegible] и село и да их најупорније брани. На случај јачег неприја-тељског надирања да трупе десног отсека поседну с. Остри-ковац — к. 308 (с. Мајур).

Рад отсека. — a. *Коњички пук.* Командант пука прими[illegible] је наређење команданта дивизије од 22 часа прошлога дана да пук остане у висини заштитница и да са њима одржав[illegible] што тешњу везу, а када заштитнице отпочну повлачење да с[illegible] и он повуче, штитећи и извиђајући земљиште од В. Мора[illegible] до железничке пруге. Када пак и заштитнице буду образовал[illegible] претстражу на положају на десној обали Белице, да се пу[illegible] задржи на десној обали Лугомира у висини Ђурђевог Брда осигуравајући и део од Ђурђевог Брда до Лугомира. А кад[illegible] се претстраже буду повукле на главни положај, тада овај пу[illegible] да заузме фронт од Гиља до В. Мораве и да штити бок ди-визији, осматрајући В. Мораву све до ушћа реке Раваниц[illegible] и ту да ухвати везу са левим крилом Дринске дивизије I позива

Како услед поплаве пук није могао да се пребаци из [illegible] Ланишта за с. Рибаре, то се узору повукао и у 6 часова сти-гао у Јагодину (на Вашариште). После одмора од једног часа он је заузео овај распоред: 1. ескадрон обезбеђивао је про-стор од В. Мораве (према с. Крушару) до с. Рибара а 2 за-падно, закључно са друмом Багрдан—Јагодина; командант [illegible] резервом у с. Ракитову. Али је командант пука у 9.15 часов[illegible] наредио те је и 2 ескадрон повучен у резерву, а његов отсе[illegible] је примио 1. ескадрон.

Веза са трупама на десној обали В. Мораве требало ј[illegible] да се одржава преко овога пука. Али је ово било немогуће Једино је вођа официрске патроле на правцу ушће Лугомир[illegible] —с. Праћина, резервни капетан II класе Светислав П. Петро[illegible]

[1] Наређење команданта Шумадиске дивизије ОБр. 4908 од 22.05 час[illegible] — У с. Бресје упућен је 2 ескадрон.

вић, известио да је овога дана у 10 часова отприлике једна непријатељска чета прошла кроз с. Крушар и да је у 12.05 часова избијала на Моштаничко Брдо изнад с. Моштанице.[1]

Пошто су се у 12.30 часова заштитнички делови 19 пука свили и отступили преко моста на р. Белици, то се и командант пука са резервом повукао у с. Праћину. Доцније се командант пука повукао позади Гиља, где се око 17 часова прикупио цео пук у близини бојне коморе и превијалишта 19 пука. Како унапред код железничке стражаре на раскрсници није било никаквог обезбеђења, то се са те стране изненада појавио један непријатељски вод, развио и отворио брзу паљбу. Паника је обузела све и све се распрштало. Срећом, у близини је била 3 шумадиска пољска батерија, која је одмах, са места где се затекла, отворила ватру у правцу друма и железничке пруге ка стражари, те се непријатељ повукао. Командант пука ипак је успео доста брзо да прикупи пук и да поседне за један километар јужно од Гиља друм и источно, а 2 ескадрон је упутио преко с. Горњег Јовца у с. Бресје.

б. *Десни отсек.* У 10.30 стигла је главнина на одређене положаје и одмарала се. Када је командант отсека примио писмену заповест команданта дивизије за поседање положаја, а то је у 13.20 часова, тада је наредио:

„1) — 19. пешадиски пук посешће пододсек од Гиља па до сеоског пута који води из села Мајура Лугомиру, на слово „г“ Лугомир.[2]

„Десно да ухвати везу са коњичким пуком, лево са 11. пешадиским пуком.

„2) — 11. пешадиски пук поседа Бели Камен—В. Браниште, па до Лугомира у висини Бресја, где да ухвати тесну везу са трупама левог одсека.[3]

„3) — 12. пешадиски пук у одсечној резерви на југоисточној падини к. 406 (Чукара).

„4) — Међусобну везу као и са суседним трупама одржавати што боље а и међусобно се потпомагати у борби.

„5) — Командант артилерије одредиће места батеријама додељеним овом одсеку.

„6) — Све позадње установе биће на местима одређеним наређењем команданта дивизије ОБр. 4898 од 2. овог месеца.

„7) — Телефонску везу подићи ће пукови и одмах се ве-

[1] Па ни лево као да није одржавана веза са заштитницом 19 пука, нити је командант овога пука благовремено обавештавао команданта десног отсека о ситуацији, што је дало повода команданту десног отсека да обавести команданта дивизије. — Десни отсек ОБр. 82 од 19.30 (23.30) час.

[2] Граница између 19 и 11 пука, према садањој новој секцији, јесте сеоски пут источно од к. 308.

[3] Бели Камен—В. Браниште није обележено на садањој новој секцији. То је северозападна ивица Мајура (к. 308 — северни део Чукаре).

зати са потписатим у селу Остриковцу где ћу бити на преноћишту.[1] Везу трајно одржавати.

„8) — Заштитнице, кад се повуку, задржаће се као претстраже, и то: заштитница 19. пука на Ђурђевом Брду а 11. пука на Ћелијану, обухватајући и село Трнаву. Предстража 19. пука хватаће везу десно са коњичким пуком.

„9) — Положај што јаче утврдити за упорну одбрану; одсечна резерва подићи ће пасивне заклоне".

Према овоме су команданти пукова и поступили уколико је било могуће. Јер када је примљена заповест, непријатељ је већ био заузео Ђурђево Брдо. Задоцнило се и са постављањем батерија, те на положај није постављен ниједан топ, иако су батерије I групе стигле још у 4 часа код Гиља и тамо се одмарале. А батерије II групе, које су имале страховито тежак пут од Ошљака до Горњара преко Шиљате Чуке, Зеленог Камена и с. Врановца, стигле су тек у подне код I групе. Према наређењу команданта артилерије од прошлога дана, имале су обе групе да продуже покрет пољским путем и да се прикупе код с. Мајура, источно од к. 308 (Бели Камен) и да ту очекују даље наређење.[2] Међутим, по овом наређењу није поступљено, јер је у 8.30 часова стигао командант артилерије код I групе и од 9 до 11 часова вршио са командантом и командирима рекогносцирање земљишта, а батерије су и даље остале позади Гиља.

Иначе је до подне владало затишје. У 14 часова појавио се један непријатељски аероплан, на кога је 6 хаубичка батерија избацила два шрапнела, а у 15.30 једна непријатељска пољска батерија реперисала је земљиште и друм према Гиљу. Међутим, командант II групе примио је наређење команданта артилерије ОБр. 12 879 тек у 16 часова а командант I групе тек у 16.30 часова да батерије поставе на положај. Али ни ово наређење није извршено делом због нејасне ситуације, а делом што није било путева. Тако је пешадија заноћила на положају без артилерије.[3]

[1] Према овој заповести командант артилерије, који је био додељен команданту десног отсека, имао је бити у с. Остриковцу. Међутим, он је у своме наређењу ОБр. 12879 за поседање положаја ставио да ће се налазити на Говедарнику, изнад села Г. Јовца. Али није ни тамо отишао, већ је преноћио у с. Г. Јовцу. Стога није био у вези ни са командантом десног отсека, ни са својим командантима подотсечних артилерија.

[2] Наређење команданта артилерије од прошлога дана ОБр. 12875 од 22.55 часа.

[3] Командант I групе, потпуковник Петар М. Лазаревић, у своме извештају вели: „Кад сам повео батерије на положај, на фронту према Гиљу јавила се јака пешачка и митраљеска ватра. Командир 3. батерије, капетан Вој. Савић, саопштио ми је да је он видео непријатељске колоне које су друмом наступале у висини Ђурђева Брда. Најзад се непријетељска ватра осетила и на самоме ћошку Гиља. Делови наше пешадије били су поколебани, коњички пук је одступио са десне обале Лугомира. Све је то наговештавало да је ситуација и врло сумњива и врло нејасна. Вратио сам батерије иза Рамнове Чуке а 3. сам зауставио поред пута Гиље—Варварин". Обе хаубичке батерије упућене су у Д. Јовац, где су и преноћиле.

19 пук. Главнина пука (2 и 3 батаљон 19 пука) стигла је на Гиље, јужно од к. 192, до 9.30 часова, а 4 батаљон 8 пука тек око 11 часова, иако је раније био упућен, пошто је био у пуковској резерви. Ма да положај десног отсека није био подељен на подотсеке, командант пука заузео је отприлике половину, посео га и приступило се утврђивању.[1] И то: на десном крилу 2 батаљон, на центру 4 батаљон 8 пука са својим митраљезима, а на левом крилу 3 батаљон. У резерву имао је доћи 4 батаљон из заштитнице са митраљеским одељењем 19 пука, а бојна комора и превијалиште позади Гиља.

Када је командант пука у 14.45 примио наређење команданта отсека за поседање, наредио је да се заштитница задржи на Ђурђевом Брду и ухвати везу са коњичким пуком а лево са заштитницом 11 пука на Ћелијану. Али то је било доцкан. Заштитница која је остала на положају Ђуле—Церјак задржала се све до 6.40 часова. У то време непријатељ је наступао правцем друма и железничком пругом. Како је непријатељ био јачи и енергично гонио, то се заштитница постепено повлачила и ове вечери је њена главнина стигла у састав пука а две чете су постављене на р. Лугомиру.

Командант заштитнице у своме извештају од 17.15 часова вели: „Коњица која је била десно од мог десног одсека у 7.20 часова одступила је, те је непријатељ отпочео обухват. Мој десни одсек остао је на своме месту и заломио своје десно крило.

„У 7.40 био је на мом одсеку ађутант 4. батаљона 11. пука за хватање везе са 19 пуком и известио ме да предњи делови пука имају везу са нашим пуком и да је командант са батаљоном позади Липара. У ово време заштитница 11. пука већ се повлачи и моје лево крило тучено је бочном пешадиском и митраљеском ватром. Непријатељ рокира удесно и у јачим колонама наступа за 11. пуком. Задржао сам и даље цео борбени поредак не одступајући назад а наредио сам командиру 1. чете 4. батаљона, капетану II класе Светиславу М. Ћатићу, да лично оде на лево крило и увери се о стању. Капетан Ћатић, у 8.15, усмено ме извештава да је заштитница 11. пука одступила и да непријатељ за њом наступа у густим стрељачким стројевима, да је и наше лево крило поколебано и да га је он и даље задржао на своме месту.

„У 8.40 моја левокрилна чета није могла да издржи даљи напад и нешто се мало повукла. Непријатељ је у колонама заобилазио лево крило, а задњи делови 11. пука били су позади мене за 800 м. Наредио сам постепено повлачење прве линије а да друга служи као прихват првој. Ја сам отишао позади левог крила да видим везу са 11. пуком и да распоредим на положај чете из прве линије. Заштитница 11. пука повлачила се колоном друмом а једна чета у задњем оделењу повлачила се исто тако и већ је била за један километар позади нашег стрељачког строја. Постојала је опасност да будемо сасвим обухваћени од непријатеља, који је наступао за заштитницом 11. пука и који је од ње био далеко 5—600 м. Само зато што је било шумовито земљиште, непријатељ није смео нагло да надире.

„Одмах по коњанику ордонансу наредио сам да се први степен повлачи а ја сам сачекао чете. Први степен распоредио сам на задњој ивици Липара а други степен послао сам назад да поседне положај код села Бу-

[1] У операциском дневнику овога пука забележено је: „Одсек који сам себи доделио тачно се поклапао са доцнијом заповешћу команданта одсека О.Бр. 72 од 13.30 часова, ма да са командантом нисам имао никакве везе нити сам знао где се налази".

ковча. Ордонанса коњаника (Милосава Лазаревића) послао сам да види где је заштитница 11. пука и он ме је у 10.15 часова известио да је нашао једну чету у задњем оделењу, а да се командант са осталим повлачи у колони.

„Задњу ивицу Липара држао сам до 10.50 часова иако у том времену нисам имао везе ни лево ни десно иако сам био обухваћен са оба крила. Даље се положај није могао држати и у 10.50 наредио сам повлачење првог степена. За ово време поседана је линија десно од друма Багрдан—Јагодина, испред села Буковча. Положај је био поседнут у 11.45 часова, и то: 1., 3. и 4. чета 4. батаљона и 4. чета 2. батаљона у I борбеном реду а 3. чета 3. батаљона у резерви на предњој ивици јагодинског расадника. Лево је посео положај за одбрану заштитнички батаљон 11. пука.

„Око 12 часова предњи непријатељски делови отворили су пешадиску ватру, а непријатељска артилерија отпочела је да гађа десно крило заштитнице 11. пука. Заштитница 11. пука услед овога одмах одступи у нереду, те је дала маха непријатељу да врши снажан притисак и да гони заштитницу 11. пука. Како је моје лево крило поново било обухваћено, то ми се почела 1. чета, која је била на левом крилу, да повлачи и услед овога одмах сам упутио резерву за прихват повлачења на предњу ивицу вароши Јагодине.

„Свијање батаљона у маршеву колону наредио сам у самој вароши код цркве, али кад сам прошао кроз варош видео сам да је заштитнички батаљон 11. пука одступио растројен, а командант батаљона известио ме да ће посести Ђурђево Брдо. Непријатељ задржан на ивици Јагодине вршио је обухват јачим снагама и лево и десно. Услед овога наредио сам да заштитница поседне положај од Ђурђевог Брда до железничке пруге. Овај положај поседнут је у 13 часова. Пошто је извршено поседање положаја повучене су 3. и 2. чета 4. батаљона у резерву код р. Лугомира. Услед проласка кроз варош батаљон 11. пука био је и сувише растројен, те поседање Ђурђевог Брда није ни могао да изврши, нити је могао да га брани од дрског надирања много надмоћнијег непријатеља. Непријатељ је гађао фронт оба батаљона артилериском ватром из хаубица.

„У 15 часова издао сам заповест за поседање, али ова заповест није ни достављена свима командирима, јер је непријатељ у томе времену већ заузео Ђурђево Брдо и одатле тукао митраљеском ватром дуж целог првог борбеног реда. Десно од пруге коњица је већ одступила а непријатељска коњица већ је била далеко позади нашег борбеног реда. Услед овога, овим дуплим обухватом, мој I борбени ред отпочео је нагло да се повлачи доста растројен. На Лугомиру оставио сам батаљонску резерву да непријатеља задржава колико може, а ја сам отишао на Гиље, где сам лично обавестио команданта пука и прикупио батаљон". Командант заштитнице стигао је у пук у 15.30 часова.

Непријатељ је ушао у Јагодину око 15.15 часова и убрзо су избили његови стрељачки стројеви југозападно од пиваре, а потом се видела једна његова колона у јачини око две чете како излази из Јагодине друмом за Ћуприју. У 15.30 „видела се на друму једна јака колона, око једне здружене бригаде, да силази и улази у Јагодину", и то „потпуно неузнемиравана од стране наше артилерије, јер ни једно оруђе није било пласирано на положају". Како је командант 2 дивизиона одговорио да батерије нису постављене, јер му је наређено „да чека наређење", то се командант пука обратио телефоном команданту дивизије са којим је био у вези. После пола часа стигао је командир 3 шумадиске пољске батерије и известио да му је батерија у дољи позади Гиља и да је тек сада добио наређење за дејство. Како су се већ појавили непријатељ-

тељски коњички и пешадиски делови на друму Јагодина—Ћуприја, то су на њих отворили ватру наши митраљези са крајњим дометом.

Остављене две чете из заштитнице на Лугомиру, 4 чета 2 и 3 чета 4 батаљона, после пола часа, отпочеле су се повлачити. Непријаљ их је тако енергично гонио да је са њима готово заједно стигао, око 17.30 часова, до железничке стражаре код с. Мијатовца. Одатле је 4 чета 2 батаљона одбачена ка с. Мијатовцу и тек је после пола ноћи стигла у састав свога батаљона.[1] А 3 чета 4 батаљона је успела да се прикупи позади Гиља, код бојне коморе и превијалишта. Док се ова чета код коморе прикупљала и одмарала, изненада се, око 17.30 часова, „повукао у нереду заставни (1.) ескадрон Шумадиског коњичког пука на источну страну Гиља и том приликом викало се да се бежи, што је изазвало неред и панику“ како код коморе и превијалишта, тако и код ове чете.[2]

Била је ово тамна ноћ са кишом, те је ова брза и изненадна појава непријатеља у толико теже утицала на људство. А ово је све код пука створило веома тешку ситуацију. Зато је командант пука привукао своју резерву, 4 батаљон, и кренуо се са њом ка стрељачким заклонима 2 батаљона, да би задржао људе. У томе покрету рањен је командант 4 батаљона.

На левом крилу, код 3 батаљона, владало је затишје. Али стање на центру, код 4 батаљона 8 пука, било је неповољно. Командант овог батаљона известио је да су на његовом десном крилу, око 18 часова, припуцале неке пушке и да је услед тога „настала забуна код војника и један део почео

[1] Командант задње трупе заштитнице, капетан I кл. Драгомир П. Савић, вели: „Наређено ми је да са својом, 4 четом 2 батаљона, и 3 четом 4 батаљона останем код Лугомира, позади Јагодине, с тим да се смем повући тек кад непријатељ пође на јуриш. Моја је чета посела друм, на 700—800 м. позади пиваре; десно, на железничкој прузи развијена је 3 чета 4 батаљона, а вод митраљеза поручника Панића постављен је на самом друму. Десни бок имао је да штити коњички пук. После кратког времена појави се пред нама маса наших избеглица, која се кретала друмом ка Ћуприји. Били смо у недоумици шта да радимо са њом. Одједном та се маса као по команди раздвоји десно и лево, а позади се појави немачки стрељачки строј спреман за јуриш. У то је време непријатељ и са Ђурђевог Брда почео тући врло јаком бочном митраљеском и пешадиском ватром, обасипајући нарочито мост на Лугомиру. Десно, 3 чета успела је некако да се под ватром пребаци преко Лугомира, али сам ја са својом четом услед ове ватре био приморан да се повучем уз реку. Нешто се пребацило преко некког брвна (оборене врбе) а нешто је прегазило и препливало. Потом сам се задржао код железничке стражаре код с. Мијатовца да прикупим чету. Док сам у стражари писао извештај, дотле су већ и непријатељски коњаници стигли до стражаре. Растерали смо их бомбама, па смо се и ми повукли, газећи неке баре, и задржали се на западној ивици с. Мијатовца. Ту сам чету прикупио и под заштитом наше коњице стигао после пола ноћи на Гиље, у састав свога батаљона“.

[2] Извештај команданта 19 пука ОБр. 2388. — Том приликом су официри, резервни капетан I кл. Алекса Н. Томић, санитетска кипетан I кл. Др. Ђорђе С. Сибер, резервни потпоручник Миљко М. Цодић, учинили све да се што пре успостави ред.

да одступа". Вели, да га је тада неки наредник из суседне 3 чете 2 батаљона известио као да је командант 2 батаљона наредио повлачење и да је то створило још већу пометњу. А додао је и то да је непријатељ тукао његов положај са јаком ватром и да је око 19.30 часова стигао са својим стрељачким стројевима до самог положаја и отворио ватру, само се због помрчине његова јачина није могла да оцени.[1] Убрзо за овим је командант пука примио извештај и командира 1. чете 3 батаљона 19 пука од 19.50 часова да су суседни стрељачки заклони 4 батаљона 8 пука скоро празни и да је остало „само неколико војника без икакве команде и нема никаквог старешине", па је на ово командант пука скренуо пажњу команданту овог батаљона и наредио му да врати командира 4 чете, за кога „и командант зна да је побегао позади артилерије на четири километра са једним потпоручником" и да „митраљезе одмах уведе у борбену линију".[2]

Како је непријатељ заузео раскрсницу и железничку стражару код с. Мијатовца, то је наступила опасност и за саму позадину пука.[3] Зато је командант пука, у 19.15 часова, известио команданта десног отсека да непријатељ „тежи да се дохвати пруге у позадини Гиља" и предложио му да се позади Гиља утврди чука на источном крају с. Остриковца (Рамнова Чука) фронтом ка Црној Бари и с. Мијатовцу. У исто време командандант пука замолио је да се из отсечне резерве упути један батаљон да поврати стражару и утврди, пошто је пуковска резерва тада имала у 3 чете свега око 300 пушака.

Командант отсека сложио се са овим предлогом и упућен је из отсечне резерве један (4) батаљон 12 пука, а припрему напада имала је да изврши 3 шумадиска пољска батерија. Командант 19 пука у 22.15 часа наредио је овом батаљону, преко команданта 2 дивизиона: „Неминовно је потребно да се заузме караула на к. 132, на друму Јагодина—Ћуприја. У томе циљу крените се са батаљоном са тога места железничком пругом за Јагодину са осигурањем бочно десно, а напред упутите патроле које ће у висини Гиља наићи на један вод из 2. батаљона 19. пука, који је посео пругу и који ће вас пропустити.

„Припрему напада има да вам изврши 3. батерија и зато ступите у везу са командантом 2. дивизиона и са њиме споразумно ову ствар регулишите.

„По заузећу карауле имате да утврдите и затворите простор између Гиља и Црне Баре, пошто ухватите везу са 2. батаљоном 19. пука на Гиљу.

[1] Извештај команданта 4 батаљона 8 пука ОБр. 420.

[2] Наређење команданта 19 пука ОБр. 2385 од 21 часа.

[3] Командант 2 батаљона у своме извештају ОБр. 873 од 18 часова вели: „Непријатељ грози одступници пука ако останемо на овоме положају, пошто непријатељ надире низ пругу". Како је командант овога батаљона ради тога утрошио сву своју резерву, то му је упућена једна (4) чета 4 батаљона из пуковске резерве.

„За овај циљ потребна је изненадност и да се припреме бомбе за употребу. Вероватно је да се непријатељ утврђује.

„О резултату известити ме телефоном преко команданта [illegible]. батаљона 19. пука“:

Али напад није отпочео пре пола ноћи.

11 пук. Командант пука је у 1 час примио наређење за повлачење и повукао се са главнином ка с. Мајуру, где је стигао у 11 часова и посео положај. У заштитници је оставио свој 4 батаљон са два митраљеза. О раду своје заштитнице командант пука вели: да је непријатељ у 7 часова отпочео да наступа правцем Багрдан—Јагодина, да је отворио митраљеску ватру на заштитницу 11 и 19 пука и да је у 7.30 отпочео да туче деснокрилну чету са ватром хаубичке батерије од 150 м.м. Јачина непријатеља износила је један батаљон са четири митраљеза. Како је непријатељ после пола часа борбе пришао „батаљону 19. пука до 300 м., отпочело је повлачење које је непријатељ убрзао јаком артилериском ватром“.

И тако је заштитница у 8.30 часова била приморана на повлачење. Али се ипак она задржала, у 10.15 часова, водећи борбу са прихватом на друму источно од с. Вољавче. „Батаљон 19. пука повлачи се“, вели командант 11 пука, „у истој висини мога батаљона“.[1] Али при повлачењу кроз Јагодину, око 15 часова, заштитница је једва успела „да делимично поседне Ђурђево Брдо. При самоме поседању непријатељска пешадија излазећи из вароши и долазећи западно од вароши, у јачини 2 до 3 батаљона, енергично је напала и мој и батаљон 19. пука, гађајући положај топовима већег калибра.

„У том свом налету непријатељ је успео да мој батаљон одбаци са Ђурђевог Брда, а две чете 19. пука да одбаци од моста на Лугомиру, због чега су морале са мојим батаљоном да се хватају узводно једног брвна ради пребацивања на десну обалу реке Лугомира. И да то није учињено, и овај батаљон са два митраљеза и те две чете били би заробљени, јер је непријатељ ускоро избио на положај Ђурђево Брдо и отворио митраљеску ватру“.[2] Увече је заштитница стигла и задржана у пуковској резерви.

[1] Извештај команданта 11 пука ОБр. 1653.

[2] Извештај команданта 11 пука ОБр. 1655. — Артилериски капетан Боривоје Л. Јосимовић тада је овако записао: „Заштитнице у своме повлачењу видећи у Јагодини пустош, отворене, разбијене и опљачкане радње, и оне отпочну исти посао. И заштитнице... изгубиле су се по вароши и продужиле пљачку. Непријатељ, наступајући за заштитницама, наиђе на Јагодину и видео је desordre (неред) какав се не да описати. Да би искористио ову прилику, груне јачом снагом и без муке овлада Јагодином. Војници из заштитнице разбегну се... И тако није могло бити ни речи о поседању Ђурђевог Брда као предстражарског положаја, и непријатељ заузме Ђурђево Брдо“.

в. *Леви отсек.* Командант отсека стигао је са артилеријом[1] на нови положај до 9 часова, а до подне су стигли и цео 13 пук, два батаљона 5 пука и Браничевски комбиновани батаљон III позива. Главни положај на десној обали потока Ресника (који протиче кроз засеок Ресник) био је подељен на два подотсека, и то: *десни,* од к. 270 па источно до према с. Бресју, посео је 5 пук, и *леви,* закључно са безименом котом (Коштен) јужно до с. Шуљковца, посео је 13 пук. На предњем положају, Ћелијану, 13 пук оставио је две чете са истуреним објавницама до саме реке. У отсечној резерви, источно од с. Шуљковца, позади Раскршћа, задржан је Браничевски комбиновани батаљон III позива. На положају постављене су обе позициске батерије, 5 дунавска пољска и Крупова хаубичка батерија. Штаб отсека у с. Колару. Одмах је предузето „утврђивање положаја“, али до подне веза са суседима није успостављена.

Заштитнице су остале на положају све док нису биле приморане на повлачење. И оне су до 14 часова стигле, и то 13 пука на Црни Врх к. 707, а 5 пука на Страну (Црначко Брдо). Само заштитница 5 пука није могла да ухвати везу са заштитницом 11 пука, иако је командант те заштитнице упутио „четири пешадиске и две коњичке патроле“. Ове вечери заштитнице су стигле у састав својих пукова; заштитница 5 пука задржала се на Комари. Јачина непријатеља износила је до три батаљона и једне брдске хаубичке батерије.

Телефонска веза са дивизиским штабом није могла бити успостављена, пошто није било довољно телефонског кабла. Зато је командант отсека молио да се подигне телефонска веза од дивизиског штаба до с. Колара.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. У току прошле ноћи непријатељ се повукао испред фронта 4 резервног корпуса и 11 баварска дивизија стигла је овог дана увече са главнином пешадије у село Мишевић и Прњавор, а предњи делови у село Белицу и Лозовик. Командант 105 дивизије наредио је још прошле вечери да се данас продужи напад.

У 8.20 часова 2 батаљон 129 пука посео је Ошљак. Десно крило и центар 122 физилирског пука наступали су ка с. Доњем Рачнику и напали непријатеља, који се убрзо повукао, али се опет задржао северно од Врановачког Потока. Лево крило 122 физилирског пука и 129 пук (без 2 батаљона) наступали су са Церјака са обе стране пута ка Липару, где се непријатељ још држао слабијим снагама. Артилерија је отпочела да дејствује од 8 часова на непријатељске заклоне испред десног крила и центра 122 физилирског пука. И убрзо

---

[1] III група артилерије повукла се друмом до Јагодине, али даље није продужила како је наређено, преко Ђурђевог Брда, к. 130 (Баре), с. Бресја и Колара на безимену коту југоисточно од с. Шуљковца (Раскршће), већ много бољим и краћим путем преко села Трнаве, Драгоцвета и Шуљковца.

се непријатељ повукао. На левом крилу дивизије брзо се наступало благодарећи дејству употребљених митраљеза. И тако је непријатељ гоњен све са отсека на отсек.

У 14 часова ушла су оба пука, 122 физилирски и 129 пук, у Јагодину. Отпор слабијих непријатељских снага сломио је, после краће артилериске припреме, 3 ескадрон 5 хусарског пука, који је сјахао за пешадиску борбу. Батерије које су постављене поред друма код к. 173, северозападно од Јагодине, тукле су од 13.54 часова српске стрељачке стројеве и колоне које су отступале. У 15.15 стигле су и тешке пољске хаубице као и батерија топова од 100 мм. и отвориле ватру.

У 15.10 часова командант дивизије наредио је команданту 209 пешадиске бригаде да са једним јаким одредом заузме село Мијатовац и да упути извесне делове ка мосту на В. Морави, северозападно од Ћуприје, као и ка железничком мосту западно од ћуприске железничке станице, како би се спречило њихово рушење. Ради тога командант бригаде одредио је 129 пук (без 2 батаљона) са 3, 5 и 6 батеријом 209 пољског артилериског пука.

129 пук наступао је железничком пругом а артилерија друмом. И кад је челна чета стигла до железничког пропуста северно од Гиља, дочекана је ватреним препадом и пук се одмах развио за борбу дуж железничког насипа фронтом ка Гиљу. Два оруђа која су била напред одмах су скинута са предњака и постављена на друму. Она су брзо и отворила ватру, а ускоро и остале батерије. Непријатељска ватра није ослабила. И његова је артилерија учествовала у борби док је пешадија из с. Мијатовца дејствовала у леви бок, што је тешко утицало на наше трупе. Како се нагло спустио мрак, то је изгледало да је немогуће продужити напад преко земљишта које се ни по дану није могло добро видети. Зато је командант 129 пука, да би се припремио за сутрашњи напад, повукао у току ноћи свој пук, а према непријатељу, северозападно од Мијатовца, оставио је 1. чету. Две чете 2 батаљона које су стигле ове вечери задржане су у резерви позади 3 батаљона. Како је главнина 105 дивизије ушла у Јагодину, то су обезбеђење на Ђурђевом Брду вршили делови 122 физилирског пука.

На фронту 21 пешадиског пука непријатељ се повукао око подне и пук се кренуо преко с. Доњег Штипља ка с. Вољавчи, а неки његови делови стигли су увече у Јагодину. Две батерије 209 пољског артилериског пука које су дан раније придате пуку нису могле да се крећу преко овог брдовитог земљишта и упућене су преко Багрдана.

Западно од 4 резервног корпуса стигао је 3 армиски корпус до с. В. Пчелица (Ситног Камена) и с. Ратковића (Угара), где је непријатељ давао слаб отпор.

На десној обали В. Мораве, код 10 резервног корпуса, избила је 107 дивизија на линију: с. Крушар—с. Исаково (Моштаничко Брдо), 103 дивизија на линију: с. Исаково—Ћуковац, западно од с. Бељајке, а 101 дивизија на висове северозападно од Прњаворског Дола. Овде се непријатељ држао још само на левом крилу.

Командант XI армије наредио је да се 4 новембра продужи гоњење, и то: 3 армиски корпус преко Белушића, 4 резервни курпус са 105 дивизијом да продужи на југ, а 11 баварска дивизија десно у степену и 10 резервни корпус преко Ћуприје—Параћина и источно, и да пресече отступницу непријатељу који се бори са десним крилом бугарске војске.

Б. — Борба и повлачење

4 новембра. Овога јутра командант дивизије наредио је да се, услед нагомиланости комора у теснацу између Јухора и В. Мораве, десна група трупне коморе премести из с. Рашевице на јужну страну с. Обрежа, поред пута за Варварин, борни део I степена колонске коморе из с. Дворице на северну страну с. Рашевице, а први степен колонске коморе десне групе из с. Поточца у с. Г. Катун.[1]

Убрзо је отпочела, одмах после 7 часова, јака борба на десном крилу дивизије. Непријатељ је од стране Јагодине сконцентрисао јаку артилериску ватру пољских и тешких оруђа на Гиље, и то је приморало десни отсек да се повуче на линију: к. 308 (Бели Камен)—с. Остриковац (Рамнова Чука).[2] На левом отсеку владало је затишје све до повлачења.

У 9.30 часова авизирано је, а у 10.30 примљено је наређење команданта Одбране Београда да се услед повлачења I армије на десну страну Западне Мораве, у правцу Ибарске Клисуре, одмах повуку трупе Одбране Београда под заштитом јаких заштитница. Шумадиска дивизија имала се повући на десну обалу Каленићске Реке и да поседне положај од В. Мораве до с. Карановчића, а Комбиновани одред лево. За колонске коморе наређено је да се одмах пребаце преко З. Мораве и да се II степен упути без задржавања ка Јанковој Клисури.[3]

Према овоме, командант дивизије одмах је наредио команданту десног отсека да се повуче на десну обалу Каленићске Реке и да поседне положај Варварин—Грабовац (к. 285), са избаченим претстражама на левој обали Каленићске Реке, а на садањем положају да остану јаке заштитнице 12 и 11 пука све до мрака, када ће се повући у састав својих пукова. Наредио му је и то да саопшти команданту коњичког пука да са пуком остане до мрака у висини заштитница. А кад се заштитнице повуку да се са њима повуче и он, „штитећи правац за Варварин као и долину на левој обали В. Мораве", прикупи код Варварина и затвори простор између Варварина и В. Мораве. Команданту левог отсека наредио је да се такође повуче под заштитом остављених заштитница преко с. Д. Крчина и да поседне отсек од Грабовца, преко потока Ђерђелина: Велику Пољану (Раденкову Косу)

---

[1] У 8.15 часова наређено је командиру пиротске градске батерије да се крене из Варварина преко Јасике и Крушевца у с. Липовац и да извиди рекогносцира земљиште за постављање батерије ради тучења З. Мораве од с. Шанца до с. Кукљина.

[2] Извештај команданта дивизије ОБр. 4916 од 9.50 часова.

[3] *Велики рат Србије,* књига XI, стр. 149.

— к. 376 (Песковито б.)—Цернице (Маринковац), а слабија предња одељења да избаце на саму десну обалу Каленићске Реке, на Голо Брдо (Станојеву Чуку) и к. 424 (Говеђе Пландиште). Комбиновани пук III позива да дође северно од с. Залоговца и да се стави на расположење команданту левог отсека за његову резерву.

Даље је командант дивизије наредио да се десно завојиште — 1. српско-енглеска пољска болница, премести код с. Шанца поред друма, а лево — болничарска чета са санитетском колоном, код с. Падежа. Ту да дође и борни део I степена колонске коморе. Остало је упућено преко моста код с. Бошњана на десну страну З. Мораве, и то: 1. пољска болница у с. Мајдево, а 4 у с. Блаце са пољском марвеном болницом; све трупне коморе са војном поштом и I степен колонске коморе на десну обалу Расине, код с. Бивоља, II степен код Г. Степоша, али пекарска чета (са ручним слагалиштем), месарска чета са марвеним депоом и профијантска колона) у с. Штитаре и ту да постави пећи за израду хлеба. Све трупне коморе да се у Варварину снабду хлебом за два дана. Тежи возови, као рефлекторског одељења, да се пребаце преко сталног моста код с. Јасике.

Штаб дивизије биће у с. Падежу.

Приликом повлачења порушена су на железничкој прузи код с. Доњег Јовца четири гроздена моста средње величине и велики мост на В. Морави, као и мост на Винском Потоку северно од с. Рашевице. Сем тога порушен је мост код с. Обрежа, на отоци код с. Обрежа и на В. Морави код Варварина.[1]

а. *Шумадиски коњички пук.* Пошто се у 8.30 часова повукао 4 батаљон 12 пука са свога положаја код с. Мијатовца, то се и овај пук повукао ка с. Рамнову. Како је тамо био развијен 12 пук, то се коњички пук ставио под команду команданта 12 пука и ушао у састав главнине његовог пука. Када се пак главнина 12 пука повукла, коњички пук је остао са њеном заштитницом, постепено се повлачио и стигао у 23.45 часа у Варварин. При повлачењу од с. Поточца до Варварина овај је пук прикупио велики број војника који су били заостали. 2 ескадрону, који је био на Градишту, наређено је да се повуче преко Белушића, али је наређење доцкан стигло и он се повукао гребеном Јухора.[2]

---

[1] Овим поводом артилериски капетан Јосимовић записао је 3 новембра: „од 16 па до 18 часова небо се проламало од експлозија мина које су бацале у ваздух мостове на Морави, Белици и Лугомиру. Мост за мостом летео је у ваздух".

[2] Шумадиски коњички пук ОБр. 1875 од 13.35 час. — 2 ескадрон, који је прошле ноћи упућен у с. Бресје, стигао је овога јутра на Градиште и ту се задржао. Одавде је упутио вод рез. капетана II кл. Милана К. Милосављевића да на десној обали Лугомира осматра простор с. Бресје—с. Главинци, а вод рез. капетана II кл. Светислава П. Петковића с. Главинци

б. *Десни отсек.* Овога јутра, око 3 часа, 12 пук поседо је источни крај с. Остриковца (Рамнову Чуку) и с. Рамново, и одмах после тога, око 3.20 часа, његов 4 батаљон заузео је железничку стражару код с. Мијатовца. На овај начин је обезбеђен десни бок отсека, те су и батерије упућене на положај. Оне су и постављене до 8.45 часова, сем 4 шумадиске пољске батерије.[1]

Иначе на фронту 11 пука није било напада од стране непријатеља, а према 19 пуку, вели командант отсека, „непријатељ се утврђује северно од Гиља, позади железничке пруге, а има га и по шумарцима“. Али одмах после 7 часова непријатељ је отпочео да туче положај 19 пука, те су обе наше хаубичке батерије отвориле ватру на његову пешадију која је наступала ка Гиљу. У 8.15 часова командант отсека телефоном је известио команданта дивизије да се 4 батаљон 8 пука „после неколико артилериских метака распрштао“, а у 9.10 обавестио је своје потчињене да је сада прва одбранбена линија: с. Остриковац (Рамнова Чука)—к. 308 (Бели Камен)—Чукара (Велико Браниште)—с. Бресје и да се растурени делови пукова прикупе на тој линији.

Када је командант отсека у 10.35 примио наређење за повлачење на десну обалу Каленићске Реке, наредио је у 11 часова да се 11 пук, под заштитом своје заштитнице са митраљезима (на Говедарнику), повуче преко Јухора а 12 и 19 пук, под заштитом заштитнице 12 пука са митраљезима (на Рамновој Чуки), друмом Јагодина Варварин, с тим да се ве-

— с. Коларе и да на Вукоси (Врањевац) ухвати везу са батаљоном III позива из дивизиске резерве. У 9.40 капетан Милосављевић известио је да је ухватио везу са левим крилом 11 пука „спрам с. Бресја, на коси код каменог мајдана који се зове Алексин мајдан“, а у 9.30 капетан Петровић је известио: да је на Вукоси ухватио везу са 2 батаљоном 10 комбинованог пука III позива, да непријатељ држи Ђурђево Брдо, с. Трнаву и с. Драгоцвет, да је са једном четом од стране Трнаве подишао Ћелијану, да се он налази на Комари код делова 5 пука и да им је овога часа наређено да се повуку на десну обалу потока Ресника.

[1] Према извештају команданта 2 дивизиона ОБр. 2296 од 8 часова, 4 шумадиска пољска батерија налазила се „заглављена у једној јарузи која служи као пут. Извлачење ове батерије биће завршено тек кроз два до три сата“. А за муницију вели: „Многа муниција не опаљује“. Распоред батерија на фронту 19 пука: 6 и 9 хаубичка батерија постављене су позади „кривине железничке пруге код Јовца“ са реоном дејства друм Јагодина—Гиље, а по потреби и само Гиље; 6 шумадиска пољска батерија на десном крилу Рамнове Чуке у неком винограду са реоном од Гиља па на исток; један вод 4 батерије требало је да буде постављен западно од Гиља да туче Ђурђево Брдо а други из с. Мајура, јужно од к. 308 (Бели Камен), да фланкира Гиље; један вод 3 батерије остао је западно од друге железничке стражаре јужно од Гиља, са задатком да туче железничку стражару западно од Гиља и њену околину, а други је постављен узору на седлу јужно од к. 192 (Гиље), да фланкира земљиште испред к. 308 (Бели Камен) и да туче Ђурђево Брдо. На фронту 11 пука: 5 шумадиска пољска батерија постављена је западно од с. Мајура, на Чукару (В. Браниште); 2 батерија са једним водом у близини 5 батерије, а другим јужно од с. Мајура.

черас и заштитнице повуку. У 11.35 наређено је и артилерији да се одмах повуче друмом.[1] Том је приликом командант одредио положаје за поседање, и то: 12 пуку од В. Мораве закључно са Нерезином а 19 пуку Грабовац к. 285. Повлачење је отпочело у 12.10 и трупе су стигле у Варварин, сем 11 пука, до 21.30 часа. У 18.30 командант је наредио да команданти 12 и 19 пука обезбеде своје авизиране положаје са претстражама, а 11 пук да дође у отсечну резерву на југоисточној страни Грабовца.

Прошлога и овога дана отсечна артилерија (3, 4 и 6 пољска и 6 и 9 хаубичка батерија) утрошила је 460 шрапнела и 134 гранате.

19 пук. 4 батаљон 12 пука стигао је код с. Рамнова пре пола ноћи и упућен железничком пругом у правцу железничке стражаре код с. Мијатовца. 3 шумадиска пољска батерија у 24 часа отпочела је припрему на непријатељску пешадију „која се била утврдила на железничком насипу од Гиља до прве карауле“.[2] Припрема је трајала око пола часа. Око три часа 4 батаљон је избио код стражаре, заузео је и са три чете поседео друм од Гиља до с. Мијатовца, а десно коњички пук.[3]

У 7 часова упућена је пуковска резерва (4 батаљон 19 пука) са 2 четом 3 батаљона истог пука да утврди и поседне прихватни положај — први ћувик позади Гиља. Убрзо затим је, у 7.20 часова, непријатељ отпочео да туче Гиље артилериском ватром пољских и хаубичких батерија. Услед ове ватре отступиле су у нереду, после 10 минута, 1. и 4 чета 4 батаљона 8 пука а повукле су собом и суседну 1. чету 3 батаљона 19 пука.[4] „Посматрао сам бежање ове масе“, вели командант 19 пука, „која је идући гредом дошла до резерве 3. батаљона. Заступник команданта батаљона, активни капетан I класе Бранислав М. Јованчић, који се налазио код своје батаљонске резерве, покушао је да ову масу заустави и врати. Како је пало неколико граната у близини ове масе и једна у близини заступника и овога земља оборила, то маса продужи и повуче и његову резерву“.[5]

[1] Командант I групе (2 дивизион) у 10.20 часова добио је наређење за повлачење непосредно од команданта дивизије а командант II групе (… дивизион) од команданта отсека. Батерије I групе скинуте су са положаја за 25 минута и дивизион је стигао у Варварин у 17.30 часова. А на Рам… новој Чуки остављен је само један топ под командом поручника Стојан… Ј. Ивковића.

[2] Извештај командира 3 шумадиске пољске батерије.

[3] Распоред Шумадиског коњичког пука: један ескадрон са водом митраљеза посео је друм десно од 4 батаљона 12 пука, „докле је Морава из…лила“, пола ескадрона вршило је извиђање у правцу В. Мораве а половина је задржана у резерви.

[4] Командант 4 батаљона 8 пука у своме извештају ОБр. 423 од 8.0… часова вели да је „разлог за одступање био тај што је 4. батаљон 19. пука повучен на прихватну линију ради утврђивања, а они су рачунали (?!) да је десно крило 19. пука одступило“.

[5] *Операциски дневник 19 пука I позива.*

И тако је у стрељачким заклонима 4 батаљона 8 пука остао само по један вод из 1, 2 и 3 чете. Па ипак је положај задржан. Али у 8.30 часова повукле су се чете 4 батаљона 12 пука са железничке пруге, те су откриле десни бок борбеног поретка. На овај начин 2 батаљон био је изложен „унакрсној пешадиској и артилериској ватри“, те је „претрпео јаке губитке“. Стога је командант пука наредио овом батаљону да се повлачи са Гиља, али се том приликом деснокрилна (1.) чета није могла цела извући.[1] Зато је командант пука био принуђен, у 9.35 часова, да нареди свима повлачење на прихватни положај. Чим је пук тамо стигао, непријатељ је престао да туче артилеријом Гиље, а прихватни положај није ни тукао.

У 12.45 примљено је наређење команданта десног отсека ОБр. 105 за повлачење. Зато је командант пука наредио повлачење и прикупљање пука на прихватном положају, а командиру бојне коморе и трупном лекару послато је наређење да се повлаче друмом и да на улазу у Варварин сачекају даље наређење.

У Варварин пук је стигао у 20 часова и заноћио на јужној ивици варошице. Само је 4 батаљон 8 пука заноћио на улазу у Варварин, јер су војници били преморени, како вели командант овог батаљона, и да би прикупио заостале.

Губитци. Рањен је водник 1. чете 2 батаљона, резервни поручник Вукашин С. Лукић, а погинуо је поднаредник ђак Радосав Божовић. Погинуло 11, рањено 72, контузована 2 и нестало 456 војника. У 4 батаљону 8 пука погинуо 1, рањено 16, контузована 2 и нестало 150 војника.

Утрошено 145 102 пушчана метка и 84 бомбе.[2]

11 пук. Овога јутра је непријатељска артилерија отпочела да туче положај и овога пука. Његова је ватра била и тачна и врло јака. Под заштитом ове ватре његова пешадија је отпочела да се спушта са Ђурђевог Брда ка реци Луговиру и да је прелази.

У 11.30 часова командант је примио наређење да се са пуком повуче гребеном пл. Јухора. Стога је одмах наредио да се повуче артилерија а потом, у 12 часова, 4, 2 па 1 батаљон. Извлачење је било нарочито отежано што се морало

---

[1] У личном дневнику командира ове чете записано је: „Око 9 часова јака пушчана ватра, нарочито испред моје чете на Гиљу, и наређено је повлачење. Услед јаке ватре не може чета да се извуче. Извлачење споро, непријатељ пресеца одступницу и зароби један вод, 46 људи. Овога дана погинуло 7 а рањено 20 војника. Извукло се свега 60 војника“. А командир 4 чете истог (2) батаљона забележио је: „Ноћ, хладна киша. У 8 сати батаљон 8. пука, који је био лево од мене, одступио је због артилериске ватре, а 12. пук, који је био у с. Мијатовцу, такођер одступи те тако доведе наш батаљон у критичну ситуацију. Држали смо ипак положај до 10 сати, тучени артилериском ватром, када добисмо наређење да одступимо“.

[2] Губитци и утрошак муниције су за прошли и за овај дан.

прећи преко отвореног земљишта. У заштитници је остао 3 батаљон са митраљеским одељењем и водио је јаку борбу са непријатељем „до пред сам мрак".

Како је убрзо пала ноћ а пут рђав, пук без путовође, то је командант пука покушао да са пуком сиђе на друм, али није успео пошто је друм био у непријатељским рукама.[1] Стога се морао вратити натраг и продужити отступање пл. Јухором, па се спустио на друм „северно од с. Поточца" тек око пола ноћи.[2] Овде се пук задржао, прикупио и уредио, па је потом продужио и стигао на десну обалу Каленићске Реке сутрадан око 6 часова. После кратког одмора пук је продужио за Грабовац, где је имао да остане у отсечној резерви. Заштитница је остала до мрака а потом се повлачила за пуком. Немајући путовође, не знајући у чијим је рукама друм, командант је решио да заноћи на самом Јухору и тек сутрадан, у 16 часова, стигао је у састав пука.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. Командант 4 корпуса наредио је команданту 11 баварске дивизије да са главном снагом избије на р. Белицу, између села Бунара и Драгоцвета, а јаке делове да упути на линију с. Топола—с. Коларе. Команданту 105 дивизије наредио је да наступа даље ка југу, и то: главном снагом друмом Јагодина—с. Обреж, а десном побочницом гребеном Јухора путем с. Мајур—Медвеђиште—Оцинац—Оштра Глава. У 12.30 часова 11 баварска дивизија прешла је Белицу и напала села Бунар и Шантаровац, која је непријатељ још држао. Ове вечери заузета су оба села, као и Шуљковац и Драгоцвет.

Командант 105 дивизије, пошто је појачао 209 пешадиску бригаду, наредио је њеном команданту усмено, а потом и писмено, да одбаци непријатеља испред 129 пука, да обезбеди мост преко В. Мораве код Ћуприје и да гони непријатеља преко с. Трешњевице и Јухора ка југу.[3] Пошто ће кретање преко Јухора бити веома тешко, то је командант дивизије

---

[1] Ађутант овога пука у свом личном дневнику вели да се пук спустио неком јаругом и стигао близу друма код неке цркве (у Д. Јовцу?). Како се на друму чула ларма, то је командант пука упутио ађутанта са једном десетином да види чији су то војници. Убрзо се ађутант вратио и известио да су тамо непријатељски војници са нашим који су били заостали.

[2] Десни отсек ОБр. 112 од 9.40 часова — Ађутант овога пука забележио је да је пук стигао на друм у 24 часа, да је унапред код неког порушеног моста избацио 4 чету 4 батаљона као претстражу, да је претстража нападнута од стране непријатељских коњичких делова са митраљезима и једним брдским топом, али је непријатељ одбачен, и да је та чета, под командом поручника Радојка С. Николића, остала на своме месту све до зоре, па се потом повукла. Ађутант даље вели да је по путу било много заосталих војника, „нарочито из 12. пука", и да је прикупљено око 2000 људи.

[3] Састав бригаде: 122 физилирски и 129 пук, 3 ескадрон 5 хусарског пука, 209 пољски артилериски пук (без 1. и 4 батерије), 3 батерија 6 брдског артилериског пука, две батерије тешких хаубица и два вода 1. чете 18 пионирског батаљона.

наредио да се што пре упути десна побочница.[1] Том приликом је командант наредио и које ће трупе њему стајати на расположењу.[2]

Командант бригаде наредио је команданту 129 пука да узору одбаци непријатеља са Гиља и од с. Мијатовца и да поседне прелазе код Ћуприје. А команданту 122 физилирског пука, да се његов батаљон који се налазио на Ђурђевом Брду припреми и у 6 часова крене преко села Мајура ка Градишту (к. 426). Остала два батаљона овога пука командант бригаде задржао је на југоисточном излазу из Јагодине. Узору постављен је 1. дивизион (3, 5 и 6 батерија) 209 пољског артилериског пука на Ђурђевом Брду.

У току прошле ноћи код 129 пука отварана је повремено јака ватра. У 5.30 часова 2 чета, која је била на левом крилу, нападнута је у бок и позадину, изгубила је 9 мртвих и 26 рањених, и зато се повукла. Нешто се повукла и 1. чета која је била истакнута. Када је свануло видело се да је непријатељ посео не само јужни део с. Праћине, с. Мијатовац и Гиље, него и гребен који води ка Чукари. Према томе је изгледало да је немогућ напад 129 пука без артилериске припреме и зато су у 7 часова постављени позади Ђурђевог Брда 3 дивизион (7 и 8 батерија) 209 пољског и 3 дивизион 13 тешког артилериског пука.

1. батаљон 122 физилирског пука на Ђурђевом Брду поступио је по наређењу од прошле ноћи и, под заштитом своје 3 чете, прикупио се североисточно од Ђурђевог Брда. Његове патроле извиђале су Лугомир између друма Јагодина—Ћуприја и воденице узводно, али нису нашле никаквог прелаза сем моста на друму. Када се видело да 129 пук мало има изгледа да фронталним нападом заузме Гиље, наређено је у 6.15 часова команданту овог батаљона да са 232 брдским митраљеским одељењем заузме Чукару (В. Браниште), западно од Мајура. Требало је скоро два часа да се овај батаљон припреми и да изврши потребна извиђања. Али су овај батаљон виделе српске патроле са ивице шуме јужно од с. Трнаве и отвориле ватру.

У 9 часова овај је батаљон прешао Ђурђево Брдо и под јаком артилериском ватром кренуо се напред ка Лугомиру, са

[1] Јачина побочнице требало је да буде, како је командант дивизије наредио: један батаљон, по могућству из 122 физилирског пука, најмање једно брдско митраљеско одељење и брдска батерија.

[2] У 8 часова имали су да буду команданту дивизије на расположењу, на југоисточном излазу из Јагодине: 21 пешадиски пук, једна тешка хаубичка батерија, 3 батерија 16 резервног артилериског пука и један вод 1. чете 18 пионирског батаљона. Други дивизион 4 тешког артилериског пука, који је заостао, требало је да дође у Јагодину, а 1 и 4 батерији 209 пољског артилериског пука дат је један дан одмора после њиховог напорног марша преко брдовитог земљишта.

левим крилом дуж друма који води ка воденици. На Ђурђевом Брду остало је 232 брдско митраљеско одељење да штити наступање батаљона и да га потпомаже На Лугомиру је батаљон задржан јаком непријатељском ватром и није га могао прећи, пошто није било прелаза. Зато је у 10 часова наређено команданту 3 батаљона истог пука, који се налазио на јужном излазу из Јагодине, да продужи десно крило 1. батаљона и потпомогне напад. И овај је батаљон стигао у 11.30 часова на гребен северно од с. Бресја. Ради прелаза Лугомира додељен је овим батаљонима један вод пионира.

У 12.30 наређено је да артилериска припрема отпочне у 13 часова.[1] За време ове припреме непријатељ је отпочео да се повлачи. Изгледало је као да се на Чукари (В. Браниште) уводе резерве и зато је 7 батерија 209 пољског артилериског пука одмах обасула ова појачања ватром.

Док се ово одигравало на десном крилу, 1. чета 129 пука искористила је повољан тренутак и избила на Гиље. То су учиниле и остале чете овога батаљона и тако је продужен нападни фронт ка западу. Само је 4 чета задржана у резерви на друму. Убрзо су избили на Гиље и 2 и 3 батаљон 129 пука. А десно прешли су Лугомир 1 и 3 батаљон 122 физилирског пука преко мостића које су подигли пионири и поседи југозападне падине Чукаре. Увече су 129 пук и 3 батаљон 122 физилирског пука протерали слабе непријатељске заштитнице са Градишта и гребена који се пружа ка североистоку.

Кад је отпочела артилериска припрема, размишљало се у штабу дивизије на који би се начин покренуо напад. Командант 209 пешадиске бригаде утрошио је и последњу своју резерву, 2 батаљон 122 пука, који је упутио да продужи десно крило, и зато је командант дивизије помишљао да употреби и 21 пешадиски пук. Али како је убрзо командант 122 физилирског пука известио да је Чукара јако поседнута и како се претпостављало да је код с. Бресја постављена српска артилерија, то је настало питање: да ли би овде могао да успе 21 пук? И док се о томе размишљало, примљен је извештај да је заузета Чукара.

Према новоствореној ситуацији упућен је у 14.10 часова 21 пук са 2 дивизионом 209 пољског артилериског пука у с. Мијатовац и наређено му је да продужи друмом Јагодина—Варварин до с. Трешњевице а, по могућству, и у с. Обреж. И пук се по доласку у Мијатовац кренуо друмом, са 3 батаљоном десно а 2 лево од друма, и код с. Сињег Вира, а у 21.45 код с. Трешњевице и дошло је до слабијег сукоба. Код села Рашевице и Обрежа дале су српске заштитнице понова слаб отпор. Сутрадан у 7.45 часова пук је ушао у с. Обреж.

[1] Како су наступиле тешкоће у довозу муниције услед рђавих друмова, то је утрошак артилериске муниције сведен на најмању меру.

Тако је 4 резервни корпус 4 новембра продро далеко ка југу; 3 армиски корпус избио је са 25 резервном дивизијом на линију с. Сиљевица—Рековац, претходница 6 дивизије на линију с. Ломница—с. Урсула, а 10 резервни корпус стигао је на реку Раваницу.

Поглед на рад код Гиља

Командант дивизије наредио је претпрошле ноћи усмено (стр. 38) све што је било потребно ради поседања новог положаја јужно од Јагодине. Али команданти отсека, као што је напред изнесено, нису подједнако поступили. Јер докле је командант левог отсека правилно схватио и наредио да његове трупе одмах поседну положај и да га утврде, дотле је командант десног отсека сматрао да треба сачекати писмено наређење, те зато све до 13.20 часова прошлога дана није издао никакво наређење ни за поседање ни за утврђивање положаја. А тако је исто и артилерија остала нераспоређена.

Поступак команданта десног отсека несхватљив је. Усмено наређење команданта дивизије било је и јасно и одређено. Он је имао по њему и да поступи исто онако као што је урадио и командант левога отсека. Командант дивизије у своме писменом наређењу ОБр. 4898 од 22 часа претпрошлога дана, које је накнадно издао, баш се позива на усмено наређење и вели: „као што сам командантима телефоном авизирао и наредио". Јер писмено наређење није могло потпуно да измени усмено наређење, а измена би могла да наступи, при истој ситуацији, само у детаљима. Међутим, овде у погледу поседања главног положаја ни тога није било, јер писмено наређење гласи: „Да се сва артилерија и главнине пукова, као и општа резерва, одмах повуку са досадањег положаја на новоодређени, и то: десног отсека друмом преко Јагодине на одсек Гиље—с. Мајур до р. Лугомира у висини с. Бресја, који поседи и утврдити за упорну одбрану..."

Зашто би, иначе, командант дивизије усмено и издавао наређење, да није био приморан силом прилика и да није желео да се оно одмах и изврши? Командант дивизије добро је познавао тадање прилике, па је знао и то да је писмено наређење могло задоцнити, као што је тада и био случај, или и не стићи ма из којих разлога.[1] А то није ретка појава у рату. Зато је командант левог отсека правилно поступио што је прво

[1] Писмено наређење ОБр. 4898 за поседање положаја било је потписано још претпрошле вечери, у 22 часа, и командант дивизије са штабом одмах се кренуо из села Д. Штипља преко Јагодине у с. Трешњевицу. Али ово наређење није послато из Јагодине, него тек сутрадан из с. Трешњевице у 10.10 часова. А то је грешка због које ни командант десног отсека није могао благовремено да нареди команданту 19 пука да његова заштитница образује претстражу на Ђурђевом Брду.

наредио поседање положаја, па тек онда тражио писмено наређење „ради тачног поседања положаја и да би знао докле се тачно пружа лево и где имам ухватити везу са Комбинованим одредом“.[1]

И тако је изгубљено време које није никада довољно у одбрани и које се није могло надокнадити. Али последице оваквог схватања и рада нису изостале. Пукови десног отсека добили су наређење за поседање положаја тек пошто је непријатељ већ ушао у Јагодину. А он је слободно и несметано просто умарширао у Јагодину, не добивши ни једно једино артилериско зрно, пошто на положају нашега деснога отсека није било постављено ни једно оруђе. Охрабрен оваквим нашим погрешним радом, непријатељ је без икаквог узнемиравања продужио и даље. И место да смо бар тада на њега отворили артилериску ватру, он је отпочео нас да туче. А то је било тешко изненађење за све. Како је наша пешадија остала без помоћи своје артилерије и са опалим моралом, то су се на Гиљу низали нежељени догађаји један за другим.

Губитак времена тешко је погодио и артилерију деснога отсека. Цео дан провео се у нераду. Пао је мрак када су примљена наређења за поседање положаја. Путева није било, а што их је и било тешко су се могли употребити. И тако је пешадија не само преко дана него и преко ноћи остала без помоћи артилерије. Истина, артилерија је пуцала и преко ноћи са места где се затекла, али је то било само пуцање, а не и гађање. Свега тога не би било да се одмах по доласку приступило поседању положаја, што би се несумњиво лакше извршило по дану него по ноћи. Али, и поред тога, неизласку на положај и недејству артилерије нису узрок рђави путеви (стр. 53), нити немање путева,[2] него је узрок што се изгубило време. Јер путеви прошле ноћи нису постали бољи, па су ипак батерије извучене на положај кад је командант дивизије категорички наредио. Дакле, и ноћу и по рђавим путевима...

Командант дивизије је замерио команданту деснога отсека што није одмах посео и утврдио главни положај. А тако исто му је замерио и када га је известио да је Ђурђево Брдо напуштено зато, што су заштитнице биле преморене борбом и повлачењем, зашто није са прво пристигнутим трупама посео и утврдио претстражни положај (Ђурђево Брдо—Ћелијан) и прихватио заштитнице.

Заиста је улога заштитница врло тешка и зато су

---

[1] Леви отсек ОБр. 54 од 9 (12.20) часова прошлога дана.

[2] Командант 2 дивизиона у своме извештају вели: „*Путеви су очајни*. То нису путеви већ локве, јаруге и потоци. Снага стоке је исцрпена. Попуна муниције је до немогућности отежана. Ако буде ма каквог нереда у повлачењу, као што је то до сада обично бивало, врло тешко ће се моћи батерије да извуку“.

ђене увек и преморене. Како заштитнице нису сигурне да ће се моћи благовремено повући на претстражни положај и како им је уз то потребно време за поседање и утврђивање (што зависи од воље нападача), то је сигурније да се улога заштитница и претстража одвоји једна од друге. Јер, шта ће бити са претстражним положајем, ако заштитница буде одбачена са свога правца повлачења? Шта ће бити са претстражним положајем, ако заштитница донесе непријатеља на својим леђима, као што је и био овде случај?...

В. — Поседање десне обале Каленићске Реке.

5 новембра. Трећа армија имала се задржати на положајима код Ражња, а Прва армија на положајима за непосредну одбрану прелаза преко З. Мораве за долину Ибра. Како је у Крушевцу остало врло много ратног материјала, који је требало евакуисати, то је Врховна команда наредила да се створи време од неколико дана. Зато је командант Одбране Београда наредио да Шумадиска дивизија и Комбиновани одред остану на десној обали Каленићске Реке, али да не примају отсудну борбу, но да се постепено повлаче ка својим мостовима и да се сви возови ешалонирају што даље уназад.

Даље је командант Одбране Београда наредио да се, кад буде наступила потреба за повлачење на десну обалу Западне Мораве, пребацивање врши под заштитом јаких заштитница на положајима на десној обали Бошњанске и Шашиловачке Реке и левој обали Коњушке Реке. Рејон Шумадиске дивизије I позива на овом заштитничком положају је од В. Мораве до друма Залоговац—Јасика, а Комбинованог одреда од овог друма улево.

Према овоме је командант дивизије издао своје наређење од 9 часова, у коме, поред осталога, вели да је потребно, ма и борбом, створити време да се благовремено извуку сви возови нашег левог отсека и Комбинованог одреда. Том приликом је наредио да се храна и муниција дотура трупама на товарним коњима све док се буду бавиле на десној страни Западне Мораве, а команданту десног отсека скренуо је пажњу да са његова отсека „води најкраћи пут и једини наш правац до моста на Морави код с. Шанца".

Дивизија је заузела одређени положај, и то десни отсек: В. Мораву—Варваринско Поље—Нерезину (12 пук)—Грабовац к. 285 (19 пук), а 11 пук у отсечној резерви на западној страни с. Маскара; леви отсек: Велику Пољану (5 пук)—к. 376 (Песковито Брдо)—Цернице (Маринковац—13 пук), а 10 комбиновани пук III позива у отсечној резерви код северних кућа с. Маренова, где се сместио и штаб отсека. Напред су избачене претстраже. Коњички пук на десном крилу допунио је осигурање између Варварина и В. Мораве и он је око 6 часова ухватио везу на десној обали В. Мораве са 1. коњичким пуком. Лево, на Чукару к. 357 (Орнице) упућена је једна чета да ухвати и одржава везу са Комбинованим одредом на Стевановом Гробу (Мећице) и да штити правац од Д. Крчина и Карановчића.

Са прикупљањем дивизије ишло је врло тешко. 5 пук

посео је В. Пољану тек у 14 часова. Али ни сами пукови нису били прикупљени, јер је морал јако био опао, људство и стока преморени а пут закрчен.[1] Са извлачењем возова левога отсека ишло је врло тешко услед рђавог пута.[2]

Непријатељ је пратио повлачење дивизије. Чим се 11 пук спустио са Јухора на друм, северно од с. Поточца, пратила га је узастопце непријатељска коњица са једном брдском батеријом. Већ у 10.30 часова видео се један ескадрон код североисточних кућа с. Обрежа, а једна чета наступала је друмом од с. Својинова. После подне кретала се једна непријатељска колона од с. Својинова ка с. Обрежу, јачине око два ескадрона, два батаљона и једне батерије. Изгледало је као да се непријатељ прикупља позади села Катуна. Према левом отсеку стигао је у 14 часова један ескадрон са Баре изнад села Секурича на Дебело Дрво и осматрао, а у 14.30 часова и једна чета која је сишла ка Дрењаку к. 411, изнад с. Д. Крчина. Али је наша артилерија растерала и ову чету и ескадрон. Доцније су се појавила и два ескадрона на Дрењаку и повукли се у правцу Белушића.

Услед повлачења III армије на леву обалу Јужне Мораве код Ђуниса и што је „извесним покретима непријатељским угрожен леви бок Комбинованог одреда", то је командант Одбране Београда наредио ове вечери да се све трупе пребаце на десну страну З. Мораве и поседну положај: с. Ловци—с. Д. Степош (Црни Врх)—к. 250 (Жабарска Коса)—к. 356 (Нерезине)—к. 401 Парлог—к. 503 Илијина Глава (Ђуле)—к. 736 Поглед. Шумадиска дивизија имала се пребацити преко мостова јужно од с. Бошњана и код с. Јасике и посести отсек од с. Ловаца до с. Жабара, са избаченим предњим деловима на Западну Мораву до реке Пепељуше, лево од III армије, која ће бити на Мојсињској Планини. Комбиновани одред имао се пребацити преко моста код Јасике и прелаза код с. Кукљина, да поседне лево од Шумадиске дивизије и да такође избаци предње делове на З. Мораву.[3] Даље је наређено да се I степен колонске коморе примакне што ближе Јанковој Клисури, а II степен да се упути кроз Јанкову Клисуру за с.

---

[1] Прошлога дана главнина 13 пука имала се повући преко села Драгошевца, Белушића и Д. Крчина на к. 376 (Песковито Брдо). Пошто је пут био закрчен комором и избеглицама, то је пук заноћио код Белушића. А како је то била мрачна ноћ са кишом, то је пук „делом био растурен" и нестало му је 176 војника. 3 батаљону у заштитници наређено је да се задржи на положају до мрака, а потом да се повуче правцем: с. Секурич—с. Пајковац—к. 376 (Песковито Брдо).

[2] Помоћник начелника дивизиског штаба забележио је да је око 23 часа стигла комора 10 комбинованог пука у с. Падеж и заноћила на путу. Наређено јој је да одмах продужи, али *„командира коморе нигде нема"*.

[3] Мост код с. Кукљина имала је да подигне Врховна команда. Како се З. Морава излила, то је прошлога дана I одељење Великог мостовног трена подигло превоз понтонима код с. Кукљина и према с. Медвеђи.

Блаце. „Скренути пажњу трупама да не бомбардују Круше-вац, нити да дају прилику непријатељу да га бомбардује, јер сада у поменутој вароши има 60 000 становника".

Према овоме је командант дивизије око 22 часа издао телефоном потребна наређења команданту левог отсека, а преко команданта 19 пука команданту десног отсека и коњичког пука. Шумадиски коњички пук требало је, према овоме, одмах да пређе преко понтонског моста и да осматра непријатељско кретање на простору од с. Макрешана до ушћа реке Пепељуше а са официрским патролама да ухвати што пре везу са левим крилом III армије на Мојсињској Планини. Команданту десног отсека наредио је да артилерију, резерву и главнине пукова у I борбеном реду одмах повуче и пребаци код с. Бошњана, продужи преко Крушевца и поседне положај: с. Ловци—Лепо Брдо—Куновац (Коштањ) до реке Расине код с. Д. Степоша. На садањем положају да остави у заштитници по један батаљон из сваког пука у I борбеном реду, који ће отпочети повлачење сутрадан у 6 часова, а по доласку на нови положај ући у састав својих пукова.[1] Исто тако је наређено и команданту левог отсека да пређе преко моста код с. Јасике и да преко Крушевца и Багдале поседне положај од Расине преко с. Д. Степоша до потока Масловца (Црквеник), који тече између села Мешева и Жабара. Наређено му је и то да обрати пажњу на пут који води из с. Пепељевца поред с. Мешева.

Како је требало обезбедити и саме мостове, то је командант дивизије наредио командантима отсека да одмах упуте по један батаљон са по једним водом брзометне батерије са коњском запрегом ради поседања мостобрана на десној обали Бошњанске (Падешке) Реке, и то: батаљон десног отсека део мостобрана од В. Мораве преко Бучине (Кокошиња Бара) закључно са Полом Баром (к. 313) и да ухвати везу изнад Гавеске Косе (Буковик) са мостобранском посадом левога отсека, а батаљон левог отсека Буковик до пута с. Падеж—Јасика и да ухвати везу не само десно него и лево са мостобранском заштитом Комбинованог одреда код с. Срње.

Даље је командант дивизије наредио да батаљони на мостобрану остану све док не буду приморани на повлачење. У том случају командант батаљона на десном отсеку имао је благовремено да нареди командиру тимочког мостовног трена да чим пређе његова артилерија и главнина одмах скине мост а остави потребан број чамаца за превоз његове задње трупе и патрола.[2] По преласку батаљон ће се задр-

---

[1] Командант дивизије и командант Комбинованог одреда споразумели су се телефоном у 22.20 часа да се заштитнице са главног положаја повуку сутрадан у 6 часова и да се на новом положају ухвати веза ко[д] с. Мешева.

[2] Командир тимочког мостовног трена, поручник Петар Ј. Филиповић, известио је сутрадан ујутру да има на расположењу, по скидању

жати на десној обали све док трен не прође кроз Крушевац. Команданту левог отсека исто је наређено, с тим да његов командант батаљона нареди рушење моста кад и његов последњи војник пређе и да остане све док мост не буде порушен. По свршеном задатку батаљони улазе у састав својих пукова. На случај да непријатељ јаче притисне на ове батаљоне и да им отежа па чак и онемогући прелаз преко мостова, командант дивизије наредио је да командант десног отсека постави једну пољску батерију са потребном заштитом од пешадије на десној страни Расине, око с. Дедине, а командант левог отсека крупову хуабичку батерију на Багдали. Отварање ватре смело је бити само у наведеном случају, т. ј. „ради олакшања заштитницама да пређу преко Западне Мораве“,а потом би се батерије повукле у састав својих отсека.

Да би се одржао ред на мостовима докле не пређу главнине, командант дивизије је одредио код понтонског моста јужно од с. Бошњана команданта артилериског пука, пуковника Светислава Ј. Тасовца, а код моста код Јасике референта инжињерије, потпуковника Жарка Т. Протића.

Сем тога командант дивизије је наредио да трупе по доласку на главни положај поставе претстраже на линији: Голо Брдо—Радичевац—с. Липовац—Старо Лозје (Стојинске Ливаде) до реке Пепељуше и да се ту потпуно развију чим се мостобранске заштите пребаце на десну страну З. Мораве. Команданту десног отсека наредио је да 4 батаљон 8 пука са митраљеским одељењем упути левом отсеку, а командант левог отсека да упути Браничевски комбиновани батаљон команданту пионирског полубатаљона.

За позадње установе наредио је: да завојиште буде на јужној страни с. Купаца, 1. пољска болница у с. Равнима а 4 да остане у Блацу, I степен колонске коморе код с. Мајдева и II степен између с. Блаца и с. Стубла, а профијант колона са ручним слагалиштем и месарска чета са марвеним делом долази код пекарске чете у с. Штитаре. У Блаце је упућена и пиротска градска батерија. За остале установе наређено је да остану на својим местима.

Десни отсек. Од 7 до 9 часова командант отсека обишао је положај са командантима пукова и командантом I групе артилерије и том је приликом извршена подела положаја на подотсеке и извршен је размештај батерија.[1] Батерије I групе

моста, пловни парк од три артилериска воза за пребацивање тешких возова и пешадије, три велика и један мали чамац и да парк може да прими на себе најмање 200 пешака.

[1] 12 пук са једним батаљоном посео је северну ивицу Варварина а са главнином главну линију одбране, Саставци—Нерезина. Подела артилерије по групама остала је иста: I група, командант потпуковник Петар М. Лазаревић, састав: 3, 4 и 6 шумадиска пољска батерија са 6 и 9 хаубичком батеријом, постављена је на Нерезини; II група, командант мајор Пантелија В. Ђукић, 2 и 5 шумадиска пољска батерија на Грабовцу.

постављене су код 12 а II групе код 19 пука. Обе хаубичке батерије са 4 шумадиском пољском батеријом постављене су, по наређењу команданта отсека, крај друма код с. Бошњана. Команданту 11 пука наређено је да се по доласку задржи у отсечној резерви на западној страни с. Маскара а доцније позади Нерезине.

Одмах после подне, у 12.48 часова, чуло се пушкарање патрола на ивици с. Катуна, а у 13.50 отворила је ватру 3 батерија на делове непријатељске коњице и пешадију која је избијала из шумице западно од с. Катуна. Ова је батерија реперисала и сам друм поред Катуна, да би га повремено тукла за време ноћи. Око 15 часова отворили су ватру митраљези код 2 батаљона на центру 12 пука. Иначе су батерије повремено дејствовале противу непријатељске пешадије која се у групицама виђала у висини основне школе у с. Катуну. У 19 часова непријатељ је отворио јачу пешадиску ватру, а дејствовао је и једним топом противу десног крила 1. батаљона 12 пука, а противу 3 пољске батерије и једном хаубицом.[1]

Штаб отсека сместио се у с. Маскару, а доцније је прешао у с. Бошњане.

19 пук. У 6 часова пук се кренуо са преноћишта на положај. У то време је примљено наређење команданта отсека од 5.40 часова: да 11 пук још није стигао и да се налази код с. Обрежа, да јача непријатељска коњица са нешто артилерије нагло наступа долином В. Мораве и друмом Јагодина—Варварин и да се зато предузму потребне мере, те да не буде изненађења.

Пук је заузео овај распоред: на десном крилу 4 батаљон 8 пука, на центру 3 батаљон а на левом крилу, до пута с. Бачина—с. Вратаре, 2 батаљон. Резерва (4 батаљон) задржана је позади к. 285, где су постављене и батерије. Превијалиште, бојна комора (на колима) и кујне прешле су из с. Вратара у с. Бошњане.

Борбе није било. Пук се утврђивао. Како командант Шумадиске дивизије није имао телефонске везе са командантом десног отсека, то је начелник дивизиског штаба издиктирао у изводу наређење команданта дивизије ОБр. 4938 за повлачење дивизије на десну страну З. Мораве. Ово наређење је командант пука послао команданту отсека у 23.35 часа а преписе 11, 12 и коњичком пуку. У 24 часа кренуо се пук ка месту прелаза, а 3 батаљон у заштитници појачан је са 2 четом 2 батаљона.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. Продужено је гоњење ка југу. 3 армиски корпус стигао је са главном снагом на Жупање-

[1] И командант 4 батаљона 8 пука у своме извештају од 19 часова вели: „На десном крилу 12. пука, око 18.30 часова, чула се пуцњава и бацање бомба“.

вачку Реку, 4 резервни корпус са 105 дивизијом посео је с. Горњи Катун, али је ове вечери наишао код Варварина на отпор, а 11 баварска дивизија прикупљала се код Јагодине, 10 резервни корпус стигао је на линију с. Сикирица—с. Извор.

Овога дана су код непријатеља уочени знаци почетка расула, јер су се мања одељења предавала и без борбе.

XII ДЕО

БОЈ КОД ДОЊЕГ СТЕПОША (ЦРНИ ВРХ)[1]

Скица 21

А. — Повлачење на десну страну Западне Мораве и поседање положаја

6 новембра. Прошле ноћи отпочело је пребацивање дивизије на десну страну З. Мораве без икаквог узнемиравања од стране непријатеља.

Шумадиски коњички пук прешао је преко моста у 6.40 часова и одмах је предузео осматрање десне обале З. Мораве од с. Макрешана, где је ухватио везу са III армијом, па до реке Пепељуше.[2] Трупе десног и левог отсека такође су прешле З. Мораву и поселе одређене положаје.

Око подне је непријатељ предњим деловима стигао до З. Мораве. Својом артилеријом од стране с. Шанца он је тукао у правцу с. Мрзенице и с. Бивоља, а ове вечери и железничку станицу у Крушевцу где су горели вагони са пешадиском муницијом, па је и на саму варош избацио 7—8 зрна. Покушао је и прелаз З. Мораве код с. Мрзенице, где су се видели фењери.

У 18.15 часова командант је наредио да се у току ноћи пекарска чета са дивизиским ручним слагалиштем, профијантска колона и месарска чета са марвеним депоом преместе из с. Штитара у Блаце и да се одмах поставе пећи за израду хлеба и образује ручно слагалиште. А у 19 часова наредио је команданту артилерије да обе хаубичке брзометне батерије упути после пола ноћи за с. Блаце,[3] код пиротске градске батерије, и да нареди команданту дивизиона, као и командиру градске батерије, да изрекогносцирају најбоље положаје „за одбрану излаза из теснаца Јанкове Клисуре“.

Штаб дивизије сместио се у с. Купцима.

---

[1] Овај Црни Врх на новој секцији није обележен, а на старој је секцији обележен између села Д. Степоша, Липовца, Гара и Церова.

[2] Распоред коњичког пука: 2 ескадрон (Обилићево) осматрао је од с. Макрешана до Крушевачког Кључа а 1. ескадрон западно. Штаб пука са резервом и митраљезима сместио се у Расаднику. Вођ официрске патроле, поручник Душан Д. Михајловић, известио је ове вечери да се штаб III армије налази у Рибарској Бањи а Дунавске дивизије у с. Каонику, и да се на левом крилу, до нас, налази Комбинована коњичка бригада са главнином на Шиљегарнику и Дреновој Глави а даље Дунавска дивизија I позива.

[3] Обе хаубичке батерије стигле су у подне у с. Горњи Степош и постављене западно од друма, а сутрадан су упућене за Блаце.

а. *Десни отсек.* Све трупе прешле су на десну стра-у З. Мораве без узнемиравања. До 6 часова била је постав-љена 6 шумадиска пољска батерија код с. Дедине, да би омо-гућила повлачење посаде мостобрана, али она није имала потребе да дејствује. У 8.30 отпочело је пушкарање између посаде мостобрана и непријатеља, који је наступао друмом Варварин—с. Бошњане у јачини једног батаљона, ескадрона и једне батерије. Тек око подне наишле су непријатељске патроле у правцу понтонског моста, али је он „био скоро цео до тога времена дигнут“.[1]

У 14.30 часова командант отсека издао је заповест за поседање положаја. И трупе су ове вечери заузеле овај распоред: 12 пук с. Ловце (Дело к. 328)—Лепо Брдо са претстражом на Голом Брду—Радичевцу[2], а штаб са резервом у с. Дворану; 19 пук лево а 11 пук у отсечној резерви на Сувој Гори (Гњиловац) западно од с. Ломнице.

Прва група артилерије додељена је 12 пуку и 3 батерија постављена је на Дело. Али су у току наступајуће ноћи све батерије повучене на друм између Д. и Г. Степоша, а на Лепом Брду остављен је по један топ 4 и 6 пољске батерије под командом поручника Стојана Ј. Ивковића.[3] II група додељена је 19 пуку.

Штаб отсека је дошао у с. Шавране.

Ове вечери, у 21.15 час, командант је известио да се чуло „неколико јачих пуцња у правцу Крушевца, вероватно експлозија неких објеката“.

11 пук. У 3.30 часа пук је примио наређење за повлачење, а у 5 часова стигао на понтонски мост и одмах отпочео да прелази. Као мостобранска заштита остао је 1. батаљон са водом 4 шумадиске пољске батерије. У Крушевцу је дат мали одмор док није стигао 1. батаљон, а потом је пук продужио и у 13.30 часова стигао на Суву Гору (Гњиловац), где је остао у отсечној резерви.

19 пук. Он је отпочео да прелази преко понтонског моста око 7 часова, али мост није био подигнут код с. Шанца, као што су гласила званична наређења, него на јужном крају с. Бошњана где је и сада прелаз скелом. А то је ноћу „унело и сувише забуне међу трупе“, записао је тада командант пука, „и утрошено је бесцињно више времена него што је било потребно и шетало се на рачун брзине“.

---

[1] Извештај команданта Шумадиског коњичког пука ОБр. 1886 од 19.45 часова.

[2] Радичевац је на новој секцији безимена кота (ћувик) између Голог Брда и Чукара.

[3] Батерије су повучене по предлогу команданта ове групе, потпуковника Петра М. Лазаревића, који је навео да су коњи „*сасвим пропали*“, да у позадини „*путева апсолутно нема*“ и да на војнике 12. пука „*не може више да се рачуна*“.

Кад је пук око 7 часова стигао до моста, затекао је ту 3 батаљон 12 пука, који је био остављен у заштитници код Варварина с наређењем да отпочне повлачење тек у 6 часова.[1] Овим превременим повлачењем командант заштитнице је оставио заштитницу 19 пука сасвим усамљену и откривену, а о томе ју није ни известио. Стога је командант пука одмах упутио ордонанса да обавести свога команданта заштитнице који се налазио „у веома критичној ситуацији", те су две чете уграбиле да пређу преко моста, а остале су одбачене и прешле код Јасике.

У подне је пук стигао друмом на Кошијско Поље. Обавештен од команданта 12 пука о положају који има да поседне, пук је одмах продужио даље, а команданту заштитнице послато је наређење где има доћи. У 14 часова, према усменом наређењу команданта отсека, упућен је 4 батаљон 8 пука са митраљеским одељењем команданту левог отсека. До 18 часова положај је био поседнут, и то: 4 батаљон Куновац (Коштањ), а лево, до р. Расине, 2 батаљон. У резерви је задржан 3 батаљон. Десно је ухваћена веза са 3 батаљоном 12 пука на Лепом Брду, а лево са 5 пуком. II група артилерије је постављена, и то: 2 шумадиска пољска батерија на Куновцу, а западно 5 шумадиска пољска батерија.

Како је у техничком слагалишту у Крушевцу било разног материјала, то су упућени командири бојне и трупне коморе да снабду пук.[2]

б. *Леви отсек.* Све трупе прешле су неузнемиравано на десну страну З. Мораве. Батерије са волујском запрегом стигле су око три а са коњском око девет часова, пешадија је стигла око 14 часова, али се она и даље прикупљала. Како је 13 пук био слаб, то је појачан са 4 батаљоном 8 пука I позива.

Ове вечери је распоред трупа био овај: 5 пук посео је плато одмах изнад села Д. Степоша (Црни Врх), а 13 пук косу лево до с. Жабара. Комбиновани пук прикупљао се на падини источно од с. Гара, а потом је повучен позади Црног Врха у отсечну резерву. 3 дунавска позициска батерија постављена је код к. 290 (Селиште), да туче долину Расине и друм за Крушевац, а 5 тимочка код с. Мешева, да туче долину потока Масловца (Црквеник), који протиче између с. Мешева и Жа-

[1] Извештај команданта 19 пука ОБр. 2413 од 12.45 часова. — Командант заштитнице није о овоме известио ни свога команданта, и зато командант 12 пука у своме извештају ОБр. 1382 од 18.30 часова вели: „Заштитнички батаљон са митраљезима почео се повлачити у 6 часова (?!) али његови задњи делови нису сви повучени, јер је понтонски мост дигнут рано (?!), те су тако неки делови остали. О овоме тражио сам детаљан извештај од команданта, јер је он довео половину људи".

[2] Командирима комора наређено је да узму што више муниције, без обзира на бројно стање, а нарочито бомбе, резервне делове за пушке и митраљезе, секире, ашовчиће, мазиво, ков и т д.

бара, и реке Пепељуше; два оруђа крупове хаубичке батерије постављена су на Анатеми, а остала два са 5 дунавском пољском батеријом на Павловом Брду, западно од с. Купаца.

Мостобранска заштитница (из 5 пука) пребацила се око 19 часова на десну обалу З. Мораве, а потом је порушен мост. Непријатељске патроле стигле су до моста и ту се пушкарало.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. 3 армиски корпус, ометан рђавим путевима, стигао је са претходницом 25 резервне дивизије до с. Милутовца, а са претходницом 6 дивизије до с. Залоговца и западно. Код 4 резервног корпуса 105 дивизија заузела је овог јутра Варварин, доцније Бучину (Кокошиња Бара), која је била слабо брањена, а увече с. Јасику и с. Шанац. Како је железничка станица у Крушевцу била препуњена и како су се виделе непријатељске колоне у повлачењу, то су топови од 100 м.м. гађали и једно и друго. 11 баварска дивизија је привучена између с. Поточца и с. Јовца. Код 10 резервног корпуса стигла је 107 дивизија, делом и под борбом са непријатељском заштитницом, у Сталаћ, 103 дивизија морала је стати пред разрушеним мостом код с. Јовановца, на друму Параћин—Ражањ, а 101 дивизија избила је на простор с. Претрковац—с. Витошевац—с. Скорица.

Према наређењу команданта групе армија, фон Макензена, 3 армиски и 4 резервни корпус имали су да се задрже са главном снагом у долини З. Мораве, а само са деловима да продуже гоњење. 10 резервни корпус имао је са две (103 и 107) дивизије да гони непријатеља преко Крушевца на Александровац, а са једном (101) дивизијом да продужи ка Алексинцу, да би пресекао отступницу непријатељским трупама према 8 бугарској дивизији.

7 новембра. Ноћ је прошла на миру, изузев слабијег пушкарања између наших коњичких и непријатељских патрола на самој обали З. Мораве. Овога јутра непријатељ је отпочео да се пребацује преко З. Мораве код с. Јасике и код с. Шанца. Једно његово одељење од 20 војника пребацило се код Јасике чамцем и око 9 часова стигло до северне ивице Крушевца, а око 10 часова стигле су и две чете. Варош је предата непријатељу око 11 часова. Код с. Шанца непријатељ је око 9.30 часова пребацио један вод пешадије, који се упутио ка Крушевцу, и зато се са З. Мораве повукао наш коњички пук.[1] У то време један непријатељски аероплан летео је над положајем не више од 300 м. Гађан је и пешадиском и артилериском ватром, али без успеха.

После подне, око 13 часова, једна непријатељска коњичка патрола (8 коњаника) кренула се друмом из Крушевца ка с. Липовцу, али је дочекана нашом пешадиском ватром из с. Пакашнице и враћена. Доцније, око 15 часова, стигле

[1] Коњички пук се повукао: 2 ескадрон у с. Мудраковац, 1 на Дрењак а 3 у њиховој висини на друм. Штаб пука у с. Липовац.

су његове патроле до јужне ивице с. Липовца, а у 16.30 његова два вода избила су на Багдалу. Услед тога наши претстражни делови са Багдале повукли су се на предњу ивицу с. Пакашнице. У то доба виделе су се две чете како су се одвојиле од железничке пруге и упутиле на Равњак изнад с. Лазарице. Непријатељ је, докле је стигао, прикупљао и одвлачио све мушко становништво у Крушевац.[1]

Командант дивизије телефоном у 15.50 часова авизирао је командантима отсека, у случају повлачења, другу линију одбране. Десни отсек имао је да поседне Жарево, јужно од с. Гркљана, до реке Расине, а на Јастребац би биле упућене само коњичке патроле; леви отсек с. Босићане—Јанковицу (к. 431) до Трновачке Реке. Команданту артилерије је наредио да предложи шта би од артилерије требало оставити на другој линији одбране, а шта позади ње, код с. Равна, за прихват. На десни отсек неће се извлачити артилерија услед беспутног земљишта, а све остало имало би се повући на излаз из Јанкове Клисуре.

Комуникациски правац за повлачење трупа Одбране Београда састојао се само из једног друма који је водио кроз Јанкову Клисуру. И тај једини колски пут био је „потпуно закрчен" комором, а никога није било који би се старао да се она у реду повлачи. А то је могло „имати веома штетних последица и довести у питање уредно повлачење пешадије и артилерије, кад зато наступи потреба". Па не само да је друм био закрчен него је био и толико искварен да је било тешко њим пролазити. А никога није било да га оправља и одржава, иако је тим путем морала проћи целокупна комора Одбране Београда — три дивизије. Но кад је прошле вечери овим друмом прошао командант Одбране Београда и видео ово стање, наредио је да се сва коњска комора без које се може два до три дана одмах евакуише код с. Блаца, а II степен колонске коморе да се упути за Куршумлију; да „евакуисање коморе буде без задржавања и у потпуном реду", да се одреде два до три официра са потребним бројем подофицира „који ће код коморе одржавати ред" и да се сва малаксала стока издвоји, „кола склоне с пута, а товар који она вуче, ако није од велике важности, уништити".[2]

---

[1] Командант 19 пука известио је, да према изјави једног одбеглог сељака из с. Ломнице, непријатељ купи све старце, људе и дечаке и одводи у Крушевац, а командант левог отсека вели: „У току дана маса мушког становништва из околине отишла је у варош".

[2] Наређење команданта Одбране Београда ОБр. 4970 од прошлог дана. — Друм је нарочито био искварен код с. Разбојне и с. Златара. Један од упућених официра, резервни потпоручник Стеван Ј. Јаковљевић, сада професор Универзитета, известио је око 17 часова да је друм „код Разбојне врло рђав, скоро непролазан". Зато су му упућена два вода пионира и наређено му да извести и команду Одбране Београда. Други официр, резервни капетан II кл. Власкоје Д. Котлајић, известио је сутрадан, у 7.30 часова, да је друм код с. Златара у дужини 50—60 м. тако рђав

На основу горњег наређења, командант дивизије је у току дана издавао потребна наређења. Тако: у 7.30 часова наредио је да се II степен колонске коморе крене за Куршумлију и убивакује „са источне стране друма“ а I степен између с. Блаца и с. Стубла; у 8.15 наредио је команданту артиљерије да упути све нераспоређене батерије код с. Мајдева и постави на коси Копиљарац у осматрање ради „тучења праваца и простора од Расине до потока Црквеника, долине р. Расине, као и просторије на левој обали Расине између с. Витановца и Јабланице“; око 11.30 часова наредио је усмено команданту I групе артиљерије, потпуковнику Петру М. Лазаревићу, да се постара за рашчишћавање друма, нарочито кроз Јанкову Клисуру, како би батерије могле изаћи на положај;[1] у 12.30 наредио је командантима отсека, команданту артилериског и коњичког пука да код трупа остане само најпотребнији део коморе; у 15.30 командиру дивизиске трупне коморе да из с. Штитара крене сву трупну комору у с. Блаце и убивакује се између Блаце и с. Међухана, а код с. Равни До да остави „најнужнији број кола из пукова са храном која би се вечерас издала трупама за сутра“, а командантима пукова наредио је да упуте товарне коње за доношење хране трупама, и, напослетку, наредио је да се борни део I степена колонске коморе (део мунициске колоне) из с. Мајдева крене за Блаце и упаркира „код раскршћа друмова за Блаце и Брус“.

Шумадиска дивизија сада је стигла на крајну границу своје територије. Расуло се огледало свугде и у свему. Војници су већ губили веру у помоћ са стране. Наступала је потпуна неизвесност за будућност и људство је напуштало своје

да је колима потребно пола часа да га пређу. Наређено је и њему да извести Одбрану Београда, пошто су сви пионири употребљени за оправку друма, па и Браничевски комбиновани батаљон III позива.

[1] Потпуковник Лазаревић за овај циљ употребио је све водне официре и подофицире из дивизиона, па је и сам био цело после подне све до 22 часа на друму. Али са овим ишло је врло тешко. Помоћник начелника дивизиског штаба забележио је сутрадан како је један од ових официра известио да је био близу с. Блаца, али да „не може ништа да уради, јер нико неће да слуша. Уредио колону по једна кола, а кад се вратио — по троја. Командири комора спавају у колима. Зачеље је код Мајдева и ту је велика нагомиланост“. Вели да се овако комора неће извући ни за три дана. „Само коњицом може се ово рашчистити“. А још боље илуструје стање на друму извештај начелника интендантуре, вишег интенданта III кл. Светислава Ракетића, поднет сутрадан, у коме вели да је услед закрчености путовао од с. Штитара до Блаца 12 часова, а то је удаљење до 35 км. „Ред на маршу не одржава се, а нарочиту сметњу чине коморе дивизиских области, војних станица, разних пошта, среских и окружних начелстава, окружних команада, разних мисија и болница, железничке дирекције и инспекције, и још многих других установа и бежаније, где нема никога да ред одржава, већ се кола терају у два па и у три реда, заустављају колоне ради одмора, храњења и појења стоке, а кад изнемогне или угине стока, нико се не стара да је склони, већ због тога стоји позади цела колона. Исто тако највећу сметњу чине аутомобили, који крчећи пут себи заглаве се на уском или каљавом путу и зауставе све колоне“.

команде. Јачина дивизије овога дана износила је 6278 пушака и зато је о томе командант дивизије известио команданта Одбране Београда и молио да се ово има у виду и да се „према овом бројном стању додељује сразмеран фронт за одбрану.“[1]

Борбе није било. Распоред је остао исти као и прошлога дана и утврђивало се.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. Овога дана 3 корпус стигао је на З. Мораву код с. В. Дренове и источно. У Крушевац су ушле 105 дивизија из 4 и 107 дивизија из 10 резервног корпуса. Позади 107 дивизије кретала се 103, а 101 дивизија је стигла до с. Јабуковца.

Овога дана је наређено да се 3 армиски и 4 резевни корпус врате на север. Већ сутрадан требало је да се крену 25 резервна и 11 баварска дивизија а доцније 6 и 105 дивизија. Алписки корпус придат је III аустроугарској армији.

И тако су команданту XI армије остале на расположењу 107, 103 и 101 дивизија. Он је наредио да се сутрадан продужи гоњење, и то: 107 дивизија ка с. Златарима, 103 ка Александровцу, а 101 ка с. Рибарима све док не ухвати везу са Бугарима или не дође у ближи додир са Србима.

---

[1] ОБр. 4972 од 20.15 час. — Бројно стање бораца код 11 пука 817 пушака, код 12 пука 500, код 19 пука (три батаљона) 867, код 5 пука 1799, код 13 пука 620, код 4 батаљона 8 пука 305 и код комбинованог пука III позива 1370. Свега 6278 пушака.

Б. — Борба и повлачење

8 новембра. — 1. Ситуација прошле ноћи. У току прошле ноћи на фронту дивизије није било ничег значајнијег. Само је јужно од Крушевца било пушкарања.

2. **Рад у току дана.** Овога јутра била је јака магла и зато је прегледност била отежана. Код с. Кобиља 12 пук је ухватио везу са коњицом Дунавске дивизије I позива. Тамо је отпочела, у 7.30 часова, пушчана ватра и она се пренела ка Дунавској дивизији. У долини Расине непријетељ је обазриво наступао, док је на левом отсеку јаком снагом напао претстражу 5 пука на Дрењаку (Парлог) и она се отпочела повлачити. Обавештен о томе, командант дивизије је у 8 часова наредио команданту левог отсека да прими и води упорну одбрану све док се Јанкова Клисура не рашчисти.

У ово време начелник штаба Одбране Београда обратио се за обавештење о ситуацији. Том приликом му је напоменуто да је за случај повлачења припремљен прихватни положај код с. Купаца. На ово је начелник штаба одговорио да би повлачење на ту линију довело Комбиновани одред у незгодан положај и зато је потребно да се дивизија, у случају повлачења, задржи до мрака на првом прихватном положају у висини с. Шаврана. Стога је командант дивизије у 8.30 часова хитно наредио:

„Пошто је теснац Јанкова Клисура сав закрчен комором свију трупа Одбране Београда, тако да је зачеље коморе сада тек код Мајдева, то се у току данашњег дана, на случај непријатељског напада, мора примити борба и дати најодлучнија одбрана на положају с. Ловци—Лепо Брдо—Црни Врх—с. Мешево“.

После овог наређења примљено је у 9.22 часова наређење команданта Одбране Београда: „Ако у току данашњег дана будете нападнути надмоћнијом снагом и будете јако притиснути, онда немојте примити озбиљну борбу на садањим вашим положајима, већ прикупљајте ваше трупе на линију Церјак—Скорушан—Голобок, где се имате задржати до мрака“.[1]

Поводом овог наређења командант дивизије је одмах телефоном наредио командантима отсека да учине све да се непријатељ задржи док се комора не извуче. Али ако ситуација постане критична, одмах да известе. Овом приликом командант десног отсека је напоменуо да „непријатељ на-

---

[1] Церјак—Скорушан—Голобок јесте на новој секцији: коса између села Буковице и Наупара—к. 295 изнад с. Шаврана — коса која се спушта са Анатеме на к. 289 (село Мешево).

ступа колонама од Крушевца ка с. Липовцу" и да га наша артилерија са Куновца успешно туче.

У 9 часова командант левог отсека известио је да непријатељ са јачом снагом потискује претстраже 5 пука, а у 9.45 да му се претстража повукла, да је упутио један батаљон из своје резерве у с. Горњи Степош, да задржава непријатеља који наступа ка с. Липовцу и да је остатак резерве упутио на Анатему, да би у случају потребе прихватио 5 пук. На ово му је командант дивизије наредио да је његов прихватни положај к. 295 (Скорушан)—коса (Голобок) која се спушта са Анатеме на к. 289 село Мешево.

У 10.20 часова командант левог отсека понова је известио да је десно крило 5 пука потиснуто са Црног Врха, да се не може одржати и моли да се о томе извести командант десног отсека. А одмах после 11 часова известио је да се цео 5 пук повлачи. Стога је командант дивизије у 11.45 часова наредио командантима отсека, команданту артилериског и команданту коњичког пука: „Према наређењу команданта Одбране Београда, да би се дало времена да комора избије кроз теснац, на положају Церјак—Скорушан—Голобок мора се безусловно остати до мрака и дати отпор непријатељу до последњег човека".

Пошто је телефонска веза команданта левог отсека са својим пуковима била прекинута, то је тек у 14.30 часова известио да су се прикупили 5 и 13 пук и поседали одређени прихватни положај, као и да је он овде привукао и своју отсечну резерву. Непријатељ је и даље продужио напад и успео је, око 17 часова, да одбаци трупе левога отсека и са овог положаја на Анатему.

Како је Врховна команда још 6 новембра наредила да се Комбиновани одред упути преко Јанкове Клисуре, Куршумлије и Преполца у Приштину, а један пук из Тимочке дивизије II позива да осигура десни бок I армије на правцу Александровац—Јошаничка Бања —Рашка, то се командант Одбране Београда решио да овако ослабљене трупе прикупи на положајима испред Јанкове Клисуре, на линију: Жарево—Превалац—к. 555 (Грабак)—Јанкове Њиве—Гледалиште, северозападно од Бруса. Зато је наредио да Шумадиска дивизија, без 13 пука, који има да се упути у састав Тимочке дивизије II позива, ојачана са 11 пуком III позива и 3 дивизионом шумадиског артилериског пука, поседне отсек од Жарева до Трновачке Реке, са побочницама на Прљаку и Средњаку. Лево је имала да поседне Тимочка дивизија II позива.[1] А 7 пук III позива са једним брзометним дивизионом Тимочке дивизије II позива

[1] Како је лево крило Тимочке дивизије II позива било јако истакнуто, то је командант Одбране Београда сутрадан наредио да се повије од Јанкових Њива преко к. 550 (Дубови) код с. Шљивова на Стевовићско Брдо (Шиндина Колиба), изнад Бруса, а са побочницом на Жљебовима.

прихватни положај на улазу у Јанкову Клисуру: Липовицу—Берду—Облу Главу.[1] За хватање бегунаца и одржавање реда командант је доделио обема дивизијама по пола 1. жандармериског батаљона.

По овоме је командант дивизије наредио у 16.10 часова: да се у току ноћи главнине трупа деснога отсека повуку и поседну положај В. Ђулу (Вогани)—Босићане—с. Ћелије закључно, а левога отсека Јанковицу—к. 555 (Грабак) до Трновачке Реке; на Јанковим Њивама да ухвати везу са Тимочком дивизијом II позива. Командант артилерије да „због беспутног и стрмог терена" артилерију распореди тако „како би се што јаче тукла долина Расине и друм, групишући артилерију више на леви отсек, одакле може лакше изаћи на друм". А на десни отсек, на к. 245 (Зукве), или мало јужније, да извуче један вод или бар топ за уздужно тучење друма. Даље је командант наредио да заштитнице остану на садањим положајима и да се повуку тек под притиском јачег непријатеља, а из главнина да се издвоје и поставе претстраже: десног отсека на Жарево Купачко, на десној обали Расине, а на левој обали на Копиљарцу, а левог отсека на Ристино Гувно до Трнавачке Реке. Команданту коњичког пука наредио је да се задржи у висини заштитница, а када се она повуче да заузме положај Жарево. За осигурање десног бока да упути по један вод коњице правцима: к. 292 (Слатина)—Прљак и на Средњак, а једну јачу официрску патролу правцем с. Витановац—Доброводска Коса.

Односно позадине командант је наредио да комуникациски правац за трупе на десној страни Расине буду сеоски путеви преко Превалца и Бибе, а за коњички пук преко Главне Карауле; за сву артилерију и трупе унутрашњих крила оба отсека друм, а за лево крило левога отсека пут преко Влајне (к. 462) на друм код с. Турјака. „Пошто једини добар пут води друмом, то нарочиту пажњу обратити на одбрану истог". Дивизиско завојиште и борни део I степена колонске коморе да се преместе на раскршће друмова за Брус и Блаце, у висини с. Равна, а трупне коморе и дивизиско слагалиште са месарском четом код Блаца. Дивизиски штаб у почетку у с. Мајдево, а потом у с. Разбојну.

а. *Шумадиски коњички пук.* Овога јутра непријатељске коњичке патроле ушле су у с. Мудраковац и у 8 часова продужиле за с. Липовац. У то време је један његов ескадрон ушао у Мудраковац, а са Кошијског Поља наступала су четири стрељачка строја у јачини до два батаљона. Непријатељ је ушао у с. Гаре и с. Пакашницу, одакле се чула и нека циганска музика.[2]

[1] Тимочка дивизија II позива имала је у своме саставу, поред свога дивизиона, и 2 дунавски заплењени дивизион.

[2] Извештај водника 2 ескадрона, рез. капетана II кл. Мил. К. Милосављевића, ОБр. 38 од 8.10 часова.

У 9.30 часова непријатељ је стигао до с. Липовца. Пук, појачан једним водом из 5 пешадиског пука, дочекао га је јаком ватром, али се убрзо морао пред много јачом снагом повући ка Доњем Степошу. Већ око 10 часова непријатељ се почео да прикупља у с. Липовцу и у шуми између друма и Расине и да се припрема за напад. У то време видело се 200—300 кола на друму између Крушевца и с. Мудраковца. Како се око 11 часова повлачио 5 пук, то се с њим и овај пук повукао ка с. Горњем Степошу.

Око подне је командант пука примио наређење команданта дивизије од 8.15 часова да се на заузетом положају остане по сваку цену. И заиста, пук је око 13.45 часова дочекао непријатеља на предњој ивици Г. Степоша јаком пешадиском и митраљеском ватром и зарджао га. У то време је стигла и једна чета 5 пука и посела положај између овога и 5 пука. „Непријатељ је још два пута покушавао напад", записао је тада командант овога пука, „али је одбијен са већим губитцима". Нарочито су успешно потпомагала одбрану два наша топа са западне падине косе између села Буковице и Наупара (Церјак).

Како се 5 пук повукао, то се и овај пук постепено повлачио ка с. Шогољу и задржао се испред села у висини Анатеме. Овде је командант левог отсека појачао овај пук са 2 четом 4 батаљона 5 и 4 четом 2 батаљона 11 пука и оне су поселе косу и друм, 3 ескадрон до Расине, а 2 ескадрон је пребачен на десну обалу Расине, на Бурновицу (Буриловица), изнад с. Наупара. Тако се и заноћило.

Кад је командант пука примио наређење за даљи рад, наредио је да командир 2 ескадрона упути једну официрску патролу, резервног капетана II кл. Светислава П. Петровића са 8 коњаника, правцем с. Витановац—Кошариште а један вод преко Средњака (Средњачка Коса), а командир 1. ескадрона један вод преко Прљака. Остатак пука задржао се на претстражи на друму.

Губитци. Лако рањен резервни капетан II кл. Стеван Д. Станојевић и један поднаредник. — *Утрошено* 18 000 метака и 22 бомбе.

б. *Десни отсек.* У 7.30 часова код 12 пука почела је пешадиска борба. У 8.15 његов командант пука је известио „да се води жива пешачка борба код 3 батаљона 12 пука".[1] И на Лепом Брду водила се пешадиска борба. У 8.30 часова наша је артилерија отворила ватру а непријатељска је одговорила тек у 9 часова.

[1] У исто време је командант 12 пука известио, како је тада записао артилериски капетан Јосимовић, да „непријатељ сече и скупља дрвену грађу, вероватно у циљу подизања моста преко Западне Мораве. У Крушевцу се чује војна музика да свира, а чује се и писак локомотиве".

Како је командант дивизије наредио да се борба на заузетим положајима мора примити, пошто је Јанкова Клисура закрчена комором, то је у 9.30 часова наредио команданту 12 пука да се, у случају крајне нужде, повлачи десним крилом на Лепо Брдо и да се наслони на 19 пук, а команданту 19 пука скренута је пажња да се пред с. Липовцем налазе две непријатељске чете.

У 10.20 часова је командант левог отсека известио да је десно крило 5 пука потиснуто и да се овај пук не може одржати на положају. Стога је командант отсека наредио да се трупе повуку на прихватни положај, и то: 12 пук на косу (Церјак) између Буковице и Наупара а 19 пук на Бурновицу. Али док не стигне 12 пук његов је положај имао да поседне са једним батаљоном 11 пук, а са остатком да остане у отсечној резерви позади 19 пука.[1] Како је леви отсек остао без артилерије, то је у 11.45 наређено да се 2 шумадиска пољска батерија упути на Анатему.[2]

После подне ситуација се код левог отсека погоршала. И како 12 пук није стигао до 14 часова да поседне прихватни положај, то је командант деснога отсека телефоном известио команданта дивизије: да је 5 пук са левога отсека отступио у нереду, да се сада налази код с. Шогоља, да село Шавране брани један батаљон комбинованог пука III позива и да се зато његов отсек налази у тешком положају.[3] На ово му је командант дивизије наредио да и он упути један батаљон и појача одбрану с. Шаврана,[4] а после пола часа обавестио га да су се 5 и 13 пук прикупили на прихватни положај и да нема опасности за трупе његовог отсека.

По пријему наређења за повлачење командант отсека је у 19.15 часова наредио: да 12 и 19 пук оставе на садањим положајима по један батаљон у заштитници, а 11 пук да поседне В. Ђулу (Вогани) до Расине, да претстражу избаци на Жарево Купачко и ухвати везу десно са коњичким пуком а лево са 19 пуком; 19 пук да поседне косе северно од засе-

[1] Положај је посео 1. батаљон 11 пука.

[2] Командир ове батерије са једним водом пошао је на Анатему. Али, пошто није било пута, отишао је у састав I групе код с. Мајдева. Тако је на овоме отсеку остала 5 шумадиска пољска батерија на Бурновици и један вод 2 батерије на путу испод Бурновице, северно од с. Витановца. Воду поручника Стојана J. Ивковића (стр. 83) наређено је још прошлога дана да се повуче и он је овога јутра стигао на Куновац и топове упутио у њихове батерије.

[3] 12 пук стигао је на одређени положај око 16 часова. Како је непријатељ ушао у с. Шавране и појавио се на боку 19 пука, и како се на положају 19 пука јасно чула ларма и „кретање његове артилерије друмом за с. Шавране“, то је командант 19 пука, у 18 часова, о свему томе обавестио команданта десног отсека и команданта 12 пука. Овом је приликом командант 19 пука обавестио команданта отсека да је препоручио команданту 12 пука да се повуче у висину 11 пука.

[4] У с. Шавране је упућен 2 батаљон 11 пука.

ока Босићана закључно са с. Ћелијом, а претстражу да избаци на Копиљарац; 12 пук да се прикупи у отсечној резерви позади 19 пука на к. 245 (Зукве). Распоред артилерије доставиће накнадно. Штаб отсека у северном делу с. Златара.

в. *Леви отсек*. У току прошле ноћи код 13 пука владало је затишје. Једна непријатељска чета према отсеку 5 пука посела је Багдалу и утврдила се, а од циганских кућа такође се непријатељ кренуо, али је дочекан нашом ватром са Дрењака (Парлог), застао је и отпочео се утрћивати. „У Крушевцу целе ноћи чула се ларма, песма, кретање возова, сеча грађе“.[1]

Овога јутра је непријатељ напао врло јаком снагом и коњички пук и 5 пук.[2] Напад је отпочео у 7 часова са Багдале и на Дрењак (Парлог) и зато се, од 8.30 часова, претстража почела повлачити и у 9.30 прикупила се позади десног крила код резерве. У то време је непријатељска артилерија отворила ватру на Црни Врх, нарочито на с. Липовац, а наша на Багдалу и с. Пакашницу. Од 9.45 часова непријатељска ватра све се више и више појачавала, нарочито артилериска. Непријатељ је нарочито тукао Г. Степош и северну ивицу с. Шаврана, вероватно тражећи нашу 6 шумадиску пољску батерију, која је била постављена на друму између Г. Степоша и Шаврана, и која је већ више од пола часа тукла непријатељске колоне које су наступале из Крушевца ка с. Липовцу. Од 10 часова непријатељ је отпочео да туче у правцу Шаврана и хаубицама, али је и наша 6 батерија на то појачала своју ватру.

Под заклоном магле и покривеног земљишта непријатељ је стигао према десном крилу 5 пука на 600—800 м. и зато је ово крило појачано са једном четом из резерве. Како су непријатељске колоне друмом продужиле покрет ка Јанковој Клисури, то је десно крило понова појачано са три чете из резерве. Поводом овога је командант 5 пука известио у 10 часова да је „стање доста критично“ и молио је да ове колоне гађа артилерија десног отсека.[3] Убрзо за овим уочена је понова једна непријатељска колона у покрету од Расадника ка Јанковој Клисури и зато је командант 5 пука молио команданта отсека да упути један батаљон на његово десно крило. Батаљон је упућен у с. Горњи Степош, али је, како вели командант 5 пука, „доста доцкан стигао“.

Борба се све јаче развијала. Према оцени команданта 5

---

[1] Леви отсек ОБр. 77 од 6 часова.

[2] Распоред 5 пука: 2 батаљон на претстражи са потпорницом на Бучини (Парлог). Десно крило главног положаја посео је 3 батаљон а лево 1 батаљон закључно са јужним делом Старог Лозја (Спајиске Ливаде). Позади десног крила, у резерви, задржан је 4 батаљон, а штаб пука сместио се позади центра (на Селишту). Превијалиште у с. Г. Степошу.

[3] У 9.35 часова и командант десног отсека известио је команданта дивизије телефоном о овим колонама, напомињући да их успешно туче наша артилерија са Куновца (Коштањ).

пука, јачина непријатеља према њему износила је осам батаљона са шест митраљеза, а јако их је помагала пољска и тешка артилерија. Зато је командант отсека, обавештен о овоме, одмах упутио своју резерву на прихватни положај. Али се 5 пук није могао одржати, јер скоро није имао никакве помоћи од своје артилерије, која је била и сувише слаба и остала без муниције. Стога је упућен један топ 6 шумадиске пољске батерије на Анатему.[1] Како је десно крило 5 пука, у 10.30 часова, почело попуштати, то су упућене две чете да поседну први ћувик позади положаја ради прихвата, а у 10.50 командант 5 пука наредио је повлачење на прихватни положај к. 295 (Скорушан). У 11.30 непријатељски делови избили су на Црни Врх, а у 13 часова 5 пук је заузео прихватни положај и посео га са два батаљона и једним батаљоном комбинованог пука III позива, а 6 шумадиска пољска батерија повукла се и поставила код с. Шогоља. Услед повлачења 5 пука, у подне је и командант 13 пука наредио повлачење на косу која се спушта са Анатеме ка с. Мешеву. А у 14.25 командант 5 пука примио је наређење да нови положај најодсудније брани. „Али како је непријатељ отворио јаку пешадиску, митраљеску и артилериску ватру из мањег и већег калибра, то се апсолутно није могло опстати на овоме положају".[2] Зато се 5 пук око 16 50 часова, повукао на Анатему.

Када је ове вечери примљено наређење за повлачење, командант отсека наредио је да команданти пукова оставе на садањим положајима своје заштитнице, а са главнинама да се повуку и поседну положај: 5 пук између засеока Босићана и Јанковице (Црепуљњачу) а 13 пук Јанковицу до Трнавачке Реке. Отсечна резерва, 10 комбиновани пук III позива, на Дубокинцу (Димова Ливада). Претстраже да се избаце на линију: Ристино Гувно—Трнавачка Река. Према томе је 5 пук оставио у заштитници свој 1. батаљон и кренуо се друмом преко с. Ћелије на нови положај, а 13 пук је оставио 3 и 4 батаљон и кренуо се у 23 часа преко с. Трнаваца на Јанковицу.

Губитци. Код 13 пука нестало је резервног потпоручника Јована Херака и 75 војника, а заробљена су три војника телефониста на контролној станици код 5 пука. Код 5 пука губитци нису забележени, али су били врло велики.[3] Командант пука вели да је „већи број војника заробљен зато што су били јако ангажовани а и обманути, јер је било непријатељских

---

[1] Мислило се, записао је капетан Јосимовић, да на Анатеми има наше артилерије, али се сада видело да нема ништа.

[2] *Операциски дневник* 5 пука I позива.

[3] Командант левог отсека је сутрадан известио (ОБр. 87) да је приликом обиласка трупа на положају затекао команданта 5 пука „са око 600 пушака", а када је 10 новембра пуковник Рерих предао дужност, известио је да је 5 пук прикупио „око 1120 пушака".

војника у нашој униформи".[1] У борби се из овог пука нарочито истакао поручник Аврам Добричић, „који је у два маха дочекивао непријатеље на 200 м. и одбио их са јаком пешадиском ватром". — *Утрошак муниције.* За 5 пук нема података. Код 13 пука утрошено је 5000 пушчаних и 1500 митраљеских зрна.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. Командант 107 дивизије наредио је још прошле вечери наступање за данас. Тежило се да се што пре пробије кроз Јанкову Клисуру и дохвати Блаца, као важне раскрснице друмова, јер је јављено да се тамо повлаче Срби од стране Крушевца, с. Рибара и Ниша.

Према томе је требало да претходница крене у 7 часова са јужног излаза из Крушевца ка с. Златарима, а главнина да наступа за претходницом на један и по километар.[2] Одред Рајценштајна имао је да остане код Ђуниса са задатком да отсече непријатељске делове који су остали на десној страни Јужне Мораве.[3]

Кад је у 7.50 часова предња трупа претходнице (6 и 8 чета) прешла раскрсницу путева одмах јужно од Крушевца, обасута је непријатељском артилериском ватром од стране с. Липовца и са југозападних висова. Предња трупа претходнице одмах се развила за борбу, а у галопу стигао је 1. дивизион и поставио се западно од друма. Како је напад слабо успевао, то је први борбени ред продужен десно са 1. батаљоном, а његова 2 чета упућена десно ка с. Гарима ради обухвата непријатеља са те стране. У ово време постављен је и 2 дивизион 213 пољског артилериског пука са 107 пољском тешком батеријом. Чим је командант дивизије обавештен у 10 часова о току борбе, одмах је наредио да 2 батаљон 232 резервног пешадиског пука крене преко Липака код с. Вучака и обухвати непријатеља.

Око подне Срби су се повукли из с. Липовца, а делови 8 чете заузели су један његов бочни положај и заробили 70 војника. Докле је овде било успеха, дотле су Срби код с. Гара задржали 1. батаљон. После слабијег отпора 3 батаљон заузео је и с. Доњи Степош, али је код с. Горњег

[1] *Операциски дневник 5 пука* I *позива.* — Официр за везу са III армијом, коњички поручник Душан Д. Михајловић, известио је овога дана да је непријатељ јутрос зором, преобучен „у наше одело и шајкаче", изненадио 12 кадровски пешадиски пук код Ђуниса и потиснуо га са Падалишта ка Белом Брду. О овоме се говори и у извештају команданта III армије *(Велики рат Србије,* књига XI, стр. 113). Исто тако и у *Ратничком гласнику,* година XIII, стр. 222, износи се да су „немачки војници били обучени у одело српских војника" за време напада на планину Бабу, коју је бранио 4 батаљон 5 пука II позива за време отступања Ибарском Клисуром.

[2] Састав *претходнице:* 1. ескадрон 6 кирасирског пука, 52 резервни пешадиски пук (без 1. чете, која је остала као посада у Крушевцу), 1. дивизион 213 пољског артилериског пука са 7 батеријом лаких пољских хаубица истог пука. Састав *главнине:* 2 ескадрон 6 кирасирског пука, 232 резервни пешадиски пук, 2 дивизион 213 пољског артилериског пука и 107 тешка пољска батерија.

[3] Одред Рајценштајна: 227 резервни пешадиски пук са 2 батеријом 4 брдског артилериског пука.

Степоша наишао на јак отпор, иако га је артилерија узастопце пратила и потпомагала, јер је и српска артилерија постала много активнија. Докле се водила борба код Г. Степоша, вратиле су се 1 и 3 чета упућене ка с. Гарима, јер тамо нису више нашле непријатеља. Раније упућена 2 чета успела је да обиђе једну непријатељску чету и да зароби 108 војника.

Када су ове чете у 15 часова стигле у Д. Степош, упућене су ка к. 295 (Скорушан), те да са те стране обухвате и нападну Горњи Степош. У 16.30 успеле су да заузму положај изнад села, који је био јако брањен, а скоро у исто време продро је 3 батаљон у Г. Степош и продужена је борба у самом селу. После овога пук из претходнице стигао је до с. Шаврана а увече је 3 батаљон продужио ка с. Шогољу. Ово је село било поседнуто, али су га Срби одмах напустили. 2 батаљон 232 резервног пука, упућен преко с. Вучака, наишао је после подне, после великих тешкоћа које му је стварало брдовито земљиште, на непријатеља код с. Мешева.

Поглед на данашњи рад

У овим данима неизвесности и моралне депресије нису непријатељске трупе сваки пут олако заузимале наше положаје. То и непријатељ сам признаје. То се лепо види из непријатељског казивања о борби код Г. Степоша. А како је ово село посео и бранио Шумадиски коњички пук, појачан са деловима 5 пешадиског пука, то њима и припада заслужена похвала. Ово у толико пре што је пук ову отпорност показао у данима велике клонулости и расула и са релативно врло малим бројем бораца. Али ову отпорност ако није створила оно је одржавала артилерија десног отсека, јер је била у могућности да види и прати рад непријатеља и да га успешно туче. Стога и њој припада део ове похвале.

Али на левом отсеку стање је било другчије. Командант дивизије је прошлога дана одобрио команданту левог отсека његов предлог да се повуче 5 дунавска позициска батерија (два оруђа) са Мешева. За ово није тражено мишљење команданта 13 пука, те је тако овај пук остао без помоћи артилерије. Стога је овога дана командант 13 пука известио команданта отсека да са 650 пушака а „без икакве помоћи артилерије није могуће бранити овај положај“.[1]

На отсеку 5 пука била је постављена 3 дунавска позициска батерија. Када је начелник дивизиског штаба телефоном у 9.05 часова тражио обавештење о распореду артилерије, тада га је командант отсека обавестио да на отсеку 5 пука, на Црном Врху, има четири оруђа, на јужној ивици с. Д. Степоша

[1] *Операциски дневник 13 пука* I *позива*. На ову претставку командант левог отсека одговорио му је: „да се до мрака положај има држати до последњег човека...“ Само је командант отсека заборавио да каже како да се одржи 13 пук без помоћи артилерије, кад га је до сада непријатељ непрестано обасипао артилериском ватром.

једна (6) пољска брзометна батерија, на Анатеми две хаубице крупове батерије, а остало да је повучено на Павлово Брдо. Ово је исто командант левог отсека у 9.45 часова поновио и команданту дивизије, па је то потврдио и командант артилерије. Само је командант отсека овом приликом додао и то да *„позициска батерија на Црном Врху има свега 19 метака"*.[1]

Међутим, из овога се види да ни командант отсека ни командант артилерије нису знали где им се налази артилерија. Јер на отсеку 5. пука остала су само два оруђа, а друга су два повучена код с. Ћелије (на Црепуљњачу), а остало је командант III групе, односно командант отсечне артилерије, мајор Александар И. Срб, одвео чак код с. Блаца и одатле се сутра пре подне јавио команданту дивизије. Заиста је командант дивизије прошлога дана, у 15 часова, авизирао да ће се све батерије *које се не могу распоредити* упутити на излаз из теснаца. Али наређење за ово командант дивизије није издао ни прошлога ни овога дана, него тек сутрадан. Ко је, дакле, наредио или одобрио мајору Србу да води артилерију чак у с. Блаце место да остане на Павловом Брду? За овај поступак мајора Срба случајно се сазнало и одмах је командант дивизије наредио команданту артилерије да на Анатему „упути преко с. Шавника нешто од пољске артилерије".[2] Али, као и до сада, наређење се није могло извршити, вели командант артилерије, што је земљиште било такво да се „од друма не може излазити ни лево ни десно због мочари и великог блата".[3]

И тако је 5 пук, потпомогнут само са два *спорометна топа*, водио борбу противу много јачег непријатеља, који је имао на расположењу *осам брзометних батерија* разног калибра. Зато није нимало чудновато што је 5 пук претрпео тешке губитке. Он је водио борбу у приликама када је требало употребити натчовечанске напоре па да се сачува остатак морала и нада на победу. Међутим, пешадија је баш тада остављена без снажне помоћи артилерије и то не само данас него и сутра и доцније. И, разуме се, последице свега тога нису могле изостати.[4]

---

[1] И у личном дневнику ађутанта артилериског пука, капетана Јосимовића, забележено је: „У 10.15 командант левог отсека извештава да су два вода из 5 пука, која су била на предстражи, заробљена и да је цео 5 пук повучен на Црни Врх. У исто време извештава да дебанжова батерија, која је на Црноме Врху, има свега 19 зрна".

[2] Помоћник начелника дивизиског штаба забележио је овога дана: „У 10.20 прође поред кафане у с. Купцима једно оруђе 1. крупове хаубичке батерије са водником који вели, да је последњи остао на Анатеми а остало се повукло по наређењу команданта отсечне артилерије, мајора Срба, за Блаце и Преполац".

[3] Шумадиски артилериски пук ОБр. 12.930 од 13.15 часова.

[4] Баш овом приликом је поручник Радоје М. Панић, у своме личном дневнику, забележио: „Страшан призор код 5. пука. Гледамо како се цела чета војника предаје једној коњичкој патроли од три војника".

XIII ДЕО

БОЈ КОД МАЈДЕВА И ТРНАВАЦА

Скица 22

А. — Поседање положаја

Утврђивање. 29 октобра Врховна команда је наредила да се утврди Ибарска и Јанкова Клисура и Јастребац.[1] За главног руковаоца свију фортификациских радова одредила је инжињерског потпуковника Радисава Ј. Станојловића, који је 30 октобра издао потребна наређења.[2] По томе наређењу требало је код Јанкове Клисуре утврдити улаз, и то:

а. *Десни отсек,* од Расине до Купачке Реке: Високо Дубље и Бибу групом за „посаду од 3 чете до 1 батаљона“, Превалац („вис кота 536 са Старом Сувајом“) за „посаду од две чете пешадије“ и вис изнад засеока Радојковића (Зукве) групом за „посаду од 1 чете пешадије“.

Руковалац радова на овоме отсеку био је мајор Душан Ж. Путниковић, а за помоћнике и техничке извршиоце радова дати су му: инжињерски поручник Драгутин С. Ђорђевић, потпоручник Михаило М. Цукавац и резервни инжињерски потпоручник Живан Ђукић. А као радна снага: пола 4 чете Резервног инжињерског батаљона II позива и две чете Дринског заробљеничког одреда.[3]

б. *Леви отсек,* од Расине до реке Вратарнице: вис код с. Ћелије (Црепуљњачу) „за посаду од 2 чете“ а гребен Дугин Брег (Ридови) са Лекинском Њивом (Градиште), висом к. 555 (Грабак) и Јанковицом „групама утврђења за посаду од 1 батаљона пешадије“.

Руковалац радова на овоме отсеку био је капетан I кл. Тома М. Николић, а за помоћнике и техничке извршиоце одређени су: резервни инжињерски поручник Јован Мисирлић и резервни потпоручник Стеван С. Симић. А као радна снага до-

---

[1] Пов. ИБр. 6714.

[2] Руковалац фортификациских радова на утврђивању Ибарске Клисуре био је инжињерски потпуковник Радисав Г. Зечевић. Њему су били придати као помоћници и технички извршиоци: резервни инжињерски капетан II кл. Драгомир П. Васић, инжињерски потпоручници Драгољуб С. Живковић и Драгољуб Ст. Минић и резервни инжињерски потпоручник Боривоје М. Маринковић. А као радна снага, поред заробљеника, одређена је и 2 чета Резервног инжињерског батаљона II позива.

[3] Дрински заробљенички одред са допунским водом Моравског артилериског дивизиона II позива и Резервни инжињерски батаљон II позива налазили су се у Трстенику. Наређено им је да се 31 октобра крену преко Почековачке Механе, с. Тоболца, с. Руденице, с. Тулежа и Новака. Штаб главног руковаоца и Резервног инжињерског батаљона смештени су у с. Мајдеву, а Дринског заробљеничког одреда у с. Трнавцима.

дељена је друга половина 4 чете Резервног инжињерског ба-таљона и две чете Дринског заробљеничког одреда.

За алат је наређено да се употреби онај који се већ налази код људи на руковању. А „ако би требало још каквог алата", вели главни руковалац, „у Краљеву има знатне количине алата који је пренет из Ћуприје. Руковаоци се могу отуда снабдети на своја требовања потребним алатом, ако зато имају могућ-ности. Наређења о издавању алата по требовањима одмах већ су издата".

Даље је наређено да се утврђивање ових положаја врши „у духу ранијих наређења и упустава... Од свих руковалаца утврђивања и њихових техничких помоћника захтевам да имају у виду само данашње тешке прилике по земљу и при раду се управљају само по њима. — Свако самарићанство, сенти-менталност и милосрђе оставити за доцније. Нека се сваки за моменат замисли у промењеним улогама: да смо ми заробље-ници нашега непријатеља а он место нас руководи овим ра-довима. Онако како би он од нас тражио и захтевао да ра-димо, тако и ми исто тражимо да и његови заробљеници раде код нас!! — Терен на коме ће се радити шумовит је. Поја-чати пажњу и надзор над заробљеницима".

3 новембра је главни руковалац наредио отсечним ру-ководоцима: „У вези ранијих наређења о утврђивању положаја, а ради допуне њихове, наређујем: да руковалац, поред поди-зања објеката за само утврђивање положаја, обрати пажњу и на путеве којима се из позадине може изаћи на положај. Треба имати најмање по један пут, колико се може удобан, за сваки отсек. Потребне оправке и корекције путова преду-зимати једновремено са самим утврђивањем.[1] Израду заклона за резерве и поправку путова једновремено радити. — Сао-браћајнице и активни заклони долазе у другом реду".[2]

Рад је трајао до 7 новембра, кад се главни руковалац обратио команданту Одбране Београда овом претставком: „По наређењу Врховне Команде од 29 т. м. Пов. ИБр. 6714 вршим утврђивање уласка у Јанкову Клисуру јужно од с. Мајдева. За рад су употребљени заробљеници.

„Како везе са Врховном Командом немам, молим коман-данта за потребно обавештење о садашњој ситуацији или за-дејство код Врховне Команде за ново упуство и наређење о радовима којима руководим".[3]

На ово му је 8 новембра референт инжињерије под ОИБр. 125 доставио наређење команданта Одбране Београда: „На основу наређења Врховне Команде Пов. ИБр. 6803 а с погле-дом на ситуацију командант је изволео наредити да се цела

---

[1] Оправку пута на левој обали Расине предузео је архитекта Све-тозар С. Јовановић, сада професор Универзитета.
[2] ОБр. 21.
[3] ОБр. 25.

заробљеничка команда повуче у Куршумлију. Утврђиваће се са $1/3$ радeника Мачковачки положај а са $2/3$ радeника Преполац од Косанице до Дабиновачког положаја закључно".

На основу овога је рад прекинут.[1] Али је сутрадан, 8 новембра, 2 шумадиска пионирска чета продужила утврђивање виса код с. Ћелије (Црепуљњачу) и вис к. 555 (Грабак), као и поправку пута засеок Набрђе—вис к. 555—Влајна (к. 462)—Турјак. А тако је исто и 1. чета предузела на десном отсеку оправку пута с. Мајдево—Минићски Рид—Високо Дубље—кота 666 (Минићске кочари)—с. Попово—Блаце. Рад је трајао света два дана и 10 новембра полубатаљон се прикупио у Блацу.

Са овим је завршено утврђивање улаза у Јанкову Клисуру. Међутим, командант Одбране Београда је 7 новембра под ОИБр. 126 доставио командантима дивизија ово наређење: „Врховна Команда под Пов. ИБр. 6809 известила је да је Јанкова Клисура утврђена, и то:

1. Пред теснацем главна линија: Ридови кота 585, Црепуљњача кота 413, Зукве кота 589 са ослонцем на Старој Суваји.

2. У теснацу са наслоном левог крила на Оштрик, преко Обле Главе кота 649: Берда кота 516, кота 555, Липовачка Чука кота 618, Суво Брдо кота 790, Главна Караула и Сенокос са наслоном на коту 888.

3. У теснацу друга линија: Јаворац, Војиште, кота 518, 619 и 692.[2]

4. Излаз: Трбуњски виногради, Блаце, Драгомировац.

5. На правцу ка Брусу, прва линија: Благајник кота 800, Гледалиште кота 781 и Војловица; друга линија: Жљебови кота 756, Грабовница кота 694.

6. На правцу Александровац—Јошаничка Бања главна линија: Плешко брдо кота 715 и Козник кота 963".

Напред је речено да је потпуковник Станојловић утврђивао само улаз у Јанкову Клисуру, па и то напустио због непријатељског надирања и није се ту више задржавао. Ме-

[1] О томе је командант Одбране Београда 9 новембра (ОИБр. 134) известио Врховну команду, с тим да је потпуковник Радисав Станојловић упућен са трећином људи да „утврди положаје: к. 560 с. Перуника — Пљаково—Барловске висове (Вршовачка Глава). Са осталом радном снагом има првенствено да оправи пут Куршумлија—Преполац, а у другом реду да утврди положаје: Црквиште (с. Марковиће)—Здравац (вис јужно и изнад Куршумлије)—Соколовицу (Соколов Крш) и Дабиновац—Рударску планину (гребен између Орловског Потока и с. Рудара)". Али је већ сутрадан, по наређењу Врховне команде (Пов. ИБр. 6832), командант Одбране Београда (ОИ№ 135) наредио: да се „прекине утврђивање које врше заробљеници", да се сви заробљеници одмах упуте у Приштину са алатом, који ће предати команданту Косовске дивизиске области, да мајор Душан Ж. Путниковић прими команду инжињерије Дунавске дивизије I позива а капетан I кл. Тома М. Николић, поручници Ђорђевић и Мисирлић и потпоручници Ђукић, Минић и Цукавац да се упуте Врховној команди за обуку рекрута и да се Резервни инжињерски батаљон одмах упути у Вучитрн начелнику Саобраћајног одељења Врховне команде.

[2] Коте 518—619—692 одговарале би на новој секцији линији: с. Цепница—с. Пребреза—Кречане.

ђутим, из овога наређења Врховне команде види се као да је Јанкова Клисура већ утврђена, што би значило да је неко други вршио утврђивање унутрашњости и излаза из J. Клисуре или раније или у исто време кад и Станојловић улаз, и да је известио Врховну команду да је утврђивање завршено! — Али је тешко претпоставити да је унутрашњост и излаз из J. Клисуре утврђиван пре а улаз тек сад кад је непријатељ већ пред вратима... А да Јанкова Клисура није била утврђена, јасно се види из заповести руковаоца, потпуковника Станојловића, бр. 17 за 30 октобар, у којој вели: „На основу Пов. ИБр. 6714, од 29 о. м. Врховне Команде имају се предузети фортификациски радови ради утврђивања Ибарске Клисуре, *Јанкове Клисуре* и Јастрепца...“ Зашто би се наређивало да се утврђује оно што је већ утврђено?

9 новембра. Овога дана до подне дивизија је заузела одређене положаје. Остављене заштитнице задржале су се на својим местима све док нису овога јутра биле приморане јачом снагом непријатеља да се повуку у састав својих пукова. Са њима се повлачио и коњички пук, који је порушио мостове код села Шаврана и Купаца, па је стигао у 10 часова на Жарево и посео га.

Пре подне стигао је код с. Ћелија 11 пешадиски пук III позива и 3 дивизион Шумадиског артилериског пука и ушли су у састав левог отсека.[1] После подне је овај пук сменио 13 пук, који је упућен у састав Тимочке дивизије II позива.

Артилерија је овако распоређена: на десном отсеку постављена је само 3 шумадиска пољска батерија на друму код цркве, јужно од с. Мајдева, а на левоме отсеку остала је код Јанковице само 8 шумадиска пољска батерија.[2] 6 шумадиска пољска батерија повучена је у с. Златаре, одакле је један вод 2 шумадиске пољске батерије упућен преко Турјака и постављен поред пута на северној страни Влајне (к. 462). 5 шумадиска пољска батерија постављена је између с. Разбојне и с. Равна, са обе стране друма, а један топ 4 пољске батерије северно од с. Ђуровца, на левој обали потока Пребрезе, источно од друма. Све остало упућено је у с. Блаце.

Пре подне није било борбе. Једна непријатељска колона у јачини једног пука пешадије са комором кретала се друмом и око 11 часова ушла челом у с. Купце. Позади ње кретало се друмом, поред с. Шаврана, пола ескадрона (до 50 коњаника) са једном батеријом (4 оруђа) са четворном запрегом и већим бројем кара и коморских кола. После подне, у 13.45,

[1] Састав 3 дивизиона: командант, потпуковник Чедомир Т. Јовановић; 7 батерија, командир мајор Александар В. Терзић; 8 батерија, командир мајор Петар М. Љубичић и 9 батерија, командир мајор Милан А. Ђорђевић.

[2] Од ове батерије овде је остао само један вод, а други је ове вечери упућен у Блаце.

један непријатељски пешадиски пук са комором ушао је у с. Злегиње, а у 14.30 „две непријатељске чете пешадије са два митраљеза подишле су положају Ристино Гувно". Под притиском јачег непријатеља повукле су се претстраже и 19 и 5 пука.

Како се III армија налазила на положајима око села Ђуниса и Прћиловице, то је она била далеко истакнута испред трупа Одбране Београда. Стога је наређено да се Јанкова Клисура што дуже брани те да се „не компромитује бок и позадина III армије".[1] Зато је командант дивизије наредио „да се на садашњим, по природи веома јаким, положајима да што озбиљнији и јачи отпор и да се сваки налет непријатељев одбије по сваку цену, те да се сви положаји што дуже одрже у нашим рукама". Том приликом је наредио да се настане „свима средствима да се код трупа подигне морал на што већу висину и вера у скору савезничку помоћ и успех".

Услед оваквог положаја III армије наређено је да се упуте делови 8 пука I позива у састав III армије. Стога је командант дивизије наредио да се командант 8 пука, пуковник Михаило П. Рерих, одмах крене са својим 4 батаљоном, митраљеским одељењем и комором преко Блаца и Прокупља у Рибарску Бању, да пуковник Добросав М. Павловић прими команду над 11 пуком III позива а у исто време и над левим отсеком и да командант 19 пука, потпуковник Добросав Ј. Миленковић, прими команду над десним отсеком.[2]

Пут кроз Јанкову Клисуру и даље је задавао тешке бриге. Са рашчишћавањем и уређивањем коморе ишло је врло тешко и настала је озбиљна опасност за даљи ток операција трупа Одбране Београда.[3] Стога је командант Одбране Београда издао потребно наређење и на основу овога је командант дивизије у 13 часова наредио:

1. Да се сва пољска артилерија са коњском запрегом, која се није могла поставити на садањем положају, одмах повуче и убивакује између Блаца и с. Стубла, а остала са воловском запрегом, као и сва тешка артилерија, да се повуче преко Куршумлије на Преполац и убивакује између друма и Преполачког Шанца.

2. Да Српско-енглеска пољска болница образује у Блацу болницу ради прихвата рањеника са завојишта код с. Равна

[1] Наређење команданта Одбране Београда ОБр. 5019.

[2] Пуковник Павловић примио је дужност команданта 11 пука III позива на место потпуковника Милијана Г. Недељковића.

[3] Какво је стање владало на путу кроз Јанкову Клисуру види се из извештаја команданта Одбране Београда ОБр. 5038 од 10 новембра: „Због нагомиланости коморе кроз Јанкову Клисуру, Комбиновани одред, и поред свију напора а после марша од два дана и једне ноћи, могао је тек вечерас стићи у Блаце". А резервни артилериски потпоручник Стеван Ј. Јаковљевић, сада професор Универзитета, известио је команданта дивизије, у 16.40 часова, да је теснац само од с. Мајдева до с. Златара чист од коморе. Рашчишћавање овога пута веома лепо је Јаковљевић описао у своме делу *„Под крстом"*, Београд, 1935.

и да их евакуише аутомобилима преко с. Белољина у Куршумлију, да 1. пољска болница образује болницу у Куршумлији, а 4 да продужи преко Преполца и Подујева са II степеном колонске коморе.[1]

3. Да се I степен колонске коморе одмах упути преко Куршумлије и Преполца до Подујева и ту да се убивакује источно од друма.

4. Да се пекарска и месарска чета са марвеним депоом, дивизиско ручно слагалиште и најнужнији део профијантске колоне одмах премести код Куршумлије и ту да постави пећи и да отпочне израду хлеба.[2]

5. Да се II степен колонске коморе са остатком профијантске колоне, 4 пољска болница и Пољска марвена болница одмах крену преко Преполца и Подујева ка Тенеш Долу и убивакују се источно од друма, од моста на друму преко реке Лапаштице, па до моста где друм прелази реку Лаб, северно од с. Шуковца (с. Талово).

6. Да се према садањем бројном стању појединих јединица редуцирају све трупне коморе на најмањи број са најбољом стоком и преместе између села Блаца и Стубла. Сва остала непотребна комора да се одмах упути у састав I степена колонске коморе, а комора са слабом стоком да се одмах издвоји, товар ако је од веће вредности да се претовари и распореди по осталим колима, у противном да се уништи а кола склоне с пута.

7. Да у циљу одржавања реда на путу командант артилерије одреди неколико официра и подофицира из незаузетих батерија и додели им по један отсек на путу Блаце—Подујево. Официри ће бити појачани и са делом жандарма добијених из Комбинованог одреда.

8. Да се сва комора упућује друмом преко с. Белољина.[3]

а. *Десни отсек*.[4] На десној страни Расине 11 пук је посео В. Ђулу (Вогани), а претстражу је избацио изнад с. Купаца. 19 пук, пошто је оставио једну чету 3 батаљона у заштитници, под командом команданта 2 батаљона 12 пука, повукао се и пребацио код с. Суваје на леву обалу Расине, и у 2 часа стигао код мајдевске цркве, где је и преноћио. До

---

[1] Командиру 4 пољске болнице наређено је да велика санитетска кола, која се нису могла даље вући, преда начелнику војне станице; у противном да их упаркира код које резервне или сталне болнице и остави.

[2] Пошто је Куршумлија била препуна возовима и разним установама, то је пекарска чета продужила пут до Куршумлиске Бање и 12 новембра отпочела да израђује хлеб у 30 затечених малих земљаних пећи у којима је могло стати по 50 хлебова, и зато су пољске пекарнице продужиле за Подујево. Профијантска колона, пошто је оставила 20 кола код ручног слагалишта у Куршумлији за пренос самог слагалишта а у Бањи једно одељење са брашном, продужила је ове вечери за Подујево.

[3] Ово је наређено стога што је пут преко с. Белољина за Куршумлију био много бољи него преко с. Барбатовца.

[4] Штаб отсека у с. Стреларима.

9 часова 19 пук је заузео овај распоред: 3 батаљон са 2 митраљеза посео је претстражни положај на коси Копиљарац, 2 батаљон главни положај од Расине закључно са косом изнад мајдевске цркве (Босићанац Коса), а 4 батаљон лево, закључно са с. Ћелијом.[1] Штаб пука, превијалиште и бојна комора код мајдевске цркве.

На отсеку 11 пука овога дана није било борбе сем пушкарања. Али није тако било и код 19 пука. Већ око подне наступао је један непријатељски стрељачки строј друмом преко с. Купаца ка с. Мајдеву, а позади њега маршовала је једна колона у јачини око једног пешадиског пука. Наши митраљези са претстраже и 3 шумадиска пољска батерија одмах су отворили ватру и стрељачки строј је скренуо западно и изгубио се у земљишним неравнинама где га ни наша артилерија није могла тући. Тако је овај стрељачки строј под заклоном, око 13.25 часова, стигао на 800—1000 м. до нашег претстражног положаја. Убрзо затим, око 14 часова, непријатељ се појавио и на левом крилу и отпочео да наступа преко к. 365 (Округлица), те је тако претстража почела добијати бочну ватру и са те стране. Тако исто је и 3 шумадиска пољска батерија била обасута ватром једне брдске батерије и једног вода тешке артилерије, те није могла јаче потпомагати заштитницу. На овај начин претстража 19 пука била је приморана да се постепено повлачи и непријатељ је успео да у 16 часова избије на заштитнички положај. Претстража се прикупила позади пука у пуковској резерви.

Веза између 2 батаљона 19 пука на коси изнад цркве и 4 батаљона истог пука код с. Ћелија била је слаба. Зато је командант пука појачао 2 батаљон са 4 четом 4 батаљона а ове вечери и са 3 четом 3 батаљона. Обе ове чете образовале су полубатаљон под командом командира 3 чете 3 батаљона, капетана Михаила С. Голубовића, и требало је да поседну косу код засеока Босићана. Међутим, место Босићана, полубатаљон је посео косу на коме је већ био 2 батаљон, само испред левокрилне чете, фронтом према с. Мајдеву и ухватио само везу са претстражом 5 пука позади Ристиног Гувна. На овај начин коса која се спушта са Ристиног Гувна ка Босићану понова је остала непоседнута, и та грешка није остала без тешких последица.

Губитци и *утрошак муниције* код 11 пука непознати су. Код 19 пука рањен је водник 4 чете 3 батаљона, резервни потпоручник Радомир М. Мршовић, погинула су два, рањено 15 и нестало 65 војника; утрошено је 25 000 пушчаних зрна. 3 шумадиска пољска батерија утрошила је 295 шрапнела и 82 разорна зрна.

[1] Распоред 2 батаљона: на десном крилу, до Расине, 3 а лево 1 чета, у батаљонској резерви 4 а у пуковској 2 чета.

б. *Леви отсек.* Пре подне је стигао 5 пук са дотле прикупљених „око 600 пушака“ и посео Јанковицу (к. 431) а претстражу, у јачини једног батаљона, избацио је на ћувик позади Ристиног Гувна.[1] Ту је стигла и 6 шумадиска пољска батерија, али је она убрзо повучена, а прикупио се ту и 11 пук III позива са 3 дивизионом шумадиског артилериског пука.

Уподне стигао је и 13 пук и посео к. 555 (Грабак), наслањајући се лево, на Јанковим Њивама, на трупе Тимочке дивизије II позива. Овде га је сачекало наређење команданта Тимочке дивизије II позива и он је, пошто га је сменио 11 пук III позива, кренуо и стигао на Влајну у 23 часа.

У отсечној резерви, на Дубокинцу (Димове Ливаде), требало је да се прикупи 10 комбиновани пук III позива, али до подне није ни стигао.[2] Штаб отсека сместио се у засеоку Судимци.

Непријатељ је наступао преко с. Дашнице ка Александровцу. А према нашем левом отсеку он је отпочео да наступа тек после подне. Један његов пешадиски пук је у 13.45 часова ушао је у с. Злегиње а две чете са два митраљеза подишле су око 14.30 часова Ристином Гувну. Стога је наша артилерија отворила ватру. На ово је непријатељска артилерија одговорила и нарочито тукла десно крило. Како је непријатељ пред мрак напао јачом снагом нашу претстражу код Ристиног Гувна, то се она и повукла на главну линију одбране.

Морал код трупа на отсеку био је јако опао. Командант отсека вели да „пешадија са којом овај отсек располаже, није у стању да даде отпора непријатељу“.[3] Овога дана је „5 пук I позива изгубио један митраљез са послугом“.[4]

---

[1] Према званичним извештајима претстража 5 пука била је posела Ристино Гувно. Али како је настао неспоразум односно места претстраже, то је командант 19 пука био приморан да ово провери и нашао да је претстража посела не Ристино Гувно но ћувик позади њега.

[2] „Тај пук је досада“, вели командант отсека, „врло рђаво вршио пребацивање са једног положаја на други“. — ОБр. 87 од 11.40 часова

[3] Леви отсек ОБр. 87 од 11.40 часова.

[4] Леви отсек ОБр. 94 од 10 новембра.

Б. — Борба и повлачење

10 новембра. Прошле ноћи је било пушкарања, нарочито на отсеку 19 пука. Командант десног отсека, у 4.45 часа, известио је да је непријатељ подишао положају 19 пука тако близу да ће се морати примити решење. Напоменуо је и то да, ако би „нека чета попустила, не би се могао ни један војник извући, као ни 3. батерија".[1] На ово му је командант дивизије наредио да се положај мора упорно бранити, како се не би Тимочка дивизија II позива довела у критичан положај.

Ујутру је непријатељ заиста напао 19 пук и зато је лево крило главне линије одбране деснога отсека повучена на с. Ћелију, а на положају јужно од с. Мајдева остао је један батаљон као на предњем положају. Али је и овај батаљон убрзо био приморан да се повуче позади с. Ћелије.

Овако тешка ситуација дала је повода команданту дивизије да упита за другу линију одбране. Поред усменог обавештења, командант је добио у 9.05 часова и писмено наређење команданта Одбране Београда. Према овом наређењу, у случају да се садањи положаји испред теснаца не би могли одржати, борба се имала пренети у теснац и позади њега. И то:

а. Положај код с. Разбојне, Липовицу—Берду—Облу Главу, са редвијем на М. и В. Коси (Лаз), имао је да поседне и брани 7 пешадиски пук III позива са по једним пуком из Шумадиске и Тимочке дивизије, под командом пуковника Јована П. Ивковића. А десно, Главну Караулу—Суво Брдо—Марков Тор, имао је да поседне и да брани опет један пук из Шумадиске дивизије. Наређено је и то, да ови пукови при повлачењу понова уђу у састав својих дивизија.

б. Положај код с. Цепнице, Кречане (к. 646)—с. Пребреза —с. Цепница,[2] на десној обали, с. Чучале—Јаворац, са једном побочницом на Црној Чуки (к. 1067), на левој обали реке Блаташнице, имала је да поседне и брани Тимочка дивизија II позива.

в. Положај Драгомировац—Трбуњско Брдо (Трбуњски виногради)—к. 547 имала је да поседне и брани Шумадиска дивизија. А њен коњички пук за све време борбе имао се задржати на В. Јастрепцу, на Црној Чуки и Доброј Води, ради обезбеђења десног бока.[3]

---

[1] Ово се односило на 2 батаљон 19 пука.
[2] На предратној секцији к. 694—к. 619—к. 518.
[3] Одбрана Београда ОБр. 5041 од 9 часова. — Разлози који су руководили команданта Одбране Београда на ову одлуку изнети су у ње-

Према томе је командант дивизије наредио да се по сваку цену настане да се оар до мрака остане на садањим положајима, а кад буде онемогућена даља одбрана, онда да се трупе постепено повлаче под борбом и са прихватом. И то: са десног отсека да се повуче 11 пук на положај Главна Караула—Суво Брдо—Марков Тор; 12 пук косама поред Расине а 19 пук левом обалом Расине, друмом, најупорније штитећи тај правац. А трупе са левога отсека да се повлаче западно од друма, штитећи главном снагом пут преко к. 555 (Грабак)—Влајне и с. Турјака, одржавајући што јачу везу и исту висину са десним крилом Тимочке дивизије II позива.

Кад трупе стигну до с. Равна, 11 пук I позива остаће на заузетом положају а командант левог отсека, пуковник Павловић, са својим 11 пуком III позива ставиће се на расположење пуковнику Ивковићу.[1] По доласку до Блаца, трупе десног отсека посешће положај Драгомировац—с. Блаце, до реке Блаташнице, са отсечном резервом (11 пук I позива) источно од с. Блаца, поред друма; трупе левог отсека од Блаташнице—Трбуњско Брдо—к. 547, са отсечном резервом (11 пук III позива) код к. 427 (Ланиште), на друму с. Блаце—с. Барбатовац. Коњички пук ће доћи у висину села Придворице и Прецрешње.

Непријатељ је пре подне, у 9 часова, „уз садејство веома јаке ватре пољске, брдске и хаубичке артилерије" енергично напао Тимочку дивизију II позива на линији с. Ботуња (Војволица)—с. Шљивово и она се повукла на десну обалу Лесеновачке и Трнавачке Реке. Њен командант дивизије био је решен да се на новом положају задржи, по могућству, до мрака а потом да се повуче. Али после подне непријатељ је напао и леви отсек Шумадиске дивизије и приморао га, око 15.30 часова, на повлачење. Због овога је отступила цела Шумадиска дивизија на нове положаје код Блаца.

За позадње установе командант дивизије је наредио: да се дивизиско завојиште премести код с. Сувог Дола; борни

говој претставци ОБр. 5056: „Имајући позади себе теснац, трупе би запале у веома критичан положај ако би и сутра примиле борбу пред теснацем, у толико пре што је непријатељ на овом правцу веома активан, а при том се због тешко пролазног земљишта није успело да му се противстави сва пољска артилерија са којом располажем". Међутим, Врховна команда није се сложила са овим распоредом. Стога је сутрадан, у 13.40 часова, наредила да се заузме и поседне и то целокупном снагом, само главна линија одбране код с. Разбојне: Црна Чука к. 871—Главна Караула—Суво Брдо—Липовица—Берда—Обла Глава—Барска Чука (к. 909), износећи разлоге за ово. Ово је наређење примљено, пошто је пала ова линија одбране. — *Велики рат Србије*, књига XI, стр. 339 и 370.

[1] 11 пук III позива имао је да поседне Липовицу к. 562, на десној обали Расине. Јачина пука износила је око 900 пушака. За време док се командант левог отсека не буде вратио у састав дивизије, команду над левим отсеком имао је да прими командант 5 пука, потпуковник Стеван Г. Милетић.

део I степена колонске коморе, пошто остави код с. Равни најпотребнији број кола за артилериску муницију, код с. Тулара, а најпотребнији део трупних комора источно од Куршумлије, на десној обали реке Топлице.

Дивизиски штаб у Блаце а потом у с. Чунгуле.

а. *Десни отсек.* На десној страни Расине, код 11 и 12 пука, углавном владало је затишје све до повлачења. Али је ситуација код 19 пука на левој обали Расине, била веома озбиљна. Непријатељ је око три часа подишао нашем положају код с. Мајдева тако близу да би се морало примити решење. Међутим, то би било врло опасно: прво, стога што је положај био доминиран; друго, што се отступница сводила само на један једини пут који би се могао искористити тек са левог крила и, треће, што је позади целог фронта била набујала Расина без прелаза и превозних средстава, те би војници, у случају неуспеха, били принуђени или да се даве или да се предају. А та је опасност грозила и 3 шумадиској пољској батерији.

Стога је командант отсека у 4.45 часа известио команданта дивизије и предложио да се не прими решење, него да се повлачи са положаја на положај. Али је командант дивизије наредио да се положај има упорно бранити, како се „не би довела у критичан положај Тимочка дивизија II позива“. Стога је командант отсека извршио потребну исправку у распореду и у 5.40 известио команданта дивизије да је наредио да 19 пук са главнином заузме положај од Расине, према к. 245 (Зукве)—с. Ћелије, а досадањи положај код с. Мајдева да се поседне и брани као предњи положај.[1] У исто време повучена је и 3 шумадиска пољска батерија позади с. Ћелије.[2]

Овом приликом је командант десног отсека молио команданта дивизије да се о овом обавести и командант 5 пука.

У 7 часова командант 12 пука известио је да је непријатељ ушао у с. Мајдево са 2 ескадрона, 3 батаљона и 2 батерије и да се „један батаљон са једним водом коњице креће ка Томином Гувну. Ватром митраљеза моментално је задржан“. Његова артилерија убрзо је пронашла, око 8 часова, наше стрељачке заклоне и почела их засипати зрнима брдске, пољске и хаубичке артилерије, те су војници повучени из стрељачких заклона „позади гребена“. И западно, са Ристиног Гувна, непријатељ се отпочео пребацивати ка 2 батаљону 19 пука „у јачини бар два батаљона док су две батерије поди-

[1] Командант 19 пука повукао је пуковску резерву, бојну комору и превијалиште са кујнама на друм између села Ћелија и Стрелара, и одатле је пребацио из резерве 4 чету 3 батаљона са водом митраљеза поручника Панића на десну обалу Расине, на к. 245 (Зукве). На предњем положају остао је 2 батаљон.

[2] Командир ове батерије у своме извештају од 17.20 часова вели: „Два су ми топа неисправна, једноме затварач не ради а другом, изгледа, да је исквaрен кремаљер...“.

лазиле Ристином Гувну".[1] Како се прошле ноћи око 22 часа повукла претстража 5 пука, то је непријатељ овога јутра избио на њен положај. Одавде је око 8.15 часова продужио косом преко засеока Босићана ка друму, што је приморало полубатаљон капетана Голубовића (стр. 105) да се хитно повуче ка друму. Полубатаљон је једва успео да избије на друм испред непријатеља, не даље од 300 м., и да се извуче са мањим губитцима захваљујући ватри наших митраљеза са десне обале Расине.[2] Услед овога повукао се и 2 батаљон, али није успео да се цео повуче друмом, куда се повукла само батаљонска резерва, него су се две чете из првог борбеног реда пребациле преко Расине, прихваћене и заштићене од наших митраљеза[3].

После подне је непријатељ напао трупе левог отсека и оне су се почеле повлачити. Услед овога повукао се са Ћелија на друм и 4 батаљон. Убрзо је овде стигао и командант дивизије. Пошто је наређено повлачење, то је прво пропуштен 3 батаљон 5 пука, а потом се друмом повукла главнина 19 пука за с. Блаце а у заштитници је остао 4 батаљон.[4] Како на десној страни Расине, непријатељ није нападао, то су се трупе повукле у реду.

Губитци. За 11 и 12 пук нема података. Код 19 пука нестало је водника 2 чете 2 батаљона, резервног потпоручника Живадина Ј. Петровића, погинуо је 1, рањено 9, контузовано 4 и нестао 171 војник.

б. *Леви отсек.* Овога јутра је непријатељ наступао друмом Крушевац—Александровац и „косом преко Анатеме у правцу положаја 19. пука". Један његов батаљон избио је из с. Суботице, развио се за борбу и око 10 часова стигао је према левом крилу — 11 пуку III позива до на 1000 м. Једна колона коморе од 60 кола кретала се од с. Дашнице ка Александровцу. За то време је његова артилерија тукла нарочито положај 5 пука, а наша артилерија, свега два топа 8 батерије, његову пешадију која је наступала од Ристиног Гувна и из Мајдева.

---

[1] Лични дневник потпоручника Славка Ј. Јоксимовића.

[2] Извештај капетана Голубовића од 9.30 часова.

[3] Прелаз је био изванредно тежак, јер се вршио под непосредном ватром непријатеља а преко набујале Расине, без превозних средстава. Командир 1. чете 2 батаљона, капетан Тих. Николић, који је примио наређење за повлачење у 10 часова, забележио је тада у своме личном дневнику да је „било тешко са пребацивањем. Било је дављења. Овај дан је један од најтежих овог рата". А командир 3 чете, капетан Борисављевић, који је примио наређење за повлачење око 11 часова, записао је „... на друму пред с. Ћелијом непријатељ нам пресече одступницу, појави се испред нас на 200 м. и отпоче тући брзом ватром те нас натера на Расину, коју прегазисмо, те неки погибоше а неки се подавише. Остатак сам прикупио, 13 војника, и довео у с. Ћелије, прегазивши у 14 часова понова реку".

[4] Команданту заштитнице је наређено да се постепено повлачи и да чету у задњој трупи задржи на друму испред с. Блаца на претстражи.

После подне је, око 14 часова, непријатељ пренео своју ватру на положај 11 пука III позива у правцу к. 555. Стога се 1. батаљон овог пука повукао на саму коту 555 (Грабак). Око 15.30 часова непријатељ је продужио напад, и то: од стране с. Суботице, у јачини једног пука пешадије, у правцу к. 555 а од стране с. Трнаваца, у јачини два до три батаљона, у правцу Јанковице. На тај начин је лево крило било принуђено на повлачење. Зато је командант отсека наредио да се артилерија одмах повуче, а из отсечне резерве је упутио два батаљона да прихвате и задрже 11 пук III позива. Команданту 5 пука наредио је да се задржи на Дубокинцу а заступнику команданта 11 пука III позива на к. 555, с тим, ако и даље буду принуђени на повлачење, да се задрже на линији: с. Жилинци —Влајна. Како се 5 пук није могао задржати на Дубокинцу, то су се и он и 11 пук III позива повукли даље и прикупили се код с. Златара.[1] Одатле је 5 пук продужио за Блаце, а 11 пук III позива преко Влајне и Турјака за нови положај, на Липовицу.

Поглед на рад овога дана

Прошлог дана је командант дивизије наредио да се сва пољска артилерија *која се није могла поставити на положају одмах повуче у позадину* (стр. 103). Према томе, командант артилерије имао је и да поступи. А да би то извршио требало је да ступи у споразум са командантима отсека. Међутим, он на десној страни Расине није оставио ни једно оруђе, а на левој је поставио само шест оруђа (4 топа код с. Мајдева и два позади Јанковице), а све остало је повукао у позадину, код с. Блаца. Из овога би изгледало, са обзиром на наређење команданта дивизије, као да се на целом фронту дивизије није могло поставити више оруђа. Међутим, то није било тачно.

Заиста је командант био наредио (стр. 86) да се на десној страни Расине не поставља артилерија услед планинског и беспутног земљишта. Али он није знао да су тамо

[1] Командант левог отсека у своме извештају ОБр. 102 од 20 часова, правдајући своје повлачење, вели да је наредио да се 5 пук задржи на Дубокинцу, а 11 пук III позива на к. 555 докле год могу. Даље вели да је ово „наређење и извршено. Но, пошто је 19. пук I позива одступио и спустио се на друм, то је и 5. пук I позива, пошто је већ наступио мрак, одступио са Диминих Ливада (Дубокинац) и њеним јужним косама спустио се на друм северно од с. Златара...“ Међутим, повлачење левога отсека није наступило услед повлачења десног отсека (19 пука), код кога у то време није било ни борбе ни потребе за повлачење. Напротив, кад се услед непријатељског притиска 5 пук повукао са Јанковице на Дубокинац, онда 4 батаљон 19 пука није могао остати на Ћелијама, на једном истакнутом положају (око једног километра), где би првим неуспехом био отсечен и заробљен. Ваља напоменути да је командант 3 батаљона 5 пука при отступању свој батаљон провео кроз трупе 19 пука, које су се налазиле на главном положају код с. Стрелара.

већ били унеколико израђени путеви за артилерију.[1] Требало је те путеве само наћи и искористити. Командант артилерије десног отсека у своме извештају од 10 часова вели да се не може поставити ни једно оруђе ни на Жареву ни на к. 245 (Зукве), не говорећи ништа о постављању артилерије на положају 11 и 12 пука, на В. Ђули и Превалцу.[2] Међутим, командант 12 пука известио је да постоји нарочито поправљен пут за артилерију преко Превалца и Васићевог Брда за с. Златаре и да тамо нема „ни једног топа а камо ли батерије, одакле би силном ватром просто онемогућили сваки покрет".[3] Па и командант 11 пука вели да нема никакве артилерије, а види непријатеља како се слободно креће друмом и моли да се о томе обавести командант дивизије.[4]

Није било боље ни на левом отсеку. Иако су тамо прошлога јутра стигле све три батерије 3 дивизиона, иако је тамо била постављена и 6 шумадиска пољска батерија, ипак је командант артилерије оставио свега два топа 8 батерије, а све остало повукао иза Јанкове Клисуре. Овде нити је недостајало путева, нити места за постављање артилерије, па ни циљева за артилерију. Командант отсека вели: „Осећа се јака оскудица у нашој артилерији, која би имала у изобиљу циљева. Са овако мало артилериских оруђа изводити одбрану улаза у теснац само пешадијом, немогуће је; тим пре што непријатељ са својом много надмоћнијом артилеријом, па и брдском, успешно помаже својим нападним пешадиским колонама".[5]

Тако је наша пешадија без артилерије била немоћна да се бори и са непријатељском пешадијом и са много јачом артилеријом. Зато је непријатељ и могао слободно да се шета по положају, да изазива нашу пешадију и да је потом обасипа својом артилеријом и приморава на повлачење.[6] Али то

[1] Сем наређења да је Јанкова Клисура утврђена, командант дивизије није добио ничег детаљнијег. Није требало допустити да саме трупе изналазе и објекте и путеве, јер је несумњиво све то било уцртано и описано.

[2] Извештај команданта 2 дивизиона (I групе) ОБр. 2607.

[3] Извештај команданта 12 пука ОБр. 1402 од 11.40 часова.

[4] И ађутант 11 пука I позива, поручник Божидар А. Петковић, вели: „11 пук је држао В. Ђулу (Вогани), а његов 2 батаљон заштитнички положај Жарево Купачко код с. Гркљана... Ни на нашем отсеку ни на отсеку коњичког пука није постављено ни једно артилериско оруђе, иако су се могла довести од изласка Јанкове Клисуре планинским путем на Главну Караулу и В. Ђулу. Командант пука са командантом коњичког пука, као и војници, косе чупају што немамо бар два топа да непријатеља, који мирно маршује и гони наше трупе на левој обали Расине, потпуно уништимо".

[5] Леви отсек ОБр. 98 од 13.10 часова.

[6] Неједнакост борбених снага лепо се види из личног дневника командира 3 чете 2 батаљона 19 пука, који је тада забележио: „У 8.30 гађали смо једну непријатељску батерију која је ишла друмом за Мајдево. У то време стиже и један митраљез, те и он отвори ватру и побисмо им запрегу, а војници се разбегоше. Гађали смо на 1200 м. После овога једна непријатељска батерија с брега поче гађати и нађе нас, те нам све заклоне испретура; један вод истера из заклона, те га склонисмо позади".

повлачење наше артилерије у позадину и остављање пешадије да се у овим критичним данима сама бори изазивало је готово јавно роптање у редовима бораца. Наравно да ни старешине нису остале према овоме равнодушне.[1] Предвиђајући од тога тешке последице, командант 11 пука известио је да је „доведен у немогућност да се одсудно бори са непријатељем који има јаку артилерију".[2] Командант 12 пука вели да ако пешадија буде уништена, „онда топови нису потребни" и да „оваква штедња артилерије постаје пешадији неиздржљива".[3] Па и командант десног отсека, у своме извештају вели: „Да је вођено рачуна да артилерија може да буде на Превалцу, ни у коме случају не би могао непријатељ тако олако да наступа од стране Мајдева. Молим да се јаче користимо помоћу артилерије, иначе снага пешадије и бројно и квалитативно слаба је за извршење свога задатка". И предложио је „да се бар једна батерија упути преко с. Равни и ухвати везу са 12 пуком".[4]

Заиста, још од Гиља могло се опазити да се артилерија више штеди. Томе без сумње није толико крива ни оскудица у путевима, ни премореност стоке, ни слабљење отпорне моћи пешадије, јер је свега тога било и раније, а у овој години изгубљена је само једна хаубица и две каре. Пре се може веровати да је овоме узрок што се надало да ће ускоро стићи савезничка помоћ, па ће се наша артилерија поново појавити са старим еланом. Али то штеђење артилерије имало је тешких последица. Јер докле је морал код непријатеља услед тога све више и више растао, дотле је нашој пешадији у овако тешким тренуцима све више и више изгледало као да је остављена својој судбини. И то је ужасно дејствовало на морал пешадије... Трупе су се просто осипале.

---

[1] Ађутант артилериског пука, капетан Јосимовић, забележио је како пешадиски официри негодују противу артилерије и да командант 12 пука, потпуковник Милован Ивановић, отворено говори како треба остављати топове до најближих даљина да одбијају јурише, па ма после били и остављени као плен.

[2] Извештај команданта десног отсека ОБр. 171 од 8.30 (10.40) часова.

[3] Извештај команданта 12 пука ОБр. 1402 од 11.40 часова. — У извештају се даље вели, да је непријатељ поставио две батерије на задњој ивици с. Штитара а једну у с. Купцима. „Одатле па уназад друмом ка Крушевцу прилазе возови и у опште врши се комуницирање а никога нема да то стави под ватру".

[4] Извештај команданта десног отсека ОБр. 172 од 10.45 (12.55) час.

XIV ДЕО

БОЈ КОД БЛАЦА

Скица 23.

А. — Поседање положаја

11 новембар. У току прошле ноћи дивизија се прикупљала код с. Блаца на одређеним положајима. А овога дана, од 9.30 часова, командант дивизије је са командантом артилерије и комантантима десног отсека, 12 и 19 пука предузео рекогносцирање положаја. И том је приликом наредио да 19 пук не поседа село већ косу северозападно од Блаца, између р. Блаташнице и Поповачке Реке.

После подне, у 14.30 часова, примљено је наређење команданта Одбране Београда да се ради обезбеђења левога бока Одбране Београда, на правцу с. Лепенац (југоисточно од Бруса)—Манастир Стрмац—с. Магово—Куршумлија, упути најкраћим путем један пешадиски пук са једном пољском батеријом на положај Хумка (Маговска Чука, к. 993). У случају да је она заузета, пук се имао задржати у горњем току Топлице на положају испред с. Пачараће. На том правцу налазио се и коњички дивизион Тимочке дивизије II позива, са којим је пук имао да ухвати везу.

Стога је командант дивизије наредио команданту 12 пука да се са пуком и једном (5) шумадиском пољском батеријом одмах крене на одређени положај. Том приликом му је наредио да се за најкраћи правац распита од мештана, а кад стигне, да извести о ситуацији и о положају који буде заузео. „У сваком случају", наређује му командант, „обезбедите правац који од с. Магова води долином Топлице за Куршумлију".[1]

Ово наређење командант 12 пука примио је тек у 17.20 часова, дакле пошто је пао мрак и тек што је стигао са Драгомировца на нови положај. Како је пук „од јуче, од 16 часова, па преко целе ноћи и данас по планинском терену, и под кишом, непрестано у покрету", вели командант, „исцрпљеност људске снаге је на врхунцу. Све полумртво, посрћући, једва се вуче. Стока, потпуно малаксала, једва се креће. Људима премореним и мокрим скроз као и стоци, ова ноћ би била неопходна за одмор, да прикупи бар штогод снаге". Зато је молио и одобрено му је да се пук крене „пре свануђа

[1] Наређено је команданту 12 пука и то да извести своју трупну комору о месту где му се пук буде налазио.

форсираним маршем", али не преко Куршумлије, како је известио, већ или од с. Барбатовца преко с. Спанци или преко с. Пљакова на с. Перунику и даље, а само батерију да упути преко Куршумлије путем уз Топлицу.[1]

Одред пуковника Јована П. Ивковића (стр. 107) није могао да се одржи на положају. У 18 часова је начелник штаба Одбране Београда известио да се 11 пук I позива повукао са положаја Главна Караула—Суво Брдо и да је тиме онемогућена даља одбрана улаза у Јанкову Клисуру.[2] Зато је ове вечери командант Одбране Београда наредио да се расформира одред пуковника Ивковића, да се пукови врате у свој састав а 7 пук III позива са једним дивизионом да се упути ка с. Барбатовцу, на к. 821 код с. Вишесела, ради заштите левога бока Одбране Београда са правца Пожара к. 1163 и Равне Главе к. 1112.

---

[1] Када се командант 12 пука у 20 часова лично јавио команданту дивизије у с. Блацу, наредио му је да не иде на Хумку него да се задржи на положају испред с. Пачарађе. Том му је приликом речено да извештаје шаље непосредно команданту Одбране Београда, пошто је пук лева побочница Одбране Београда. Када је пук сутрадан, у 15.25 часова, стигао до с. Пачарађе ту се и задржао а напред, између с. Пачарађе и с. Мерћеза, избацио претстражу од једног батаљона.

[2] Поводом напуштања положаја Главна Караула—Суво Брдо командант Одбране Београда своје наређење, упућено команданту Тимочке дивизије II позива, почиње овако: „Сутра ће свакако непријатељ напасти ту дивизију. Надам се да се она неће осрамотити, онако као 11 пук I позива на Главној Караули" (*Велики рат Србије*, књ. XI, стр. 354). Сутрадан је, после овога наређења, командант Одбране Београда тражио одговор од каманданта 11 пука. И командант 11 пука у своме одговору ОБр. 1714 од истог дана вели: да је његов положај износио два километра а јачина пука 800 пушака, да је положај био покривен шумом и стога „без икаквог предтерена, а то значи лишен употребе пушчане и митраљеске ватре", да је падала јака киша, владала густа магла и да је у заштитници, испред Главне Карауле, била остављена 2 чета 3 батаљона, да је око 8 часова непријатељ у јачини два батаљона са два митраљеза избио на Високо Дубље и напао заштитницу која се повукла, да је командир заштитнице, капетан II кл. Драгутин Стефановић, у 11.20 часова саопштио при пролазу командиру 1. чете 2 батаљона „да непријатељ наступа и да иде за њим до на 500 м. — будите спремни", и да се у 12 часова спустила тако густа магла „да се апсолутно није видело", те је непријатељ успео да изврши пробој између 2 и 3 чете 2 батаљона и да се због тога пук повукао код опште резерве не даље од 600 м., где је и заноћио. Свој одговор командант пука завршио је овим речима: „Поимајући важност одбране Главне Карауле, ја нисам напустио Главну Караулу, већ сам се груписао на први прихватни положај — удаљен 600 м. и решио да ту дам најјачи отпор и доведем пук у ред који се тренутно поколебао... Људи су преморени, стално у борби и тврдим да пук није био у планини и да није наступила магла, непријатељ не би могао пробити фронт и направити успех". А ађутант овог пука у своме дневнику забележио је да је положај 2 батаљона на Главној Караули био сувише обрастао „густом и крупном гором — буквама" и да је била „тако јака киша за тим магла да се није видело даље од 5 метара". Кад се непријатељ приближио овом батаљону до на 50 м. и отворио ватру, овај се батаљон поколебао и повукао, али то није збунило и 4 батаљон, који је осуо ватру и бацао бомбе, те се и непријатељ повукао до на 400 м. Наше патроле, које су упућене у току ноћи, утврдиле су да се непријатељ повукао назад и да су празни наши напуштени заклони.

У исто време, командант Одбране Београда наредио је да се Тимочка дивизија II позива, у случају да буде принуђена на повлачење, повуче на Барбатовачко Брдо ради прихвата Шумадиске дивизије. А команданту Шумадиске дивизије наредио је да ухвати везу са 7 пуком III позива а његов командант Шумадиског коњичког пука са комбинованом коњичком бригадом из III армије, која је упућена гребеном Јастрепца.

Према овоме је командант дивизије наредио, у 23 часа, да се 11 пук I позива одмах повуче преко Блаца и задржи позади овог села, на друму, у висини Блацког Језера, а командант коњичког пука да ухвати везу са Комбинованом коњичком бригадом из III армије, која је упућена гребеном Јастрепца на Добру Воду.[1] — Како ће за заштиту левог бока дивизија сутра упутити један батаљон 11 пука III позива на Попово Гувно (Чука), јужно од с. Џукеле, то му је наређено да упути један ескадрон на В. Каљају изнад с. Церовице, који ће одржавати везу између овога батаљона и 7 пука III позива, а у исто време обезбеђивати „правце који воде од Пожара и с. Рашице“.[2]

За позадње установе наређено је: да се завојиште премести и постави иза с. Тулара, поред друма (Бацин Хан), где да дође и Српско-енглеска пољска болница. А како је у Браничевском комбинованом батаљону III позива било свега два официра, то је наређено да се формирају свега две чете и једна упути у Подујево за осигурање I степена а друга код с. Тенеш Дола за осигурање II степена колонске коморе.

Штаб дивизије у с. Блацу.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. Прошле ноћи непријатељ је упутио из с. Штитара две (10 и 11) чете 232 резервног пешадиског пука са 219 брдским митраљеским одељењем преко

[1] Командант коњичког пука известио је, у 15.10 (17.20) часова, да се повукао са Жарева у вези са 11 пуком I позива, да је са једним (2) ескадроном посео Добру Воду а са другим (3) Црну Чуку к. 871 и да је резерву (1. ескадрон са два митраљеза) задржао југоисточно од Расеченог Камена, на Марковића Шиљак, изнад с. Придворице. Вели да је десно упутио патроле да ухвате везу са III армијом и да је преко патрола Дунавског коњичког пука I позива известио о положају и распореду ове дивизије. Командант Комбиноване коњичке бригаде III армије стигао је изнад Добре Воде (Велика Раван) и известио, у 13.30 часова, да је упутио капетана Бранислава Шаиновића у штаб ове дивизије, да се обавести о ситуацији, „јер је команданту Дунавске дивизије и команданту III армије непозната ситуација на том фронту“. Али је овај извештај примљен тек сутрадан у 14 часова.

[2] Ово је наређење командант коњичког пука примио сутрадан у 5.50 часова и одмах је упутио 1. ескадрон из резерве, а за резерву је извукао један вод из 3 ескадрона са Црне Чуке (к. 871). А кад је сутрадан, у 12.50, примио извештај командира 2 ескадрона са Турског Лаза да је стигао Дрински коњички пук I позива на Караулу Турску (к. 850), тада му је наредио да се повуче у пуковску резерву, да о томе извести команданта Дринског коњичког пука и да остави ордонансе за везу.

Високог Дубља и Главне Карауле а 232 пук преко с. Богиша и с. Цепнице ради обухвата Јанкове Клисуре. У току дана је заузета Главна Караула а претходница (9 и 12 чета) 232 пука заузела је с. Богиш. Штаб дивизије (107) заноћио је у с. Мајдеву.

12 новембра. Командант Одбране Београда примио је ове вечери наређење Врховне команде да трупе Одбране Београда „дају врло слаб отпор" и да је потребно дати на садањим положајима много јачи отпор, „како би се тиме дала могућност III армији да се извуче из критичне ситуације" и повуче преко Прокупља и Куршумлије долином реке Косанице на Мрдаре. Стога је сутрадан командант наредио, у 1.10 час, да се предузму „све могуће и потребне мере да се садањи положаји што дуже и упорније држе за спас наше III армије, која би напуштањем садашњих наших положаја била доведена у потпуно безизлазну ситуацију".

III армија заиста се налазила у веома тешком положају. Она се у току прошлога дана повлачила са главнином у правцу Рибарска Бања—Прокупље, на гребен В. и М. Јастрепца, иако су се још и те вечери њени возови повлачили тек уз Гребац. Па и сам пут преко Прокупља и Куршумлије био је закрчен возовима II и III армије и Тимочке војске, тако да је овој армији било потребно најмање три дана да би се извукла из тешке ситуације. Како је командант Одбране Београда прошлога дана известио да јој може створити време само од два дана, то се командант III армије решио да појача трупе Одбране Београда, да би створио потребно време.

У 8.30 часова командант Одбране Београда известио је да Дунавска дивизија I позива стиже у с. Суви До, да улази у састав Одбране Београда и да јој је наредио да чим стигне затвори правац Блаце—Прокупље и поседне положај: Шанац изнад с. Горње Драгуше—с. Суви До—Бандера. Она је имала да прихвати Шумадиску дивизију и да осигура бок осталим трупама III армије за време њиховог марша ка Куршумлији. У исто време наредио је Тимочкој дивизији II позива, када буде принуђена на повлачење са садањих положаја, да се прикупи код с. Барбатовца ради прихвата Шумадиске дивизије, која би се тада повукла и прикупила код с. Пљакова. О свему томе командант дивизије обавестио је своје потчињене команданте, додавши да се Комбинована коњичка бригада из III армије налази на Јастрепцу, изнад Добре Воде (Висока Раван), и да ће ту и на Страцимиру остати 12 кадровски пук из састава Дунавске дивизије I позива. Додао је да завојиште, Српско-енглеска пољска болница и борни део (део муниционе колоне) I степена колонске коморе прелази из с. Тулара код с. Барбатовца. Сем тога, командант дивизије је лично обишао трупе на положајима, извршио по-

правке у распореду, нарочито код артилерије, и утицао на команданте у погледу давања што јачег отпора.[1]

Ради обезбеђења левог бока командант је у 11 часова наредио команданту левог отсека да из своје резерве (11 пук III позива) одмах упути један батаљон на Попово Гувно (Чука), јужно од с. Цукеле, где ће доћи и једна (3) пољска батерија,[2] а остатак резерве да привуче позади левог крила, код раскрснице сеоских путева северно од с. Цукеле. А овај батаљон имао је да ухвати везу на к. 584 (к. 601) са левим крилом левог отсека, а лево са ескадроном Шумадиског коњичког пука на В. Каљаји.

Док је командант дивизије предузимао ове мере, дотле се напред код Тимочке дивизије II позива водила борба. Покушај да се она помогне артилеријом са левог отсека није успео. Командант Тимочке дивизије у 14.45 часова известио је да су се његове трупе отпочеле повлачити са Јаворца и зато је 7 шумадиска пољска батерија са левога отсека отворила ватру, а у 15.30 часова наређено је и (4) батерији на Драгомировцу да туче северно од с. Врбовца. У 16.15 часова ватра је престала.

О повлачењу Тимочке дивизије II позива обавештени су команданти отсека: да се њено десно крило повлачи преко с. Стубла а лево преко с. Цукеле, да су се њене заштитнице задржале на к. 596 Широки Дол и на безименој коти (к. 500) између села Сибнице и Чучала, и да су се после 16.30 часова под борбом почеле и даље повлачити. Стога је командант дивизије наредио да претстраже десног отсека обрате јачу пажњу на друм а левог отсека на свој леви бок. Команданту коњичког пука наредио је да одмах ступи у тешњу везу са 11 пуком I позива на Драгомировцу и да осигура десни бок дивизије, одржавајући што тешњу везу и са Комбинованом коњичком бригадом на Јастрепцу и са Дунавском дивизијом I позива код Г. Драгуше.[3] У исто време је командант

---

[1] Командант дивизије обишао је десни отсек од 7.30 до 10.10 а леви од 13.45 до 16.50 часова.

[2] Командант 2 дивизиона приликом упута командира 3 шумадиске пољске батерије обавестио га је да је батаљон 11 пука III позива „залутао и отишао на Црну Чуку" и зато је упућен на Попово Гувно други (3) батаљон. Батерија је заноћила код Св. Петке, на путу Блаце—Барбатовац. Са њом је отишао и вод 2 шумадиске пољске батерије, поручника Александра Блазнавца. Сутрадан батерија није успела да избије на Попово Гувно, „пошто нема путева а земљиште је брдовито и подводно". Стога је батерија и постављена на Чукарицама (Кутловачко Брдо), а вод 2 батерије нешто северније.

[3] Стога је командант коњичког пука у 23.30 часа наредио да се 3 ескадрон са Црне Чуке повуче преко Расеченог Камена, на коме ће оставити једну официрску патролу, на Страни Лаз изнад Драгомировца; 2 ескадрон, пошто остави једну официрску патролу на Марковића Шиљку, да се повуче истом косом на којој је у висину 3 ескадрона, а штаб пука са митраљеским одељењем на „најјужнији вис" исте косе. Распоред је имао бити готов сутра до 6 часова.

дивизије обавестио и команданта Дунавске дивизије о ситуацији и распореду својих трупа, додајући да ће се повући, ако буде приморан, на с. Пљаково под заштитом Дунавске дивизије I и Тимочке дивизије II позива. Додао је уз то да ће 11 пук I позива са батеријом, у случају да се са Драгомировца не може повући услед непријатељске ватре правцем Блаце—Барбатовац, повући преко с. Белољина и молио је да се о томе обавесте његове трупе, да га не би тукле при повлачењу, већ да га потпомажу.

После извесних промена положаја, ове вечери је артилерија заузела овај распоред: 1. дивизион[1] — вод 2 шумадиске и 5 дунавска пољска батерија, која је ушла у састав овога дивизиона место 5 шумадиске пољске батерије — на коси изнад с. Блаца, позади 19 пука „са фронтом дејства Судиски Кочари—с. Пребреза—с. Чучале—с. Сибница"; 2 дивизион — 4 батерија на Драгомировцу са задатком да туче косе и долину Поповачке Реке и косе између Поповачке Реке и Пребрезе;[2] а 6 шумадиска пољска батерија изнад с. Кашевара (Ланиште), источно од к. 429, да туче изворни део Трбуњске Реке, село Цукелу и село Трбуње и земљиште испред њих;[3] 3 дивизион — 7 шумадиска пољска батерија на левој обали Трбуњске Реке, са једним водом на к. 547 а другим северозападно на безименој чуки, 9 на Трбуњском Брду а 8 шумадиска пољска батерија јужно од ње, на к. 427, са реоном дејства од Поповачке до Трбуњске Реке. Градска, хаубичке и дебанжове батерије прикупљене су на Преполцу.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. Бугари су преко Ниша стигли до Прокупља а српска се војска повлачила ка Куршумлији и даље. Стога је морала 107 дивизија да похита са избијањем из Јанкове Клисуре и да се дохвати Блаца. Ово у толико пре, што су 101 и 103 дивизија заостале услед веома тешко пролазног земљишта. Али избијање из Јанкове Клисуре било је веома тешко, пошто је сам излаз био стављен под непријатељску артилериску ватру, и зато је из Мајдева упућен, поред 232, и 227 резервни пешадиски пук са два брдска митраљеска одељења и једном пионирском четом ка Блацу, као друга лева побочница.

Овога јутра заузето је Суво Брдо и 3 батаљон 232 пука стигао је до с. Цепнице и источно, а 227 резервни пук до с. Попова.

---

[1] Врховна команда одредила је за команданта 1. дивизиона мајора Милана А. Ђорђевића, а његову (9) батерију примио је водник, капетан II кл. Андреја М. Петровић.

[2] Командант отсека у своме наређењу вели да ће од рада ове батерије зависити „отпорност 19. пука, пошто је коса (на којој је 19 пук) потпуно покривена шумарцима и нема веће прегледности од 100—150 м."

[3] Сутрадан, у 14.30 часова, упућен је један вод 6 шумадиске пољске батерије на к. 427 у састав 3 дивизиона, ради „тучења предтерена Трбуњских винограда — долину р. Блаташнице".

И тако је 107 дивизија успела, од 9 до 12 новембра увече, да се пробије кроз Јанкову Клисуру и да избије са својим предњим деловима на линију с. Чучале — с. Цепница — к. 596 Широки Дол. Десно од ове дивизије наступао је ојачани 71 пук из 103 дивизије, који се после подне кренуо ка с. Сибници.

Штаб 107 дивизије заноћио је у с. Златарима.

13 новембра. Тимочка војска прикупљала се код Прокупља и она је имала да продужи преко Куршумлије уз р. Косаницу за Приштину. Како је пут био закрчен возовима, то је требало и њој створити потребно време. Тај задатак имале су да изврше трупе Одбране Београда и III армије. Како је Шумадиска дивизија већ затворила излаз из Јанкове Клисуре, то је наређено да се и Дунавска и Дринска дивизија I позива примакну што ближе десном крилу Шумадиске дивизије, како би јој могле, у случају потребе, притећи у помоћ.

Према овоме је командант Одбране Београда издао потребна наређења за одбрану поседнутих положаја. По њима, ако Шумадиска дивизија буде принуђена на повлачење, прикупиће се на Барбатовачком Брду, од друма до с. Тмаве, а лево биће Тимочка дивизија II позива са избаченим здруженим одредом на Чукарицама (Кутловачко Брдо) за прихват Шумадиске дивизије[1]. Сви колонски возови, без којих трупе могу остати дуже време, имали су да се упуте за Приштину.

Стога је командант Шумадиске дивизије најпре наредио, у 8.15 часова, да се на садањим положајима да што јачи отпор, „искоришћавајући што је могуће боље велики број топова" и да се на њему мора остати до мрака, а по могућству и дуже, како би се дало времена Дунавској дивизији I позива да се прикупи у висини с. Сувог Дола, да би „доцније могла напасти непријатеља у леви бок када буде дебушовао из теснаца". А ако би дивизија била принуђена на повлачење, да се трупе повлаче „са прихватом и са борбом бранећи стопу по стопу најупорније". И то: трупе левога отсека да омогуће повлачење трупа десног отсека на прихватни положај на линију: коса Коштурци, јужно од с. Стубла — јужна ивица с. Трбуња, а потом трупе десног отсека трупама левог отсека на линију: Попово Гувно — к. 429, на друму Блаце — Барбатовац. Убрзо за овим наређењем командант је примио у 9.20 часова наређење команданта Одбране Београда да је озбиљност ситуације „потенцирана огромном нагомиланошћу колонских возова II и III армије на путу Прокупље — Куршумлија — Мердаре — Подујево" и да ће командант Шумадиске дивизије „испунити свој задатак кад се буде на тим положајима бранио два дана". Стога је командант дивизије

---

[1] Упућен је 13 пук I позива са 1 батеријом Тимочког артилериског дивизиона II позива.

одмах наредио, у 9.25 часова, да се садањи положаји имају „безусловно одржати сутра, 14 новембра, до мрака“.

Овог јутра непријатељ је отпочео да наступа. Он је још прошле ноћи избио са заштитницом Тимочке дивизије II позива до претстражног положаја 19 пука и ту се задржао. Под заклоном ноћи он се прикупио у долини потока Пребрезе и одатле овога јутра отпочео наступати према фронту 19 пука а делом и према 11 пуку.[1] Како је начелник штаба Дунавске дивизије I позива телефоном у 12 часова известио да се 9 пук I позива са једном батеријом из Суводола креће ка с. Сувајн, а 4 прекобројни пук са једном батеријом од Шанца ка с. Придворици, то је одмах обавештен командант десног отсека и наређено му да ступи у везу са тим пуковима, да би га потпомогли што боље и да би му огарантовали десни бок и позадину.[2]

На левом отсеку је ситуација била много тежа. Још од сванућа је уочено са Јаворца спуштање товарних коња и пешадије ка с. Сибници.[3] Није било искључено да се непријатељ и у току прошле ноћи прикупљао испред нашег положаја и зато је могао бити угрожен леви бок дивизије и једини комуникациски правац Одбране Београда: Блаце—Куршумлија —Преполац. Стога је командант дивизије у 10.40 часова наредио командиру 1. ескадрона на В. Каљаји (Калај Коса) да одмах одмаршује на Црну Чуку (к. 1063)—Кукулић (к. 1045) „ради осигурања правца од Мечка и с. Сибнице и заштите левог бока трупа Шумадиске дивизије“. Поред тога, наредио је команданту 13 пука из састава Тимочке дивизије II позива на Чукарицама да и он упути на Црну Чуку—Кукулић један свој батаљон са водом митраљеза.[4] О свему томе је известио, у 12.10 часова, и команданта Тимочке дивизије II позива и команданта свога левог отсека, да не би њихова артилерија тукла ове трупе.

После подне се ситуација погоршала. Ескадрон је избио на одређени положај, али није могао да ухвати везу са 3 батаљоном 11 пука III позива на Поповом Гувну, пошто је непријатељ тада већ био заузео село Рашицу и са к. 584 одбацио наше делове. Он је задржао и оба упућена батаљона 13 пука и зато је командант 3 батаљона овога пука са својим батаљоном и водом митраљеза образовао фронт према

[1] Командант дивизије од 9 до 11 часова налазио се на осматрачници на Поповом Гувну и вели „да није видео покрет непријатеља на положају 19. пука“.

[2] Шумадиска дивизија ОБр. 5080 од 14 часова.

[3] Виделе су се две краће колоне како силазе са Јаворца, а око 8.30 часова отприлике и два батаљона са 40 товарних коња (изгледа брдска батерија) како иду ка к. 584.

[4] Командант 13 пука I позива у 12.15 часова је упутио 1 и 3 батаљон (290 пушака) са четири митраљеза под командом команданта 3 батаљона, мајора Светомира Ђукића.

Црној Чуки, а остало је вратио у састав пука. Непријатељ је своје делове из с. Сибнице и са Лепенца (Лештак) пребацивао ка с. Рашици и одатле продужио наступање, те је отприлике са две чете ушао и у с. Музаћ. Зато је на њега отворила ватру и батерија код 13 пука.

Ширење непријатеља у правцу с. Барбатовца задавало је тешке бриге, јер је изгледало као да непријатељ тежи да обиђе лево крило а, међутим, дивизија је била остала без резерве.[1] Када је ове вечери командант дивизије примио извештај команданта леве побочнице (команданта 3 батаљона 13 пука I позива), да је непријатељ са два пука пешадије и једном брдском батеријом заузео села Рашицу и Музаћ и да прети да главном снагом избије долином Музаћског Потока ка с. Дрешници, тада је командант дивизије обавестио команданта Одбране Београда и молио за хитно наређење команданту Дунавске дивизије I позива да му што пре смени трупе десног отсека (11 и 19 пук I позива), како би их могао до зоре пребацити на фронт Попово Гувно—Чукарице. У исто време је молио да командант Тимочке дивизије II позива што јачом пешадијом поседне В. Каљају, без обзира на 13 пук који је већ био ангажован, и бар један вод артилерије да постави северно од с. Гргура ради уздужног тучења Музаћског Потока све до с. Рашице и с. Музаћа.[2]

Како је горњи предлог усвојен, то је командант дивизије наредио у 23.30 часа: да главна линија одбране буде Трбуњско Брдо—Попово Гувно (Чука)—Чукарице (Кутловачко Брдо), да леви отсек, који сада постаје десни, појачан са једним батаљоном 19 пука, поседне и Трбуњско Брдо и да се батаљон 11 пука III позива са к. 584 повуче у састав свога пука, а батаљон 10 комбинованог пука III позива (стр. 127) да остане и даље, а и у случају веома јаког непријатељског напада, као и обухвата од с. Рашице, да се повуче на коту 547—Попово Гувно—Чукарице и да ту образује нови леви

---

[1] Начелник штаба је телефоном у 16.55 часова обавестио начелника штаба Дунавске дивизије I позива о ситуацији и предложио му да Дунавска дивизија заузме положај десног отсека, а трупе десног отсека да се прикупе на Поповом Гувну. То је исто поновио и начелнику штаба Одбране Београда, додајући: „Све ми изгледа да непријатељ тежи да обиђе наше лево крило“.

[2] Шумадиска дивизија ОБр. 5081 од 22.45 часа. — Командант 3 батаљона 13 пука, мајор Светомир Ђукић, известио је у 18 часова: да је „најсавршеним догледом из најближе даљине лично видео“ да се непријатељ налази у Рашици и Музаћу, да се сигнални фењери виде и јужно од Музаћа и то врло често, да су његови стрељачки стројеви на 700 м. северозападно од к. 603 на Поповом Гувну, да су два дечка стигла овога часа и причају да Немци иду и у с. Музаћ и ка с. Цукели и да их има „пуно“. Јачину непријатеља цени на „најмање један пук пешадије, а није ни најмање претерано ако тврдим и до два пука са брдском артилеријом“. Мисли да ће непријатељ сутра вероватно напасти на фронт Попово Гувно—к. 584, „ако не покуша још већи обилазак левог бока и нашег (т. ј. 13) пука, што има изгледа у највећој мери“.

отсек под командом команданта 13 пука I позива, потпуковника Драгутина Ј. Ристића. А у састав овога отсека улази 13 пук I позива, 11 пук I и 11 пук III позива са једном батеријом из Тимочке и пет батерија (1. и 2 дивизион) из Шумадиске дивизије, с тим, да се један вод артилерије постави на северној ивици с. Гргура „за уздужно тучење долине Музаћског потока као и села Музаћа и Рашице". У општу резерву имао је доћи 19 пук (два батаљона) на Чукарице, источно од к. 583. Коњички пук имао се повући ка с. Дрешници ради осигурања левог бока и позадине дивизије, затварајући у висини овога села долину Музаћског Потока[1], а његов 1. ескадрон са Црне Чуке (к. 1063) да се повуче на В. Каљају и да одатле са трупама Тимочке дивизије активним дејством „грози непријатељском десном боку и позадини". А када трупе левог отсека „у повољном моменту" пређу у напад, тада и трупе са В. Каљаје да садејствују „испадом у непријатељски десни бок и позадину". Распоред се имао извршити најдаље до зоре.[2]

а. *Десни отсек.* 11 пук I позива са 4 шумадиском пољском батеријом посео је Драгомировац и затворио правце са Јастрепца, са Црне Чуке (к. 871) и Добре Воде, а 19 пук са 5 дунавском и једним водом 2 шумадиске пољске батерије „правац са Главне Карауле".

Кад је овога јутра командант отсека примио извештај команданта 19 пука од 2.30 часа да је заштитница Тимочке дивизије II позива са пута на В. Раскрсници у нереду отступила и да је на њеним леђима непријатељ упао у претстражни положај, одмах је о томе обавестио команданта 11 пука и команданта 3 дивизиона на Трбуњском Брду. Команданту 19 пука наредио је да се потребно време мора добити „маневровањем са положаја на положај, само десно крило заштитити јаком резервом" и да се на неки начин фронт пука видно обележи ради оријентације наше артилерије.[3] О свему овоме је одмах обавестио и команданта дивизије и напоменуо је да је 1. дивизион услед несигурности повучен ка с. Блацу и умолио га да се о овоме обавести командант артилерије, те да се испред десног крила 19 пука сконцентрише артилериска ватра. На ово му је командант дивизије наредио да се дивизион од-

---

[1] Ово је наређење командант пука примио тек сутрадан у 5 часова и одмах је наредио да командир 2 ескадрона упути једну официрску патролу ка с. Дрешници ради оријентације, а потом да се пук крене са 2 ескадроном у претходници. По доласку пук је затворио долину Музаћског Потока у висини самог села и десно ухватио везу са левим отсеком а лево, на Калај Коси, са Тимочком дивизијом II позива.

[2] Ова заповест, ОБр. 5081, авизирана је одмах после пола ноћи командантима отсека и команданту коњичког пука, а потом у 1.10 час послата по ордонансима.

[3] Десни отсек ОБр. 186 од 3.10 часа.

мах врати на положај где је и био и да учествује у одбијању непријатељског напада.[1]

Према накнадном наређењу, командант отсека је у 11.15 часова известио команданте пукова да се на садањим положајима мора остати сутра до мрака. А у 15.45 обавестио је команданта дивизије да се непријатељ у јачини једног батаљона креће из с. Пребрезе у правцу с. Попова, да се у правцу пута Главна Караула—Широки Дол—с. Блаце појавила једна чета а позади ње један батаљон и да се вероватно на тој коси прикупља јака снага, јер је један од заробљеника изјавио да се тамо налази цео 227 пешадиски пук.[2]

Ове вечери је командант отсека, на основу извештаја команданта 19 пука, известио команданта дивизије: да је непријатељ у току дана пришао 19 пуку на јуришно отстојање и да постоји бојазан да непријатељ у току ноћи изврши препад, и зато је команданту 19 пука наредио да у његов отсек улази и Трбуњско Брдо, јер „само на тај начин има потребну дубину за рад“.[3]

11 пук. Он је са 4 шумадиском пољском батеријом поседо Драгомировац и десно ухватио везу са нашим коњичким пуком а лево са 19 пуком.[4] Јачина пука 808 пушака.

Целог овог дана непријатељ је са Кречана тукао једним брдским топом положај 11 пука, али без успеха. Према деснокрилном батаљону, преко с. Врбовца, појавио се један вод пешадије, али је нашом ватром задржан на даљини преко 1000 м. Јача је снага наступала десном страном Поповачке Реке, али се више груписала према десном крилу 19 пука а

[1] Међутим, у подне је командант 1. дивизиона известио да је један вод 2 батерије упутио команданту 3 дивизиона, један вод 5 дунавске пољске батерије на Драгомировац, а са другим се креће ка с. Стублу. На ово му је командант артилерије наредио да остави вод 5 дунавске батерије код Стубла (на Коштурцима), а он да дође на Чукарице. Како је у то време командант дивизије наредио преко команданта десног отсека да се 1. дивизион одмах врати на свој положај, да учествује у одбијању непријатељског напада и да повуче свој вод са Драгомировца, то је командант артилерије наредио да се команданту 1. дивизиона упути један вод 6 шумадиске пољске батерије и да се постави на Трбуњском Брду. Распарчавање и мешање батерија веома је штетно за командовање и стога га треба избегавати. Међутим, оно се у овој команди често понављало, па и овом приликом. Тако: командант 3 дивизиона имао је вод 2 батерије из 1. дивизиона; командант 1. дивизиона имао је 5 дунавску и један вод 6 шумад. пољ. батерије (све туђе а ништа од свога дивизиона), а командант 2 дивизиона је имао вод 2 батерије, 3 батерију и само један вод своје 6 батерије.

[2] Даље је овај заробљеник изјавио: да у пуку има 12 чета, да је био у I борбеном реду, где се налазе 5, 6 и 8 чета, да је јачина чете око 150 пушака и да је његов командант пука потпуковник фон Рајценштајн. Вели да у нападу учествују поред овог пука још и 232 и 52 пешадиски пук, да је командант дивизије генерал фон Мозер и т. д.

[3] Десни отсек ОБр. 194.

[4] 11 пук је заузео овај распоред: 2, 3 и 4 батаљон са митраљеским одељењем у I борбеном реду а 1. батаљон у резерви. За везу десно са нашим коњичким пуком упућена је 3 чета 1. батаљона.

према левом крилу 11 пука не више од једне чете, која је задржана нашом ватром на даљини преко 1500 м. По свему изгледа, вели командант пука, да је непријатељ данас вршио рекогносцирање и да ће сутра предузети главни напад.

Губици: 2 рањена и 1 нестао војник. *Утрошено* 12 000 пушчаних и 2875 митраљеских зрна.

19 пук. После борбе код с. Мајдева пук се повукао кроз Јанкову Клисуру и сутрадан, 12 новембра, до 4 часа стигао до с. Блаца и ту се убиваковао. Овде је командант пука примио наређење команданта отсека да поседне и брани с. Блаце, али је командант дивизије накнадно наредио да пук поседне косу западно од с. Блаца, између Поповачке Реке и р. Блаташнице.[1] Пошто је положај поседнут, одмах се приступило утврђивању положаја и маскирању противу непријатељске артилерије. Само услед „веома јаке кише, која је непрекидно падала, и мрачне ноћи са утврђивањем је ишло врло споро". А да би се спречио рад непријатељских патрола и извиђачких одељења, наређено је да претстраже упуте друмом и сеоским путем унапред, што је могуће даље, официрска извиђачка одељења.

На положају је владало затишје а напред је водила борбу Тимочка дивизија II позива. Кад се ова дивизија ове вечери повукла, остала су у заштитници два батаљона 13 пука II позива. Но у 23 часа непријатељ је напао заштитницу и она се повукла у нереду. Па не само то него је на својим леђима довукла непријатеља до претстражног положаја и загрозила прихватницама — 3 чети 4 и 2 чети 3 батаљона 19 пука.[2] Стога је командант пука наредио сутрадан, 13 октобра у 2.30 часа, да се обе прихватнице повуку и да оставе само по једну објавницу.

На овај начин непријатељ је стигао до нашег главног положаја, и то према десном крилу на 400 м. а према левом до јужних кућа с. Пребрезе. Зато је командант пука, споразумно са командантом 1. дивизиона, повукао „батерије на положај код цркве с. Блаце".[3]

У току ноћи, 12—13 новембра, непријатељ се прикупљао. У 7.20 часова командант 4 батаљона известио је да се непријатељ, према саопштењу једног мештанина, налази прикупљен у маси у потоку и увалама у јужном делу с. Пребрезе.

[1] Овај је положај заузет по изричном наређењу команданта дивизије. Али је он био нижи од непријатељског положаја а за пук велики и обрастао честом младом шумом, те је било веома мало брисаног простора. Стога је он могао да послужи само као предњи положај у вези са Трбуњским Брдом као главним. — *Операциски дневник 19 пука.*

[2] *Операциски дневник 19 пука.* — Испред 19 пука налазио се 13 пук II позива са 3 батаљоном на путу Блаце—В. Раскрсница—Главна Караула, на к. 646 Кречане, а 4 југозападно на безименом ћувику у висини Широког Дола.

[3] 19 пук ОБр. 2466 од 2.30 часа.

А командант 3 батаљона известио је да се повукла чета која је била пред њим на путу. Око 11 часова непријатељ је отпочео да наступа. Његова јачина према левом крилу износила је до два батаљона а према десном свега једна чета, у којој је било и „аустриских војника“.[1] У 13 часова командант левокрилног (4) батаљона известио је да се непријатељ у јачини једног батаљона креће од с. Пребрезе ка десном крилу и да се његови „артилериски возови спуштају полако са огранака Јастрепца косом десно од с. Пребрезе“.[2]

И докле се настојавало да се по сваку цену остане до ноћи на положају, стигло је у 12.30 часова наређење команданта десног отсека да се на садањим положајима мора безусловно остати и сутрадан до мрака. Према томе је и командант пука издао потребно наређење, додавши, ако непријатељ крене на јуриш, да ће се пук повући на Трбуњско Брдо и посести од друма до Трбуњске Реке и то, 3 батаљон на десном а 4 батаљон на левом крилу. У исто време је наредио да 2 батаљон у току ноћи припреми положај на Трбуњском Брду.[3]

Ове вечери је ситуација постала критична. Непријатељ се приближио левом крилу на 150 до 200 м., те су се морале употребити бомбе, а према десном крилу на 300 м. Његова је јачина износила на крилима по један батаљон а на центру око два батаљона.[4] Стога је постојала опасност, вели командант пука, „да непријатељ у току ноћи не изврши пробој на фронту овог пука, пошто је исти ретко поседнут а брани се са несразмерно мањом снагом“, па је предложио да се бар узору пук повуче и поседне Трбуњско Брдо а на садањем положају да се остави из сваког батаљона по једна чета у заштитници. Иначе, вели, непријатељ ће ако не у току ноћи а оно сутрадан извршити јуриш и тада се пук неће моћи ни прикупити ни посести Трбуњско Брдо.

[1] 19 пук ОБр. 2468 од 11.30 часова. — Око подне је заступник командира 3 чете 4 батаљона 11 пука I позива, резервни потпоручник Милан Н. Попадић, известио командира 1. чете 3 батаљона 19 пука о наступању непријатеља према 3 батаљону: „Непријатељ се појавио пред вашим фронтом код три кућице, од којих две изгледа нису покривене. Ту је претрчао преко једне чистине један вод. Ја га гађам са 1300 м. даљине. Шта код вас има ново?“

[2] 19 пук ОБр. 2470 од 13.10 час.. — Командир 4 чете 4 батаљона 11 пука I позива у 14 часова известио је командира 2 чете 3 батаљона 19 пука: „Наш митраљез гађа у вашем правцу јер је приметио неко пребацивање — рокирање лево, а на ваше десно крило. Стога обратите већу пажњу а нарочито ваш 3. батаљон“.

[3] Одмах после подне упућене су 3 и 4 чета на Трбуњско Брдо да га утврђују, а остале две чете задржане су у пуковској резерви. Увече је 1. чета појачала 3 батаљон и посела међупростор између 3 батаљона и 11 пука I позива.

[4] Командант 4 батаљона ценио је јачину непријатеља према своме батаљону на један пешадиски пук а командант 3 батаљона на два батаљона.

Пук је заноћио у непосредном додиру са непријатељем. Јачина пука 707 пушака.

Губитци. Рањен је поручник Славко Ј. Јоксимовић, погинуо 1 и рањен 1 војник. *Утрошено* је 45 250 пушчаних и 5 000 митраљеских зрна и пет бомби.

б. *Леви отсек.* Трупе овога отсека имале су заузети, према наређењу команданта дивизије од 10 новембра, положај Трбуњско Брдо—к. 547. Међутим, учињене су извесне исправке и 5 пук заузео је положај од р. Блаташнице према ђуровачком гробљу па гребеном југозападно до раскрснице за с. Цукелу и с. Сибницу, а 10 комбиновани пук III позива лево закључно са котом 547, са избаченим једним батаљоном на к. 584.[1] У резерви је задржан 11 пук III позива северно од с. Цукеле, на раскрсници сеоских путева. Десно је ухваћена веза са 19 пуком а лево са посадом на Поповом Гувну.

Овога јутра, 13 октобра, непријатељ је и према овоме отсеку наступао. Један његов батаљон у 7.30 часова спуштао се са Јаворца ка с. Сибници а други, са једном брдском батеријом, са Лепенца преко изворног дела Трбуњске Реке и оба су стигла до с. Рашице. Одатле су продужили и ове вечери стигли пред Попово Гувно, према десном крилу на 600 до 800 м. а према левом на 1000 м.[2] Сазнавши о доласку непријатеља у с. Рашицу, командант отсека је наредио те је појачан батаљон на к. 584 са једним батаљоном из резерве. Пошто су упућени батаљони 13 пука I позива на Црну Чуку (к. 1063) задржани, то је командант повукао своју отсечну резерву на Попово Гувно.

До подне на фронту није било борбе. Око 11 часова избио је из с. Чучала један развијен непријатељски батаљон изнад ушћа Сибничке Реке, а у подне су се прикупљала још два батаљона на десној обали Сибничке Реке, у некој шуми, код самог ушћа. После подне отпочело је на фронту 5 пука обострана пешадиска и митраљеска ватра, која је била најјача око 15.30 и престала је у 17.20 часова. Према 10 комбинованом пуку III позива појављивале су се само патроле. Ове вечери виђене су са положаја овога пука две чете са одељењем коњаника како су се спустиле са Јаворца и преко с. Сибнице упутиле ка с. Рашици.

Целог овог дана дејствовала је непријатељска артилерија, и то: једна брдска батерија са Јаворца, тешка пољска артилерија из позадине, отприлике од стране с. Чучала, и два брдска топа негде око изворног дела Сибничке Реке. Ватра није била јака. Наша пак артилерија тукла је друм,

[1] 5 пук је имао у I борбеном реду 1 и 4 батаљон а у резерви 2 и 3 батаљон са митраљеским одељењем.

[2] Извештај команданта 3 батаљона 11 пука III позива, капетана I кл. Тихомира Брашића.

излаз из Јанкове Клисуре и Јаворац—с. Чучале. Само је наша артилерија била тако постављена, вели командант отсека, „да није могла да помаже одбрану левог отсека но се непријатељ у долини Сибничке Реке као и северозападно од к. 601 (к. 584) прикупљао и ту се за даље покрете уређивао“.[1] Али је „пред мрак 8. батерија успешно дејствовала на непријатеља који се отпочео прикупљати у долини Сибничке реке“.[2]

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. Овога дана је наступање 107 дивизије задржано јаком артилериском ватром која је у главном била управљена на узану долину р. Блаташнице, али је тако исто врло јаком ватром тучено и лево крило дивизије, северно од Драгомировца. Изгледа да су Срби код Блаца припремили читаво слагалиште артилериске муниције и зато се дању није ни могло заузети Блаце. Према извештајима ове вечери, трупе су стигле на линију: северни део с. Ђуровца—Драгомировац. Предвиђени напад 227 пука на Блаце, који је требало извршити ове вечери, „пропао је услед опрезности Срба“ и одложен је за сутра ујутру.

---

[1] Леви отсек О.Бр. 128 од 20.30 часова.
[2] *Операциски дневник 5 пука I позива.*

Б. — Борба и повлачење

14 новембра. Прошле ноћи је углавном владало затишје све до пет часова, када је 4 батаљон 9 пука I позива сменио 19 пук и пук се кренуо на одређено место (стр. 122). Убрзо је непријатељ напао овај батаљон 9 пука, одбацио га и заузео његов положај. О томе је командант десног отсека обавестио команданта дивизије и додао да је снага на Трбуњском Брду „од једног слабог батаљона мала за одбрану" и да он у резерви нема ништа, па је молио да бар тај батаљон 9 пука појача 2 батаљон 19 пука на Трбуњском Брду.[1]

Међутим, непријатељ се није задржао на заузетом положају, него је енергично гонио 4 батаљон 9 пука и на његовим леђима избио, око 7 часова, на Драгомировац, па потом и на Трбуњско Брдо.[2] На тај начин непријатељ је пробио фронт одбране и загрозио позадини и Шумадиске и Дунавске дивизије I позива. О свему овоме у штабу Шумадиске дивизије није се ништа знало све до 7.58 часова, када је начелник штаба Дунавске дивизије I позива телефоном известио да се наше трупе повлаче са Трбуњског Брда. У исто време ово је потврдио и командант 3 дивизиона, а командант десног отсека, упитан по овоме, вели да командант 5 пука „види неке делове да се повлаче". Како је командант 3 дивизиона после неколико минута понова известио да се наша пешадија са Трбуњског Брда повлачи и да непријатељ избија на друм Блаце—Барбатовац (на Ланиште), то је начелник штаба Шумадиске дивизије о томе обавестио начелника штаба Дунавске дивизије и замолио га да њихове батерије туку Трбуњско Брдо.[3]

---

[1] Десни отсек ОБр. 132. Овај је извештај примљен у штабу дивизије у 7.30 часова.

[2] У току ноћи Драгомировац је посела Дунавска дивизија I позива, и то: десно 4 прекобројни пук, а лево 9 пук. Од артилерије три су батерије биле постављене на Драгомировцу а три позади на коси, од к. 418 па удесно. Распоред 9 пука: на десном крилу 2, на левом 3, у реверви 1 батаљон, а 4 је сменио 19 пук испред Блаца. Непријатељ је успео, око 7 часова, да у своме налету избије на лево крило Драгомировца и одбаци 3 батаљон 9 пука у нереду, иако је био појачан са једном четом из резерве. Али се 2 батаљон одржао. Око 9 часова „услед дејства 4. батерије, 2. батаљона и резерве" непријатељ је одбачен и положај повраћен. Том је приликом заробљено 39 немачких војника и један митраљез. А пук је имао, према операциском дневнику, ове губитке: погинула 2 подофицира, 13 војника и 3 коња; рањена су 3 официра, 9 подофицира, 32 војника и 2 коња; нестало је 11 официра и подофицира и 126 редова. Утрошено је 72 140 пушчаних, 3300 митраљеских зрна и 22 бомбе.

[3] Командант дивизије кренуо се у 7 часова из Барбатовца на осматрачницу на к. 575, јужно од Барбатовачких Винограда, где је стигао у 8.25 часова и тек је тамо о свему обавештен.

Шта се све одигравало после 8 часова код десног отсека командант дивизије није знао, јер је била прекинута телефонска веза не само са десним него и са левим отсеком. Само је веза са левим отсеком успостављена до 9.40 часова. Да би командант левог отсека прихватио трупе десног отсека и заштитио свој десни бок, наредио је, у 8.30 часова, да 11 пук I позива из резерве поседне Чукарице (Кутловачко Брдо). Јер у ово време командант дивизије није имао ништа при руци да би затворио друм Блаце—Барбатовац. Али чим је 19 пук стигао на одређено место, наређено му је да хитно поседне друм, што је до 9 часова и извршено.

Тек у 9.50 часова примио је командант дивизије извештај команданта десног отсека од 8.05 часова: да је ситуација „врло критична“ и да непријатељ јачим снагама надире од с. Блаца друмом ка Блацком Језеру и поред Трбуњског Брда, а слабијим од с. Рашице ка к. 584 и у долини Трбуњске Реке; да је Трбуњско Брдо изгубљено; да нема везе са Дунавском дивизијом I позива и да ће се на положају држати докле може, па ће се потом повући на Башошски пут.[1] Поводом овога командант дивизије одмах га је обавестио: да се 11 пук I позива развија на Кашеварским Виноградима; да ће источно бити 19 пук, на десној обали Кашеварског Потока, на друму код Св. Петке и да је 18 пук I позива упућен у с. Стубал.[2] Па ако буде принуђен на повлачење и са те косе (Башошски пут), наредио му је да се повуче и попуни простор између 11 и 19 пука, а потом ће заузети на главном положају, на Барбатовачком Брду, десни отсек од Бандере код с. Чунгула па до к. 506.

Али и поред свију ових предузетих мера, ипак није био потпуно обезбеђен приступ главном положају на Барбатовачком Брду. Зато је командант дивизије наредио команданту коњичког пука, у 10.15 часова, да дође „на десно крило 19 пука I позива, ухвати везу са левим крилом 18. пука и штити међупростор трупа ове и Дунавске дивизије I позива“.[3]

О свима предузетим мерама командант дивизије је одмах обавестио телефоном команданта 19 пука и команданта артилериског пука, да би обавестио свога команданта 3 дивизиона, који се повукао на Барбатовачко Брдо.

Тако се успело да се сконцетрисаном ватром непријатељ задржи и око 11 часова настало је затишје. Одмах после

[1] Коса која се спушта са Поповог Гувна између Трбуњске Реке и Кашеварског Потока и на коме је село Г. Кашевар, означено је на предратној секцији као „Башошски пут“.

[2] 18 пук I позива није упућен у с. Стубал него на Драгомировац, а после подне тамо је упућен, у с. Стубал, 6 пук I позива.

[3] Командант Шумадиског коњичког пука посео је косу северно од с. Чунгуле, на којој се налази село Доњи Кашевар, и ухватио везу са суседима.

подне, у 12.48 часова, начелник штаба Одбране Београда телефоном је известио да ће Дринска дивизија I позива бити упућена на Коштурце (Коса), јужно од с. Стубла, и да ће она, потпомогнута из Дунавске дивизије I позива, напасти непријатеља на Трбуњском Брду. Кад је ово начелник штаба Одбране Београда поновио после 15 часова, наређено је команданту 19 пука да о свему овоме извести команданта 5 пука, с тим да ухвати везу са трупама Дринске дивизије и да десни отсек свом снагом потпомогне напад на Трбуњско Брдо. О томе је командант артилерије телефоном обавестио и команданта левог отсека, да би и он својим батеријама потпомагао напад. Батерије су око 16 часова и отвориле ватру. Али се са нападом задоцнило, наступала је ноћ.

Пошто је Тимочка војска прошла кроз Куршумлију за Мрдаре, то је командант Одбране Београда наредио, у 19.35 часова: да у току ноћи Шумадиска дивизија поседне Коњувско Брдо, од друма Барбатовац—Куршумлија, закључно са раскрсницом путева североисточно од с. Коњуве; Тимочка дивизија II позива лево, а 12 пук I позива код утока реке Ранковице, испред с. Љутова и Боћировог Брда (Марош), те да затвори пут од с. Пачараће ка Куршумлији и за Мадљику (к. 1318). На В. Каљаји, Чукарицама и на друму код Св. Петке да се оставе заштитнице. А десно поседају трупе III армије.

Према овоме је командант дивизије наредио, у 22.45 часа, да команданти 19 и 13 пука оставе на својим положајима у заштитници по један батаљон са митраљезима, који ће се под борбом повлачити само ако буду приморани јачом снагом. Коњички пук — са 1. ескадроном код с. Дрешнице — такође да остане на своме месту и одржава везу између наше заштитнице код Св. Петке и левог крила заштитних трупа III армије код Ланишта, а ескадрон код с. Дрешнице да одржава везу између наше заштитнице на Чукарицама и заштитнице Тимочке дивизије II позива на В. Каљаји. У случају повлачења пук да се прикупи код с. Спанци.

Остале трупе — 13, 11 и 19 пук са 1 и 2 дивизионом (десни отсек), под командом потпуковника Драгутина Ј. Ристића, да поседну од друма закључно са котом 575 (до Барбатовачких Винограда); 10 комбиновани и 11 пук III позива са 3 дивизионом (леви отсек), под командом пуковника Добросава М. Павловића, лево од њих. 5 пук I позива, са 1. тимочком пољском батеријом, да оде привремено у састав Тимочке дивизије II позива. Борни део I степена колонске коморе код раскрснице путева, западно од друма код с. Пљакова; завојиште северно од с. Мачковца, западно од друма, а најнужнији део трупне коморе упутити у Куршумлијску Бању где је дивизиско слагалиште и месарска чета. Дивизиски штаб у с. Пљакову.

а. *Десни отсек.* У току ноћи владало је затишје. Како је наређење команданта дивизије (стр. 122) примљено сувише доцкан, то нови командант отсека није успео да на главном положају ухвати везу са Дунавском дивизијом. Међутим, овога јутра догађаји су се врло брзо одигравали. Командант отсека нити их је могао пратити нити утицати на њих. А како није имао ништа у резерви, да би могао потпомоћи посаду на Трбуњском Брду, то је молио да се, у случају повлачења, бар 4 батаљон 9 пука задржи код 2 батаљона 19 пука на Трбуњском Брду.[1]

Али већ у 6.45 часова непријатељ је заузео положај (косу) који је 19 пук био предао 4 батаљону 9 пука I позива. Потиснути батаљон се повукао у нереду у Блаце, продужио поред цркве и кафане и избио на друм за Куршумлију. У то време командант отсека није имао никакве везе са 2 батаљоном 19 пука, а телефонска веза и са 5 пуком прекинута је одмах после 8 часова. У 8.05 (9.50) командант отсека известио је команданта дивизије: да је „стање врло критично"; да непријатељ „јачим снагама продире од с. Блаца друмом ка Језеру" а слабијим од с. Рашице ка к. 601 и долином Трбуњске Реке; да је Трбуњско Брдо изгубљено; да нема везе са Дунавском дивизијом I позива и да ће се на положају задржати колико буде могуће, а потом повући на Г. Кашевар (Башошски пут). Како су поред штаба отсека пролазиле гомиле војника 5 пука, то је командант у 9.15 часова наредио командантима пукова:

„Повуците се одмах и на најбржи начин а најпогоднијим путем на Башошски пут. 5. пук да се наслони на друм десно, 10. лево на 11. пук III позива на Чуци (Попово Гувно).

„Команданти пукова нека се ангажују најенергичније да своје батерије извуку.

„5. пук нека заштити још и одступање батерија са Трбуњских винограда.

„Ја ћу бити на Кутловачком брду.

„5. и 10. пук биће у међусобној вези".

Тако су се пукови повукли и заузели одређени положај. Доцније, у 13 часова, командант је наредио, ако ови пукови буду принуђени на повлачење, да се повуку и попуне међупростор између 19 и 11 пука I позива. Одмах затим, у 13.45 часова, командант је наредио да се ово изврши и без борбе.

19 пук. У току ноћи било је пушкарања. А кад је у четири часа примљено наређење за повлачење, онда је командант пука, у 4.15 часа, наредио: команданту 3 и 4 батаљона да, када буду смењени са батаљоном 9 пука I позива, оду са батаљонима на Чукарице (Кутловачко Брдо) и да се ставе под команду потпуковника Добросава Ј. Миленковића; да поручник

[1] Десни отсек ОБр. 132 од 6.40 (7.20) часова.

Зарија Илић са својим водом митраљеза оде на Трбуњско Брдо и стави се под команду команданта 2 батаљона, а поручник Радоје М. Панић са водом да иде са 3 батаљоном; да бојна комора са наредником Бранком Ђорићем иде на Чукарице, са њиме и кујне 3 и 4 батаљона и пуковског штаба, а десетора кола са муницијом и кујнама 2 батаљона позади Трбуњског Брда.

Око четири часа стигао је 4 батаљон 9 пука I позива и до 4.45 сменио је 19 пук.[1] По смени, пук се кренуо на одређено место а његов 2 батаљон ушао је у састав десног отсека и прикупљао се на Трбуњском Брду. Шта се све по смени одигравало код 4 батаљона 9 пука није се могло видети са Трбуњског Брда, јер се још није било разданило. Али су се догађаји врло брзо одигравали и имали су тешких последица, не само за 2 батаљон 19 пука него и за целу Шумадиску и Дунавску дивизију I позива.

О овим догађајима тадањи командант 4 батаљона 9 пука I позива, мајор Милорад Р. Кузмановић, вели: „Одмах по смени 19 пука, отпочело је јаче пушкарање на фронту мога батаљона. Вероватно да су Немци приметили смену и кретање трупа. Непријатељ је раније, а нешто и у току ноћи, пришао нашем положају на 100—200 корака. Одмах после пет часова, Немци су отворили најјачу пушчану и митраљеску ватру и око 5.30 кренули на јуриш. Моје чете остале су на својим местима и снажном ватром сузбиле овај јуриш. Међутим, на мом крајњем десном крилу 1. чете непријатељ је извршио понова јуриш, како сам тада био обавештен, сузбио је моје делове и почео да обухвата ову чету, услед чега је она отпочела да отступа и да се прикупља на друму што води за село Блаце. Одмах сам развио 2 чету из резерве, која је била позади средине, према десном крилу и непријатеља задржавао у даљем наступању. Но у том времену поновио се напад и на моје лево крило (4 чету) и оно је под надмоћнијим непријатељем почело да отступа и цео један истакнути вод заробљен је.

„Већ су ми оба крила била угрожена. Морао сам да наредим повлачење 2 и 3 чете, јер сам почео да трпим најјачу бочну ватру с обе стране као и са фронта. Доспевши на друм што води за Блаце, приметио сам да су Немци пре мене већ избили како десно тако и лево од мог борбеног фронта. На тај начин повлачење преко Блаца било ми је осујећено. Морали смо отступити преко баровитог и блатњавог земљишта реке Блаташнице. Услед јесењих киша река се претворила у право језеро. Морали смо газити воду и блато до појаса на простору можда од неколико стотина метара, обасути најјачом пушчаном, митраљеском и шрапнелском ватром. Вода и блато, прскали су од непријатељских зрна. Војници рањени и погинули падали су у блато, а рањеници очајно молили своје другове да их дотуку и да их ослободе даљих мука. Ту је храбро пао и командир 2 чете, резервни капетан II класе Милун Ивковић, учитељ у с. Баричу, среза Голубачког. Па ипак официри и војници пркосећи смрти у очи, прозебли, мокри и изнурени застајали су у блату и отварали ватру на непријатеља, спречавајући његово бесно надирање".

Док се ово одигравало напред, на Трбуњском Брду на-

[1] Резервни поручник Танасије М. Марковић, који је био поред телефона у штабу дотадањег десног отсека, на друму испод Трбуњског Брда, вели: „Био сам присутан разговору између команданта отсека и команданта 4 батаљона 9 пука, мајора Милорада Р. Кузмановића о смени и поседању положаја. Сазнавши да је само један батаљон одређен да смени 19 пук, командант отсека рекао му је: „Па Ви се нећете моћи одржати ни десет минута. Али ако будете принуђени, повлачите се на десно крило 2 батаљона 19 пука, како не би ометали ватру и како би били прихваћени".

лазиле су се у својим заклонима још од јуче 4 и 3 чета 2 батаљона 19 пука, а овога јутра стигла је и 2 чета и задржана је у резерви за десним крилом. Чим се разданило, уочено је повлачење 4 батаљона 9 пука и зато је 9 батерија отворила ватру. Само њено дејство било је ограничено услед велике депресије, те се непријатељ брзо изгубио испод окомака Трбуњског Брда и у Блацу. У 7.30 стигла је и последња (1.) чета 2 батаљона 19 пука да затвори друм Блаце—Куршумлија. Како тамо није било израђених стрељачких заклона, то се ова чета повукла ка батаљону, на десно крило 4 чете. Но командант ју је понова вратио ка друму, али се задоцнило.

У ово време избили су на Трбуњско Брдо делови потиснутога 4 батаљона 9 пука. Али не сами. Њих је у стопу пратио непријатељ. Командант овог батаљона вели: „После силног напора и огромних губитака, делови мога батаљона изашли су на положај Трбуњско Брдо. Тамо се већ налазио, отприлике на центру, мајор Динић са својим батаљоном из 19 пука и наређивао да се отвори што јача ватра на непријатеља, који је на нашим леђима доспео на блиско отстојање и почео већ да обилази крила положаја“.[1]

Докле се ово одигравало на десном крилу, мајор Динић налазио се у непосредној близини осматрачнице испред к. 465 и гледао како непријатељ, који је већ био разбио 4 батаљон 9 пука, јури друмом из Блаца ка 9 батерији и избија у позадину. Непријатељска артилерија је обасипала „страховитом ватром“ Трбуњско Брдо. У то време и мајор Динић буде тешко рањен. Упућени војници из резерве да га изнесу нису успели[2]. Видећи све ово, мајор Динић је наредио да се

[1] Командант овог батаљона даље вели да је прикупио свој батаљон на десном крилу и да је за све то време непријатељ тукао Трбуњско Брдо силном артилериском ватром. „Преморени, наши војници нису могли да одоле надмоћнијем непријатељу и отпочело је отступање у групама. А одмах затим отпочело је и опште отступање“. Мајор Кузмановић кренуо се са својим ађутантом и два три ордонанса у правцу југа, али му је јака баражна ватра затворила пут и он је скренуо ка истоку, ка Блацком Језеру. „Једно непријатељско одељење, отприлике на 200 м. испред нас, отворило је ватру и смртно ранило мога ађутанта ђака наредника Косту С. Шапоњића, студента технике из Крагујевца“. И он је имао још толико снаге да напише своме оцу: „Умирем 1 (14) новембра 1915 у 9.30 пре подне, село Блаце — Коста“. (Ово је парче хартије предато његовом оцу). Приморан да скрене још више североисточно, мајор Кузмановић је упао између две непријатељске линије где је и сам тешко рањен. О томе Кузмановић вели: „Прво сам рањен у десну подлактицу и кост ми је пробушена, а одмах затим у мишићну кост леве руке и она ми је раздробљена. Осетих силне болове и изгубих снагу. Ордонанс, редов 1. чете мога батаљона, Живота Михајловић из с. Великог Лаола, среза млавског, с напрезањем успе да ме довуче до једне циглане (црепане) и да ме превије. Тек сутрадан после подне пренет сам на немачко завојиште у Блаце и оперисан. Тако сам заробљен“.

[2] Мајору Динићу, сада пешадиском бригадном генералу, пребијена је лева бутна кост. Кад је пао, видео је заступник командира 2 чете, резервни поручник Срећко Р. Лазаревић, који је био недалеко са четом у

батаљон повуче а у исто време је наредио да се повуче и батерија. Батаљон се повукао у нереду. И док је батерија узимала на предњаке под кишом куршума, дотле је непријатељ трчао да је зароби.[1] Али није успео. Остављене су непријатељу само две каре. Командант 3 дивизиона успео је да повуче и 8 батерију, па је обе поставио поред друма на десној страни Кашеварског Потока код Св. Петке.[2]

Док се све ово одигравало на Трбуњском Брду, 19 пук (3 и 4 батаљон) се повлачио друмом Блаце—Барбатовац за Чукарице. Но тек што је пук стигао, командант је примио усмено телефонско наређење да обезбеди друм у висини цркве Св. Петке. Пук се одмах кренуо и развио на друму „у циљу заустављања даљег надирања непријатеља“. Око 9 часова поседнут је положај на десној обали Кашеварског Потока, у висини Св. Петке, и то: 4 батаљон десно а 3 лево од друма; 2 батаљон са Трбуњског Брда прикупљао се позади десног крила у резерви са 4 батаљоном 9 пука, који је доцније враћен своме пуку. Како се 5 пук у отступању прикупљао на левој страни Кашеварског Потока и западно, то је скренута пажња командантима батаљона на њега, ради оријентације а у 11 часова је наређено да 4 батаљон ухвати везу десно са нашим коњичким пуком а 3 лево са 11 пуком I позива. Један вод 7 шумадиске пољске батерије, који је туда наишао, задржан је и постављен позади резерве.

У 15.30 (16.50) командант 1. батаљона 6 пука I позива, мајор Душан Бесарабић, известио је да је са батаљоном избио на друм Блаце—Барбатовац, на к. 429, где се састао са командантом 19 пука, и да према извештајима патрола и мештана нема непријатеља ни у с. Трбуњу ни у с. Цукели.

И тако се заноћило.

Губитци. Сем команданта батаљона, мајора Драгољуба М. Динића, рањен је и његов ађутант, наредник-ђак Жи-

---

резерви, и упутио је редова Светозара Анђелковића из с. Мале Дренове, среза Левачког, Богића Ђурђевића из с. Грабовца, среза Трстеничког, Радивоја Миловановића носиоца рањеника и још два војника да га изнесу. Радивоје је покушао да превије мајора Динића, али је пао мртав, двојица су тешко рањена. Тада је Динић наредио Светозару и Богићу да трче у чету и известе командира да батаљон одмах отступи.

[1] У то време командант 3 дивизиона из свог штаба, који се налазио јужно од к. 465 на Трбуњском Брду, био се упутио ка 9 батерији. Тек што се кренуо, видео је како ова батерија отступа друмом у нереду по возовима ка с. Барбатовцу. Стога је одмах одјурио ка својој 8 батерији, да не би била и она изненађена, и повукао је друмом. Како је непријатељ убрзо избио друмом, то су обе батерије отвориле картечну ватру. Овако усамљене, ове су се батерије поступно повлачиле друмом и задржале позади Св. Петке све до доласка 19 пука, па су се око 10 часова повукле на десно крило Барбатовачког Брда.

[2] Тадањи командант дивизиона вели да су се ове вечери јавили добровољно из 9 батерије један поднаредник и неколико војника, отишли и довукли обе каре. Остала је само једна кара 8 батерије, која је претходно била демолирана.

вота М. Милојковић. Погинула два, рањено 5 и нестало 7 војника. Утрошено 2750 пушчаних зрна и две бомбе.

5 пук. Овога дана у 6 часова чула се пешадиска и митраљеска ватра лево код суседног батаљона 11 пука III позива, а око 6.35 отворена је ватра и на десном крилу овога пука. Како је непријатељ око 6.30 часова успео да заузме положај 4 батаљона 9 пука и да загрози десном боку овога пука, то је командант пука из своје резерве упутио један (3) батаљон да поседне косу од Трбуњске Реке западно до безименог потока, фронтом ка друму, а деснокрилном је батаљону наредио да заломи десно крило и да се наслони на овај батаљон. Но у овоме се није успело. Непријатељ је јаком пешадиском и митраљеском ватром тукао деснокрилни батаљон, који је био „окренут ка с. Сибници". Стога је командант пука известио да се „према оваквој ситуацији на овоме положају не може опстати".[1]

Убрзо се ситуација погоршала. Командант 3 батаљона у 7.40 часова известио је: „Непријатељ се непрекидно пребацује према десном крилу овог пододсека. Испољава се све јача тежња да овлада Трбуњским виноградима, које стално туче артилеријом. Према десном крилу овог батаљона непријатељ се спустио на пут у јачини до једног батаљона и митраљезима туче овај пододсек". На ово му је командант пука одговорио да има остати до последњег човека и послао му две чете 2 батаљона да га појачају.

Како је непријатељ у 8.15 часова почео избијати на Трбуњско Брдо, то је командант пука наредио да се повуку 1 и 4 батаљон, а две чете 2 батаљона из пуковске резерве да се развију за прихват 3 батаљона. Ситуација је тада била врло тешка, али за срећу у то време, вели командант пука, артилерија Дунавске дивизије I позива обасула је јаком ватром Трбуњско Брдо, „те је на тај начин непријатељ заустављен и тиме дата могућност пуку да се извуче из критичне ситуације". Пук је стигао до 10.30 часова на одређени положај, на коси између Трбуњске Реке и Кашеварског Потока (Башошски пут) и посео га. Али се и одатле повукао, по наређењу, и до 14.15 стигао на одређени положај између 19 и 11 пука I позива. Но како је Дринска дивизија I позива имала да нападне Трбуњско Брдо, то је наређено да се и 5 пук поново врати на напуштени положај и да потпомогне Дринску дивизију. Пук се вратио и до 18 часова поново посео ову косу и ухватио десно везу са 6 пуком I позива.

б. *Леви отсек.* У 2.35 часа командант 13 пука I позива примио је наређење за образовање левог отсека и поседање положаја (стр. 123). Положај је подељен на два пододсека: десни, од десног отсека преко к. 603, Попово Гувно,

---

[1] Извештај ОБр. 988 од 7.25 часова.

па јужно до првог безименог ћувика, и леви, одатле па закључно са селом Дрешницом. Десни подотсек је посео 3 батаљон 11 пука III позива, само Попово Гувно 13 пук I позива, а леви подотсек 11 пук III позива. У отсечној резеви, на Чукарицама, задржан је 11 пук I позива. Лево је одржавана веза са деловима Тимочке дивизије II позива на В. Каљаји.[1]

У састав отсека, као лева група артилерије, ушле су батерије 1 и 2 дивизиона.[2] Ова је група постављена на положају Чукарице—с. Кутловац, са фронтом дејства: к. 584—с. Рашице—с. Музаћ до раскрснице путева на средокраћи између с. Музаћа и с. Церовице.[3] Распоред овај извршен је између 6 и 7 часова.

Око 7 часова непријатељ је почео да избија из с. Музаћа и да наступа. У 8.20 видело се јаче повлачење трупа десног отсека са к. 547.[4] Стога је командант отсека наредио да један (2) батаљон 13 пука I позива поседне највиши врх Чукарица а источно 11 пук I позива те да прихвате трупе десног отсека, с тим да командант 11 пука упути један свој батаљон ка к. 547 и омогући извлачење 7 шумадиске пољске батерије, која је до последњег момента штитила отступање пешадије.[5] Команданту пак леве групе артилерије наредио је да

[1] В. Каљају су поселе две чете 15 пука II позива и један батаљон 7 пука III позива. Тамо је стигао са Црне Чуке (к. 1063) и 1. ескадрон Шумадиског коњичког пука, али му је командант дивизије наредио, у 11.15 часова, да сиђе у долину Музаћског Потока код с. Дрешнице, да штити леви бок дивизије и да одржава што тешњу везу лево са трупама Тимочке дивизије II позива на В. Каљаји, а десно са нашим левим крилом на Чукарицама.

[2] Један вод 2 батерије упућен је на косу на десној обали Музаћског Потока, код с. Гргура западно од гробља.

[3] Ову групу артилерије имала је да потпомаже 1. тимочка пољска батерија, придата 13 пуку, дивизион код с. Вишесела и дивизион заплењених аустриских топова северно изнад с. Коњуве.

[4] Командант леве групе артилерије, потпуковннк Петар М. Лазаревић, који је тада стигао на осматрачницу команданта отсека, вели да је у 8.50 часова видео како се наша пешадија са положаја 5 пука „повлачи у масама“.

[5] Командант отсека, у своме извештају ОБр. 1231 од 19 часова, вели за командира 7 шумадиске пољске батерије: „На завршетку износим као пример савесно вршење службе командира батерије мајора Терзића (Александра В.), који је до последњег момента остао код своје батерије, напуштен и од пешака а делом и од своје послуге, па је ипак успео да своју батерију скине са положаја и спасе. Стога сам учтивог мишљења да овај његов рад не треба да остане заборављен, већ да се похвали и награди“. Последњи воз ове батерије повучен је у 9.40 часова. Овом приликом је командант похвалио и заступника командира 1. батерије пољског дивизиона Тимочке дивизије II позива, капетана II кл. Николу Жикића, „који својом прецизном ватром целог дана није дозволио непријатељу ни стопу да се крене ближе од одстојања које је имао према моме фронту и што је после неколико метака ућуткао непријатељску брдску батерију а целог дана пажљиво руководио ватром са осматрачнице“.

дејством на к. 547 и на Трбуњско Брдо задржава непријатеља и омогући извлачење 3 дивизиона.[1]

До овога времена све су батерије имале фронт дејства ка западу, а сада је било потребно, према овом наређењу, да потребан број батерија промени правац. То је изазвало промену положаја. Док су 1. тимочка и 5 дунавска пољска батерија остале да дејствују на досадањи фронт ка западу, командант ове групе артилерије повукао је 6 батерију за 500 м. уназад и дао јој фронт дејства Трбуњско Брдо, воду 2 батерије на десном крилу 3 батерије наредио је да туче долину Трбуњске Реке а 3 батерија да туче к. 547 и северно.[2] А одмах после 11 часова стављене су 2 и 3 батерија на расположење команданту 11 пука I позива.

Док су предузимане мере за прихват трупа десног отсека, уочено је, око 9 часова, да се непријатељ рокира од с. Сибнице ка селу Рашици и Музаћу и стога је наша артилерија отворила најјачу ватру. До овога времена његови предњи делови стигли су према фронту отсека на 800 до 1000 м. те је отворена са обе стране јака пушчана и митраљеска ватра. Наша јака артилериска ватра приморала га је „да се заустави и ограничи само на осматрање и прикупљање снага, нарочито према Чуки (Поповом Гувну)“.

У подне је на целом фронту завладало затишје. Само је на Попово Гувно дејствовао један непријатељски брдски топ. На к. 547 није се ништа видело, а у подножју Трбуњског Брда прикупљала се непријатељска пешадија у јачини „одприлике до 2 чете“. У 12.40 отпочела је обострана пешадиска и митраљеска ватра према Поповом Гувну и она се појачавала. У 13 часова јавила се једна непријатељска брдска батерија са к. 547 и зато је наређено команданту 11 пука I позива да је са својим батеријама ућутка. Јачина непријатеља износила је један пук пешадије са брдском батеријом. Тек увече је непријатељ успео да се приближи овом отсеку на 400 до 500 м. Тако се и заноћило.

Губитци: погинуло 7 и рањено 16. — *Утрошено* је 9850 пушчаних и 9000 митраљеских зрна.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — а. *107 дивизија.* Прошле вечери је командант армије додао овој дивизији још две батерије лаких пољских хаубица и једну батерију топова од 100 мм. из 103 дивизије за напад на Блаце. У овој мрачној новембарској ноћи батерије су постављене са великим тешко-

[1] Командант леве групе артилерије, командант 2 дивизиона, у своме извештају о данашњем раду вели: „Командант 3. дивизиона већ је био узео вод 4. батерије, повукао га на друм и одатле ватром потпомагао извлачење своје 9. батерије“.

[2] Ради заштите батерија командант отсека упутио је команданту леве групе артилерије један батаљон 11 пука III позива и он се јавио команданту у 10.15 часова.

ћама, али се од њих није могла очекивати каква већа помоћ, јер су резерве у муницији већ делом биле исцрпене, а нарочито за 2 брдску хаубичку батерију.

Командант ове дивизије је наредио да у 7.30 часова отпочне артилериска припрема. Ватру је требало управити првенствено на к. 547, изнад с. Цукеле, и на Трбуњско Брдо, а у 9 часова требало је да се пешадија крене на јуриш. Међутим, 227 резервни пешадиски пук није сачекао артилериску припрему. Његов 2 батаљон у освит дана извршио је препад у правцу с Блаца и успео је. Блаце је заузео и том је приликом заробљен један српски мајор са око 100 војника. За време напада батаљон је изгубио везу са суседима. Зато је оба крила продужио деловима 1. и 6 чете, па ипак веза није била ухваћена. Тек после подне је батаљон успео да успостави везу са суседима.

Лево крило овог батаљона је одмах по заузећу Блаца продужило напад и успело да избије северно од села на јужни крај Драгомировца. Али српска пешадија, под заштитом своје артилерије, кренула се у обухватни напад. Стога је батаљон морао да повуче ово крило на источну ивицу Блаца. Иначе, Срби су у току дана у више махова покушавали напад на Блаце, али су увек одбијени.

На десном крилу 107 дивизије уочено је још овога јутра, за време артилериске припреме, да се Срби повлаче са к. 547, северно од с. Цукеле. Овде је требало да напада 52 резервни пешадиски пук. И кад је он избио на овај вис, одмах после 9 часова, непријатељ се већ био повукао. Пук је имао да продужи напад на линију Трбуњско Брдо—к. 427 (Ланиште), али је услед јаке српске артилериске ватре слабо напредовао. Око 11 часова командант овога пука је обавештен да је непријатељ према 103 дивизији јако посео Попово Гувно и вис западно од њега. Стога је командант 52 пука наредио да 2 батаљон потпомогне 103 дивизију. Зато је батаљон скренуо ка с. Цукели и стигао до Трбуњске Реке, а 1 и 3 батаљон продужили су и око 16 часова избили на друм Блаце—Барбатовац. Пред вече је наређено и 2 батаљону да се крене ка с. Кашевару, али му је српска артилерија онемогућила прелаз преко Трбуњске Реке.

После подне је стигао 232 пук између 52 и 227 пука код Блаца. Да би се непријатељу онемогућило дејство у наш бок код Блаца, упућени су из резерве 3 и 1 батаљон 227 пука ка Драгомировцу, да би га заузели, али нису успели.

Дивизија је изгубила 7 официра и 360 војника, од којих је погинуло 4 официра и 43 војника.

У историји 232 резервног пешадиског пука износи се: Већ у 5 часова батаљони су поседи одређене положаје, како би још пре зоре извршили потребне све припреме за напад. Овоме пуку додељен је 3 батаљон 227 резервног пука и задржан са пуковском митраљеском четом у пуковској

резерви. Њему је наређено да по мери успеха наступа са отсека на отсек.[1]

Чим је отпочело да свиће, кренуо се 1. батаљон ка Трбуњском Брду, 3 батаљон, са центра, према западном делу с. Блаца, да би избио на јужни део села, на к. 385 (Блацко Језеро), а 2 батаљон ка источном делу села и да избије на његову предњу ивицу.

Напад 1. батаљона, под командом потпуковника Вилсдорфа, текао је преко сваког очекивања брзо. У освит дана, он је прејурио, без помена вредних губитака, преко изненађених предњих делова непријатеља, прешао преко друма испред Блаца и плитке Блаташнице, и у енергичном налету избио на Трбуњско Брдо. Командант пука одмах је тамо упутио из резерве митраљеску чету. Потпоручник Мајер са својим водом је стигао баш на време и нанео Србима, који су се повлачили осетне губитке.

У овоме тренутку, ситуација на десном крилу, на Трбуњском Брду, изгледала је повољна. Али је она стицајем несретних прилика, у толико била неповољнија на центру и левом крилу, у самом селу, а доцније услед тога и код самог 1. батаљона. Јер командант 3 батаљона, погрешно сматрајући западни истакнути део села Блаца за само село, упутио се тамо и стигао са главнином позади 1. батаљона. На тај начин он је повукао сувише десно и 2 батаљон, те су само делови 12 и 5 чете стигли преко к. 456 „са неколико чета 227 резервног пешадиског пука у ушорени део села, где су уплетени у необично крваву борбу са новим непријатељским деловима који су, долазећи са истока, јуришали на село у намери да га поврате“. У то време је отворила ватру и српска артилерија, обасипајући како Трбуњско Брдо тако и западну ивицу Блаца гранатама са југа а шрапнелима са истока и нанели 1. батаљону прилично губитака.[2]

Како у Блацу борба није престајала, то је, око подне, наређено команданту 2 батаљона, капетану Екелингу, да са батаљоном понова покуша да избије на источну ивицу села. Он је неустрашиво повео свој батаљон, избио на саму ивицу села и утврдио се, али је у 14 часова пао погођен парчетом гранате. Када је, напослетку, успео 3 батаљон да на поновно наређење свога команданта пука избије на к. 385, код Блацког Језера, изгледало је као да је ситуација рашчишћена. Али је тада понова отпочела необично јака српска артилериска ватра, која је нарочито била управљена на к. 456, где се налазила осматрачница пука, и на јужни део Драгомировца, који је држао 227 пук. Како је убрзо за овим обавештен командант пука да је непријатељ повратио јужни део Драгомировца, то је он вратио 1. батаљон 227 пука кога је био упутио командант бригаде „услед погрешног схватања ситуације“ да гони непријатеља у правцу с. Сувог Дола и упутио га у правцу јужног дела Драгомировца. Али, и поред све храбрости, батаљон није успео да поврати већ изгубљени део Драгомировца.

б. 103 дивизија. Ова је дивизија наступала долином Трнавачке Реке преко села Стубла и Трнаваца ка с. Лепенцу, а њена побочница, 1. батаљон 32 пука, преко с. Виткова у Брус.

12 новембра делови 71 пука напали су Јаворац и одбацили Србе ка с. Сибници, а потом се цео овај пук кренуо ка југозападу и под борбом стигао 14 новембра у с. Рашицу. За то се време главнина дивизије задржала на простору с. Мошуте—с. Равни, са 1. батаљоном 32 пука код Бруса а 2 батаљоном истог пука код с. Лепенца, очекујући пад Блаца да би продужила даље.

---

[1] Овај батаљон из резерве употребљен је у току дана источно од 2 батаљона 227 пука.

[2] Од официра један је погинуо а два су рањена.

В. — Поседање кутловачких положаја и повлачење на десну обалу Топлице

15 новембра. У току прошле ноћи дивизија се повукла на одређене положаје. Десни отсек је био подељен на два подотсека: десни, од друма западно до безименог потока посео је 11 пук I позива и ухватио десно везу са 6 пуком I позива, и леви, даље, посео је 19 пук. У отсечној резерви задржан је 13 пук I позива, за десним крилом, а позади сваког подотсека постављен је по један дивизион артилерије. Леви отсек посео је 10 комбиновани пук III позива, који је лево ухватио везу са 13 пуком II позива, а 11 пук III позива задржан је у резерви позади његовог левог крила. Позади десног крила, јужно од к. 575, постављене су 9 и 8, а позади левог 7. шумадиска пољска батерија. А у близини 7 батерије била је постављена и једна батерија Тимочког дивизиона II позива.

На главном положају владало је затишје и утврђивало се. Положај је био врло добро утврђен и, као што се види, јако поседнут. „Свака јаруга, сваки пролаз тучен је унакрсном ватром". Само је било бојазни, вели командант дивизије, да непријатељ не продре на истакнути део с. Чунгуле.[1]

Међутим, заштитнице нису остале на одређеним местима. Командант 2 батаљона 13 пука I позива известио је телефоном у 10.15 часова да је са заштитницом напустио Чукарице (Кутловачко Брдо) и повукао се, пошто је своме пуку дао времена од четири часа. На ово му је начелник штаба скренуо пажњу да није смео напустити положај, кад му је изрично наређено да на положају остане све док не буде принуђен јачом снагом на повлачење, и наређено му је да се врати. Али је било доцкан.[2] Ова је заштитница стигла у долину Барбатовачке Реке тек око 14 часова, када је заштитница 19 пука већ била приморана на повлачење.[3] У вези са за-

---

[1] Командант дивизије са својим командантом инжињерије и командантом Дринске дивизије I позива и његовим начелником штаба кренуо се у 10 часова у с. Перунику код команданта Тимочке дивизије II позива ради споразума и обиласка свога положаја. Вратио се у 16.30 часова.

[2] У 12.45 помоћник начелника штаба Тимочке дивизије II позива, мајор Милорад В. Петровић, известио је начелника штаба Шумадиске дивизије да се на Чукарицама види неко комешање. А кад је обавештен да се наша заштитница заиста повукла са Чукарица, али да јој је наређено да се врати, мајор Петровић је додао да командир батерије који је ово осмотрио сумња да су то наше трупе, јер је ту најмање један батаљон са митраљазима.

[3] Командант заштитнице 13 пука I позива, мајор Милутин Б. Митић, примио је овога јутра наређење од 4.20 часа ове садржине: „Ваш батаљон са водом митраљеза одређујем у заштитницу. Заштитница посешће Кутло-

штитницом 19 пука повлачио се и Шумадиски коњички пук.[1]

Пре подне је владало затишје, али одмах после подне видело се на целом фронту дивизије кретање непријатеља. Једна јака колона, испред које се видео један ескадрон са 1 до 2 чете пешадије, кретала се из Блаца ка Прокупљу, а друга, у дужини око једног километра, ка Барбатовцу.[2] У с. Стубал је ушао један батаљон са два топа, а од стране с. Рашице—с. Музаћ кретала се једна колона у јачини једног пука пешадије са брдском артилеријом и комором преко Поповог Гувна у долину Кашеварског Потока.

Како је непријатељ успео да на десном крилу III армије заузме Голо Брдо (Точански вис) и да избије испред с. Дединца, то се III армија морала повући главнином на линију: лева обала Трновачке Реке (Дединска Планина)—Маричићко Брдо—Соколов Крш—Самоков, а њена заштитница: с. Богујевац—Вршевачка Глава—с. Пљаково (Мачковац). Према овоме је и командант Одбране Београда наредио, у 19.30 часова, повлачење на десну обалу Топлице. И то: 12 пук да остане по сваку цену на своме садањем положају (стр. 131) сутра до мрака; 7 пук III позива са једним пуком из Шумадиске дивизије, коњицом из Шумадиске дивизије I позива и Тимочке дивизије II позива и пољским дивизионом из Тимочке дивизије II позива да образује леву побочницу, под командом пуковника Јована П. Ивковића, и да поседне положај: Бабину Чуку (Растелица)—Глоговицу (Равна Гора);[3] Тимочка дивизија одмах да отпочне повлачење на положај с. Баћоглава—Стојанова Чука (Мирничка Коса), а Шумадиска дивизија, пошто остави јаку заштитницу на положају западно од с. Пљакова и потпуно обезбеди повлачење Тимочке дивизије, да се повуче

вачко брдо. Кренућете се са положаја кад вас непријатељ примора и доћи-ћете у састав пука код слова Г. (Г. Спанци)". Међутим, мајор Митић није поступио по овоме наређењу, него је још у 9 часова напустио положај, иако није био приморан на повлачење. Он је, као оно што је раније изнесено (II књига стр. 219—220), самовољно узео на себе право да тумачи колико је времена потребно да његов пук стигне на место које је њему означено, иако он није могао знати ни колико је времена потребно његовом пуку да заузме нови положај, ни да ли је његов пук имао да изврши какав нарочити задатак под заштитом своје заштитнице, ни колико му је времена за извршење тога задатка требало. Сем тога што се сам повукао пре времена, он је директно утицао и на повлачење заштитнице 19 пука. Стога је командант десног отсека у своме извештају ОБр. 1235 од 18 часова осудио његов рад.

[1] Командант коњичког пука је у 16 часова известио: „Овога часа у вези са повлачењем заштитнице 19. и 6. пука повлачим се у село Доње Спанце. Непријатељски предњи делови задржали су се на јужној страни села Кашевара".

[2] Командант Дринске дивизије I позива такође је известио да се у 12.20 часова видела једна колона, у јачини једног пука пешадије, једне до две батерије и једног ескадрона коњице, како се креће из Блаца за Куршумлију, а друга исте јачине, само без коњице, из Блаца за с. Белољин.

[3] У 22 часа умољен је командант Тимочке дивизије II позива да упути 5 пук I позива команданту ове заштитнице, а у исто време извештен је да му се враћа 13 пук I позива.

на десну страну Мирничке Реке. Даље је командант наредио да се на новим положајима артилерија постави где год се може, па макар који топ и пао непријатељу у руке, а остатак да се упути на Преполац.

Стога је командант дивизије наредио, у 20.30 часа, да коњички пук упути један вод у дивизиски штаб, вод митраљеза 11 пуку I позива, а са остатком да се крене преко Куршумлије, с. Баћоглаве, Стојанове Чуке и Никодинове Ливаде на Бабину Чуку у састав леве побочнице; да се 13 пук одмах крене у Куршумлију и уђе у састав Тимочке дивизије II позива; да 11 пук I позива на садањем положају остави један батаљон у заштитници, с тим да остане сутрадан до пет часова, а остатак пука, са 3 шумадиском пољском батеријом, да се повуче на положај западно од с. Пљакова, ту да образује дивизиску заштитницу и ухвати везу десно са заштитницом Дринске дивизије I позива (6 пуком) и лево код с. Перунике са заштитницом Тимочке дивизије II позива (15 пуком III позива), па у случају нареЂеног или принудног повлачења да се овај пук прикупи у резерву на десној страни Мирничке Реке, код Црквишта, а 3 батерију да упути друмом до ушћа Мирничке Реке;[1] 11 пук III позива, 10 комбиновани пук III позива и 19 пук да се одмах крену друмом преко Куршумлије на десну обалу Мирничке Реке, па 11 пук да поседне Тиовачку Чуку, Комбиновани пук положај код села В. Шатре, а 19 пук да се задржи у резерви на раскрсници путева југоисточно од В. Шатре. За артилерију је наредио да се један дивизион задржи код ушћа Мирничке Реке ради распореда на Тиовачку Чуку,[2] а све остало да иде за Преполац и да се убивакује на простору између друма и с. Шушњака. Даље је командант наредио: да пионирски полубатаљон продужи оправку путева и мостова; болничарска чета са санитетском колоном да образује завојиште на Преполцу између друма и с. Шушњака; Српско-енглеска пољска болница да се из с. Мачковца крене за Подујево и ту подигне болницу, а 1. пољска болница из Подујева у с. Шуковац (Талево). Борни део I степена колонске коморе (део мунициске колоне) да се упаркира на Преполцу између друма и с. Шушљака, а I степен колонске коморе — остатак мунициске колоне да се крене из Подујева

[1] Команданту 11 пука I позива било је наређено и то, да када и последњи војник из његове заштитнице пређе преко понтонског моста код с. Д. Микуљана, командир скине мост и продужи за Преполац. Међутим, командант овога пука известио је сутрадан, ОБр. 1740 од 12.30 часова, да је сазнао да је мост дигнут и да се зато цео пук мора повлачити преко Куршумлије. Командир I одељења Великог мостовног трена подигао је и други мост код с. Дуге Луке, такође на стојним потпорама. Али преко првог моста могли су прелазити и возови, а преко другог, услед рђавог пута на десној обали, само пешадија са товарним коњима.

[2] Одређен је 1. дивизион. Али кад је стигао у с. Пљаково, где се налазио командант артилерије са штабом, враћен је на раније место, па му је тек у 24 часа понова наређено да иде на одређено место.

за с. Лужане и убивакује источно од друма. Све трупне коморе, војна пошта, пекарска и месарска чета са дивизиским ручним слагалиштем да се крену за Подујево и пекарска чета да одмах тамо отпочне израду хлеба. Дивизиски штаб, команда дивизиске инжињерије и телеграфско одељење да се премести сутра ујутру из с. Пљакова у с. Врело.

11 пук. У 4 часа пук је примио наређење за повлачење, кренуо се у 5.30 и у 7.30 часова стигао на нови положај. Како је фронт за поседање био мали, то су у I борбени ред одређени 3 и 4 батаљон са митраљеским одељењем, а остало је задржано у резерви. Позади пука постављене су 2, 4 и 6 шумадиска пољска батерија.

19 пук. У три часа примљено је наређење команданта дивизије за повлачење. Пук се повукао а у заштитници је остао 3 батаљон са два митраљеза са наређењем: да се сме повући само под притиском јачег непријатеља. У пет часова је пук стигао на одређени положај и посео га, и то: 4 батаљон десно а 2 лево. Батаљонима је додељен по један митраљез. Позади пука су постављене 3 и 5 шумадиска пољска батерија.

Целог дана је на главном положају владало затишје и радило се на утврђивању. Међутим, командант заштитнице известио је у 9.20 (10) часова да се главнина заштитнице 13 пука I позива са Чукарица повукла и да ће се у 9 часова повући и његова задња трупа.[1] Како се у то време код команданта пука налазио и командант отсека, то је у споразуму са њим одмах наредио команданту заштитнице да остане на своме положају и да саопшти команданту заштитнице 13 пука, односно командиру чете у задњој трупи, да мора остати на положају све док га непријатељ не буде приморао на повлачење. У случају да заштитница 13 пука цела отступи, наређено му је да се задржи на друму и да се са прихватом повлачи само пред јачим непријатељем. У исто време је умољен командант десног отсека да се хитно врати заштитница 13 пука на своје место.

А кад је командант заштитнице у 11.10 часова известио да му је непријатељ обишао лево крило, да је зато наредио повлачење, да ће напред оставити јаке објавнице и да ће се задржати на предњој ивици с. Барбатовца, наређено му је понова, у 12 часова, да се врати на своје место, пошто се враћа и заштитница 13 пука, и да се повлачи само „пред стварним непријатељем а не по претпоставкама“. Већ у 13.30 часова непријатељски стрељачки стројеви избили су на косу на левој обали Кашеварског Потока, и отворили пешадиску

[1] Командант заштитнице 13 пука I позива у своме одговору од 19 новембра 1915 вели да је на по сата пре повлачења стигла једна патрола из 19 пука да ухвати везу са њим. „Вођ ове патроле известио ме је“, вели командант ове заштитнице, „да ће заштитница 19. пука да се управља према мом раду и зато сам му наредио да извести команданта те заштитнице да ћу се ја повући у 9 часова...“

и митраљеску ватру. После двадесет минута уочено је спуштање непријатеља и са Чукарица, где се био прикупио у јачини једног батаљона и једне брдске батерије. Како до овога времена није стигла заштитница 13 пука, то се заштитница 19 пука отпочела постепено повлачити. И она је под заклоном мрака стигла на положај и задржана у пуковској резерви.

Према усменом наређењу команданта дивизије, командант пука наредио је у 23.55 часа повлачење пука у правцу Куршумлије за с. Велику Шатру.

Губитци. Један војник погинуо и један рањен. — *Утрошено* 31 000 пушчаних и митраљеских зрна.

XV ДЕО

БОЈ НА ПРЕПОЛЦУ

Скица 24.

16 новембра. У току ноћи дивизија се повукла и сутрадан је стигла на одређене положаје.[1] Да би наша заштитница (11 пук I позива) одржавала јачу везу са суседима, десно са 6 пуком I позива а лево са 1. батаљоном 15 пука III позива, и брже слала извештаје, упућен јој је овога јутра вод коњице с наређењем да га по прелазу Топлице врати у штаб дивизије.

Приликом поседања положаја, постављање пољске артилерије задавало је тешке бриге. Јер није било никаквих путева а дивизија није имала брдске артилерије, која би се једино могла кретати по овом планинском земљишту. Зато се није могло ништа поставити на Тиовачку Чуку,[2] на Преполцу могло се поставити свега шест пољских оруђа, на Дабиновцу (Дабиновачка Чука) једна батерија и позади једна хаубичка батерија.

Овога јутра је непријатељ предузео извиђање. Његова претходница, у јачини једног ескадрона, једног батаљона и

[1] Командир 2 пионирске чете, капетан I кл. Божидар Ж. Путниковић, вели: „Разумљиво је да је нашим сталним повлачењем унесен у позадину приличан неред и да је било неопходно да се предузму и нарочите мере. Ово у толико пре, када на једном комуникациском правцу постоји, услед планинског земљишта, само један бољи пут којим морају сви проћи. Пут до Преполца претставља у пуном смислу речи теснац. Са својим честим кривинама и сталним пењањем истављао је изванредне тешкоће и када је стока одморна, а тим пре када је она изнурена даноноћним кретањима. Кркљанац који се имао тада, природна је последица свега тога. А када се овоме дода да је све ово појачано кишом и суснежицом, онда је свакоме лако створити слику. Артилерија је оправдано журила, но ни коморе јединица нису желеле да изостану. Онде пада стока у запрези и издише, онамо се на неким колима сломио точак или руда, — даље тамо једна се кола заглибила у блато... Човека и код првог корака хвата вртоглавица, а што даље иде просто се губи глава. Старешина доста, али никога да цео овај хаос узме у своје руке и васпостави колико толико ред. Сваки је гледао себе, бринући се само о својој јединици. Да је на овај начин стваран све већи хаос, то је само по себи разумљиво. Недостајала је само једна чврста рука са једним јачим одељењем војника, рецимо ма и слабом четом, па би све било боље. Чим се видело да се тај хаос неће моћи савладати, одмах сам 2 пионирску чету распоредио све до Преполца и она је уклањала мртву стоку и поломљена кола, извлачила кола из блата, по 4—5 кола у једноме реду размршавала и упућивала даље. На овај начин је пут од свега 9 км. до мрака очишћен и сва су исправна кола извучена".

[2] Стога је командант 1. дивизиона, по наређењу, оставио на друму, на ушћу Мирничке Реке, 2 шумадиску пољску батерију по водовима а 5 дунавску пољску батерију упутио на Преполац.

једног брдског топа, избила је пре подне на Барбатовачко Брдо и развила се. Убрзо је избила и главнина и око 11.30 часова непријатељ је отпочео да се спушта у долину Спаначке (Коњушке) Реке, а у 12.30 отпочело је пушкарање код наших задњих делова. Том приликом се опазило да непријатељ тежи да преко с. Спанаца и Јашићског Брда (Спаначки Забран) избије на седло између с. Пљакова и Циганског Лаза. За то време је његова артилерија потпомагала напад јаком ватром, и то: брдском са Барбатовачког Брда и брдском хаубичком са Коњувског Брда. На ово је наша 3 батерија успешно одговарала непријатељској и штитила нашу пешадију. За све ово време над нашим заштитничким положајем летели су непријатељски аероплани а један је од њих бацао и бомбе.

Око 15 часова непријатељ је успео да суседни батаљон из заштитнице Тимочке дивизије II позива потисне код с. Перунике на први прихватни положај и даље. „И ако је тај батаљон био потиснут назад“, вели командант наше заштитнице, „решио сам се да мој положај одржим до мрака пошто пото и у овоме сам успео“. Како се командант заштитнице Тимочке дивизије II позива био решио да „у сумрак“ отступи, то се и командант наше заштитнице са главнином повукао у 19 часова, а после једног часа повукла се и задња трупа, те је пук заноћио код с. Марковића.

Штаб дивизије и штаб команданта артилерије имали су да буду у засеоку Врелу, али како није било пута то су остали у Куршумлијској Бањи, где се налазио и штаб Одбране Београда.

17 новембра. Пошто се III армија повлачила на линију: с. Мејане—к. 827 (Рударска Планина)—друм (Куршумлија—Подујево) у висини Хајдучке Чесме, то је командант Одбране Београда наредио у 1.25 час, да се Шумадиска дивизија повуче на Преполац и поседне од Орловачког Потока (Рапска Река) до друма (Преполачки Поток), а на садањем положају да остави јаке заштитнице, које ће остати све док се заштитница Дринске дивизије I позива не буде повукла са Самокова. Тимочкој дивизији II позива наредио је да се повуче на Дабиновац—с. Вукојевац и ухвати везу десно са Шумадиском дивизијом I позива, а лева побочница да се повуче на линију засеок Дуги Део—с. Бреце (Бресце).

Према овоме је командант дивизије до 4.40 часа издао сва потребна наређења. У заштитници је оставио 11 пук III позива са једним водом 2 шумадиске пољске батерије с наређењем да његова резерва са водом артилерије буде на друму, а код села В. Шатре да остави потребно осигурање ради обезбеђења од стране села Жеграве и Буњака, па кад се заштитница Дринске дивизије повуче са Самокова,

да се и она (заштитница) повуче преко Куршумлијске Бање на Преполац и задржи у дивизијској резерви западно од друма, позади к. 889.[1] Команданту 10 комбинованог пука наредио је да се одмах повуче преко Куршумлијске Бање на Преполац и поседне отсек од друма западно закључно са с. Шушњаком (караула Лауша) и да одмах извести команданта 19 пука, а овај команданта 11 пука I позива у заштитници, да се и они одмах повуку на Преполац.

Сад се на Преполцу нагомилало много коморе и артилерије наше и Тимочке дивизије II позива, која се није имала где поставити. А како је нападао велики снег и владала ужасна вејавица, а није било нигде зграде нити хране, то су све сувишне батерије упућене у Подујево. Овде су задржане обе дебанжове батерије, крупова хаубичка и 5 дунавска пољска батерија.[2]

У исто време је командант дивизије наредио: да команданти пукова сву колску комору упуте код трупне коморе а да остане само комора са товарном стоком; да се болничарска чета и борни део I степена (део мунициске колоне) са Преполца преместе у Подујево; да се I степен колонске коморе — мунициска колона из с. Лужана, пошто остави неколико кола муниције „као прихват између борног дела и Iстепена", премести на јужни излаз Тенешдолског теснаца; да се Српско-енглеска пољска болница из Подујева премести у с. Лужане а 1. пољска болница из с. Шуковца (с. Талево) у Приштину; да се трупне коморе са војном поштом преместе из Подујева код с. Лужана а пекарска и месарска чета са дивизиским ручним слагалиштем и профијантском колоном на јужни излаз Тенешдолског теснаца, поред друма за Приштину, и да ту одпочне израду хлеба.

Борбе није било. 11 пук I позива, који је преноћио код с. Марковића, повукао се у 6 часова и задржан је у дивизиској резерви позади Преполца, источно од друма. Командант заштитнице није поступио по писменом наређењу команданта дивизије (ОБр. 5123 од 2.25 часа), јер није остао са пуком у

---

[1] У 6.30 послато је обавештење команданту заштитнице Дринске дивизије I позива на Самокову, да ће се наша заштитница управљати према њој и зато „нека командант устали знак са којим би обавестио заштитницу ове дивизије приликом његовог повлачења и о томе знаку преко ордонанса ове дивизије (доносиоца овог писма), извести команданта заштитнице ове дивизије".

[2] Капетан Јосимовић записао је: „Друм Преполац—Подујево био је закрчен. Дуги низови возова са Подујева и Мрдара спуштали су се ка Подујеву. То су били возови III армије и Одбране Београда. Време је било страховито рђаво. Снег са ужасним ветром падао је целога дана. Стока се буквално ледила и сва укочена, залеђена, падала је. Путеви су засејани лешевима стоке и са обе стране пута, на сваких неколико метара, виђали су се лешеви или стока на умору. По доласку у Подујево артилерија се убиваковала код првих кућа, са обе стране друма, и заноћила у снегу, води и на ветру, без заклона, ватре и хране".

заштитници, већ је оставио два батаљона а са остатком се повукао на Преполац, где је стигао до 8 часова.[1] Остављени батаљони у заштитници отпочели су се повлачити у 14 часова, и то: 1. друмом а 4 батаљон преко В. и М. Шатре и Дабиновца.

Штаб дивизије сместио се у џамији у с. Доњој Дубници.

19 пук. Ноћ је прошла на мира. У 4 часа примљено је наређење команданта дивизије преко команданта 10 комбинованог пука: да се пук одмах крене за Преполац и да саопшти команданту 11 пука I позива у заштитници да се и он крене за Преполац, што је и учињено.

Чим се пук припремио за покрет, кренуо се. „Хладна и јака киша, праћена ветром, отежавала је марш. У 7 часова почео је падати и снег". Како је Бањска Река била надошла а прелаза није било, то се морала прегазити. Зато је пук задржан у Куршумлијској Бањи, да се војници мало загреју, просуше и одморе. Овде је командант пука примио наређење команданта дивизије од 3.30 часа да се крене друмом „најхитније" за Преполац и да поседне положај од Орловачког Потока (Рапске Реке), преко Преполца (к. 947)[2] закључно са друмом и ухвати везу лево са 10 комбинованим пуком III позива.

Пук је одмах продужио марш. Командантима батаљона је усмено наређено поседање положаја, и то: 2 батаљон да поседне од Орловачког Потока до Преполца, 4 батаљон Преполац а 3 батаљон лево закључно са друмом. У 11 часова пук је стигао на Преполац и склоњен је у караулу услед „необично велике хладноће". Командант пука са командантима батаљона одмах је обишао одређени отсек, али како су се напред налазиле трупе Дринске (штаб у с. Кртоку) и Дунавске дивизије I позива (штаб у с. Рачи), положај није ни поседан, него је осигуран „стражарским оделењима која су често смењивана".

И тако се заноћило.

18 новембра. Услед појаве јаких непријатељских снага у изворном делу Пусте Реке, код Власе (Нова Власа), а и ради везе са II армијом, III армија се повукла на стару границу, на линију: Вулино Брдо (к. 1019)—с. Васиљевац—с. Мрдаре, а њена заштитница на линију: Мејанска Планина—Орловски Вис. Стога је командант Одбране Београда наредио: да Шумадиска дивизија остане на заузетом положају и ухвати везу са суседима; Тимочка дивизија II позива да се повуче на линију: с. Шушњак (караула Лауша)—Јашареви Конаци; лева побочница да се повуче на линију с. Врбица (Буњачко Брдо)—с. Метохија

---

[1] Непознато је да ли је командант заштитнице, командант 11 пука III позива, за овакав рад добио накнадно усмено или телефонско овлашћење. Али је командант ове заштитнице у 8.40 часова писмено известио команданта дивизије о свом раду и о доласку на Преполац.

[2] Преполац (к. 947) је обележен на предратној секцији као „Преполачки Шанац".

—с. Ревуће и да се сва колска комора што пре евакуише „ка Приштини, да не би сметала доцнијим операцијама“.[1]

Према томе је командант дивизије наредио: да се све трупне коморе крену из Подујева за Приштину и убивакују код I степена колонске коморе, између Приштине и железничке станице, и да се у будуће увек крећу са I степеном колонске коморе; да се профијантска колона, пекарска и месарска чета са дивизиским ручним слагалиштем одмах крену за Приштину и убивакују код II степена колонске коморе, где је имала доћи и муницискa колона (њен борни део код с. Лужана); Српско-енглеска пољска болница да се упути у Приштину; завојиште са неколико кола да остане на своме месту (Подујево) а остала кола да се упуте у Приштину код I степена колонске коморе; пионирски полубатаљон да продужи рад на оправци путева и мостова.

Како су трупе Тимочке дивизије II позива поселе све до друма Куршумлија—Подујево, то је командант наредио, у 8 часова, да положај 19 пука „од Рапске реке до друма преполачког закључно поседну и најупорније бране 19. пук I позива и комбиновани пук III позива, под командом потпуковника Добросава Миленковића, с тим да се десно ухвати веза са заштитницом Дринске дивизије I позива на Орлијском (Орловском) вису а лево са 13. пуком II позива“. Команданту отсечне артилерије, мајору Србу, наређено је да на овоме отсеку постави 5 дунавску пољску батерију и крупову хаубичку, а по потреби и обе позициске батерије „како за тучење свију праваца којима би непријатељ могао избити, тако и за тучење предтерена суседних трупа“. У дивизиској резерви задржани су 11 пук I позива и 11 пук III позива источно од друма а позади жандармериске станице. У исто време је командант наредио команданту артилерије да „изрекогносцира положаје и правце за излаз на положаје ради евентуалног поседања Подујевачког положаја и пласирања пољске артилерије“, а командант хаубичког дивизиона да се са својим батеријама и Пиротском градском батеријом одмах крене из Г. Дубнице, где је јуче стигао, на јужни излаз из Тенешдолског теснаца и да изрекогносцира путеве за излаз на положај и на десној и на левој страни реке Лаба, ради одбране „северног улаза у Тенешдолски теснац“.[2]

Кад је у 9 часова примљено наређење команданта Од-

---

[1] Одбрана Београда О.Бр. 5146 од 20.45 часова прошлога дана. — Јашареви Конаци нису обележени на новој секцији. Према предратној секцији, то је безимени и беспутни вис југозападно до с. Вукојевца, између изворног дела Тачевачке Реке и њене две десне безимене приточице.

[2] Шумадиска дивизија ОБр. 5126 од 8 час. — Командант хаубичког дивизиона известио је сутрадан, у 9.30 часова, да се дивизион налази у очекујућем положају између друма и с. Враног Дола и да би ту био и положај за одбрану северног улаза у теснац, са реоном дејства: с. Г. Пендуа—с. Лужане—коса на десној обали р. Батлаве.

бране Београда да ће следећи положај бити, ако то ситуација код II и III армије буде допустила, с. Баловце—Подујево—Гондо (Лешнички Вис) код с. Обранже и да ће у томе случају овој дивизији пасти у део отсек од р. Дубнице до везе са Дринском дивизијом I позива, тада је команданту артилерије накнадно наређено да изрекогносцира одређени положај, као и предњи положај Низамски Логор.[1]

Пре подне је владало затишје. Али „у 13.30 опажени су покрети једне непријатељске колоне путем по гребену источно од друма Куршумлија—Преполац. Први део колоне кретао се колоном по један у дубини око 600 м.; други део, после кратког времена, исто тако, дубине око 500 м.; исте дубине и на исти начин прошао је после кратког времена и трећи део. После пешадије појавила се колона товарних коња, за коју извештач (командир 1. заплењене) батерије мисли да је брдска артилерија неодређене јачине, а за њом коморска колона. Цела колона (вероватно три батаљона с нешто брдске артилерије) скретала је источно и заклањала се за једну косу. За време прелажења гребена делови колоне били су тучени обема батеријама ове и батеријама Шумадиске дивизије I позива".[2]

Преполачки отсек. Ноћ је била хладна и дувао је јак ветар. Како се заштитница са Самокова повукла, то је 19 пук посео одређени положај по јучерањем распореду и предузео утврђивање. Јачина 19 пука износила је 827 пушака. Том приликом је наређено да командант 2 батаљона ухвати везу са 8 пуком I позива на Орловском Вису, да 3 батаљон остане на Преполцу, где је командир 2 вода I рефлекторског одељења имао да постави свој вод „ради осветљавања ноћног саобраћаја" на друму Куршумлија—Преполац, и да са једном четом код с. Кртока обезбеди пут из села. Како је 10 комбиновани пук III позива посео сам друм, то је наређено да се 4 батаљон повуче у резерву на прихватни положај позади левог крила. Комбиновани пук III позива са једним батаљоном посео је друм а три батаљона задржана су у отсечној резерви позади левог крила. Јачина овога пука износила је 1050 пушака. 5 дунавска пољска батерија постављена ја на јужној страни Преполца, са рејоном дејства од друма ка Орловачком Потоку а један вод крупове хаубичке батерије западно од друма да туче сам друм и суседне косе.[3]

---

[1] *Велики рат Србије,* књига XII, стр. 204. — Низамски Логор на новој секцији није обележен, а према старој налази се на старој граници, на један километар северно од к. 615 код с. Сувог Дола.

[2] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива.* — 5 дунавска пољска батерија, око 15 часова, избацила је неколико метака на слабије пешадиске делове и групе коњаника на Самокову.

[3] Лево од 5 дунавске пољске батерије постављена је 3 батерија Тимочког артилериског дивизиона II позива, а лево од вода крупове батерије аустриска заплењена батерија, такође из Тимочке дивизије II позива.

Запажено је и сада да се непријатељ користи овим планинским и јако испресецаним земљиштем, те се несметано креће и изненађује наше трупе. Стога је командант 19 пука овога дана наредио да се избегава поседање ћувика, које непријатељ туче артилеријом, и да се првенствено поседају изворни делови потока, стазе и путеви.

Овога дана је тешко оболео командант 19 пука, потпуковиик Добросав Ј. Миленковић. Извештавајући о овоме команданта дивизије, молио је да му се врати његов 1. батаљон из Дринске дивизије I позива, пошто у пуку није имао ни једног вишег официра коме би могао предати пук. На то је командант дивизије наредио да команду над отсеком прими потпуковник Светомир К. Цвијовић, командант 10 комбинованог пука III позива, а команду над 19 пуком мајор Ћира К. Даскаловић, командант 1. батаљона 11 пука I позива. А тек сутрадан, у 11 часова, стигао је командант 1. батаљона 19 пука мајор Војислав С. Бумбаширевић и примио команду над пуком.

19 новембра. „Време је попустило, снег се топи и није хладно. Али је цело Мало Косово под водом. И Лаб и р. Дубница надошле су, као и маса малих поточића, које наводњавају цело Мало Косово, од Преполца до Тенеш Дола“.

У току прошлога дана на десном крилу III армије непријатељ је заузео Вулино Брдо и Мачју Стену, те је наређено да се делови Дринске дивизије I позива са Орловског Виса повуку у састав своје дивизије на Мрдаре. Стога је и командант Одбране Београда наредио да Шумадиска дивизија узору поседне Орловски Вис и обе косе које се спуштају до с. Правитице, „ради осигурања десног бока на Преполачком Шанцу“, а једним пуком и делом артилерије да поседне Низамски Логор, као прихватни положај и ради везе са Дринском дивизијом I позива. А како је овим фронт Шумадиске дивизије проширен, то је наредио Тимочкој дивизији II позива да ју појача са једним пуком. У исто време је наредио да се положаји одрже сутра до мрака, а у случају да неки део буде раније принуђен на повлачење, да се повлачи поступно, али „да не компромитује бок трупама суседних одсека“ и зато да команданти ступе у што ближи додир. У случају пак повлачења, трупе да се припреме како би могле у реду да се повуку и поседну положаје код Подујева.

Према овоме је командант дивизије наредио, телефоном у 3.40 часа: да 11 пук III позива са једном (3 дунавском) позициском батеријом одмах поседне и утврди Низамски Логор, да ухвати везу десно са Дринском дивизијом I позива а лево са 11 пуком I позива и да ту остане и у случају повлачења трупа Одбране Београда, како ради прихвата тако и ради за-

штите њиховог повлачења;[1] да 11 пук I позива поседне Орловски Вис и обе косе до с. Правитице и ухвати везу са суседима;[2] да 15 пук III позива, из састава Тимочке дивизије II позива, са једном (5 тимочком) позициском батеријом (два оруђа) поседне чуку западно од с. Правитице, те да осигура и потпомогне 11 пук I позива и, у случају повлачења, да пропусти 11 пук I позива па да се повуче на десно крило положаја код Подујева „у резерву код чуке где су развалине, југоисточно од с. Баловца", и да командант отсечне артилерије, мајор Срб, постави неангажовани вод крупове хаубичке батерије источно од друма, позади к. 822, како би тукао долину Орловачког и Правитичког Потока.

У току дана ситуација се знатно поправила. Код III армије Дунавска дивизија I позива успела је да поврати Мачју Стену, а по извештају Врховне команде предузете операције „ка Гиљану и Качанику за пробијање Качаничког теснаца и доласка у везу са савезничким трупама у долини Вардара" текле су повољно. Но како је за ову операцију било потребно извесно време, то је командант Одбране Београда наредио да се поседнути положаји и даље упорно бране а старешинама и војницима препоручио „да понова развију ону своју стару енергију и упорност, јер је наступио најозбиљнији и најважнији моменат овог рата, а то је акција за излазак из садашње тешке ситуације, у коју смо запали нападом на два фронта".

Иначе, на фронту дивизије, према 11 пуку III и 11 пуку I позива, непријатељ се није ни појављивао. А према Преполцу, у 13 часова, једно јаче непријатељско одељење (најмање чета) ушло је у северни крај с. Кртока (Вобе), али услед дејства наше артилерије скренуло је источно и изгубило се. У 14.45 спустило се исто толико одељење у јужни део с. Кртока. Вероватно је то била каква претходница, али се главнина услед испресецаног земљишта није могла видети. Непријатељ се иначе све до мрака прикупљао по групицама у с. Кртоку, где се прикупио „сигурно један батаљон". Од 13 часова он је тукао Преполац са две хаубице које је поставио на коси северно од с. Војнића (Водице). Лево, на самом друму, непријатељ се није ни појављивао. За све ово време је наша артилерија дејствовала „са добрим успехом", услед чега је непријатељу кретање било успорено. Међутим, ситуација код суседне Тимочке дивизије II позива била

[1] Командант овог пука у своме извештају од 11.55 часова вели да „положај Низамски Логор без карауле Репоње и безимене чуке југоисточно од ове карауле није никакав положај, стога сам и ово посео у вези са Низамским Логором". — Караула Репоња је на садањој секцији к. 754.

[2] 11 пук I позива посео је положај до 7 часова, сменио 8 пук I позива и ухватио везу десно са 11 пуком III позива а лево са 19 пуком I позива. Он је имао у I борбеном реду 3 и 4 батаљон, а остало у пуковској резерви.

је тежа. Ове вечери на Дабиновцу (к. 911) „дошло је до сукоба, који се завршио безредним повлачењем посаде (3 батаљона 13 пука II позива)“.[1]

Како је командант артилерије, после извршеног рекогносцирања положаја код Подујева, известио да се на положају код. с. Баловца могу поставити свега две батерије, али да је излазак „веома тежак и захтева много времена“, то му је командант дивизије наредио, у 9 часова, да код Подујева задржи само две пољске батерије а остале да повуче, па један дивизион да убивакује код с. Шуковца а други на јужном излазу Тенешдолског теснаца код хаубичког дивизиона.[2] У исто време наређено му је да изрекогносцира положаје за постављање артилерије на левој обали р. Батлаве (Брвенице) и Лаба до с. Батлаве.

Овога дана је ушао у састав дивизије мостовни трен Тимочке дивизије II позива и одмах је упућен у састав II степена колонске коморе, с наређењем да, кад стигне према с. Шуковцу, ступи у споразум са командантом пионирског полубатаљона и да подигне мост преко р. Батлаве, ако није подигнут, а остатак да упути код II степена колонске коморе.[3]

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 10 резервни корпус стигао је код Куршумлије и 103 дивизија упућена је ка Преполцу а 101 дивизија долином р. Косанице ка с. Мрдарима.

103 дивизија. У току ноћи, 18/19 новембра, командант дивизије наредио је: Остатци српске војске, око 60–80 000 војника, са главном снагом артилерије, налазе се на Косовом Пољу, између Приштине и Косовске Митровице, решени да даду последњи отсудни отпор. Они су опкољени. Наступањем са севера, истока и југа треба уништити и овај остатак српске војске. Оваква ситуација захтева стално надирање свију делова дивизије.

Али наступање ове дивизије задавало је тешке бриге, јер се требало кретати преко беспутног и тешко пролазног земљишта. Како је пак људство било преморено и иначе јако

---

[1] А сем тога опажени су покрети многих јединица пред фронтом и Шумадиске I и Тимочке дивизије II позива. Тако: у 10.30 часова један непријатељски батаљон са комором и једном брдском батеријом кретао се косом од Самокова ка к. 759 (с. Љуши); у 11.50 наступале су друмом ка Преполцу две чете са осигурањем; једна чета се утврђивала на коси јужно од Куршумлиске Бање, а позади ње видео се, у 14.10 часова, један батаљон са брдском артиљеријом; у 16.25 једна непријатељска чета избила је на један ћувик на половини пута Куршумлиска Бања — Преполац, а на десној обали Бањске Реке виделе су се коњичке и пешадиске патроле. — *Операциски дневник Тимочке дивизије II позива.*

[2] У Подујеву је остао 1. дивизион, 3 је упућен код с. Шуковца а 2 код хаубичког дивизиона.

[3] Следеће ноћи је овај трен подигао мост не на Батлави већ на Лабу, код с. Киселе Бање. „Мост је од 5 стојне и 2 пловне потпоре у дужини од 45.60 м.“. А I одељење Великог мостовног трена такође је подигло мост на Лабу код с. Пруговца, „испод Пашине воденице“.

изнурено, то је сваки пук од својих најиздржљивијих људи образовао по један батаљон и тако комбиновани пук стављен је под команду команданта 116 резервног пешадиског пука, мајора Радемахера. Пуку је дато много ордонанаса коњаника, митраљеза и шест брдских топова.

У подне се комбиновани пук кренуо напред и убрзо је наишао на непријатеља. Батаљон 116 резервног пешадиског пука, под командом капетана Гепела, наступао је друмом Куршумлија—Преполац и заноћио у Куршумлиској Бањи и на друму. Са овим батаљоном кретао се и командант овога пука са својим штабом.

Батаљон 32 пука, под командом капетана Холтхофа, наступао је преко с. Тиовца, Велике и Мале Шатре и стигао код с. Дабиновца, где је дочекан ватром.[1] Али су ово село брзо заузеле 2 и 10 чета, а потом су 8, 10 и 2 чета са једним водом митраљеза поселе висове јужно и западно од овога села. Погинуо је свега један а рањена су два војника.

Батаљон 71 пука стигао је ове вечери у с. Војниће (Водице) и тамо заноћио.

101 дивизија. И она је у долини Косанице наишла на велике тешкоће. Сви су мостови били порушени а брвна је вода однела. На једном веома узаном месту оборене стене минама затрпале су пут. Пионири нису могли свуда стићи и тако је покрет часовима задржаван.

45 пук са 5 брдском батеријом кретао се обема обалама Косанице и 19 увече стигао: 2 батаљон на висове код с. Дегрмена, 3 батаљон код с. Мале Косанице и с. Раче а 1. батаљон код с. Саставака. Овом приликом заробљено је 881 војник и заплењено много материјала.

20 новембра. Ноћ је прошла на миру. Овога јутра услед прикупљања непријатељске пешадије код с. Кртока, чета која је била према овоме селу повукла се на главни положај. Тамо, код с. Кртока, појавио се један брдски топ и једно митраљеско одељење, али су услед наше артилериске ватре брзо ишчезли, док се његова пешадија прикупљала и рокирала ка десном крилу 19 пука. Јачина непријатеља није могла да се оцени услед испресецаног земљишта, али је она износила до једног пука са митраљезима и бар једним водом брдске артилерије. У 10.55 часова командант Преполачког отсека известио је телефоном да се његови предњи делови повлаче, а у 11.15 да 19 пук отступа. На ово му је командант дивизије наредио, у 11.25, да трупе прикупи на прихватном положају, а команданту 11 пука III позива је наредио да извуче два позициска (дебанжова) топа на караулу Репоња и да туче непријатеља, па ма ту и остали. Но убрзо је затим, у

[1] Овај батаљон из 32 пука имао је у своме саставу пуковску митраљеску чету и 220 брдско митраљеско одељење са једним водом 6 аустроугарске брдске батерије 5 артилериског пука.

11.55 часова, командант 15 пука III позива известио телефоном „да се лево крило 11 пука III позива повукло", а командант 11 пука I позива је у том тренутку додао „да се та чета повукла не опаливши ни једне пушке" и да је он тамо упутио један свој батаљон, да би заштитио позадину. Међутим, ова чета није ни била напустила караулу Репоња.[1]

Док се ово одигравало код Шумадиске дивизије, слични су се догађаји одигравали и код Тимочке дивизије II позива. Већ у 6.40 часова непријатељ се почео спуштати са Дабиновца и подилазити Преполцу, заштићен својом брдском батеријом на Дабиновцу. У операциском дневнику Тимочке дивизије II позива записано је: „Две наше батерије ометају непријатељево надирање. У исто време почиње и непријатељско прикупљање према левом одсеку штићено непријатељском артилеријом; наше трупе дејствују на том одсеку само пешадиском и митраљеском ватром, пошто је артилерија заузета одбраном десног одсека, а и због веће даљине не може дејствовати. У 11.40 један непријатељски батаљон врши јуриш на центар левог одсека, услед чега се наши делови на Вукојевачкој коси повлаче на главну линију одбране, тучени пушчаном ватром непријатеља који је заузео напуштену косу, али због унакрсне митраљеске ватре морао се непријатељ повући с гребена на северну падину виса и почети рокирање к десном крилу нашег левог одсека. Како се, због јачег напада, и делови десног одсека морали повлачити, а из Одбране Београда у 11.45 добивена заповест (OБр. 5202) за повлачење, ако до њега дође због тешке ситуације код III армије, а у 13.03 и наређено повлачење (OБр. 5203), то су издата у овом смислу најпре усмена а у 15 до 15.15 и писмена наређења."

У 11.40 часова командант је примио наређење команданта Одбране Београда да није искључена могућност, услед ситуације код II армије, да се III армија повуче на леву обалу Батлаве (Брвенице) са левим крилом до безименог потока западно од с. Белог Поља. За тај случај командант је наредио да се трупе Одбране Београда повуку, и то: лева побочница, у чијем саставу остаје само 7 пук III позива са коњицом, да упути један свој батаљон са већим делом коњице на положај код с. Качандола, „ради осигурања правца који изводи из долине Лаба преко Качандола за Митровицу", а са остатком да се повуче на Гондо (Лешнички Вис) код с. Обранже, а одатле, ако буде приморан, да се повуче на положај испред с. Славковца, „ради осигурања правца који води из долине Лаба за Вучитрн", а да 12 пук и пољски дивизион иду у свој састав; Тимочка дивизија II позива да се повуче, под заштитом своје заштитнице код Подујева, на положај изнад с. Годишњака и затвори западну страну Тенешдолског теснаца, а Шумадиска дивизија, под заштитом своје

[1] Види страну 159—160.

заштитнице код с. Баловца, да се повуче код с. Тенеш Дола, ради затварања источне стране теснаца. Пошто се, по директиви Врховне команде, ови положаји имају што дуже да бране, то је командант наредио да се на њима постави што више батерија и да се што боље утврде.

Командант дивизије, који се кренуо из с. Д. Дубнице у 12.50 и стигао у Подујево у 13.40, примио је у 13.55 часова ово наређење: „Услед погоршане ситуације код II армије, трупе III армије ће се ноћас повући на положаје на левој обали Брвенице реке. Према томе наређујем да се и трупе Одбране Београда ноћас повуку ка Тенешдолском теснацу у духу заповести О.Бр. 5202."[1]

Према овоме је командант дивизије у 14 часова издао потребна наређења. И то: 11 пук III позива, пошто прихвати трупе ове дивизије, да се повуче на положај код с. Баловца, батерију да упути код с. Тенеш Дола а он да поседне положај и ухвати десно везу са Дринском дивизијом I позива код с. Васиљевца, а лево, на р. Дубници, са 15 пуком II позива, и да у случају повлачења, било да буде нападнут јачом снагом или да се која од суседних заштитница повуче, отступи преко с. Думоша и моста код с. Шуковца, где ће добити накнадно наређење; командант Преполачког отсека чим изађе из сфере непријатељске ватре да продужи преко Подујева ка северном улазу Тенешдолског теснаца, да поседне Шуковачку Чуку и ухвати везу са суседима, а артилерију да упути у резерву код с. Тенеш Дола; командант 11 пука I позива да се под заштитом 11 пука III позива повуче преко с. Д. Дубнице и кад изађе из сфере непријатељске ватре да одмаршује преко Подујева друмом код с. Тенеш Дола и ту да очекује даље наређење, а команданту борног дела муниციске колоне (Д. Лужане), наредио је у 14.30 часова, да се одмах крене на јужни излаз Тенешдолског теснаца и убивакује код с. Лебање (Лепиња).

Што се тиче уређења позадине, командант је примио у 10.10 часова овако наређење: „Операциска област на којој се сада изводе наше операције смањена је и стешњена у толикој мери да су се коморски возови појединих армија почели јако нагомилавати и стварати неред, а при повлачењу ово може изазвати огромне сметње трупама". Стога је, према овом наређењу Врховне команде, командант Одбране Београда наредио да се сви колонски возови одмах упуте правцем: Приштина—с. Враголија — с. Лопушник — с. Кијево — с. Г. и Д. Дрсник и задрже на ушћу р. Клине у Бели Дрим. При поласку да понесу што већу количину људске и сточне хране, а даље снабдевање да се врши „куповином за готов новац или из војних станица које ће се устројити у хану Лопушнику или Кијеву".

[1] *Велики рат Србије*, књига XII, стр. 276—277.

Према томе је командант дивизије у 11 часова наредио да засада остану само возови борног дела и мунициске колоне на јужном излазу Тенешдолског теснаца, најнужнији део болничарске чете са санитетском колоном код Подујева и најпотребнији део трупних комора западно од Приштине док не преда храну трупној комори, образованој од товарних коња, а сви остали возови да иду одређеним правцем под команду команданта колонске коморе, и да се убивакују на левој страни р. Клине до ушћа у Бели Дрим.[1] Поред тога је наредио да код хана у с. Лопушнику остане један део пекарница за израду хлеба за борачке трупе и за делове возова који су са њима, да ту дође и месарска чета и да се образује дивизиско ручно слагалиште, а за снабдевање хлебом осталог људства возова да се постави потребан број пећи код с. Дрсника. Да би се пак за време покрета одржавао што бољи ред, командант је наредио да се Браничевски комбиновани батаљон III позива распореди по групама дуж пута, а кад се сви возови пребаце на одређени простор, да тај батаљон „служи за осигурање и одржавање реда у биваку".

До овога времена је снабдевање вршено више мање уредно и војници су готово сваког дана добивали хлеб и кувану или суву храну. Али после преласка старе српско-турске границе снабдевање је отежано, једно због поремећеног саобраћаја а друго што је просторија за изворно снабдевање била знатно смањена за овако велики број војника, избеглица и стоке. То се одмах осетило. И тој се чињеници мора убудуће поклонити нарочита пажња.

Према наређењу (стр. 150) стигла је код Приштине профијантска колона, пекарска и месарска чета са марвеним депоом и ручно слагалиште.[2] Постављене су и пољске пекарнице, али услед оскудице у дрвима могле су отпочети рад тек сутрадан. Само је у Приштини примљено свега 5000 кгр. брашна, а „данас ће се добити и нешто мало кукуруза".[3] И то је све. Друго одељење профијантске колоне упућено је у Митровицу да и отуд донесе кукуруз, али је оно стигло тек после девет дана, и то не у Приштину но у Пећ.

Штаб дивизије заноћио је у с. Шуљковцу (Талово).

Преполачки отсек. Услед појаве јачих непријатељских снага у с. Кртоку, још у току ноћи повукла се чета

[1] Како су се истим правцем имали кретати и возови III и II армије, позади возова трупа Одбране Београда, то је командант дивизије наредио да покрет наших возова „отпочне безусловно одмах". И покрет возова отпочео је у 22.30 часа.

[2] Све се ово убиваковало покрај пута између Приштине и железничке станице. Интендатура је смештена у Приштини, у кафани „Београд".

[3] Остављено је једно одељење профијантске колоне од 30 кола да прими на Приштинској жељезничкој станици 15 000 кгр. кукуруза, али нема података да ли је примљено.

која је затварала пут из села за Преполац. У правцу друма пре подне непријатељ није ништа предузимао. Али је његова акција била нарочито управљена према 19 пуку. Од 8 часова видело се прикупљање непријатељских делова код с. Кртока и његово груписање према десном крилу положаја. Уочено је и једно одељење од 50—60 товарних коња, само се није могло утврдити да ли је то брдска артилерија или митраљеско одељење, али је оно брзо ишчезло услед дејства наше артилерије. До 10 часова су наши претстражни делови дошли у додир са непријатељем и отпочело је пушкарање које се све више и више појачавало. Непријатељска пешадија, под заштитом артилерије, отпочела је у 11 часова да „избија из мртвих углова испред главног положаја 19 пука I позива, нарочито према његовом десном крилу и да потискује сва оделења 19. пука истурена унапред за осматрање и одбрану мртвих углова".[1] Како је непријатељ обишао десно крило 2 батаљона, то је оно почело да добија не само бочну но и леђну ватру. Зато га је командант пука повукао, а у 11.45 наредио и команданту 3 батаљона да се и његов батаљон повуче са Преполца (к. 947) под заштитом пуковске резерве. Повукао се и батаљон 10 комбинованог пука III позива са друма, а његова два батаљона посела су прихватни положај позади 19 пука — један позади другог.

У 12.45 командант отсека наредио је команданту 19 пука: „Одступајте поступно друмом ка Подујеву. Има се ићи на положај по јучерашњој заповести. Штитите се са једним батаљоном. У Подујеву ми се јавите". Према овоме је командант 19 пука наредио, у 13 часова, да у заштитници остане 4 батаљон, а са осталим повукао се друмом и у 19 часова стигао и заноћио у некој шуми позади Подујева.

Губитци. Код 19 пука: 1 погинуо, 4 рањена, 5 контувано и 114 нестало, а код 10 комбинованог пука нестало 197 војника.

11 пук I позива. Непријатељ је углавном напао 19 пук I позива и 11 пук III позива. Командант деснокрилног (3) батаљона са Правитичке косе, који је одржавао везу са левим крилом 11 пука III позива на к. 754 (караула Репоња), известио је око подне да је код суседне чете из 11 пука III позива, „после краћег пушкарања, настало комешање, померање и уопште била је прекинута веза" између његовог десног крила и ове чете.[2] Стога је командант одмах известио команданта дивизије и умолио га за наређење да 11 пук III позива не само јако поседне караулу Репоња него и да постави два топа, „пошто се непријатељска пешадија почела

[1] Извештај команданта отсека ОБр. 9627 од 11.30 часова.

[2] 11 пук I позива ОБр. 1764 од 17.20 часова од 22 новембра. Услед овога су и потекли они погрешни извештаји о држању ове чете поменути на страни 156.

јављати на тој најопаснијој тачци према моме правцу одступања".

Убрзо затим, око подне, 19 пук је отпочео напуштати Преполац и непријатељ је око 15 часова избио на њега. Стога је командант 11 пука из пуковске резерве одмах упутио један (1.) батаљон са водом митраљеза да што пре поседне караулу Репоњу и да ухвати што јачу везу са 11 пуком III позива. Овај батаљон је одмах развио једну чету десно а другу лево од чете III позива и тако је караула Репоња одржана све до 18 часова, када је пук добио наређење за повлачење. Његово отступање требало је да се изврши под заштитом 15 пука III позива. Но овај пук повукао се раније, не сачекавши отступање 11 пука I позива. У 22 часа пук је стигао код с. Секирача (Дрлупе) и ту заноћио.

Губитци. Нестало је водника 4 чете 3 батаљона, резервног потпоручника Милије М. Вељковића и 189 подофицира и војника; погинула су 2 и рањено 11 подофицира и војника. — *Утрошено* је 16 000 пушчаних и 313 митраљеских зрна.

11 пук III позива. Још око 7.30 отпочеле су се приближавати непријатељске патроле, спуштајући се и са коса са десне обале р. Мале Косанице. Стога је наша 3 дунавска позициска батерија стално тукла долину М. Косанице и њену десну страну. После подне, око 13 часова, видело се прикупљање непријатеља у долини Матаровске Реке у јачини до три батаљона, а и командант суседног батаљона Дринске дивизије I позива известио је да се јаче непријатељске снаге спуштају косама и прикупљају у долини М. Косанице. Стога је и командант 11 пука III позива појачао своју чету на безименој чуци између карауле Репоња и Низамског Логора још са једном четом и са два топа те је тако успео да одбије напад и да непријатеља задржи до мрака на 500 м. испред положаја.[1]

Командант овог пука похвалио је рад своје 3 дунавске позиционе батерије. „Искључиво њиховим радом одржан је положај караула Репоња и Низамски Логор до самог мрака, а тиме је заштићено повлачење трупа наше дивизије".[2]

Према ранијем наређењу, а пошто су прошле све трупе ове дивизије, пук је отпочео у 19.20 часова повлачење без узнемиравања и стигао око 22 часа на положај код с. Баловца, али само са трећином пука „услед непогодног и јако подводног терена".

---

[1] У то време командант 11 пука I позива известио је као да је чета са карауле Репоња напустила свој положај. Међутим, командант овог пука известио је, под ОБр. 396 од 21.50 часа, да је та чета остала на свом месту до самог мрака и да је било нешто померања код чете „на безименој чуци источно и између карауле Репоња и Низамског Логора".

[2] 11 пук III позива ОБр. 396 од 21.50 часа. — Докле командант овог пука овако пише за рад своје (3 дунавске) позициске батерије, дотле његов командант 2 батаљона у свом извештају ОБр. 142 од 15.50 часова вели:

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — а. *103 дивизија.* Батаљон 32 пука имао је да заузме с. Шушњак. Срби су напали 8 чету код с. Дабиновца, али су одбијени. У 8.10 часова вод 6 аустроугарске брдске батерије отворио је ватру и под њеном заштитом батаљон се кренуо напред. Како су се с. Вукојевац и висови јужно од њега налазили у српским рукама, то је убрзо добијена пешадиска и митраљеска ватра са југозападне стране не даље од 1600 м.[1] Стога је у 10.30 часова упућена 3 чета са једним водом 220 брдског митраљеског одељења да под заштитом једног топа нападне непријатеља. Други је топ и даље тукао с. Шушњак, куда је наступала 3 чета. Борба се код овог села све јаче развијала. У 12.30 часова заузет је северни део с. Шушњака а после једног часа, и поред жилавог отпора, заузето је цело село и Срби су се повукли ка југу.[2] 8, 10 и митраљеска чета овога пука поселе су с. Шушњак и Преполац, а 3 чета остала је код с. Вукојевца ради обезбеђења, док се остатак батаљона задржао у с. Дабиновцу.

Батаљон 116 резервног пука, наступајући друмом, стигао је до Преполца, где је наишао на јачи отпор. И само кретање друмом било је скопчано са великим тешкоћама, јер је друм био тучен митраљеском и артилериском ватром. Како је батаљон 32 пука наишао на непријатеља не само на фронту но и на десном боку, то је појачан са двема четама овога батаљона. И по паду с. Шушњака и Орлишког Виса батаљон је продужио и заноћио у с. Горњој Дубници.

Губици. 2 погинула и 5 рањених војника. Заробљено је 400 војника (већином бегунаца) са 150 пушака.

И батаљон 71 пука кренуо се напред. Како је био тучен не само у леви бок већ и у леђа, то му је била потребна помоћ. Али га 45 пук у долини Косанице услед планинског земљишта није могао потпомоћи, иако је не само чуо ватру но и видео како га непријатељ туче. Тако је батаљон 71 пука после великих тешкоћа избио на Орлишки Вис.

б. *101 дивизија.* У долини Косанице наступао је 45 пук. Прошле ноћи су официрске патроле утврдиле да се непријатељ налази на Матаровском Вису и код с. Мрдара. У

„Код 15. пука III позива била су два дебанжова топа. Та два топа испалили су 18—20 метака, па се повукли раније него што треба, док међутим ситуација је наређивала да тај водник дејствује много више и чешће јер би био позитиван успех, а много би допринело и нашој артилерији левом уздужном ватром“. Моли да се ово извиди, наводећи да се „изгубио сјајан и користан тренутак да се непријатељ што више задржи и уништи“. Ова два топа нису могла даље остати, пошто се повукао 15 пук III позива, којем су били и додељени.

[1] Према изјави заробљеника и мештана тамо је било два до три српска пука а међу њима 15 и 19 пук.

[2] У ово време виделе су се јаке српске колоне са много товарне стоке како се повлаче западно од с. Вукојевца.

8.30 часова кренула се колона Боди преко Матаровског Вис[illegible] на караулу Репоња. У правцу друма, на савијутку, развио се 2 батаљон, избио на висове делом покривене храстовом шу[illegible] мицом и наступао упркос ватри трију српских батерија, које су га тукле у десни бок. Било је подне. 3 батаљон наступао је лево, на с. Мрдаре, и стигао до западног дела села. Али је било доцкан да се изврши јуриш на караулу Репоња, која је била начичкана митраљезима.[1] Непријатељ је свакако же[illegible] лео да ма и за неколико часова задржи друм у својим ру[illegible] кама, како би се могао повући. И тако су ове вечери пре[illegible] морене чете 1 и 2 батаљона лежале пред главним српским положајем, не могући да се крену напред.

У току дана заробљено је 80 војника и 9 волујских кола

---

[1] Била су свега два митраљеза 11 пука I позива. Из овога се ви[illegible] да су ови митраљези ревносно вршили своју дужност.

XVI ДЕО

ОД ПРЕПОЛЦА ДО ЖЉЕБА

А. — Код Тенеш Дола

21 новембра. У 6.35 часова командант дивизије кренуо се да обилази положаје, а у 9 часова наредио је команданту 11 пука I позива да са својим и 19 пуком, 10 комбинованим пуком III позива и 3 дивизионом (7 и 8 батеријом) образује Тенешдолски отсек, поседне Шуковачку Чуку и ухвати везу са суседима.[1] Команданту 15 пука III позива наредио је, у 10 часова, да се врати у састав своје дивизије. Како је у то време стигао 12 пук I позива, то је задржан у дивизиској резерви код с. Тенеш Дола, где су се налазиле и све нераспоређене батерије.[2] Завојиште и борни део I степена колонске коморе (мунициска колона) задржани су код с. Лебања (Лепиње) а штаб дивизије сместио се у с. Пруговцу.

Овога јутра је заштитница (11 пук III позива) посела одређени положај код с. Баловца и ухватила везу са суседима: десно са заштитницом Дринске дивизије I позива, а лево са 15 пуком II позива код с. Годишњака. Ту је остала све до 10 часова, па се услед повлачења заштитнице Дринске дивизије и она повукла.[3] Непријатељ је наступао за заштитницом делом друмом са Преполца, а делом преко карауле Репоња, Низамског Логора и с. Мрдара. За време повлачења заштитница је тучена слабом артилериском ватром, нарочито њен левокрилни батаљон. У 17 часова заштитница је стигла код с. Тенеш Дола и упућена у дивизиску резерву.

Овога дана је известио начелник интендантуре да код хана у с. Лопушнику није оставио ни једну пекарницу, као што је прошлог дана наређено, пошто брашна нема, и да је наредио да цела пекарска чета продужи за с. Дрсник. Трупне коморе попуњене су хлебом за два и двопеком за два дана, а неке и за четири дана. У профијант колони имало је двопека још за два дана за целу дивизију. „Кад се све ово утроши“, извештава начелник интендантуре, „издаваће се командама кукуруз, да га кувају и место хлеба дају по 500 грама дневно на војника, зашта сам изузео овде 2000 кгр. соли да се ку-

[1] Отсек је подељен на два подотсека и десни је посео 19 пук са 7 а леви 10 комбиновани пук са 8 шумадиском пољском батеријом. Батерије су постављене по водовима, а 9 шумадиска пољска батерија и батерије 4 дивизиона упућене су код 2 дивизиона. Код 19 пука били су у I борбеном реду десно 2 батаљон са два митраљеза, а лево 3 батаљон са једним митраљезом.

[2] Овога дана у 16.30 часова стигао је из 3 прекобројног пука Дринске дивизије I позива 1. батаљон 19 пука у јачини 470 пушака.

[3] 11 пук III позива ОБр. 400 од 12.40 часова.

куруз може солити“. Све јединице су снабдевене, неке са једном неке са две порције конзерве, а у профијант колони је остало још 3000 кутија.

Овом приликом је начелник обавестио команданта дивизије и о томе, да му је главни интендант одговорио, на питање где ће возове попунити брашном, да брашна нема и да је стављен кукуруз на расположење уколико га има, те да „са том храном и оном коју будем скупио на правцу повлачења, имамо истрајати до Јадранског Приморја...“.

Бројно стање људства до овога времена знатно се било смањило, па су се смањиле и његове потребе. Међутим, бројно стање стоке и возова остало је готово исто, те је један део био сувишан и знатно је отежавао и кретање и исхрану. Стога је наређено: да се задржи најпотребнији број стоке и возова према стварним потребама и да се сувишна и изнурена стока употреби за исхрану; да се непотребни возови униште и да се тешка артилерија и мостовни тренови упуте у правцу колонских возова.

Према овоме је командант дивизије наредио, у 12.30 часова, да се одмах изврши смањивање коморе према стварној потреби, а командант артилерије да упути сву тешку артилерију, позициске батерије и 5 дунавску пољску батерију правцем којим је упућена и комора.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — а. *103 дивизија.* Рано овога јутра батаљон 32 пука, пошто је вратио чете из 116 резервног пука, кренуо се напред и стигао у с. Добри Дол, где се убиваковао. Штаб комбинованог пука са батаљоном 116 резервног пука кренуо се за с. Д. Дубницу. Њему у сусрет је наишла читава једна колона српских бегунаца са белим заставама; било их је 500. Глад их је на ово натерала. Батаљон 71 пука враћен је у састав свога пука. Делови дивизије задржани у Куршумлији привучени су. Непријатељ је у својим рукама још држао друм за Приштину, на $1^1/_2$ км. источно од с. Летанца.

б. *101 дивизија.* Како су се узору Срби повукли и према 45 пуку у долини Косанице, то се пук кренуо и у 9 часова избио на стару српско-турску границу, на караулу Репоња, одакле се видело повлачење Срба ка Приштини. Одавде је пук у маршевој колони продужио за с. Мрдаре, када се одједном лево појавила бугарска коњица, која је на овај пук привукла непријатељску артилериску ватру. Кад је пук стигао пред с. Баловце развио се претходнички (3) батаљон, али у селу није било непријатеља. Тек пред с. Ладовцем добијена је пешадиска ватра са Шајковачке Чуке. 5 брдска батерија са митраљезима извршила је припрему, а 6 и 8 чета, после кратке али тешке борбе услед стрмог земљишта, заузеле су овај вис и заробиле 52 војника. У с. Шајковцу пук је добио заслужени одмор.

22 новембра. У времену између 17 и 21 новембра трупе Нове Области нападале су непријатеља на Великој Планини (к. 1258, источно од с. Новог Брда), у правцу Гњилана и на Жегавцу и успеле су да овладају гребеном планине Жегавца. Али „због неактивности наших савезника са југа и јаког притиска Аустро-Немаца са севера и северозапада, Бугара са истока и југо-истока, наш покушај пробоја кроз Качаник ка Скопљу пропао је и на овај је начин и дефинитивно осујећено наше сједињење са савезничким трупама". Зато је Врховна команда и наредила поступно повлачење армија на леву страну Ситнице. Према томе је командант Одбране Београда прошле ноћи наредио: да се лева побочница повуче на десну страну Качандолске Реке, на линију с. Славковце—с. Курилово (с. Корблово); да се Тимочка дивизија II позива, пошто остави на садањем положају заштитницу, такође повуче на десну страну Качандолске Реке на положај с. Пирово—Грдеч—с. Г. Дубница и да осигура десни бок Шумадиске дивизије за време њеног повлачења, хватајући десно везу са Дринском дивизијом I позива код с. Бесиња; Шумадиска дивизија, пошто буде оставила на своме положају заштитницу која ће обезбедити рокирање левог крила Дринске дивизије I позива ка с. Бесињу, да се повуче преко с. Пруговца и Вучитрна код с. Свињара и да ту преноћи.[1] „Пошто ће трупе Одбране Београда базирати на Пећ, то одмах тамо упутити колонску комору. Ако ради попуне храном и муницијом буде потребно, може се један мали део колонске коморе задржати привремено код села Ђурђевика".[2]

Ово је наређење командант дивизије примио овога јутра и у 3.40 издао је усмено, а у 4.30 часа и писмено наређење: да командант Тенешдолског отсека остави на садањем положају у заштитници 19 пук са два топа и једним водом коњице све док се лево крило Дринске дивизије I позива не повуче до с. Бесиња и не ухвати везу са десним крилом Тимочке дивизије II позива код с. Пирова, а потом да се повуче друмом кроз Тенешдолски теснац за главнином; да се главнина одмах крене правцем с. Пруговце—Вучитрн овим редом: артилерија,[3] 11 пук III позива, 12 пук, 11 пук I позива и, напослетку, 10 комбиновани пук III позива и пошто пређе Ситницу код Вучитрна да заноћи код села Свињара. Истим правцем да се крене и борни део муниционе колоне са болничарском четом и санитетском колоном, а пионирска чета, која је упућена за оправку пута од с. Пруговца преко с.

[1] I одељење Великог мостовног трена до 9.30 часова поставило је мост код села Црквене Водице, близу железничке станице Обилић.

[2] *Велики рат Србије*, књига XII, стр. 303—304.

[3] Како артилерија није могла изаћи преко с. Пруговца на друм за Вучитрн, јер је пут „био врло тежак за артилерију", то је она продужила преко Приштине.

Раскова до друма Приштина—Вучитрн, чим заврши посао да се крене такође за с. Свињаре. Команданту колонске коморе наредио је, у 5 часова, да продужи пут из с. Дрсника за Пећ и по доласку да се убивакује источно од Пећи а дивизиско ручно слагалиште, месарску чету и најнужнији део трупне коморе са храном, према бројном стању јединица, да упути привремено у с. В. Ђурђевик, одакле ће се трупе попуњавати храном и осталим потребама помоћу својих товарних коња.

Према томе је у заштитници остао 19 пук са водом 7 шумадиске пољске батерије. Тек око 9.30 часова непријатељ, у јачини једног батаљона и једне батерије, стигао је према десном крилу заштитнице, 2 батаљону, и стога је наш вод артилерије одмах отворио ватру и задржао непријатеља.[1] А после тога непријатељ није нападао све до 11.30 часова, док се заштитница није сама повукла одређеним правцем.[2] Заштитница је око пола ноћи стигла у с. Свињаре. Марш је био врло тежак а ноћ врло хладна.

У 14.30 часова командант Одбране Београда известио је да је Дунавској дивизији II позива из састава I армије наређено да се повуче на положаје испред Митровице код с. Мајдана, и да под њеном заштитом трупе Одбране Београда поседну положај јужно од Митровице, отприлике од с. Г. Преказа преко с. Љубовца до реке Брусника. Стога је командант Одбране Београда наредио да Шумадиска дивизија поседне лево крило овог положаја све до Крша и ухвати лево везу са I армијом, а Тимочка дивизија II позива, пошто остави своју заштитницу на положају између р. Ситнице и реке која протиче кроз Вучитрн (Караш), да се повуче преко Вучитрна, с. Свињара и с. Љубовца, поседне Крш и ухвати везу са III армијом на планини Чичевици.

Према овоме је командант дивизије наредио, у 20 часова, да одређени положај поседну 11 и 12 пук I позива, 11 пук III

---

[1] Командир 3 чете 2 батаљона, резервни капетан II кл. Борисав М. Борисављевић, у своме личном дневнику тада је забележио: „У 8 часова гледао сам развијање Немаца од Подујева ка Тенеш Долу. У предходници било је до једног пука и ценим да Немци на овоме правцу имају до једне дивизије“.

[2] *Операциски дневник 19 пука* I *позива.* — Командант 11 пука III позива известио је (Обр. 402) да се његов пук кретао, према маршевом реду на челу колоне, али да га је на застанку, по преласку моста на Лабу, прешао 12 пук I позива и да је после за све време маршовао на челу. А у операциском дневнику 19 пука забележено је да је на јужном излазу из Тенешдолског теснаца заступник команданта 19 пука, мајор Војислав С. Бумбаширевић, који се кретао са ађутантом и ордонансима на зачељу пука, што је било сасвим правилно, истерао „оружјем из шумарица око 100 војника 12. пука I позива, који су остали под изговором да траже команду“. Ово показује да се код 12 пука више обраћала пажња на брзину повлачења него на маршевни ред и дисциплину што је тада било од пресудног значаја за одржавање трупе у руци.

позива и 2 дивизион Шумадиског артилериског пука,[1] под командом пуковника Добросава М. Павловића.[2] Одред је имао да се крене сутра у 6 часова преко Митровице уз реку Љушту на положај, а 12 пук, који је имао посести десно крило, да се користи путем који води из с. Свињара преко с. Љубовца; положај да се утврди што јаче и да се одржава што тешња веза са суседима. Неупотребљена артилерија да се крене у 7 часова преко Митровице за Пећ и да се задржи и убивакује код хана у с. Руднику, а 19 и 10 комбиновани пук да се крену за артилеријом и задрже у општој резерви источно од с. Средње Клине (Клење). Болничарска чета са санитетском колоном да се такође крене за артилеријом и, пошто пређе мост преко р. Гонета, источно од с. Чубреља, да образује дивизиско завојиште. Борни део I степена колонске коморе (мунициска колона) да се крене за болничарском четом и убивакује поред пута на 2 до 3 км. западно од завојишта, а пионирски полубатаљон да оправља мостове и друм до с. Рудника. Даље је командант наредио да се попуна храном врши из с. В. Ђурђевика, левом обалом р. Клине, а штаб дивизије да се смести у селу Чубрељу.

---

[1] Како је прошле ноћи побегло из 6 батерије 42 војника и остао свега један нишанџија, то је она била онеспособљена и упућена код Рудничког хана у састав 1. дивизиона.

[2] У 18 часова били су код команданта дивизије команданти 11 и 12 пука I позива, командант артилериског пука и командант 11 пука III позива ради упознавања са ситуацијом и задатком.

Б. — На левој обали Ситнице

23 новембра. Дан облачан и ветровит. У 6 часова одред се кренуо на одређени положај. Међутим, командант одреда је на лицу места утврдио да се земљиште не слаже са тадањом картом, да се ово земљиште, обележено на карти као „Чичавица пл.“ тако и не зове.[1] Пошто је било и доцкан, то је оставио да положај дефинитивно поседне сутра узору. А како је, вели, „апсолутно немогуће извући“ пољску артилерију на положај, то ју је задржао на друму у близини с. Г. Клине и известио команданта дивизије да ће покушати сутра ујутру да постави бар једну батерију која би могла тући долину р. Љуште.

Командант дивизије са штабом се кренуо у 7.25 часова са преноћишта и стигао у Митровицу. „На железничкој станици свет разноси кукуруз и пљачка државне зграде“.[2] У 10 часова командант је продужио пут и увече стигао у с. Чубрељ.

24 новембра. Овога јутра начелник штаба кренуо се на

---

[1] И заиста, нити је то била планина „Чичавица“, нити на томе земљишту постоје тачке високе 1050 и 1100 м., као што је то забележено на тадањим картама. Одмах по прелазу границе од пре 1912 наступиле су тешкоће у оријентацији, пошто нисмо имали карата а у колико их је и било, оне су биле и сувише нетачне и непотпуне. Међутим, наређења су према њима издавана. Стога се опажа да се рад није слагао с наређењима, већ се морао управљати по стварној конфигурацији земљишта. То се најбоље види кад се упореде старе карте са новима, према којима је ово дело и рађено.

Ову нетачност истакао је и командант Тимочке дивизије II позива у своме операциском дневнику: „Још од заласка у ове крајеве видело се да су карте врло нетачне, али је овде, на овоме месту, у овоме погледу најгоре. Забуна долази још и стога, што је Одбрана (Београда) радила своју заповест према карти нашега издања 1:150 000 а тих карата немају трупе, већ се могу служити врло малобројним примерцима аустриских карата 1:200 000, које се од оних првих много разликују, а које су и саме нетачне. Дешава се да је положај села сасвим друкчији него на карти, да има необележених места а нема обележених, и да су сасвим друкчија имена“.

У самоме почетку овога дела напоменуто је да није вођен операциски дневник Шумадиске дивизије I позива за време операција и повлачења у 1915 години. Међутим, како је Шумадиска дивизија од Багрдана била у саставу Одбране Београда заједно са Тимочком дивизијом II позива, то су обадве делиле готово исту судбину и прошле истим путем, у исто време и под истим околностима све до Крфа. Стога ћемо се убудуће на више места позвати на њен операциски дневник, који се одликује и сређеношћу и ванредно лепим стилом. Њега је водио познати књижевник, резервни капетан I кл. Јеремија Живановић.

[2] Лични дневник помоћника начелника дивизиског штаба, сада дивизиског генерала Ђорђа И. Радосављевића. А капетан Боривоје Л. Јосимовић забележио је: „Магацини по Митровици остају пуни као и у Приштини и у Крушевцу... Брашно и кукуруз, овас и остало раздавало се војницима и сваки је узимао ко је само могао да понесе. Те џакове кукуруза и брашна које су поузимали војници и понели собом, доцније су продавали...“

положај да би са командантом одреда решио који положаји да се поседну и да се са начелником штаба Дунавске дивизије II позива споразуме о вези. Десно крило положаја посео је 12, лево 11 пук I позива, а у резерви је задржан 11 пук III позива. Доцније је овај пук из резерве упућен да смени на положају 15 пук III позива из састава Тимочке дивизије II позива. Напред су поседнуте све косе и чуке са јачим претстражним деловима. Са обзиром на земљиште и комуникације које са овога положаја воде у позадину, командант дивизије је наредио „да се што јаче резерве држе на погодним местима". Како се ни једно оруђе није могло извући на положај, то је дивизион упућен у позадину ка Рудничком хану, а затечена два топа из Дунавске дивизије II позива задржани су.

Веза је успостављена лево са 9 пуком II позива а десно са 13 пуком III позива.[1]

О непријатељу није било вести. Напред се чула слабија пушчана и митраљеска ватра, вероватно код наших заштитничких делова, а код Тимочке дивизије II позива непријатељ се појавио према с. Пантини. Како је непријатељ избио према Дунавској дивизији II позива код с. Брабоњића у јачини једног пука, а на друму ка с. Љушти у јачини једног батаљона, то је командант дивизије наредио команданту одреда да обрати нарочиту пажњу на долину реке Љуште и друм и да одржава што јачу везу са суседима. У исто време је наредио команданту 19 пука и команданту 10 комбинованог пука III позива у резерви да изрекогносцирају најугодније правце за брз излазак резерве на положај, било на лево крило ради појачања, било на десно крило ради прихвата истакнутих трупа ове и Тимочке дивизије II позива.

Одмах после подне командант је примио наређење команданта Одбране Београда по коме је Врховна команда наредила да се сва тешка и пољска артилерија која се не може искористити на земљишту садањих и будућих операција одмах упути „преко Пећи и Рожаја у Андријевицу путем којим су се Црногорци служили за превоз своје артилерије, јер од Призрена и Пећи не могу се даље вући никакви возови, пошто настају коњичке стазе. Ако се сва непотребна артилерија не евакуише одмах, морала би доцније сва пропасти. Осталу артилерију, која се још може према терену употребити, искористите до крајних граница, а потом оруђа закопати, пошто се изваде затварачи и нишанске справе, а ако ово

[1] Овога јутра је командант дивизије примио заповест команданта Дунавске дивизије II позива за поседање положаја и одмах је о томе обавестио команданта одреда. Према тој заповести до нашег левог крила, код с. Трновца, био је 9 пук II позива који је обезбеђивао друм Митровица—Пећ. Унапред, код с. Жабара, била је заштитница а јужно од ње, на самом друму, 7 пук II позива са водом артилерије и митраљеским одељењем. Овај пук имао је да штити повлачење артилерије и коморе друмом. Њему је наш одред имао да обезбеди десни бок.

закопавање не буде могућно, онда их потпуно онеспособити за дејство“.[1]

Према овоме је командант дивизије наредио, у 14.30 часова, команданту артилериског пука да у саставу дивизије остави само један дивизион од две батерије „а сву осталу артилерију са свима припадајућим јој деловима одмах упути означеним правцем за Андријевицу по маршрути коју командант буде одредио са обзиром на вучну моћ стоке и лакшег снабдевања фуражи“. Пре одласка команданти дивизиона да се обрате у Пећи начелнику интендантуре ради попуне храном, фуражи и осталим потребама. Исто тако наредио је и команданту инжињерије да овоме дивизиону стави на расположење људе и потребну количину експлозива ради онеспособљавања оруђа. И командант је оставио код с. Рудника 2 дивизион, који је стигао тек сутрадан.

Како је у 13.40 часова командант Шумадиског коњичког пука телефоном известио да по расформирању леве побочнице Одбране Београда није добио заповест куда да иде, то му је наређено да иде у с. Чубрељ. Исто тако је наређено да болничарска чета продужи за с. Рудник, а командир борног дела I степена колонске коморе (део муниciске колоне) из Клине да продужи друмом до с. Падалишта и да се убивакује на десној страни р. Кујавче.

Наступиле су тешкоће у снабдевању из с. Великог Ђурђевика. Намирница није било а пут и сувише тежак и несигуран. Стога је командант дивизије овога јутра наредио да се ручно слагалиште, месарска чета и део трупних комора крене из В. Ђурђевика преко Пећи за с. Томанце, на друму Митровица—Пећ, одакле би се имало даље вршити снабдевање.[2] А дотле снабдевање требало се вршити непосредно из Пећи.

25 новембра. У току ноћи владало је затишје. Пре подне непријатељ је наступао према десном крилу од стране Вучитрна и Митровице, „али не у колонама и маси већ расејано по целом пољу у гомилама, где 7, 10, 12 и 20 војника највише. Укупно свега може бити до једног пука. Скрива се по долинама и шумама, спремајући се свакако за концентрисање и напад“.[3] На суседном крилу, код Дунавске диви-

[1] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 27.

[2] Да би командант дивизије убрзао дотурање намирница до с. Томанца, наредио је у 10.30 часова начелнику интендантуре да одмах упути у Томанце храну са делом трупних комора и профијант колоне који се налазе у Пећи и да тамо образује слагалиште, а трупну комору и део профијантске колоне из В. Ђурђевика да задржи у колонској комори.

[3] Извештај команданта Одреда Шумадиске дивизије ОБр. 408 од 11.30 часова. У њему се даље вели: „Сви су војници у униформи аустриског војника. Нема више немачких калпака. Ово тврде и два Србина из села Врбнице, у коме су селу били 24 ов. мес. увече 20 војника непријатељских и вратили се у Митровицу. Они тврде да је маса противникова отишла преко Косова. Према груписању напад се може очекивати тек по подне“.

зије II позива, око 10 часова пребацила се једна непријатељска чета са леве на десну страну р. Љуште, а видела су се и два воза са шест коња.

Ове вечери, у 18.50 часова, командант одреда тражио је због исхране обавештење да ли ће сутра бити покрета или не. На ово му је одговорено, у 22.30 часа, да неће бити покрета због истакнутости трупа II и III армије и због тога што пут Митровица—Пећ још није раскрчен за саобраћај. Стога је наредио да се трупе „на садањим положајима што упорније држе и спречи сваки покрет даљег непријатељског надирања". И заиста је ово била велика невоља. Помоћник начелника дивизиског штаба забележио је 23 новембра: „Комора на целом путу, нарочито у долини Љуште, креће се врло споро, често застаје, изгледа да се не може извући".[1] Командант артилериског пука у своме извештају вели да је данас „шести дан како се веза са трупном комором не може да ухвати, нити се потребе трупи могу да дотурају". А како је било немогуће да се на овом земљишту нађе људска и сточна храна, то су се почеле осећати последице глади и код људи и код стоке. „Да не би наступили критични моменти", наставља командант овог пука, „да се умирање и цркавање од глади појави, молим да се дотурање људске и сточне хране омогући што боље".[2] Несумњиво је да стање ни код осталих пукова није било боље, али о том нема података. Забележено је да 19 пук није примио храну 22 и 23, а 24 и 25 новембра само по четврт хлеба.

Стога је командант дивизије обавестио о томе команданта Одбране Београда и напоменуо да због тога „пљачкање и отимање, нарочито хране, узима све веће размере". А за

[1] Овога је дана и капетан Боривоје Л. Јосимовић забележио: „Пут од Митровице за Пећ ужасно је тежак. Нов друм, термомакадам, још је у раду али нема мостова, те су на многим местима подигнути мостићи на ногарачима. Свуда има поред пута по десет колотрага којима се крећу по десет колона, које се све сучељавају на једноме месту и све закрчавају друм, а дуги низови од хиљаде кола стоје и коче саобраћај... Клисура реке Љуште била је јаче закрчена него Јанкова Клисура, када су опет хиљаде кола закрчавале пут. Једна интересантна ствар. Косовска Митровица евакуисана, поседа се заштитнички положај за одбрану непосредног прелаза преко Ибра и Ситнице а интендантски воз I армије седи у Митровици и тек јутрос отпочиње покрет. И та дуга колона је највише сметала уредном кретању. Стрм пут код Г. Клине био је страховито тежак, јер је поред стрменитости и јако раскаљан, где је блато ужасно дубоко и једва се креће и јахаћи коњ који ништа не вуче". А преко једне дубоке јаруге пред Рудничким ханом био је постављен мост на ногарачима од стране I одељења Великог мостовног трена „који је", вели командир 1. шумадиске пионирске чете, „неоцењеве услуге учинио трупама и комори".

[2] Шумадиски артилериски пук ОБр. 13 147 од 7 часова. А његов ађутант, капетан Јосимовић, записао је 24 новембра: „Војници се хране оним што сами уз пут добаве, или купе за новац или пљачкају. Једна проја плаћа се 10 динара. Срећа је што се поред пута може да нађе сена за коње, иначе би одавно попадали".

комору која је закрчила друм Митровица—Пећ рекао је: „Ако има изгледа да се ова комора може сигурно и даље упућивати у позадину и редовно снабдевати храном, онда би све трупе на садашњим положајима требало упорно да се боре за спас коморе, а ако пак ова комора не може отићи до крајњег циља, онда би се дужим задржавањем због немања хране и овај мали остатак трупа сасвим упропастио, комора би се спасла можда само за који дан, али би се за то време коморска стока сасвим упропастила, која би се сада још којекако могла спасти". Зато је командант молио „за наређење о улози трупа на садашњим положајима, јер још није доцкан да се трупе могу спасти".[1]

---

[1] Шумадиска дивизија I позива ОБр. 5194 од 9.30 часова.

В. — На десној обали Клине

26 новембра. Зором је почео падати снег и падао је целога дана. Командант Тимочке дивизије II позива известио је телефоном у 8.13 часова да се и II и III армија повлачи. О томе је командант Шумадиске дивизије одмах обавестио и команданта Дунавске дивизије II позива и сва три команданта дивизије сагласили су се да се одмах повуку са главнинама, а заштитнице да оставе на садањим положајима до 13 часова. Према томе је командант Шумадиске дивизије наредио команданту отсека да у заштитници остави до 13 часова по један батаљон из 11 пука I и 11 пука III позива, а све остало одмах да повуче ка с. Руднику, где ће доћи и дивизиска резерва. Коњички пук пак да се задржи у висини с. Падалишта, јужно од друма.

„Повлачење је одмах отпочело, али је било врло тешко. Густ снег завејава стазе; путеви, како су били блатњави, на овоме мразу постали су праве џомбе, преко којих падају уморни претоварени коњи. Поцркала стока десно и лево. Тешкоће у снабдевању, несигурност у пролазу, бегства све чешће. Куда год се прође, трупе које су раније прошле већ су све очистиле. Успут се сусрећу гомилице младића који се, гладни, премрзли, враћају, да се — предаду. Обавештавају се, храбре се, наређује им се, прети им се, да се врате — највећи се број не враћа, или пође назад, па у првој згодној прилици умакне. Причају о ужасним мукама гладовања, о пропадању појединих од њих... Доцније смо дознали да су читаве групе тих несрећних младића покошене аустриским митраљезима кад су у мрак наишле на њихове претстраже, а многи су побијени у пролазу кроз арнаутска села“.[1]

Чим је командант издао потребна наређења, кренуо се са начелником штаба Дунавске дивизије II позива ради рекогносцирања новог положаја и споразума о вези.[2] После подне, у 13 часова, командант је наредио: да 12 и 19 пук са 10 комбинованим пуком III позива и 2 дивизионом, као Шумадиски одред, под командом потпуковника Милована С. Ивановића, поседну положај на десној страни Рудничког Потока, и то отприлике: од с. Броћње преко Пешкенице (к. 756) и Фуше (к. 723) закључно са друмом код с. Рудника, са избаченим претстражама унапред; дивизиска резерва, 11 пук I

---

[1] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива.* — Ово се несумњиво односи на оне младиће рођене после 1896, који нису били под војном обавезом, али су евакуисани по наређењу. А може бити да је међу њима било и рекрута рођених 1896 године.

[2] Дивизиски штабови и Шумадиске дивизије I и Дунавске дивизије II позива били су дотле у с. Чубрељу.

и 11 пук III позива, да се задржи позади левог крила између засеока Читка и с. Леочине; завојиште и борни део муниционе колоне да оду у Пећ,[1] а коњички пук да дође код с. Падалишта. Штаб дивизије прешао је у с. Ракош.

Према овом наређењу требало је да 19 пук поседне положај: косу северно од с. Воћника—друм код с. Рудника, а 10 комбиновани пук III позива упућен је на десно крило 19 пука, да поседне положај западно од с. Броћње.[2] У одредској резерви задржан је 12 пук „на коси југоисточно од групе кућа села Рудника“ са 2 дивизионом, који је имао сутрадан да се постави на положај. Штаб одреда у Рудничком хану.

Прошлога дана је командант Одбране Београда известио, према наређењу Врховне команде, да ће се трупе постепено повлачити ка Пећи и да ће оне под заштитом трупа I армије одмаршовати преко Рожаја, Берана, Андријевице и Подгорице за Скадар. Према наређењу Врховне команде требало је уништити све оно од артилерије и коморе што се не би могло пребацити, а стоку, нарочито стоку за клање, повести и понети што више хране и фуражи, јер ће се „тек у Андријевици наићи на магацине хране и фуражи“. Зато је командант Одбране Београда наредио да се обе дивизије, у случају јачег непријатељског надирања, повлаче са положаја на положај, како би се добило у времену ради припреме марша кроз Црну Гору, и то: Шумадиска дивизија да се повлачи правцем преко села Турићевца и Крњине ка с. Ђураковцу, а Тимочка дивизија II позива преко манастира Девича и с. Дреновчића ка с. Злокућанима, одржавајући исту висину и везу са суседима. Даље је наредио да се одмах прорачуна шта би требало и могло понети како би се одмах приступило уништавању свега непотребног чим се зато добије наређење и да се набави што више хране и фуражи и организује њихово ношење.[3]

Штаб Одбране Београда данас је стигао у Пећ „ради регулисања даљег рада у споразуму са осталим командантима армија“.

Према овоме је командант дивизије наредио у 20 часова команданту колонске коморе, командантима пукова и команданту пионирског полубатаљона, командиру болничарске чете и командиру дивизиске трупне коморе: да се због рђава пута Пећ—Андријевица задржи најпотребнији број возова код трупа у комори и код пољских болница за пренос хране, муниције

---

[1] У 13 часова 11 пук I позива стигао је код Рудничког хана. До 15 часова стигао је и 4 батаљон из заштитнице и пук је до 16 часова прешао у с. Кострет, где се и убиваковао ван села. Сутрадан уподне пук је прешао у с. Леочину, где је било и сточне хране и дрва за огрев.

[2] 10 комбиновани пук III позива имао је да поседне к. 800, западно од с. Броћње, (тадања секција 1:150.000), која на земљишту не постоји.

[3] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 58—59.

и најнужнијих потреба, да се ти возови припреме ради преправке на двоколице, а све остало да се спреми за уништење када се буде наредило; да се сва стока поведе, набави и понесе храна и фураж и да се пртљаг официра сведе на минимум.

Овога дана су се Арнаути из с. Истока и околине, потстакнути од стране непријатеља, побунили и убили начелника среза и жандармериског поручника у Истоку, а после подне је прекинута и веза ~~са Пећи.[1] Приликом контролисања линије~~ јавио се са телефонске станице Исток неки Турчин „и српским језиком тражио Митровицу, и кад му је из овога штаба одговорено да је то Митровица, казао је да аустриски војници непрестано пристижу у Исток и пита хоће ли ове ноћи да отпочну напад и којим правцем: на Пећ, на Ђураковац или на Рудник". На ово му није ништа одговорено, пошто се „за овим Турчином јавио неки други глас који је говорио арнаутски".[2] И командант одреда известио је у 20 часова да се на телефону из Истока јавио некакав муслиман тражећи Митровицу и питао да ли да дође у Рудник. Вели да у Истоку има аустриских комита, Арнаута и Турака, као и нешто војске. Зато је веза са Истоком одмах пресечена и уведена у засебан апарат и тада се чуло да неко извештава станицу Исток да је вечерас у Рудник стигло „доста српске војске и позива на телефон аустриског официра". Потом је настао прекид.[3]

Овога јутра, у 7 часова, командант је наредио командантима пукова да упуте товарне коње за храну у Пећ, пошто тамо вечерас стиже трупна комора, а од сутра да се шаље у с. Томанце, где ће бити дивизиско ручно слагалиште; да одмах упуте своје благајнике у Пећ за пријем новца „ради куповине хране на лицу места и исплате оштете"; да категорички нареде „благајницима и комесарима, под претњом смртне казне, да одмах исплаћују готовим новцем мештанима све што буду од њих купили, те како се не би отимачином и пљачком изазвало и незадовољство и покрет код овдашњег ста-

[1] Командант Дунавске дивизије II позива у 13.30 часова известио је команданта свога коњичког дивизиона да су „наоружани Арнаути са швапским комитама јутрос у 8 часова ушли у с. Исток и пресекли пећску телеграфску линију", и наређује му да одмах упути једну јаку официрску патролу ка Истоку а другу ка с. Дрену и да што пре поднесе извештај. А командант Шумадиског одреда известио је сутрадан, ОБр. 1458, да се телефонска веза „непрестано кида и изгледа ми да се то нарочито ради од неких лица, услед чега је и командовање јако отежано".

[2] Извештај команданта Шумадиске дивизије ОБр. 5208 од 19.15 часова.

[3] Шумадиски одред ОБр. 1452 од 21 часа. — Тако исто и начелник интендатуре јавио је у 20.15 часова о побуни у Истоку, да је у Ђураковац стигло 30 црногорских жандарма из Истока и да је после пола часа „наишао један Арнаутин и завиривао у кола ручног слагалишта. После кратке препирке на арнаутском језику, Црногорци су убили овога Арнаутина и оставили у близини закопаног и веле да је Арнаутин дошао да види да ли српска војска има хлеба".

новништва“ и препоручио им да узму посреднике од мештана и да их новчано награде. Али несигурност од Арнаута бивала је све очигледнија и зато је командант дивизије наредио ове вечери да се ручно слагалиште и месарска чета из с. Томанца врате у Пећ и да се комора и даље шаље за намирнице у Пећ само са осигурањем.

19 пук. Он је остао у општој резерви све до овога јутра, када му је наређено да се крене за Руднички хан. Пук се кренуо у 8.30 часова и тамо стигао уподне. После подне је посео положај, и то: 1 батаљон са митраљеским одељењем Фушу (к. 723), а 2 батаљон к. 758 код с. Кострта. На средокраћи, према с. Витаку, задржани су 3 и 4 батаљон у резерви и 3 батаљон избацио је једну чету напред и попунио празнину између 1 и 2 батаљона.

27 новембра. Ноћ је прошла на миру, али је била веома хладна са ужасно хладним ветром. У току целог прошлог дана 10 комбиновани пук III позива није успео да заузме одређени положај нити да ухвати везу са Тимочком дивизијом II позива. На тај начин Шумадиска и Тимочка дивизија нису имале ни тактичке па ни телефонске везе. Стога је командант дивизије наредио командату одреда да употреби и 12 пук из своје резерве, те да десно продужи фронт одбране према Тимочкој дивизији II позива.

Поводом побуне у с. Истоку, командант је у 7.30 часова наредио команданту коњичког пука да упути најкраћим правцем у ово село један ескадрон са једним митраљезом који ће добити из коњичког дивизиона Дунавске дивизије II позива, и да „из Истока узме неколико талаца од виђенијих Арнаута, с тим да им се напомене да ће, ако ма шта буду предузели према становништву или српској војсци, таоци платити главом“. О томе је командант одмах обавестио и команданта Одбране Београда. Командант коњичког пука упутио је 2 ескадрон и он је на путу с. Бело Поље—с. Синај наишао „на известан број наоружаних Арнаута који беже у планину“, али у Исток није могао ући од наоружаних Арнаута, јер су му забранили улаз, затворили се по кућама и поседи мазгале (пушкарнице). Зато се ескадрон задржао између с. Истока и с. Синаја. Према обавештењу од мештана из околних села, било је наоружаних Арнаута око 300, а међу њима и известан број Аустријанаца (наших заробљеника), који су им добегли. Али се већи део ових склонио код воденица у планини, да би нападали српску војску. Око 14 часова чула се пушчана ватра североисточно од с. Истока и, по причању мештана, Арнаути су из заседе дочекали неку нашу чету, нанели јој губитке (код општинске куће било је девет лешева наших војника) и чета се у нереду повукла ка Пећи. „По исказу одборника из с. Драгољеваца једна коњичка патрола у Истоку је била изненађена и имала губитака“. Када је око 15

часова пало неколико наших шрапнела на Исток, командир ескадрона лично је видео како је око 30 наоружаних Арнаута посело косу североисточно од Истока.

Поводом ове побуне је и командант Одбране Београда у 8.15 (15.15) часова известио да ће Дринска дивизија II позива упутити извесне трупе ка с. Истоку ради угушивања побуне,[1] да је у томе циљу упутио 7 пук III позива и наредио је команданту Шумадиске дивизије да договорно са командантом Дунавске дивизије II позива упути „коњицу са нешто пешадије, те да се убрза угушивање побуне“. Како је ово наређење доцкан примљено, то је у 15.50 часова командант наредио да 2 ескадрон заноћи код с. Ђураковца и да се сутра придружи 7 пуку III позива, о чему је обавестио и команданта овога пука.

У ово време ситуација код наше војске била је скоро очајна. Врховна команда о томе вели: „Настао је тренутак када се стицајем прилика морамо повлачити кроз Црну Гору и Албанију. Код наше војске су морал и дисциплина попустили, а вера у спас Отаџбине изгубљена. Стање војске уопште неповољно. Бојати се, да сада при повлачењу кроз Албанију и Црну Гору на Јадранско Приморје не наступи још већа клонулост и расуло код трупа, као и растурање и предавање непријатељу у већим размерама. Да се не би до овога дошло потребно је да се војницима објасни циљ овога нашег повлачења, и да се они убеде о његовој потреби.

„Капитулација би била најгоре решење, јер се њоме губи држава, а наши савезници би нас са свим напустили и онда не би имао ко о нама да води рачуна, да нас снабдева новцем, оружјем и свима потребама, нити да заступа наше интересе. Ми би били са свим изгубљени. Једини је спас из ове тешке ситуације повлачење на Јадранско Приморје. Ту ће се наша војска реорганизовати, снабдети храном, оружјем и муницијом и свима осталим материјалним потребама, које нам шаљу наши савезници, те ћемо опет претстављати једну чињеницу, са којом ће наши савезници морати рачунати.

„Држава није изгубила своје биће, она и даље постоји, и ако на туђем земљишту, докле год је ту Владалац, влада и војска, па ма колика њена јачина била. Готовост савезника да нас до краја подрже и неисцрпна њихова снага на крају ће сломити заједничког непријатеља а наша Отаџбина бити слободна и увећана. Убедите све да је ово повлачење државна потреба, спас државе, и да је у овим тешким данима наш спас у истрајности, стрпљењу и крајњем пожртвовању свију нас, са вером у коначан успех наших савезника, и да стога треба истрајати до краја“.[2]

[1] Дринска дивизија II позива упутила је један батаљон 5 пука и један батаљон 6 пука II позива са водом митраљеза. — *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 81.

[2] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 75.

Ово наређење је командант Одбране Београда одмах доставио свима јединицама с наређењем да се „саопшти и објасни војницима циљ и потреба овог нашег повлачења и да разувере своје војнике у злонамерно пуштене гласове да ће официри на црногорској граници оставити војнике, већ, напротив, да ће као и увек до сада српски официри делити са својим војницима зло и добро са надом и вером у Бога, да ће нам ускоро синути бољи и сретнији дани...“

Убрзо за овим примљена је и директива Врховне команде од 25 новембра (ОБр. 24942) за наше даље повлачење.[1] Према њој, трупе Одбране Београда и III армије повлаче се правцем: Пећ—Рожај—Беране—Андријевица—Подгорица—Скадар—Јадранско Приморје, где ће се наша војска реорганизовати, наоружати, снабдети храном и свима осталим материјалним потребама. Магацини хране у Андријевици и Подгорици. Тим правцем требало је извући што већи број пољских батерија и коморских кола, јер су тим „правцем Црногорци повлачили пољску артилерију коју смо им ми давали“. Што се пак не би могло одвући од пољске и тешке артилерије да се тајно закопа на каквом склонитом месту (места забележити и запамтити) а затварачи и нишанске справе да се понесу. Сва запрега да се поведе и искористи за ношење фуражи. Где се коморска кола не могу вући да се покуша да се израде двоколице, а где се ово не може, кола да се униште а волови са јармовима да се поведу. „При пролазу кроз Црну Гору и Албанију по сваку цену спречити пљачку и неред те тиме отклонити непријатност савезничкој Црној Гори и спречити могућу побуну Арнаута“.

Према томе је командант дивизије наредио да се одмах отпочне са преправком возова у двоколице и формирањем коморе од товарне стоке, с тим да се на истима понесе што више хране и фуражи као и неопходна остала материјална спрема. Међутим, до овога дана командант дивизије није имао сигурних података о путу Пећ—Рожај. Тек ове вечери примио је извештај команданта артилериског пука да се артилерија није могла кренути за Рожај „пошто нема пута за артилерију“, јер га је командир 9 батерије, капетан II кл. Андреја Петровић, који је прошлога дана упућен у рекогносцирање пута до Рожаја, известио да је пут до с. Радовца добар а даље, поред ширине од 1.50—2 м., да има „оштре и стрме вијуге“ и да захтева врло много времена за оправку.[2]

На садањој просторији на којој се налазила дивизија није се могло дуже остати, пошто није било ни људске ни сточне

[1] *Велики рат Србије,* књига XIII, стр. 72—74.

[2] Оригиналан извештај командира 9 батерије командант артилериског пука доставио је непосредно команданту Одбране Београда, по његовом наређењу, ради доношења потребног решења.

хране. Становништво је и само било сиромашно. Стока је била веома изнурена и изгладнела и није било кова уопште. На самом положају „услед голог земљишта, оскудице у дрвима, јаког мраза и ветра људи и стока промрзавају, а услед сталног напрезања без одмора снага код људи и стоке потпуно је исцрпљена“. Стога је командант ове вечери предложио (ОБр. 5212) да се садања одбранбена линија, која је према јачини трупа сувише велика, несигурна и удаљена од Пећи, одакле се врши снабдевање, напусти и заузму положаји на десној обали Источке Реке.[1]

28 **новембра.** Хладноћа и даље траје. Један од савременика забележио је: „Дан ведар, сунце греје, али ипак јак мраз да је тешко одвојити се од ватре“.[2] Други каже: „Врло велика хладноћа са јаким ветром необично отежава сваки рад и отпорна моћ људи и стоке све је мања“.[3] А трећи опет: „На положају је грозна хладноћа. То је готово неиздржљиво“.[4]

Командант Шумадиског одреда упутио је 12 пук да продужи своје десно крило. Пук је заузео одређени положај (с. Воћник), али ни он није целога дана ухватио везу са Тимочком дивизијом II позива, која је у повлачењу била изостала.

Побуна у Истоку угушена је и командант 7 пука III позива у 8 часова известио је да нема више потребе за коњицу и вратио је ескадрон.[5]

---

[1] *Велики рат Србије,* књига XIII, стр. 100.

[2] Лични дневник резервног капетана I кл. Арсенија А. Недића.

[3] Шумадиски одред ОБр. 1460 од 7 часова.

[4] 10 комбиновани пук III позива, Службено од 18.40 часова. — Није било боље ни код Пећи. Ађутант артилериског пука, капетан Јосимовић забележио је: „Хладноћа, мраз и ветар изнуравају стоку и људе који станују под малим шаторима на снегу“.

[5] Тадањи командант 7 пука III позива, пуковник Јован П. Ивковић, овако износи свој рад: „Са пуком сам био у армиској резерви код Ђураковца. 27 новембра увече примио сам наређење да пошљем један батаљон у Исток ради угушивања побуне тамошњих Арнаута. Сутрадан сам упутио мајора Данила Ђерића са 2 батаљоном и митраљеским одељењем. Он се кренуо и кад је његова претходница, чета поручника Тутуновића, прешла преко моста на реци Чаушу, изненада је дочекана пушчаном ватром из кућа. Одмах је пао поручник Тутуновић, а поред њега избачено и 18 војника. Батаљон је задржан. Даље се није могло. јер се Арнаутима, заклоњеним каменим зидовима по кућама, није могло ништа без артилирије.

„Обавештен о томе командант Одбране Београда ми је наредио да се кренем са целим пуком и да пошто пото угушим побуну. У сумрак сам стигао до Истока. И пошто ни ја нисам имао артилерије, морао сам се послужити другим сретствима. 2 батаљон сам оставио на своме месту и наредио му да дејствује што јачом ватром. Први батаљон сам оставио позади њега као резерву, а 4 и 3 упутио сам десно и лево. Ова два крилна батаљона имала су да издвоје бомбаше, да проналазе куће из којих се пуца и да их руше бомбама. На уговорени знак (ватра код штаба пука) око 19 часова отпочео је рад и око 23 часа село је већ било заузето. Арнаути су побегли у планину и претстража је постављена изнад

Како су отпочеле масе војника да се враћају по групама из Пећи за Митровицу, то је командант дивизије наредио команданту одреда, у 11 часова, да забрани пролаз кроз претстражну линију сваком без разлике.[1] О томе је у 16 часова известио и команданта Одбране Београда, наглашујући да међу овима има много и наоружаних и да сви изјављују да су их пустиле старешине да иду куд знају и да то нарочито тврде они из артилерије, пошто су закопали оруђа и муницију. Стога је командант молио да се овоме стане на пут, јер не само што ће „непријатељу одати стање наше војске" него они у пролазу „утичу и на остале војнике, који им се придружују". Ако се ово не спречи, „за 2—3 дана неће у командама остати ни један војник сем официра".

Овога јутра је начелник интендантуре известио: да је код Пећи стигла пекарска чета, да ће поставити четири пећи да прераде око 40 џакова брашна и испеку хлеб, да је раздељено 60 000 порција двопека, да је прошлога дана додељено дивизији 30 000 кгр. кукуруза и да је благајницима издао новац и саопштио им да вариво, зачинке и сточну храну купују за готов новац и напоменуо је где ће куповати.

Командант инжињерије из Пећи известио је да је варош препуна избеглица и војника из разних комора, да није могао наћи стан за случај смештаја дивизиског штаба, да је начелник инжињерије I армије добио хитно наређење да похита са резервним инжињерским батаљоном ка Чакору ради спасавања породица и нејачи избеглица који су се јуче кренули тим путем и завејани снегом и сметовима, да је срео у вароши неке избеглице са двоколицама, који су се вратили са пута за Рожај и веле да нису могли даље стићи од с. Радовца и да је покушао да набави који самар за товарне коње, али да их нигде није могао наћи.[2] На ово му је командант дивизије наредио, у 7.30 часова, да се пионирски полубатаљон кад тамо стигне, задржи до даљег наређења, а са референтом артилерије и командантом колонске коморе да пронађе грађу у колонској комори за израду самара.

Ове вечери, у 19 часова, командант је учинио и другу претставку команданту Одбране Београда да је садања одбранбена линија сувише велика а услед малог бројног стања и сувише слаба. Стога је предложио да се одбранбена линија Одбране Београда, I, II и III армије повуче ближе Пећи

села. 2 децембра побуњеници су послали хоџу са неколико Арнаута да моле за дозволу да се врате, изјављујући да ће бити мирни. Сутрадан сам се са пуком повукао ка Савиним Водама. Сваки је војник из Истока добио по једну велику проју и по 3—4 кгр. брашна за пут".

[1] Овога дана је из 4 хаубичког дивизиона побегло 10 а из 2 пионирске чете око 30 људи, заједно са стражом код коморе.

[2] Вели да су неки од официра и избеглица плаћали један самар по 150 динара.

и утврди. На овај начин било би боље огарантовано потребно време, јер би положај био јаче поседнут и биле би издвојене јаче резерве. Сем тога, трупе би биле ближе својим позадњим установама за снабдевање и више у руци својих старешина, те би се бар смањило бекство војника „као и њихово лутање по селима, где иду ради куповања хлеба и осталих намирница, па чак и арнаутског одела, продајући поједине ствари, па чак и оружје и муницију“.[1]

29 новембра. Ноћ је прошла на миру. Распоред одреда је остао непромењен, али услед слабе снаге пукова и сувише великог фронта сама одбрана положаја била је и сувише слаба. С погледом на морал и опште стање у којем су се трупе налазиле, командант одреда обавестио је команданта дивизије да су трупе неспособне за ма какву борбу и да је заузети распоред одреда уствари само за осматрање. „Из извештаја команданата пукова и артилериског дивизиона види се“, вели командант одреда, „да је напрезање свију дошло до кулминације услед сувише велике хладноће и изнурености људи и ово стање више се не може издржати. Људи се без смене на овим голетима смрзавају, а удаљавање из команада бива у већем броју.[2] Војнике око официра задржава још једино нада да више борбе неће бити и да ће кроз неколико дана бити крај овим надчовечанским напорима. Али и та нада почиње да се губи, јер војници сазнају да из Пећи није пошла још ни једна јединица. Ако дође до борбе, опште је уверење да ће се ови остатци расплинути.

„Хране нема нигде да се набави. Благајници извештавају да не могу ништа купити. Начелник интендантуре извештава да се кукуруз кува као једина храна војницима, па и њега не можемо наћи, и да до Приморја нема магацина... Становништво је непријатељски расположено, неће ништа да прода, сече телефонске линије, па се чак и пушкара“.[3]

На овај извештај командант дивизије је одговорио да је са своје стране чинио све, уколико је био у могућности, да стање побољша и да је у томе погледу чинио две претставке, али да још није добио одговор.[4] Стога је препоручио команданту одреда „да због јаке хладноће што чешће врши смену предњих делова а главнине да држе позади положаја одакле би на случај појаве непријатеља могле брзо посести положаје“.[5]

---

[1] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 109—110.

[2] Командант 10 комбинованог пука III позива у своме извештају од 7.15 часова вели да му је прошле ноћи побегло 37 људи а јуче и прекјуче 20 и моли да се људство смени са положаја, јер је „штрапацом, зимом, глађу доведено до очајања услед чега и бежи“.

[3] Шумадиски одред ОБр. 1464 од 8 часова.

[4] Претставке су од 25 и 28 новембра.

[5] Шумадиска дивизија ОБр. 5232 од 12.10 часова.

Питање везе са Тимочком дивизијом II позива задавало је бриге. Наступио је и четврти дан а веза још није била успостављена. На питање команданта дивизије од 8.20 часова, да ли је ухваћена веза са овом дивизијом и где се налази њен штаб, командант одреда одговорио је да је јуче са 12 пуком продужио своје десно крило скоро за четири километра и да је упутио патроле на све стране, па ипак није могао да ухвати везу. Стога се командант дивизије обратио, у 10.10 часова, преко штаба Одбране Београда команданту Тимочке дивизије II позива у с. Јошаници и обавестио га о томе.

Међутим, са 13 пуком I позива, који је био на левом крилу Тимочке дивизије II позива, није се могла ухватити веза зато што се овај пук 26 новембра у 9.30 часова повукао са огранака Чичевице и стигао у 18 часова у с. Ликовац, где је и заноћио, па је сутра продужио и у 11.30 часова стигао на косу више с. Овчарева (Окчарево) и тек 28 у 9 часова стигао у село Д. Обилић.[1] Стога је његова официрска патрола стигла у штаб Шумадиске дивизије тек у подне и известила да се штаб пука налази у с. Турићевцу а пук напред, на положају.[2] О томе је командант дивизије одмах обавестио свога команданта одреда и наредио му је да ухвати везу са 13 пуком и да исправи фронт. Али је и командант 12 пука успео, око 11 часова, независно од овог наређења, да ухвати везу са 13 пуком.[3]

Од 11 до 13 часова летео је над нашим положајима један непријатељски аероплан, а у подне је командант дивизије наредио команданту одреда да упути сигурне официрске патроле ка непријатељу, те да се тачно утврди на којој се линији налази непријатељ. И ове вечери он је известио да је једна патрола 19 пука стигла до с. Чубрења, али да даље није могла од наоружаних Арнаута.

Овога јутра командант је примио извештај команданта колонске коморе да је предузео израду двоколица, али да се на њима може понети два а највише три сандука муниције и да ће остати велики број сандука. Стога му је наређено да продужи са израдом двоколица, а муницију коју

[1] На претстражу је упућен 3 батаљон и наређено му је да ухвати везу са Шумадиском дивизијом и 15 пуком II позива, а 1. батаљон је послат код коморе да спречи бекства комораџија и да је обезбеди од арнаутског напада.

[2] Штаб пука је, према операциском дневнику 13 пука I позива, био у с. Обилићу, али није означено да ли у Горњем или Доњем.

[3] Шумадиски одред ОБр. 1465 од 13 (14.30) часова. По овоме извештају, 13 пук I позива налазио се североисточно од с. Обилића и за одржавање везе између 12 и 13 пука упућен је један полуескадрон Тимочке дивизије II позива.

не може понети да закопа на скривеном месту. А начелнику интендантуре је наредио, у 9.30 часова, да све трупе снабде новцем за набавку хране и фуражи, да се одмах изда неиздата плата и новчана храна и да командири комора без икаквог изговора одмах дотуре својој јединици храну и фураж а тако исто и обућу ако је има. За архиву наредио му је да се сва новчана документа и важнија акта морају понети, остало уништити, а пекарнице са прибором, када се буде обуставио рад и наредио покрет, да се униште било закопавањем или спаљивањем. Према овоме је начелник интендантуре поступио и у 17 часова известио је да обуће нема и не може се добити, да ће сутра поделити трупама 20 000 кгр. кукуруза и покушати да самеље 5000 кгр. пшенице, да је синоћ стигао командир 2 одељења профијантске колоне, који је 20 новембра упућен у Митровицу, и донео 10 000 кгр. кукуруза, што ће се такође поделити трупама, да са куповином хране иде врло тешко, јер мештани не продају или траже басносновне цене, да је из пекарске чете побегло 150 војника, да бекства узимају све више маха и да „комордије одричу послушност у сваком погледу".

Ове вечери командант инжињерије у Пећи примио је непосредно од команданта Одбране Београда наређење „да од способних официра пионирског полубатаљона" упути две патроле: једну у правцу Рожаја ка Беранима, а другу у правцу Ругова преко Велике ка Андријевици. „Циљ патрола извиђање путева за превоз трупа и у случају потребе оправке пута да се констатује време, место и количина снаге. Ако је потребно за рад употребити и пионирски полубатаљон Тимочке дивизије II позива, то нарочито констатовати".[1]

30 новембра. Ноћ је прошла на миру. Пешачка официрска патрола упућена друмом ка Митровици известила је да је на коси изнад с. Чубрељa наишла на непријатељско стражареће одељење, које се повукло у село, где се налазе слабија непријатељска одељења.

Овога јутра је у 5 часова примљено наређење команданта Одбране Београда од прошлога дана, према коме добивени нови податци о непријатељу „у знатној мери олакшавају досадању мучну ситуацију и који, ако се обистине, могу имати пресудан утицај на доношење одлуке о начину и времену повлачења кроз Црну Гору у духу директиве Врховне команде". А то су: текст радиограма немачког, по коме Немачка сматра да је постигла свој циљ противу Србије, да је успешно помогла своје савезнике Турску и Бугарску и да зато прекида даље операције сматрајући их као завршене; радио-

---

[1] Одбрана Београда ОИБр. 174 од 18.30 часова. — У правцу Рожаја упућен је водник 1. чете, резервни инжињерски потпоручник Јеврем Живовић са 6 војника.

грам из Лиона, да је знатна снага немачке војске упућена преко Скопља на Средњи Дунав; извештај команданта Дунавске дивизије II позива од 28 новембра, да избеглице које долазе са непријатељске стране говоре како су чули од непријатељских војника — Босанаца да ће још неколико дана остати у Србији, па ће се вратити, јер Руси јако надиру и, напослетку, да су три Арнаутина, родом из Пећи, који су се вратили из Митровице, изјавили да на правцу ка Митровици, сем извесних патрола око села Котора и Црепуље, нема непријатеља у већем броју.[1]

Како су команданти армија у Пећи на основу ових података решили, на својој седници од прошлога дана, да се одложи извршење директиве Врховне команде о повлачењу кроз Црну Гору, да се обустави сваки рад по њој и наредили да се трупе припреме за офанзиву, то је командант Одбране Београда наредио да се у свему поступи по овој одлуци, с тим да командант Шумадиске дивизије одмах упути једну јаку официрску патролу друмом за Митровицу, а командант Тимочке дивизије II позива другу преко манастира Девича ка с. Свињару и да се њихови извештаји што пре доставе, пошто ће они имати великог утицаја на доношење одлуке о даљем раду. Даље је наредио да 7 пук III позива остане код с. Истока, да осигура леви бок и позадину трупа Одбране Београда и Дунавске дивизије II позива од непријатељских покушаја из долине р. Ибра преко Мојстира а командант Шумадиске дивизије да му упути два брзометна топа.

О том је командант дивизије у 7.30 часова обавестио команданта одреда, с тим да ће трупе остати на својим местима, али да се са суседима одржава што тешња веза; командиру 4 шумадиске пољске батерије наредио је да један вод упути команданту 7 пука III позива код с. Истока,[2] а команданту коњичког пука да упути једну јаку официрску патролу друмом за Митровицу, обавештавајући га да ће и Тимочка дивизија II позива упутити патролу преко манастира Девича ка с. Свињару, а Дунавска дивизија II позива испред свога фронта и друмом ка Митровици. У 9.15 часова командант је обавестио и команданта артилериског пука и наредио му је да све батерије и возове извуче из вароши и убивакује ван ње.

Веза са Тимочком дивизијом II позива одржавана је све до подне. Али у 12.45 часова командант одреда је телефоном известио да се, услед некаквог покрета, повукла коњичка патрола Тимочке дивизије II позива која се налазила код

[1] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 119—120.

[2] О томе је у 8 часова обавестио и команданта 7 пука III позива с тим да упути воду потребну заштиту.

пука и одржавала с њим везу.[1] А после пола часа примљен је о томе од истог команданта и писмен извештај (ОБр. 1477 од 13.10 часова), и зато је командант дивизије у 13.30 часова наредио команданту коњичког пука да хитно упути 12 пуку једног официра са неколико војника ради одржавања везе између ове и Тимочке дивизије II позива. Убрзо затим, у 13.55, примљен је и писмен извештај команданта 12 пука да му је дошао резервни потпоручник Драгојло С. Новаковић, који је био упућен од стране команданта 4 батаљона 12 пука ради одржавања везе са 13 пуком I позива и известио је да се 13 пук „повлачи у нереду" и да војници тога пука који се повлаче изјављују „да непријатељ према њиховом пуку надире у масама, нарочито у правцу према с. Брођњи", а исто тако му је дошао и резервни капетан Драгиша М. Стојадиновић, командир митраљеског одељења из 13 пука, и ово потврдио. Према овоме је командант дивизије одмах наредио команданту 11 пука III позива из опште резерве да се хитно крене у правцу 12 пука и заштити десни бок, о чему је известио команданта одреда, а команданту Одбране Београда послао је о свему детаљан извештај. И овај је пук стигао у 18.30 часова код с. Крњине.

Командант 12 пука, изгубивши понова везу са Тимочком дивизијом II позива, упутио је једну официрску патролу ка 13 пуку I позива, а другу ка с. Лауши. Прва патрола стигла је у с. Доњи Обилић и по повратку известила је да даље није могла, јер је дочекана ватром из кућа овог села, како од Арнаута тако и од аустриских делова. Вођ официрске патроле упућене ка с. Лауши, поручник Владимир Пешић, известио је по повратку, у 18.30 часова: да до Лауше и у самом селу нема непријатеља него у с. Клини и у Чуберници (Чубрељ ?), да је видео једну велику колону која се кретала друмом Пећ—Митровица и за коју су му мештани рекли да су то наши бегунци, да је видео два Арнаутина у аустриским шињелима, за које су му они изјавили да су добили од Аустријанаца и додали да им је непријатељ рекао (не знају да ли су то Немци или Аустријанци) да пропуштају све наше бегунце, а убијају оне који би покушали да се врате, и да „уопште Арнаути одржавају тесну везу са непријатељем".

Како је командант 4 батаљона 12 пука известио, у 16.30 часова, да се 13 пук вратио на своје место, то је командант 12 пука упутио једну патролу да ово потврди. Али пре но што се вратила ова патрола, стигао је из 13 пука I позива поручник Миленко Илић, командир трупне коморе, да ухвати везу

[1] У операциском дневнику 13 пука I позива за овај дан забележено је: „Водник ескадрона Тимочког коњичког дивизиона II позива, поручник Драг. Цветковић, побегао је са својим водом и више се није јавио у пуку". Како се није јавио ни сутрадан, то је командант овога пука известио свога команданта дивизије са ОБр. Службено и ОБр. 1283.

са овим пуком. Он је изјавио да се 13 пук налази на своме месту и да је ватра која се чула била „од стране бегунаца (који су пуцали) на пукове Тимочке дивизије који су хтели да их похватају“.[1]

Упућена даљна официрска коњичка патрола (вод) из I ескадрона ка Митровици, под командом потпоручника Велимира Кастратовића, наишла је на једну коњичку патролу Дунавске дивизије II позива и обе су продужиле преко Чубреља ка Г. Клини. Како су обе патроле дочекане ватром од нао-

[1] Према делу *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 129, изгледа као да се овде није ништа дешавало. У операциском дневнику Тимочке дивизије II позива забележено је да је до 10 часова владао мир. „У то време група од 300—400 војника одбеглица наилазе на положај 15. пука II позива код Окчарева (Овчарева), прекинувши телефонску везу. Командант пука је употребио читав батаљон да их врати, али је задржао само мали број (22), остали, пошто су митраљези испалили неколико метака, разбегли се по шуми“. Обавештена је о томе Дринска дивизија I позива (ОБр. 3270), пошто су то њени војници. Нешто доцније је известио и командант 15 пука III позива да су патроле суседног 4 батаљона 8 пука I позива јуриле бегунце и пушкарало се и да из 1. чете 2 батаљона 17 пука има у шуми лево од овога пука маса бегунаца. Са фронта 15 пука II позива бегунци су продужили ка 13 пуку I позива. „Како су били пресекли телефонску везу, то командант 13. пука није био благовремено обавештен, те је био изненађен ватром у својој позадини и појавом бегунаца. Уз то су и Арнаути из крајњих кућа с. Обилића отворили ватру на резерву пуковску, која је после паљбе код 15. пука II позива била пошла к положају. Том приликом је погинуо један наредник, један поднаредник и два редова а тешко рањена три војника“. А командант 13 пука I позива у своме операциском дневнику за овај дан овако објашњава овај догађај: „У 12 30 чула се врло јака пушчана ватра са левог крила 15. пука III позива, чија су зрна прелетала и падала у пук и с. Обилић — гађани су војници разних команада који су пошли ка непријатељу. Арнаути из с. Обилића, мислећи да је непријатељ потиснуо наше делове, отпочели су противу војника који су били у селу пушчано дејство из својих кућа, услед чега је погинуло 5 војника. Упућена је одмах 4. чета 4. батаљона да умири становништво и позове их на предају“. Заповест је извршена и пет су њих стрељани који су гађали из пушака. Овај пук имао је тада ове губитке: погинуло 5 војника и убијено 3 коња, а рањоно 3 војника и 4 коња.

Сада командант 13 пука I позива вели: „Главнина (резерва) мога пука налазила се у с. Доњем Обилићу, а испред села на положају један батаљон на претстражи. Одједном код претстраже, сасвим изненада, развила се јака пушчана ватра и ускоро се појавише групице војника како отступају поред села. Видећи ово мештани су поверовали да су Аустријанци напали и потисли нашу претстражу и отворили су ватру из својих кућа, са кровова и оградних зидова како на резерву тако и на комору. За тренутак настала је пометња. Није се знало шта се напред догађа. На једној чистини усред села, поред мене налазио се само ађутант, потпоручник Боривоје М. Наумовић, тек што је стигао из 14 пука II позива и примио дужност. Једва ако је имао 18 година, стајао је горд и усправљен, хладан као да је од стене исклесан и само је очекивао наређења. Не обзирући се на фијук зрна одјурио је команданту батаљона са наређењем да поседне предњу ивицу села, а другом је помагао да прикупи батаљон и да поседне положај позади села. И убрзо је успостављен ред. Овај млади официр није дуго остао као ађутант пука. По својој молби вратио се својим „чичама“ у 14 пук и на Солунском фронту је приликом насилног ноћног извиђања јуначки погинуо на Кожуху“.

ружаних Арнаута, повукле су се ка Рудничком хану. У то време, у 15.30, појавила су се два вода непријатељске пешадије из с. Витака, али су дочекани нашом артилериском и пешадиском ватром и повукли су се. Како је са непријатељским војницима било и Арнаута из с. Витака, како су они ометали свако извиђање, па су и нападали наше војнике, то је одобрено и сутрадан је разрушено ово село.

Ове вечери је командант инжињерије примио непосредно од команданта Одбране Београда наређење да сутра у 8 часова упути пионирски полубатаљон са алатом и тимочким мостовним треном, само са стојним потпорама и припадајућим горњим стројем, правцем Пећ—Рожај—Беране. Овај полубатаљон „оправљаће пут по упутима референта инжињерије“ Одбране Београда, „а мостовни трен ће подићи мост на Лиму код Берана“. Остали материјал и возове мостовног трена, сем пет распона стојних потпора, уништити а стоку повести ради исхране. „У случају да се кола са материјалом не могу уз Жљеб извући, материјал помоћу двоколица извући“.[1]

1 децембра. Рано је овога јутра покушала наша даљна коњичка официрска патрола да преко с. Чубреља продужи извиђање, али није успела. Арнаути су поседи косе испред села Витака и отворили ватру.

Услед погрешнога извештаја о нападу на Тимочку дивизију II позива и појаве непријатеља на правцу преко Ђаковице, донета је јуче после подне на седници команданата армија одлука да се приступи повлачењу трупа кроз Црну Гору за Скадар. Према томе је командант Одбране Београда наредио да све трупе остану на својим местима, како би се омогућило II и III армији да се примакну ближе Пећи. Али ако непријатељским нападом Тимочка дивизија II позива буде доведена у тежак положај, онда ће је Шумадиска дивизија потпомоћи да се одржи.

Односно самог повлачења командант је наредио: да се од артилерије и коморе упути преко Рожаја из сваке дивизије по једна пољска батерија са једном каром и сви „способни волови и коњи за исхрану, односно за ношење терета“. Коњи да се припреме за товарне и употребе за ношење хране, муниције и осталих потреба. Сав остали материјал: топове, каре и муницију уништити а затвараче и нишанске справе понети. Кола да се спале, устројавање двоколица да се обустави, а читави покривачи да се употребе за покривање стоке. Батерије које ће бити употребљене на положајима испред Пећи уништити приликом повлачења а изнурену стоку

[1] Одбрана Београда ОИбр. 176 од 20 часова. — Исте вечери командант Одбране Београда наредио је и командиру I одељења Великог мостовног трена да трен одмах упути преко Пећи и Рожаја за Беране. „Од материјала повезите само стојне потпоре, моснице за њих и патосе, и то на лаким колима. Сав остали материјал уништити. Ако се и тај материјал колима не може извући у планину Жљеб, понети на двоколицама бар 5 стојних распона. Стоку уништених возова потерати за исхрану“.

оставити или побити. Трупе одмах снабдети храном која ће им бити потребна за време марша до Скадра, пошто се храна тешко може наћи кроз Црну Гору, и исту понети собом, делом на рукама код војника а делом на стоци. Делови прикупљени код Пећи одмах ће отпочети повлачење и то најпре из Тимочке дивизије II позива а потом из Шумадиске дивизије.[1]

О горњем наређењу командант дивизије је одмах обавестио све команданте и старешине и наредио им је да се постарају да набаве што више хране и фуражи и да на садањим положајима остају све трупе и обе батерије, болничарска чета, телеграфско одељење са војном поштом и њиховим коморама, а колонска комора са болницама да се крене за колонском комором Тимочке дивизије II позива.[2]

Поред овога је командант наредио: начелнику интендантуре, да се „обустави преправка кола у двоколице пошто за Рожај не могу ићи ни двоколице и да се сви возови униште"; да споразумно са командантом колонске коморе изда потребно наређење шта ће остати од пекарске и месарске чете и профијантске колоне докле се буде дивизија овде задржала, с тим да чим се обустави рад на изради хлеба да се пећи униште а стока крене за колонском комором; благајницима и командирима трупних комора да нареди све што је потребно за снабдевање трупа, како за време бављења овде тако и за време проласка кроз Црну Гору, као и шта морају понети од архиве и новчаних докумената; команданту колонске коморе да се, поред хране и муниције, безусловно понесу „сви рачуни, новчане књиге и важна документа", ков и од арњева да искористе целе застираче за покривање стоке; — командантима пукова и команданту 2 дивизиона, да трупне и бојне коморе претворе у товарну и задрже код Пећи ради дотурања хране и фуражи до трупа; команданту дивизиске инжињерије да, у споразуму са начелником интендантуре, нареди да његове јединице понесу новчана докумѐнта и важнија акта и, напослетку, командиру болничарске чете да понесе лекове и санитетски материјал.

Али пре но што је командант примио ово наређење команданта Одбране Београда, обавештен је од стране команданта артилериског пука: да су прикупљене све батерије код Пећи, да су дебанжови топови и хаубице закопане и да је прошлога дана стигла 1. шумадиска пољска батерија са 10 кара без топова, која је још из Пирота деташована са 10 пуком I позива на Тумбу.[3] Убрзо затим, у 4.40 примљен је и

---

[1] *Велики рат Србије,* књига XIII, стр. 130.

[2] Овога дана је стигла и 3 пољска болница и ушла у састав колонске коморе. Види I књигу, стр. 159, примедба.

[3] Овај извештај команданта артилериског пука, ОБр. 13 172 од прошлога дана, завршава се овим речима: „Стање здравља код људи и стоке услед рђавог смештаја, претешких маршева, тешких елементарних непогода, као и услед немогућности набавке довољне хране — људске и сточне, јако је попустило и за операције постало је недовољно способно".

други извештај истог команданта, да је добио наређење непосредно од команданта Одбране Београда да се пре подне крене са штабом и батеријама и да је он наредио да 8 батерија буде са воловима. Доцније је известио да је свима батеријама издата људска храна до 3 децембра, сем меса, да је све што је набављено равномерно подељено батеријама и да је примљен новац да се успут набавља људска и сточна храна.

Шумадиски артилериски пук. Прошлога дана пук је уништио све топове, каре, муницију и кола, сем 4 топа и једне каре 8 батерије.[1] Како није могао понети затвараче, месне и нишанске справе, то је и њих уништио.[2] Десет запрега са целокупним прибором дато је Шумадиској дивизији II позива. Док се ово уништавало 8 батерија припремала се за покрет.[3] Командир је успео да прикупи свега 10 пари волова, јер је владао шап, и известан број предњих трапова од кола. Али му то није било довољно да би могао делити возове и запрегнути засебно предњаке а засебно лафете. Набавио је и зимски ков и потребне ланце за везивање.

Данас, у 7 часова, пук се кренуо из Пећи за Жљеб.[4] О томе путу ађутант пука, капетан Јосимовић, записао је: „Пут за кретање је необично тежак и страшан. То управо и није пут, то је стаза коју су наши пионири и минери местимично проширивали. Ширина просечно 1.50—2 метра.

„На целоме путу има само камењара, јела и смрче. Никаквог другог дрвета. Стрма стаза пење се и спушта клисуром засвођеном камењем. Велика је срећа што данас није било мраза, јер би ова стаза била залеђена, била би поледица да се не би могло ићи. Места где је стаза узана свега 1.20—1.50, испод којих је амбис од 100—200 м. дубине, била би непролазна. Овако, јужни ветар учинио је, да се могло са мало више мука овај пут да пређе. Терен је страшан, прави планински, без путева, завејан снегом. Савијутци су стрми и кратки и кола са четири точка не би могла да се крећу. Зато су сва кола претворена у двоколице и то се опет креће са огромним тешкоћама.

---

[1] Артилериски пук уништио је: 28 топова (4 топа са 2 каре 1. батерије заробљене су код Лесковца), 69 кара, 1 резервни лафет, 3 пољске ковачнице, 8 пољских кујни, 40 државних и 100 пописаних кола, 10 сака, 123 камута, 122 седла итд. Исто тако уништени су топови 5 дунавске пољске батерије и пиротске градске батерије. При уништавању цеви су разбијене, дрвени делови спаљени, шрапнели темпирани на картеч, а барут из чаура извађен и све бачено у воду. Остала су оруђа закопана у долини Пећске Бистрице, и то: топови 5 позициске батерије код с. Клинчине а 3 у с. Љешану; хаубице крупове хаубичке батерије у с. Љешану а брзометне у шуми код с. Ромуне и једна кара у североисточном делу с. Дреновца.

[2] Командир 5 дунавске пољске батерије пренео је у Скадар сва четири топовска затварача са свима деловима, 4 даљинске плоче, 6 темпирника, нишанске и месне справе.

[3] Јачина 8 батерије: 4 официра, 15 подофицира, 126 каплара и редова, 4 топа 1 кара, 1 пољска кујна, 5 двоколица, 83 коња и 31 во.

[4] Пук се кренуо са 1 и 3 дивизионом а 2 је остао, и то: 4 батерија у с. Ракошу а 5 на положају код Рудничког хана. Комбиновани и хаубички дивизион су се сваки за себе кретали по нахођењу својих команданата.

„На свој дужини до Карауле (Куле) ова је стаза била закрчена возовима Дринске дивизије II позива, која је на овај пут пошла још 27 пр. м-ца. На првом нагибу, који почиње од с. Радовца па уз Жљеб планину, виде се жалосни остатци тимочких и дринских батерија II позива: топовске цеви побацане без реда на све стране; лафети празни, без точкова, такођер на све стране у нереду разбацани; каре и предњаци, сурвани у јаруге и дубодолине, леже неке са рудама а неке са точковима у вис. Једна страшна, ужасна слика коју је пружала наша остављена артилерија...

„На неким местима смо стизали возове из батерије капетана I кл. Драгомира Плећевића из Тимочког артилериског пука II позива. Батерија његова овако се извлачи: Цео дивизион има да извуче једну батерију, остале су две демолиране. Једна батерија са својим запрегама вуче само топовске цеви, утврђене на воловским двоколицама. Друга батерија са својим запрегама вуче само лафете без цеви, а 3 батерија са својим запрегама вуче само предњаке. И тако цео дивизион вуче једну батерију.

„Коначари из пука данас су упућени у Рожај, где су нашли и сена и зоби, јер је то био маршевски циљ. Али пук није могао да стигне у Рожај, већ је заноћио на Караули, у снегу, на највишој коти, без сена, без зоби, без игде ичега".

8 батерија са својим возовима могла је ићи у саставу пука само до с. Радовца, јер се одавде пут пење. „То управо није био више никакав пут", вели командир ове батерије, „већ шира страшно стеновита стаза са веома јаким нагибима и кривинама, а при том закрчен напуштеним двоколицама и угинулом стоком". Стога је батерија могла овога дана да пређе узбрдо свега два километра и да заноћи. Даље кретање целих возова са коњском запрегом било је немогуће. Ове вечери је командир добио из пуковске коморе пет пари добрих волова. А како је било и напуштених предњих трапова, то је питање поделе возова и извлачење помоћу воловских запрега било решено.

19 пук. На заузетом положају, на десној страни Рудничког Потока, владало је затишје. Са непријатељем није било додира. По наређењу је 29 новембра по подне упућена официрска патрола у с. Турићевац и она је известила да се тамо налази вод коњице из Тимочке дивизије II позива са официром за везу са нашом дивизијом, а у с. Доњем Обилићу штаб 13 пука I позива.

Код Арнаута се уочавало неко комешање. Командант 1. батаљона известио је још 27 новембра да се један Арнаутин са пушком провукао кроз претстражу и да га је стражар видео тек кад се почео спуштати ка с. Витаку. На позив стражара не само да није хтео стати него је и пуцао на њега и побегао у село. Сутрадан, 28 новембра, Арнаути из овога села убили су једног нашег војника.[1] После подне, 30 новембра, два непријатељска вода са Арнаутима напали су из овог села на 3 чету 3 батаљона (која је била придата 1. батаљону) и ранили три војника.[2] Све је ово дало повода команданту пука

[1] Убијен је редов 4 чете 1. батаљона Глигорије Понорац.

[2] Ађутант 1. батаљона забележио је у своме личном дневнику да је у 15.30 часова наша дебанжова батерија отворила ватру на с. Витак и да је од водника 3 чете 3 батаљона, резервног потпоручника Живојина Р. Глишовића, „добијен извештај да је један непријатељски вод сишао у с. Ви-

да овога дана увече обавести команданта Шумадиског одреда да Арнаути из с. Витака, „под маском да се бране од пљачкаша — војника“, врше много важнији задатак а то је да спречавају нашим патролама и извиђачким оделењима за рачун непријатеља, и да врше извиђање. Они су тога дана омели и обе патроле упућене ка с. Клини. Стога је командант пука молио команданта одреда за одобрење да растера ове Арнауте. У 22 часа стигло је ово одобрење: „Командант Шумадиске дивизије I позива одобрава да се са артилериском ватром може рушити с. Витак у циљу растеривања арнауских побуњеника“. И сутрадан, 1 децембра, у 7.30 часова отпочело је бомбардовање овог села које је трајало један час и оно је упаљено.

так и одатле дејствовао митраљезима на наш положај, а други се вод задржао више села на коси, али се повукао услед наше пешачке и митраљеске ватре. Вод који је ушао у село тамо је и остао до мрака. У оба вода виђело се и Арнаута који су их предводили“. А у личном дневнику поручника Радоја М. Панића забележено је, да су 27 новембра „Арнаути отели кујну једној батерији. Они пуцају на наше војнике“ а 1 децембра, да је кажњено не само с. Витак него „и друго село поред пута (Чубрељ?), у коме су нађене кујне отете дебанжовој батерији“.

Г. На десној обали Источке Реке

2 децембра. Прошле ноћи, у 23.30 часа, примљено је наређење команданта Одбране Београда да ће се све армије примаћи ближе Пећи и зато је наредио да трупе Одбране Београда поседну десну страну Источке Реке, и то: Шумадиска дивизија, у чији састав улази и 10 пук I позива,[1] отсек од с. Врела до безименог потока код с. Љубова, а Тимочка дивизија II позива десно, закључно са друмом Пећ—Митровица, у чији састав улази 7 пук III позива. Повлачење да отпочне сутра ујутру, с тим да команданти дивизија оставе на садањим положајима заштитнице, које ће се повући кад и заштитнице суседних дивизија. 7 пук III позива код с. Истока такође да остави заштитницу и она ће се повући кад и суседне заштитнице.[2]

Према овоме је командант дивизије преко телефона, а потом и писмено, наредио команданту одреда да у заштитници остави 19 пук са водом позициске батерије, а из 12 пука и 10 комбинованог пука III позива по један батаљон. Са главнином одреда да се крене у 6 часова друмом ка Пећи, пошто претходно извести команданта 13 пука I позива о времену повлачења и главнине и заштитнице, и да преко с. Ђураковца дође у општу резерву код с. Велике Јабланице.[3] Заштитнице да се повуку у 9 часова, и то: 19 пук са водом артилерије друмом, а остали батаљони преко с. Крњине ка Ђураковцу и даље у свој састав. Коњички пук да се крене у 7 часова и дође код с. Радовца. А пукови из резерве да се крену у 6 часова преко с. Љубова и поседну положај, и то: десни подотсек 11 пук III позива, средњи 11 пук I и леви подотсек 10 пук I позива.[4] На положају да се поставе и обе батерије 2 дивизиона, а све три позициске батерије из састава Дунавске дивизије II позива да се задрже на друму спрам с. Црног Луга и ставе на расположење команданту Тимочке дивизије II позива. Команду над овим одредом да прими пуковник Добросав М. Павловић (штаб у с. Студеници).

Даље је наредио да болничарска чета образује завојиште код с. Радовца, трупна комора и војна пошта да се убивакују јужно од с. Радовца поред пута, а дивизиски штаб са телеграфским одељењем у с. Радовцу. „Сва остала комора,

---

[1] Овај се пук сада вратио из састава II армије (I књига, стр. 159, примедба.

[2] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 140.

[3] 12 пук кренуо се у 7 часова из с. Воћника и стигао у 21 час у с. Малу Јабланицу, где је и преноћио.

[4] 11 пук I позива примио је наређење за повлачење у 6 часова и у 14.30 стигао код с. Студенице и посео одређени положај.

болнице и остале позадње установе да се крену одмах правцем Рожај—Беране—Андријевица—Скадар са Тимочком дивизијом II позива“.[1] Сем тога, командант је наредио, према наређењу команданта Одбране Београда, „да се одмах приступи набавци што веће количине млевене и зрнасте хране, те да се у истој не оскудева за време марша кроз Црну Гору“. О повлачењу дивизије известио је команданта 7 пука III позива, с тим да придати му вод брзометне артилерије упути са заштитом у с. Велику Јабланицу.

У 12.40 часова стигло је наређење команданта Одбране Београда (ОБр. 5333) да ће се у току сутрашњег дана трупе II и III армије привући ближе Пећи, а трупе Одбране Београда да ће одмах отпочети повлачење преко Рожаја, и то: Тимочка дивизија II позива да се крене 3 децембра а на свом задњем положају да остави заштитницу, која ће остати све док не стигну трупе Дринске дивизије I позива својим левим крилом до с. Пригоде, а 4 децембра да се крене за њом Шумадиска дивизија, пошто остави на гребену изнад с. Врела заштитницу, која ће се повући за дивизијом кад јој буде наредио командант Дринске дивизије I позива. Командантима дивизија остављено је да одређују маршруте својим трупама према физичком стању и количини хране, старајући се да што пре промаршују кроз Црну Гору. А за време марша од Жљеба до Рожаја, да сваки командант дивизије осигура себи бок на правцу према с. Балотићу, пошто тај правац према извештају команданта I армије није довољно сигуран. Штаб команде Одбране Београда полази са Тимочком дивизијом II позива.[2]

Шумадиски артилериски пук. Он се кренуо у 7 часова за Рожај. „Пут од Карауле (Куле) до с. Дачића води кроз врло високу и густу шуму од јела и смрча и спушта се врло стрмо. Од Дачића до Рожаја исто тако стрмо али је голо земљиште, а како је била поледица и снег, то се спуштало са доста мука и напора. Коњи су падали на поледици а товари су се морали претоваривати. То је данас био најтежи део пута“.[3]

Челна батерија (3) стигла је у Рожај у 10 а зачелна у 11.15 часова. Како је овде био дат одмор од једног и по часа а цео се пук кренуо у 11.30 часова, то нити су се сви људи одморили, нити је стока појела све што јој је било положено. „Данас се кретало форсирано“, наставља ађутант овога пука, „јурило се као да непријатељ гони. Марш је био веома тежак, време хладно, пут до крајности тежак и рђав“. Стога је на преноћиште у с. Горажду стигао само штаб пука а дивизиони су заноћили у с. Врбици. 4 хаубички дивизион је

[1] Овога јутра командант колонске коморе известио је да ће се у 10 часова кренути колонска комора за Скадар.
[2] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 151.
[3] Лични дневник капетана Јосимовића.

могао стићи, услед закрчености пута, само до Новог Села и ту заноћио.

Командир 8 батерије успео је прошле ноћи да до зоре поткује све волове зимским ковом, да добије из 4 хаубичког дивизиона већи број волова, да раздвоји предњаке од задњака и да овога јутра са воловским запрегама настави пут, борећи се очајна са многобројним узбрдицама, низбрдицама и оштрим кривинама, где су војници морали да извлаче сваки воз посебице. Стога је батерија овога дана успела да пређе само 8 до 10 км. и да заноћи на Савиним Водама. „Марш је отежавало и то", вели командир батерије, „што овде није било ни помена о неким уређеним колонама, већ су разне јединице ишле како су знале и умеле".

19 пук. На положају, на десној страни Рудничког Потока, пук је остао све до овога дана, када је у 4 часа примио наређење за повлачење. Према томе је командант пука наредио да до 9 часова на положају остане у заштитници 1. батаљон са митраљеским одељењем и једним водом позициске батерије, а остало до 8.30 часова да се прикупи на друму код хана у с. Падалишту и продужи за с. Горњу Јабланицу. Међутим, 2 батаљон стигао је до 10 а 3 батаљон тек до 11 часова и продужили су за с. Горњу Јабланицу где су стигли до 23 часа, али преморени, јер су прешли преко 35 км. пута и војници су добили за храну само куван кукуруз.

У 10 часова се заштитница повукла и стигла до 20.30 часова код с. Малог Дубова и ту заноћила, пошто је код с. Црног Луга предала командиру вод позициске батерије а митраљеско одељење упутила у Пећ, да се коњи поткују зимским ковом. Сутрадан је она наставила и стигла у састав пука.

XVII ДЕО

ПРЕКО ЦРНЕ ГОРЕ И АЛБАНИЈЕ

А. — Од Жљеба до Скадра.

Скица 25

3 децембра. Овога јутра је командант колонске коморе, ајор Богомир J. Рајнић, лично известио команданта дивизије а је наша колонска комора заостала, пошто је испред ње профијантска колона Дунавске дивизије II позива са колима д четири точка". А ађутант команданта колонске коморе аопштио је да је на улазу у теснац заноћила „комора 9. ука I позива и да не сме да се крене док не сване".

У 10 часова командант је издао заповест за покрет дивизије. Према овој заповести трупе су имале остати у току ана на садањим положајима и уништити кола „која још нису ништена, како би 4. овог месеца на марш од коморе и вооза пошла само товарна комора, и до сада израђене двоколице". Сутрадан, дивизија се имала кренути преко Жљеба, ожаја, Берана, Андријевице и Подгорице за Скадар овим едом: 19 пук, 10 комбиновани пук III позива, 12 пук, дивизиски штаб, телеграфско одељење, војна пошта, болничарка чета, коњички пук, 2 дивизион, 11 пук I позива, 11 пук II позива и, напослетку, 10 пук I позива. На зачељу јединица да се крећу њихове трупне коморе. Полазак чела колона у 6 часова. „За време марша одржавати најстрожији ед и одстојање између појединих јединица. Преноћиште ће е одредити у току марша, с тим да се на преноћишту одржи аршевска дубина и свака јединица да заноћи у висини свога ела са стране пута, како би сутра дан лако и једновремено шла у маршевску колону. Полазак са преноћишта следећих ана да буде редовно у 6 часова. Пред полазак на марш са ваког преноћишта да сваки војник понесе једно бреме дрва а ложење ватре на следећем преноћишту. Ако би застанком елне јединице на преноћишту последња јединица била принуђена да заноћи у теснацу на друму, онда ће та јединица родужити покрет док из теснаца не изађе да би заноћила а изласку из теснаца са стране пута".

У погледу обезбеђења, командант је наредио да челни 19) пук, кад стигне на к. 1781, одмах упути јачу побочницу а с. Балотићима ради осигурања десног бока дивизије, пошто тај правац, „према извештају команданта I армије, није овољно сигуран". И она је имала остати све док 11 пук I озива својим челом не стигне на исту коту и не смени је. о смени, побочница 19 пука требала је да уђе у маршевку колону а на преноћишту у састав свога пука. Побочница

11 пука имала је остати све док не прође зачеље дивизије, а потом да поступи као и побочница 19 пука. Поред овога осигурања, за време марша од Жљеба до Рожаја, сваки пук се имао осигурати десно и лево слабијим покретним побочницама, да не би било изненађења од наоружаних Арнаута из заседа.

Сем тога, командант дивизије је наредио: команданту 10 пука I позива, да пред полазак са досадањег положаја остави на гребену код с. Врела јачу заштитницу од пешадије и једног вода митраљеза ради осигурања правца који од с. Истока и с. Врела води ка с. Радовцу, и да остане све док јој командант Дринске дивизије I позива не нареди да се повуче;[1] команданту комбинованог (дебанжовог) дивизиона, да се три батерије Дунавске дивизије II поз., по одласку Тимочке дивизије II позива, ставе на расположење команданту Дринске дивизије I позива. Али ако не буду потребне, да се једна прида заштитници 10 пука I позива код с. Врела, а остале — као и она код заштитнице, кад сврши посао — униште или закопају а затварачи и нишанске справе понесу;[2] команданту инжињерије, да пионирски полубатаљон, чим заврши одређени посао од стране команданта Одбране Београда, уђе у састав дивизије.

Овом приликом је командант наредио да се обрати пажња „да се двоколице не оптерете, те да услед тога на тешким местима не застану и тиме задрже позади марш свију трупа. Свака двоколица која се не може извући или изнурено грло стоке које би падом на путу зауставило покрет позадњих трупа одмах уклонити са пута". Нарочиту пажњу за време марша и на преноћишту обратити да се одржи што бољи ред и дисциплина, да се телеграфска линија не дира и не квари, да се храна и фураж набавља готовим новцем и да се спречи свака пљачка, неред и растурање војника како не би оставили рђаву успомену и „нанели штете савезничкој, иначе сиротој и напаћеној Црној Гори". Командант је наредио и то, ако нека јединица има више хране но што би могла понети, вишак да уступи јединици која оскудева. Али, пошто ће дивизиски штаб за време марша бити у средини распореда дивизије, а остати ту и за време преноћишта, то су команданти пукова имали на сваком преноћишту до 20 часова да упућују своје ађутанте за пријем заповести за следећи дан, а командири и старешине осталих ситнијих једи-

[1] Командант 10 пука I позива известио је у 14.40 (15) часова да је разговарао са командантом Дринске дивизије I позива и „изгледа ми", вели командант овога пука, „да ће заштитница коју остављам остати на зачељу Дринске дивизије". Зато је молио команданта дивизије да учини корак како би се ова заштитница повлачила на зачељу пука или да се пропусти у току марша.

[2] У 15 часова обавештен је телефоном начелник штаба Дринске дивизије I позива за ове батерије Дунавске дивизије II позива и он је одговорио да му нису потребне.

ница по једног официра или у недостатку официра, отреситијег подофицира.

Према томе су и предузете потребне припреме. Командант 11 пука I позива наредио је да примљена храна има истрајати 7 дана,[1] 12 пук издао је војницима хране за три дана,[2] а 19 пук за четири дана.

Пионирски полубатаљон овога дана стигао је у с. Врбицу.

Шумадиски артилериски пук. У 8.30 часова штаб пука кренуо се пре доласка својих дивизиона и у 9.45 стигао је у Беране. А како овде дивизиони ни до подне нису стигли, штаб је сам продужио за Андријевицу, где је стигао у 15.30 часова и убиваковао се у црквеној порти. Мост на Лиму није био оправљен и зато је стока морала газити. Како је река била брза и дубока, то је било и дављења. У Андријевици није било људске хране а сена и зоби недовољно, те су несавесни људи уцењивали. 4 хаубички дивизион заноћио је пред ждрелом Жљеба.

Потребно је нарочито нагласити да је Црна Гора била потпуно неспремна да прими и снабде оволики број војника, избеглица и стоке. Она то не би могла учинити без нарочитог напрезања ни у редовним приликама, а још мање кад је и сама била истрошена вишегодишњим ратовањем. Недостатак намирница се брзо показао, а отуд су неминовно морале настати и ненормалне појаве. То су и искористили многи несавесни људи, иако је влада братске Црне Горе у овом погледу већ била предузела све потребне и могуће мере.[3]

Овога јутра, још од 4 часа, 8 батерија налазила се у покрету ка Жљебу. Она се овако рано кренула да би се пре свију дохватила пута и у подне је стигла до самог ждрела Жљеба. Довде је пут водио уском клисуром, дугом око једног километра, чија је западна страна била веома стрма а источна, поред самог пута, спуштала се у стрму врло дубоку јаругу. Пут је био узан и невероватно стрм. А само ждрело

[1] Лични дневник ађутанта 11 пука I позива, поручника Божидара А. Петковића.

[2] Лични дневник командира 2 чете 2 батаљона 12 пука, резервног капетана Јована М. Павловића.

[3] Наше су новчанице од 10 динара одмах почели рачунати у 9 перпера. И то је било „узрок свађама“, јер наши људи нису знали да је то новчано питање тако регулисано указом краља Николе. Али је још горе било то, што је робе, а нарочито хране, било недовољно, те су због тога цене свему врло брзо неприродно повећаване. Тако је нпр. капетан Јосимовић забележио: „Комад сланине од пола килограма продају по 12 динара. Да војник преноћи у штали, у ђубрету, само под кровом, траже 3 динара. Да се коњ уведе у шталу да преноћи, плаћа се 3 динара а од сена што поједе по три гроша килограм“. Да би се ово боље разумело, треба имати на уму да је ондашњи динар био 10—15 пута скупљи од данашњега, па су према томе високе цене биле у ствари толико пута веће. Међутим, наш војник, који је већ 4 године у рату, већ је био истрошен и није имао новаца ни за најнужније потребе а камо ли за храну, за коју није могао ни помислити да ће је морати куповати.

чиниле су две скоро вертикалне стене.[1] Када се прође ждрело наилази се на „део пута који је био толико стешњен“, вели командир батерије, „да се дешавало да осовине точкова закаче о стене, као кад се пролази кроз какав узан ходник“.

Пред овим вратницама прикупила се непрегледна маса војника и избеглица. Али никога није било да их уређује. Сваки се грабио први да прође и — стајало се. Стога се командир ове батерије договорио са официрима, узели су „више наоружаних подофицира“, организовали пролаз и војника и избеглица, тако да је „даљи пролаз текао без застоја“. После великих тешкоћа батерија је заноћила у теснацу.[2]

19 пук. У 11.30 часова стигло је наређење команданта дивизије да ће сутра отпочети покрет дивизије преко Рожаја, Берана, Андријевице и Подгорице за Скадар. Према томе је командант пука наредио да се за сваки батаљон остави по осам коња за муницију и по један за пионирски алат, а сви остали да се употребе за ношење четвородневног оброка хране.[3]

После подне је један непријатељски аероплан летео и пратио наш покрет.

Овога дана поподне примио је команду над пуком потпуковник Добросав Ј. Миленковић, после оздрављења.[4]

4 децембра. Овога јутра се дивизија кренула и преко с. Радовца и Савиних Вода стигла после подне на улаз у теснац (код к. 1428). Пут од с. Радовца био је страховито закрчен стоком, двоколицама и једном батеријом са карама

---

[1] Непријатељ је за време окупације проширио ово ждрело рушећи источну стену и на тај начин омогућио слободан пролаз и колима.

[2] Командир ове батерије вели да од овог ждрела настаје велика низбрдица Стубице, те су се возови морали спуштати само са по једним паром волова. Сем тога, морале су се између точкова стављати греде и везивати ланцима за топовску цев, а позади сваког воза ишли су војници који су воз задржавали. „Но и поред свега тога, чим точак наиђе на какав камен, воз толико тресне да су се ланци кидали и цео се воз сјурио. За срећу, није се десио ниједан несрећан случај, захваљујући томе што је низбрдица била кратка и потпуно права“. Даље је пут био релативно добар. Само су велике наслаге снега јако отежавале кретање. Преко једне јаке узбрдице батерија је стигла на плато одакле се теснац јако сужава и, како је пут био закрчен, то је овде батерија и заноћила.

[3] На питање команданта дивизије одговорено је, ОБр. 2538, да пук има пексимита за два дана, конзерве за један дан, а за пет дана има да се набави кукуруз у зрну. Али нема података колико је свега набављено кукуруза. Ађутант 1. батаљона, резервни капетан II кл. Милан Љ. Рамадановић, забележио је да је за четири дана примљено на војника: по две порције пексимита, једна конзерва, два кгр. кукуруза, по пет мањерака масти на чету и зачинке. А капетан Борисављевић забележио је да су војници његове чете добили кукуруза за четири дана (по два клипа дневно) да се на коњима понео по један лебац за два дана и за два дана пексимита. „Војници не добијају лебац већ три дана“.

[4] Мајор Војислав С. Бумбаширевић заступао је команданта пука до 24 новембра, када је пук предао новом команданту 2 батаљона, мајору Душану И. Радисављевићу.

Овај неред и гужву појачавале су силне избеглице. „Нарочито при пролазу кроз теснац ка Жљебу одигравале су се врло немиле сцене"... А ово због тога, „што улазак у теснац није био под неком организованом контролом".[1] О овоме је и командант 12 пука известио команданта дивизије. Он вели: „На путу страшан неред — нико не извршава наређења... У његовој (Тимочкој дивизији II позива) а и по другим пуковима има све четворна кола и то претоварена, те не могу да крену уз нагиб. Ако се не предузме из виших штабова да се ово уреди и наређења односно ношења ствари извршавају, а нарочито да се само кола на два точка могу пуштати — онда ћемо овде стајати данима".[2] Овде је дивизија и заноћила.

Пионирски полубатаљон стигао је у Беране.

Шумадиски артилериски пук. Докле се дивизија трудила да се пробије кроз ждрело Жљеба, дотле се артилериски пук одмарао у Андријевици а 4 хаубички дивизион стигао у Рожај. За комбиновани дивизион нема података али се за 8 батерију зна да је наставила пут ка Рожају. Пут се час пео а час спуштао и не би био тако тежак да није био сувише узан, те се морао местимично проширивати, и да се снег није нагло топио. „Пут је цео дан водио хоризонталама, тако да је стално с једне стране био припет уз брегове а са друге стране биле су провалије". Батерија је заноћила код Куле (Карауле).

5 децембра. Овога јутра је дивизија прошла кроз ждрело Жљеба, продужила кретање и увече је стигла у Рожај и убиваковала се.[3] „Пут од с. Дачића до Рожаја страховито је рђав, камен и блато, нарочито при силазу у поток и пред Рожајем, где је стрмо и ужасно блато".[4]

Како је овде била и Тимочка дивизија II позива, то је командант Одбране Београда наредио да Шумадиска дивизија остане и предани, а Тимочка дивизија да сутрадан продужи марш за Беране.

Шумадиски пионирски полубатаљон са пионирским полубатаљоном Дринске дивизије II позива предузео је оправку моста на Лиму, па је рад продужио и сутрадан.

[1] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 173—174.

[2] 12 пук ОБр. Службено од 8 (9) часова. — Изгледа, да је овај извештај нетачан у колико се односи на Тимочку дивизију II позива. Јер командант ове дивизије у своме оперaциском дневнику и сам осуђује што су неке јединице повеле „кола са две осовине", а и што их је било да нису биле из његове дивизије.

[3] Коњички пук заноћио је у с. Ибарцу, 19 пук на јужној страни Рожаја а западно од њега 12 пук. Како је 11 пук I позива отпочео да пролази кроз ждрело Жљеба у 11 часова, то се у 16.30 задржао у висини с. Дачића, где је и заноћио и где му је ове вечери стигао 4 батаљон из побочнице.

[4] Лични дневник помоћника начелника штаба Шумадиске дивизије I позива.

Око подне је летео над нашим трупама један непријатељски аероплан са истока ка западу.

Шумадиски артилериски пук кренуо се у 7 часова и заноћио у с. Барама, а товарни коњи 8 батерије остали су у Андријевици да сачекају своју батерију. Комбиновани дивизион ушао је у састав пука и заноћио код Хана Дрндарског а 4 хаубички дивизион у Будимљу.

Овога јутра, зором се кренула и 8 батерија. Пут је у почетку био лак, јер је ишао благом низбрдицом, али је потом „настао страховити камени пут и при том толико стрм, да су једва спуштани топови". Зато, иако је батерија рано стигла у Рожај, морала је тамо и преноћити.

19 пук. Прошлога дана, око 5 часова, пук се кренуо из с. Велике Јабланице преко Савиних Вода за Рожај овим редом: штаб пука, 1. батаљон са делом бојне коморе, 2, 3 па 4 батаљон, митраљеско одељење, бојна комора и напослетку трупна комора. Кретање је било веома споро, како услед веома рђавог пута, управо стазе, и великог успона, тако и услед нагомиланости разних јединица и комора, те је пук стигао на улаз у сам теснац тек око 14 часова, где се и задржао да преноћи. На самом пак улазу владао је страшан неред. „Никога није било да уређује, свако се грабио да што пре прође, општа свађа и метеж". Због тога се пук задржао до 22 часа, када је примљено наређење да се прикупи и припреми за пролаз. И тек сутрадан око 5 часова пук је дошао на ред, прошао кроз ждрело и продужио теснацем. На путу и поред пута лежала је маса изнемогле и угинуле стоке а било је и лешева војника и избеглица. Са к. 1781 упућен је 1. батаљон десно да обезбеди правац од с. Балотића и он је остао тамо све док га није сменио 4 батаљон 11 пука I позива. До 18 часова пук је стигао до Рожаја и убиваковао се на јужној страни варошице, где је сутрадан и предანио.[1]

6 децембра. Пошто су трупе биле растурене, то је командант дивизије наредио да се у току дана све трупе прикупе и убивакују на левој обали Ибра, на простору југозападно од Рожаја, поред пута за Беране, између Рожаја, с. Станова, засеока Бачевца, Жупанице и р. Ибра, и то: коњички пук и 2 дивизион да буду на челу у висини Бачевца, позади коњичког пука да дође 12 пук, па 11 пук I позива, 19 пук, а за њим 10 пук I позива, 10 комбиновани пук и 11 пук III позива. Болничарска чета, телеграфско одељење и војна пошта да буду на зачељу, на западној страни Рожаја, ван вароши. Штаб дивизије у Рожају.

---

[1] Кад је пук стигао отприлике до к. 1781, затекао је комору Тимочке дивизије II позива са деловима неких других дивизија како стоје а њихове се старешине свађају, не могући да се погоде ко ће први проћи. Стога је командант задржао пук, уредио ову масу, пропустио је и потом продужио са пуком за Рожај. Ово је посматрао и командант III армије са својим начелником штаба не хотећи ни сам да квари ред.

За сутрадан је командант наредио покрет за Беране. Полазак у 6.30 часова а ред на маршу као што је у бивaку. За време покрета да се избегава давање већег одмора сем најпотребнијих застанака и да се тежи да преноћиште буде што ближе Берану, где ће се лакше и више наћи сточне хране. Са трупама маршоваће, сем њихове бојне и трупне коморе, болничарска чета са санитетском колоном, телеграфско одељење и војна пошта. Марш да се заврши у 16 часова и све јединице да обуставе покрет и убивакују се са стране пута, тако да бивaци одрже карактер маршевог поретка. У 18.30 часова све команде да упуте по једно лице у Андријевицу, да се јаве начелнику ове интендантуре ради набавке хране и фуражи.

Команданту колонске коморе наређено је да се сви делови ове коморе и остале установе прикупе, по могућству, сутра до подне у Рожају и у подне да се крену преко Берана, Андријевице, Подгорице и Тузи за Скадар овим редом: једна чета Браничевског комбинованог батаљона III позива, 1. српско-енглеска пољска болница, 1, 3 и 4 пољска болница, пољска марвена болница, пекарска чета, инжињерска алатна колона, тимочки мостовни трен, рефлекторско одељење, мунициска колона са водом резервне мунициске колоне, покретна артилериска радионица, профијантска колона и месарска чета са марвеним депоом. Друга чета Браничевског комбинованог батаљона имала је да одржава ред у колони. Полазак да буде у будуће у 6.30 часова а преноћиште на месту где се колона затекне у 16 часова. Даље је командант наредио да код Андријевице и Подгорице буде преданак, али да бивак буде ван вароши. „За време марша одржавати најстрожији ред и дисциплину. Поједине јединице и установе да маршују на одстојању 50—100 м.“.[1]

Како је командант I армије известио да ће евакуација возова трајати много дуже но што се рачунало услед закрчености пута Пећ—Рожај и „поглавито због створеног нереда и мешавине возова“, и како су Арнаути, помешани са слабијим деловима непријатељских трупа, отпочели јаче да узнемирују, то је још прошле вечери командант Одбране Београда наредио, по захтеву команданта I армије, да један пук пешадије остане код с. Заграђа као резерва Дринске дивизије II позива. Преме томе је командант дивизије наредио да 12 пук сутра продужи за с. Заграђе.[2]

Докле се Шумадиска дивизија у Рожају одмарала, сти-

[1] Овога дана је нападнута заштитница Дринске дивизије I позива на улазу у теснац, а и комора код самог ждрела. Како наша колонска комора није била сва издушила, то се и код ње створила паника и неред. Овом приликом, у колико се зна, нестало је из пионирског полубатаљона 28 а из 3 пољске болнице 17 волова.

[2] Сутрадан, у 6.30 часова, наређено је команданту 12 пука, по захтеву команданта I армије, да са пуком продужи за с. Петницу и да се одатле јави команданту Дринске дивизије II позива у Берану.

гла је и Дринска дивизија I позива. Њен 5 пук продужио је за с. Врбицу. Како је ова дивизија имала да маршује позади Шумадиске дивизије, то је командант Шумадиске дивизије, у 12.30 часова, о томе обавестио команданта III армије у Рожају, да би се избегао неред и мешање трупа. У исто време је умолио да се заштитница из 10 пука I позива, остављена код с. Врела, што пре упути у састав свога пука ради лакшег снабдевања. На ово је командант III армије усмено саопштио да је наредио команданту 5 пука I позива да се задржи у Берану, а Дринска дивизија I позива да пропусти Шумадиску дивизију и да се крене 8 децембра.

Шумадиски артилериски пук кренуо се у 7.30 часова из Бара и стигао у 14.30 часова у с. Верушу, где је и заноћио. „Волови из попуњујућих делова дивизиона и трупне коморе пристижу". 2 дивизион није остао у Рожају, по наређењу, већ је продужио и заноћио јужно од Берана, у с. Буче, а сутрадан наставио за Андријевицу и тамо предданио.[1] 4 хаубички дивизион заноћио је у Берану, а 8 батерија кренула се из Рожаја и заноћила у с. Врбици. Она је имала врло тежак марш услед великог блата и подводног земљишта.

Поглед на рад и пролаз кроз Жљеб

Ко се год, нагнан силом околности, срећно пробио оним каменитим и необичним путем од села Радовца до Рожаја и даље, не може се уздржати а да се још једном не осврне да погледа на тај страшни пут, да се не сети онога што се видело и осетило, и да болно не уздахне за оним што се губило и изгубило...

Жљеб!...

То је један, природан или вештачки, просек који спаја Метохију са горњим сливом Колашинског Ибра и преко њега са Васојевићима. То је пут, али какав?... Пут који се час прилрто уздиже, час се провлачи између кршева с једне и провалије с друге стране, час се стрмо спушта у дубоке усеке којима су векови стакали неизмерне количине атмосферског талога и односили растресито тле, да оставе заоштрен го крш, час се опет као змија обавија и веруга уз избочене и оголићене падине стрмих литица, да прикаже сву страхоту пута којим се човек вековима служи...

Ето, овим и оваквим путем, нагнане силом прилика, имале су да се пробију све јединице наше I армије, Одбране Београда, из III армије Дринска дивизија I позива и сви возови и коморе и ових и II армије, докле се II армија са Дунавском дивизијом I позива (из састава III армије) пробијала из Пећи преко Чакора, Велике, Андријевице и даље.

[1] Командант 2 дивизиона у своме извештају из с. Буче вели: „Стока је прилично изнурена а људство се држи врло добро. Људске хране имам још за шест дана, сточне хране немам. Набављам је успут, али је врло скупа".

Црна Гора је за везу са Метохијом и даље са Србијом имала на расположењу и Жљеб и Чакор. Али је за израду пута изабрала преко Чакора а не преко Жљеба. Овај је правац истина краћи али и много тежи. На њему је нешто и рађено, али су је догађаји предухитрили, те је остао за упо-

требу стари пут. А њим се могло „кретати само колоном по један и само на неким поширим местима може се пешадија кретати колоном простих редова".[1]

Треба напоменути да је наша Врховна команда, поред Жљеба и Чакора, узела у обзир за повлачење и реку Дрим.

[1] *Велики рат Србије,* књига XIII, стр. 144. — Према споразуму између краљевине Србије и Црне Горе приступило се проучавању трасе пута Митровица—Пећ—Чакор—Андријевица. Први део пута, Пећ—Чакор, примила је на себе Србија, а други Црна Гора. Стога је наше Министарство грађевина образовало у Пећи секцију и за шефа је постављен инжињер Јарослав Данко. Већ у почетку фебруара 1915, чим је време допустило, отпочело је проучавање трасе на земљишту. „Са тадањим црногорским инжињером Антонијем Млчохом", вели инжињер Живојин Ј. Живковић, „кренуо сам се из Пећи преко Чакора за Андријевицу, студирајући све могуће трасе и варијанте, тражећи најбољу трасу. У Андријевици смо дошли у контакт са црногорским инжињером Чвартицким, који је споразумно са нама имао да изврши трасирање пута Андријевица—Чакор". Трасирање је било завршено отприлике месеца маја исте године, а потом је негде од Пећске Патријаршије отпочета изградња пута. Али је убрзо, концем јуна или почетком јула, рад прекинут и све је особље секције враћено у Србију. Однет је и сав материјал али је остављен експлозив (око 10 000 кгр. црног барута и динамита) смештен делом у подигнутој бараци на Придворцу а делом на пет километара у теснацу. Експлозив на Придворцу је некако експлодирао и оштетио сем кућа и саму Патријаршију.

И генерал Радомир Вешовић, командант Старосрбијанског одреда (са штабом у Пећи), радио је пут Пећ—Бијело Поље—Копривник „за чисто своје локалне војничке потребе. Хтео сам, вели, да између планина (Ко-

Она је из Призрена упутила инжињерског капетана I кл. Тому М. Николића да испита Дрим све до села Спаса. По његовом повратку она је 26 новембра (ОБр. 24976) наредила команданту Одбране Београда „да се сав заостатак понтонског материјала са људством што пре евакуише и стави под команду инжињерског капетана Томе Николића, који ће га Дримом спустити до Скадра". Стога је мостовни трен I армије (без I одељења) кренуо из Пећи за Ђаковицу. Али се морао вратити.[1] Капетан Николић ипак је успео да се спусти Дримом само са „мостовним треном Ужичке војске — са људством и стоком" и 6 децембра је стигао у Скадар.[2]

И тако је Жљеб остао међу злима као најбољи комуникациски правац.

привника—Јеленка—Старца) направим летњи војни логор на месту Милишевац, где има воде у изобиљу, четинара, заравни... У близини су положаји са којих се доминира Плавом и свом граничном линијом до Паштрика. На овом месту био бих над главом Метохије и арбанашким катунима, а владао бих и положајима у правцу Чакора. Наставио бих пут и везао би га са путом (у пројекту) Пећ—Чакор—Андријевица". — Овим радовима је руководио инжињерски мајор Јоко Јовановић и утрошено је око 80000 надница. Али од овога није било никакве користи и незгода се увидела тек када се запало у велики снег испод Копривника и рад је напуштен.

[1] О томе рез. инжињерски капетан II кл. Станислав М. Јосифовић вели: „Кад смо стигли пред Дечане, прошла је поред нас пешадија и неки наши коњички делови, који су изјавили као да су они последњи и да је пресечен пут за Ђаковицу. Командант овог трена, мајор Војислав М. Ковачевић, наредио је да продужимо а он се вратио у Пећ за обавештење. Убрзо је пала ноћ и ми смо се задржали поред друма и наложили ватру. Одједном са свих страна припуцаше Арнаути. Брзо погасисмо ватре и командир II одељења, мајор Илија У. Милојевић, командова: „Бомбаши напред!" — На то истрчаше неколико војника у мрак и бацише бомбе. Одмах се све утиша и ми се вратисмо у Пећ. Овде је I одељење, под мојом командом, примило наређење да уништи све понтоне а са ногарачима и потребним материјалом да се крене кроз Жљеб за Беране и да тамо подигне мост на Лиму. Кад сам 4 децембра избио на први плато испод Савиних Вода наишао је командант III армије и наредио ми је да са пута уклоним возове ради пролаза трупа а материјал да уништим. То сам и извршио".

[2] И мајор Милан Ј. Радојевић, командант 3 батаљона 19 кадровског пука, предложио је 27 новембра спуштање понтона Дримом. Он је тада, (под ОБр. 139), писао свом команданту пука: „Данас сам предложио команданту (Комбинованог) одреда да помоћу сплавова спустим низ Дрим до подесне тачке за искрцавање на доњем току Дрима: артилериска оруђа, муницију, аутомобиле и томе слично. Посао је веома тежак али је могућан, јер се базира на позитивним датима. Ако би се предлог усвојио, потребан је брз и енергичан рад још сутра рано. Потребно је одмах набавити материјал и однети на место укрцавања — крајњу тачку доброг пута низ Дрим. Потребно је одмах набавити: даске, греде или балване, кланфе или гвожђе за исте, ексере, ужад, ланчеве, чакље и, по могућству, који чамац или понтон. Људе за овај рад могу добити из пешадије или пионира; сплавција и бродара нешто имам, а нешто је у 7 пуку II позива (као неборци), а остали би се прибавили док се сплавови израде и оруђа укрцају. Послом би лично руковао и све бих сплавове једновремено спуштао. За помоћнике би ми требало 1—2 млађа официра и, ако би се могли прибавити из штаба Одбране Београда, инжињери Васиљевић и Јовановић — но и без њих би могао, али би ми они посао олакшали и убрзали. Материјал треба у Призрену набавити".

А да би овако незгодан пут преко Жљеба могао да прими толико људства, стоке и возова, ваљало га је безусловно за то унапред осигурати, спремити и уредити за саобраћај. Међутим, за то није имало довољно времена. А и што га је имало, није правилно искоришћено. Тако је Жљеб, такав какав је, примио да спроведе војску какву није видео од свога постанка...

Кад су Бугари успели да нам пресеку везу са Солуном и спрече отступање у том правцу, наша је Врховна команда била приморана да отступање наших армија управи ка Јадранском Приморју, а тамо су водиле пре козје стазе него ли путеви. Стога је Врховна команда 23 новембра наредила да команданти армија утврде „могућност превожења возова на одређеним правцима“ и да у том циљу „предузму све потребне мере“.[1] А како су се возови из Метохије могли пребацити у Црну Гору једино кроз Жљеб и даље, то је Врховна команда 25 новембра понова наредила командантима I, II и III армије и команданту Одбране Београда да покушају провући „што већи број пољске артилерије и коморских кола“ овим путем, којим су и „Црногорци провлачили пољску артилерију коју смо им ми давали“.[2]

Према овоме су упућивани поједини официри за рекогносцирање пута и они су о томе обавештавали своје претпостављене.[3] Тако је 26 новембра командант Шумадиског арти-

[1] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 26—28.

[2] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 74.

[3] И на правцу Пећ—Чакор—Андријевица вршено је рекогносцирање. Извештај коњичког капетана I кл. Гојка Мих. Јовановића од 26 новембра гласи: „Пут који води од Пећи до хана Накућиште иде све уз реку Бистрицу, добар је и може се ићи свима возовима. Одатле се пут сужава и води косом уз брдо, тако да је кретање могуће само товарним коњима. Могло би се и двоколицама, али на два места пут прелази у праву стазу, те се не може ићи ни двоколицама. Тако исто на три места, раздаљине на по један километар, серпентине су тако оштре да је тешко ићи и двоколицама. До на 10 км. пут се пење а одатле пада ка Јусуфовом Хану; одавде пут иде опет узбрдо, пење се и местимично је сужен да се не може ићи ни двоколицама. Пут не пролази кроз село Ругово. Оно остаје северозападно од пута. Тек око ханова Бјелухе одваја се пут за Плав. У опште пут је способан за кретање само товарним коњима“. Сутрадан је Јовановић поднео и други извештај: „Ноћас сам заноћио у Бјелушком Хану и јутрос, 27 ов. м. у 7 часова, пошао сам путем за Плав. Но нисам могао даље ићи од 7 км. услед силног снега који је пут завејао и не да да се даље креће. Зато сам се вратио (на почетну тачку) и продужио пут право за Андријевицу, преко Чакора, где се крећу и све избеглице и њихови товарни коњи“. — 29 новембра предузео је рекогносцирање и начелник инжињерије II армије, пуковник Душан Ђ. Цветковић. Он је записао у своjем личном дневнику: „Пошао сам јашући, али сам одмах више Патријаршије морао сјахати, јер се у Клисури беше смрзло и постало толико клизаво да се са староковним коњима није могло ни смело ићи. Коњи падају и опасност је да се не сурвају у реку. Коње вратих а ја продужих пут пешке. Пут веома рђав, узан и од снега клизав, да је тешко било и пешке ићи. Тако сам ишао пешке 10—12 км., све док се пут пео, и застао сам кад је почео да пада ка Јусуфовом Хану. Одатле сам се вратио и у Пећ стигао око 16 часова. Око 19 часова одох код војводе и реферисах му о нађеном стању. Одговорио ми је да се договорим о раду на овом путу и са командантом инжињерије III армије (пошто II и III армија иду овим правцем)“.

лериског пука слао командира 9 батерије, капетана II кл. Андреју М. Петровића, командант Одбране Београда резервног инжињерског потпоручника Јеврема П. Жижовића, а командант Дринске дивизије II позива примио је први извештај капетана II кл. Радована П. Јовановића, а потом 26 новембра, у 7.30 часова, и команданта Дринског дивизиона II позива, потпуковника Косте А. Ристића, ове садржине:

„Пут Пећ—Радовци—Савине Воде—с. Дачићи тежак је и готово непролазан за пољску артилерију, како због великог успона, недовољне ширине, оштрих кривина, тако и због снега и поледица на највећем делу пута.

„Послови око оправке пута захтевају да се одмах ангажује цео пионирски полубатаљон, који би на 15 најтежих места извршио најнужнију оправку пута а на три места изменио и трасу.

„Овај посао трајаће најмање три четири дана.

„За извлачење топова пољске артилерије потребно је имати резервну воловску запрегу а сем тога пешадије, јачине једног пешадиског пука мора се ангажовати око извлачења артилерије овим путем, јер се на више места морају предњаци раздвајати од задњака и спуштати, односно извлачити људском снагом.

„Целокупна дужина пута, рачунајући кривине, износи око 40 км.

„Пут од Пећи до с. Радовци добар је.

„Од с. Радовца пут почиње нагло да се пење и то у серпентинама. То пењање траје све до Савиних Вода а у дужини од 10 км. Код Савиних Вода, где се и хан налази, има једна раван дужине 500 м.

„Од Савиних Вода па све до Карауле, а на дужини од 10 км. пут се опет пење и то са још већим успоном него на делу пута до Савиних Вода. Код Карауле налази се опет једна равнина дужине око 200 м.

„Од Карауле пут се понова, и то врло стрмо пење на дужини од 5 км., све до врха Жљеба. Део пута од Карауле до гребена Жљеба, поред великих успона, нема довољно ширине и испроваљиван, и потребује јачу оправку па чак и измену трасе.

„Од гребена Жљеба па за 5 км. идући ка Рожају, пут се нагло спушта и то са врло јаким кривинама и потом му је нешто блаже спуштање, ближећи се Дачићу. Пут је на много места тешко наћи, јер је завејан снегом.

„У опште део пута од Савиних Вода па ка Рожају покривен је снегом дебљине око 0.50 м. а на више места са залеђеним тлом.

„Пред Рожајем имају се савладати две тешке узбрдице и два јача спуштања, која се морају савладати људском снагом.

„Преноћишта појединих ешалона (артиљериских) била би: Савине Воде, Караула (к. 1769 на карти погрешно обележена), у висини врха Жљеба и у с. Рожају.

„Сматрам да би извлачење пољске артиљерије овим путем трајало 4 дана“.[1]

А командант дивизије је, шаљући овај извештај команданту I армије, додао: „Мишљења сам, да би за оправку пута требало што пре упутити пионирске полубатаљоне свих дивизија које ће овим путем проћи“.

Као што се види, рекогносцирано је и понешто нарећивано. Али да ли је и што рађено? По наређењу, овим путем је имала прво да прође I армија, да би затворила и обезбедила све правце са севера који воде ка Рожају и Берану. Према томе је I армија била на првом месту и позвана да уреди и обезбеди пролаз, па да га преда следећим. И она је упутила Дринску дивизију II позива, која је 26 новембра једним делом већ стигла у Рожај.[2] Њен пионирски полубатаљон, снабдевен алатом и пикритом за разбијање камена, предузео је „оправку и рашчишћавање пута“. Но како је 27 новембра „нападало толико снега да је оправка била немогућа, то је приступљено чишћењу снега и разбијању леда на стрмим деловима пута“ код Савиних Вода.[3]

Али рад на урећивању и рашчишћавању пута, који је био неопходно потребан, као да није ни озбиљно схваћен ни предузет. Јер тек што су команданти армија отпочели своје седнице у Пећи, овај је рад готово прекинут. 2 чета Дринског пионирског полубатаљона II позива престала је са радом 28 новембра, а сутрадан је престала и 1. чета, и обе су отишле у Рожај. 30 новембра није се радило ништа. — Тога дана је у 8 часова командант инжињерије II армије, пуковник Душан Ђ. Цветковић, по наређењу свога команданта, позвао на конференцију у Пећи и остале команданте армиских инжињерија, и то: из I армије потпуковника Радисава Ј. Станојловића; из III армије потпуковника Ђурђа М. Лазића и из Одбране Београда мајора Милана Николића, ради договора о претстојећем раду инжињерије. О томе су израдили писмени реферат и поднели га команданту II армије. Али је било доцкан и по њему није ништа рађено.[4] 1 децембра је стигао Дрин-

[1] *Велики рат Србије,* књига XIII, стр. 124. — Тамо је овај извештај изнесен само у изводу.

[2] *Велики рат Србије,* књига XIII стр. 72 и 81.

[3] *Операциски дневник Дринског пионирског полубатаљона* II *позива.*

[4] Овај је реферат (Пов. ИБр. 549) пуковник Цветковић, као најстарији, узео и однео га око 19 часова команданту II армије, али га нема заведеног у деловодном протоколу штаба II армије, нити се могао наћи у његовој архиви. А у личном дневнику пуковника Цветковића записано је: „Војвода ми не хтеде примити реферат. Одговорио ми је да сад нема кад да о томе мисли, а и да ситуација није тако добра како се пронео глас, и да зато ми (II армија) можемо рачунати само на нашу инжињерију и инжињерију оне дивизије III армије која иде истим правцем којим и ми“.

ски пионирски полубатаљон I позива и радио је до 4 децембра, па је и он отишао. Дунавски пионирски полубатаљон II позива у Пећи преправљао је, по наређењу, колску комору на товарну.[1] Сем тога је помагао да се хаубице демолирају и затрпају. А после тога је на поправци пута преко Жљеба радила само 1. чета, док је друга упућена ка Чакору.[2] Пионирски полубатаљони из Одбране Београда остали су код својих дивизија све до 2 децембра, када је референт инжињерије Одбране Београда са Шумадиским пионирским полубатаљоном прошао овим путем и сутрадан из Рожаја известио:

„Пут Пећ—Рожај веома рђав, али при оваком времену пролазан за двоколице.

„Пионирски полубатаљон водим са собом да са пионирским полубатаљоном Дринске II, који је данас пошао за Беране, подигнемо мост на Лиму.

„Пут од Карауле до Рожаја, који је био за двоколице непролазан, успособљен је прилично. Молим да се Тимочким пионирима нареди да предузму оправку прва два успона изнад села Радовца“.[3]

Са овим је завршен целокупан рад на оправци овога пута. И док су пионирски полубатаљони радили надохват и без плана, или седели незапослени поред својих дивизија, дотле су трупе бесциљно седеле на положајима, мрзле се, трошиле и последње резерве хране и осипале се. А у Пећи и око ње гомилала се многобројна комора, разне установе и избеглице. И све је то нешто ишчекивало и све се уљуљкивало пуштеном крилатицом о контраофанзиви...

---

[1] „Ова преправка се је састојала у томе“, вели командир 1. чете, капетан Коста А. Адамовић, „што су од грађе која је узета од кола и џакова израђивани самари“.

[2] О раду 1. чете њен командир вели: „Моја се чета кренула једно по подне ка Савиним Водама и заноћила у с. Радовцу. Успут је извршила мању оправку пута за прелаз Дунавског артилериског дивизиона II позива. Другог дана је чета преноћила у биваку на источним падинама Жљеба. На овоме правцу није се морао да оправља пут, јер је било могуће ићи широким фронтом, само је стрмина била велика, те су с тешком муком извлачени тежи возови. Једна бежична станица је у покрету застала и чини ми се да је ту и остала и порушена. Трећега дана је чета избила на гребен Жљеба, једну широку зараван, са које се је улазило кроз један узан отвор, који су наши официри назвали „Рајска врата“, на пут који води даље за Рожај. Цела просторија била је прекривена коморама, разним јединицама и избеглицама, јер је отицање путем кроз „Рајска врата“ било споро. На улазу код ових врата стајао је артилериски пуковник Милош Михаиловић и пропуштао првенствено оне делове који су били уређени и под командом старешина, које су биле дужне да га помажу у одржавању реда на улазу. После чекања цело по подне, моја се чета пред вече увукла у колону и заноћила код неких развалина, неколико километара од врата. Следећег дана чета је стигла у Рожај, где је и преноћила“. — 2. чета (са штабом полубатаљона) повукла се из Пећи преко Ругова и Чакора „и крчила од снега постојећу стазу до Ругова. Даље, због велике количине снега“, вели командир ове чете, капетан Љубиша Хаџи Поповић, „то није било могуће“.

[3] ИБр. 177 од 8 часова.

И тако се дочекао 2 децембар, када се после шест дана кренула и последња дивизија I армије — Дунавска дивизија II позива. Али тога се јутра, у 7 часова, једновремено крећу из Пећи све команде и установе. И наравно, неред је био безпрекоран... О томе генерал Милош М. Михаиловић вели: „Због тога су одмах настали застоји, прекидања колоне и нагомилавања. Реда у опште није било, јер је сваки радио на своју руку и полазио, застајао, улазио у колону, излазио из ње, постројавао бивак итд. где је хтео и како је хтео“.[1]

Истога дана увече стигао је из Пећи на Савине Воде и командант I армије и, пошто је и сам видео колики је неред и закрченост на путу, издао је тек сад — после седам дана — потребна „наређења свима тамошњим командантима ради довођења у ред кретања возова“, то јест да кретање возова буде по реду кретања својих дивизија. О томе је одмах обавестио и команданта II армије, напомињући „да ће због веома рђавог пута евакуисање возова и трупа и њихово пребацивање на правац за Рожај трајати веома дуго“.[2]

Сутрадан је, 3 децембра, командант I армије отишао даље за Рожај, а није оставио никога да се стара ни о путу, ни о реду, ни о сигурности на њему. Неред се продужава. Дунавска дивизија II позива стиже у Рожај, а Тимочка дивизија II позива испред Шумадиске дивизије, као челна из Одбране Београда, тек наилази на овај пут. У њеном операциском дневнику записано је:

„На уласку у Пећ таква је закрченост, забуна, неред и гужва, да се у варош једва може ући. Као да је настала општа сеоба, тако је кренуло све живо: пешке, на коњима, на двоколицама, па и на колима, мушко, женско, старо и младо, збуњено, усплахирено, претичући се ко ће пре умаћи, као да је непријатељ пред Пећи. Забуну појачава магла која је тако јака да не можеш на другој ивици друма познати човека, закрченост је и због коморе која иде на ивицу вароши у сусрет трупама да им изда што се могло понети, усплахиреност је поглавито отуда што је стигао извештај да се Арнаути у једном селу, на сат источно од Пећи, побунили и отишла војска и жандармерија да угушује побуну. Варош готово сва затворена. Причају о грдно великим ценама транспортне стоке, о страхотно тешком путу који чека трупе, увеличавају се и страшнијим претстављају извештаји о побуни арнаутској. Варош се све више празни, носећи на разне начине оно што се могло понети; многе избеглице, које се даље не могу кретати, лутају кроз варош очајно питајући свакога кога сретну шта да раде...

„Пошто се магла подигла сад се тек види у пуној мери

---

[1] *„Напад Арнауша на наше коморе на иланини „Жљебу“ 23 новембра 1915 године“*, Ратник, октобар 1928.
[2] *Велики раш Србије,* књига XIII, стр. 167.

жалосна слика коју даје згариште око Пећи, где је пламен уништио сав возни материјал две наше армије.[1] Поглед је тако тежак да и најтврђе срце мора да задршће, кад погледа како је тековина која стаје силних милиона и која је набављана десетинама година уништена за неколико дана. На неколико места пламен се и сада извија: пале се кола, која су још заостала...“

Пред Жљебом. — Трагови српске армије код Пећи, децембра 1915
(Бечки архив)

4 децембра Тимочка дивизија II позива пролази кроз ждрело и стиже у Рожај а за њом наступа Шумадиска дивизија, која је услед закрчености заноћила испред ждрела. За овај дан је у операциском дневнику Тимочке дивизије II позива забележено:

„Гужва и закрченост неописана, нарочито стога што су неке јединице (нпр. безжична телеграфија Врховне Команде и неки мостови тренови) кренуле и кола са две осовине, што су многи крај све забране потерали двоколице, па чак има и аутомобила осталих на путу. Силне избеглице још више по-

[1] Не две него четири армије. — О томе је забележио и рез. наредник Ото Ф. Голднер: „У Пећи је најстрашнија панорама. Овде је дошло око две трећине наше војске са свом спремом, комором, аутомобилима и топовима, али се даље ништа не може спасти, јер сад тек почињу кршеви и пролазимо козјим стазама. Стога се сва кола ломе, слажу на велику гомилу и пале. Пале се и аутомобили као и сва војничка и коморска спрема, а топови и муниција бацају се у ваздух. Ужасан призор да се човеку крв леди у жилама гледајући ово! Само се коњи спасавају. Овде, пошто је потреба веома велика, један прост самар од дрвета кошта 80—100 перпера (у мирно доба 8 до 12 динара), за један елегантан аутомобил можеш добити свега три самара, а за једна кола једва и један самар“.

вачавају неред и гужву. Ка Жљебу иде свако како зна и куда зна. Не зна се које је пут које распутица. Све личи на један џиновски вашар који је препадом извештаја о некој страхотној опасности ишао, не тражећи пута, преко урвина, потока, камена и честара, у јединој жељи да само избије на врх планине, где мисли да ће бити ван опасности. Јединица претиче јединицу; не помажу објашњења, нико се не боји претње, свако граби да што пре умакне.

„И крај свега непријатног и ружног за повлачење једне војске, слика је ипак била величанствена на овом лепом и пријатном дану, на стрмом путу којим се пење око четири сата, на догледу дивних планина које се из равне и ниске Метохије готово вертикално дижу више од 2000 метара.

„На гребену, на улазу у теснац и пред њим, читаво море од народа и коморе. Многи од њих чекају неколико дана. Људи гладују, стока скапава без хране и без воде. Пуштање у теснац недовољно уређено, нити се ико о томе довољно побринуо, те проводи свако своје људе и ако је виши чином или дрскији провући ће оне који тек што су стигли, много пре оних који ту давно чекају".

Овде је, код ждрела, остао помоћник начелника штаба ове дивизије, мајор Милорад В. Петровић, да би се побринуо „о пропуштању делова дивизије, од којих су неки затечени да одавно чекају (профијантска и муниciска колона)". Петровић сада вели: „3 децембра око подне штаб Тимочке дивизије II позива некако се пробио до самога уласка у Жљепски теснац. Пред овим улазом: на самом путу, поред пута и по стрмим падинама са стране, уколико је нагиб земљишта допуштао, биле су измешане трупе и коморски делови, као и избеглице, чекајући да уђу у колону за даље отступање ка Рожају.

„У оваквој ситуацији, нарочито, требало је да пролаз кроз овај тешки планински теснац буде боље уређен. Међутим, сем општих наређења, којима је било регулисано које ће се трупе повлачити овим правцем, нису биле предузете и потребне мере за олакшавање пролаза, а нарочито у погледу одржавања строгога реда при томе. Због тога је настало оно нагомилавање и мешавина трупа и избеглица на улазу, препирање око реда пролаза и остављање коморских делова да чекају, уместо да се њима да првенство, — што је све давало слику приличнога нереда и успоравало и онако тешко пребацивање преко ове страхотне планине.

„Видећи да при оваквом стању неће бити могућно да Тимочка дивизија II позива лако прође кроз теснац са свима својим деловима, предложио сам команданту дивизије да део штаба остане на улазу у теснац, те да пропусти све дивизиске трупе и делове да прођу ово место. Командант дивизије је усвојио овај предлог и одобрио ми да останем на улазу у теснац докле то буде потребно. Тако сам, уз припомоћ је-

дног официра из штаба и два ордонанса, узео на себе улогу уређивача пролаза кроз теснац Жљеба.

„Са једне стене, која је лежала одваљена крај пута код самог улаза у теснац, гласом колико ме грло носило, објавио сам да ћу пропуштање свих трупа и делова који чекају на пролаз вршити строго по реду и без обзира да ли припадају мојој или којој другој команди. Позвао сам потом официре и људе да одрже ред, јер иначе, без реда и преко реда, нико неће моћи да прође.

„Овај позив имао је врло добро дејство. Људи су се прибрали. Престало је оно тискање на улазу у теснац, праћено препиркама, које су понекад биле и врло жустре. Сами војници су почели да сузбијају и уклањају свакога који је без реда хтео у колону. Уопште пролажење је ишло знатно брже.

„На овај начин, у току то поподне и ноћи, били су пропуштени: најпре изостали делови чије су команде већ раније биле прошле, па за њима коморски делови и трупе Тимочке дивизије II позива, а с времена на време и групе избеглица. До три часа изјутра 4 децембра, као последња из састава Тимочке дивизије II позива, прошла је мунициска колона са око 300 грла стоке. Ова је јединица била заостала због закрчености пута и пролаза, те није могла раније да се примакне месту на коме је образована уска маршевска колона. Једино је остао 13 пешадиски пук I позива, који је такође привремено припадао саставу Тимочке дивизије II позива, али није стигао на време, те је тек у току сутрашњег дана с муком успео да се пробије кроз теснац и да настави пут за Рожај".[1]

О томе и генерал Михаиловић вели: „Колики су застоји и нагомилавања била за време марша, а нарочито испред уласка у теснац на Жљебу, најбоље ће се видети из тога, што је тешка артилерија II армије трећег дана марша успела да пређе само *неколико стотина метара* и ако је изјутра рано била ушла у маршеву колону. Видећи оволико нагомилавање, отишао сам са извесним бројем официра на сам улаз у теснац на Жљебу и како на уласку није било никога да уведе ред око пропуштања кроз теснац, већ је сваки радио што је хтео од чега је највећим делом и наступио овај застој, то сам лично предузео да уведем ред око пропуштања у теснац и уз припомоћ официра успео сам у току 4 децембра да велики број јединица и избеглица пропустим кроз теснац и ред уведем".[2]

На овакав неред наишао је и командант III армије, који је овога јутра кренуо из Пећи за Рожај. Како је било, вели, „једногласна одлука командaната армија, да се ни двоколице не пуштају на правац повлачења, већ само товарна стока",

[1] У операциском дневнику 13 пука I позива за 5 децембар је забележено: „Пук је у 7 часова пошао са Жљеба једва пробивши се кроз теснац и у 17 часова стигао у Рожај, где је преноћио".

[2] *Ратник*, октобар 1928, стр. 2.

он је наредио „да се све ове двоколице уклоне с пута и тако омогући успешно повлачење бар већег дела материјала и целе батерије, која је била на путу".[1] Тако је морало бити бачено у провалију хиљадама двоколица заједно са храном и осталим војничким намирницама и потребама, које су биле животно питање. Међутим, изгледа, да овакво наређење није било у сагласности са одлуком команданата армија у Пећи, јер из записника за 29 октобар види се да је само решено: „кола да се спале; *устројавање двоколица да се обустави*", и ништа више.

5 децембра Бугари су заузели Ђаковицу. Шумадиска дивизија прошла је кроз Жљеб и заноћила код Рожаја. Тамо је стигла и Дринска дивизија I позива, чија је заштитница — 8 пук I позива, 3 прекобројни пук и 4 батаљон 10 пука I позива са два митраљеза — остала на линији: с. Рухот (Рохот)—с. Пригоде—с. Родно Брдо (Изнабрдо)—с. Каличине. Али, како вели командант заштитнице, заштитница је нападнута јачом снагом те се повукла и заноћила код с. Радовца. Ово је, без сумње, створило још више узнемирености и још већи неред на путу. Стога је, ваљада, командант Дринске дивизије I позива и наредио да се пропуштају „само товарни и јахаћи коњи а теглећи коњи и волови не". Но, поводом тога пише генерал Михаиловић, „понова је наступио застој у пролазу, јер се губило много времена док товарни и јахаћи коњи из појединих јединица, које су биле доста удаљене од уласка у теснац, дођу до овог.

„Код команада и установа са теглећом стоком, које су по 3—4 дана чекале на пролаз кроз теснац под најтежим приликама без воде и преноћишта, — јер се биваци због самог камена нису могли подизати, — наступила су негодовања из бојазни да неће ни стићи да прођу кроз теснац и да ће пасти непријатељу у руке, па је природно да је било појединих незгодних случајева, који су ипак захваљујући присебности и умешности старешина, убрзо сузбијени".[2]

Све је ово дало повода команданту Дринске дивизије I позива да изда ово наређење: „За главног надзорника над правилним и уредним кретањем целокупне коморе свију дивизија које дебушују превој преко планине Жљеба, одређујем арт. мајора Свет. Караулића, за коју цељ придајем му четири подофицира из штаба дивизије, с тим да мајор Караулић и два подофицира беспрекидно стоје на улазу у теснац и ту одређују којим ће редом јединице улазити у теснац, а два подофицира да буду на најтежем делу теснаца које сам подофицирима лично показао.

„Мајору г. Караулићу придајем на службу и све командире и воднике свих оделења колонских возова, да их за ре-

[1] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 173.
[2] *Ратник*, октобар 1928, стр. 2—3.

гулисање правилног пролаза свих комора кроз теснац искористи према своме нахођењу.

„Г. мајор Караулић остаће на овој дужности све док кроз теснац не прође сва стока свих дивизија.

„Скреће се пажња мајору Караулићу да је јак притисак непријатеља на нашу заштитницу која штити наше извлачење".[1]

Освануо је и 6 децембар. Ситуација је постала готово критична. Нежељени догађаји одигравали су се на целом путу. Како се пут пробијао између вечито немирних Руговаца и већ побуњених Источана, то је толики неред и нагомилани плен сасвим природно мамио Арнауте. А како пут са стране није био ничим обезбеђен, то је напад био и лак и могућ. И они су почели нападати. Око 10 часова напали су заштитницу, која је тек била стигла на Савине Воде, а ускоро и комору. Сасвим је природно да је напад на заштитницу изазвао праву панику код коморе. „Око 10 часова са свију страна чули су се гласови „Опасност, опасност! Ево Арнаута!" — Нашта су војници почели бацати пушке а возари и комордије у већини напуштати стоку и бежати у теснац и са стране теснаца преко брда. Уз припомоћ официра који су се налазили на уласку у теснац", вели генерал Михаиловић, „ред је био убрзо повраћен и сви су се вратили на своја места... Ова паника појачана је још и тиме, што је у томе тренутку неки војник из Шумадиске пекарске чете, у близини уласка у теснац, са једног окомка бацио у провалију три бомбе, које су у овој планини страховито одјекнуле".[2]

Око подне су Арнаути са источне стране изнад самога ждрела отворили ватру на комору. То је изазвало страшну панику и неред. Стока је напуштена, пушке су побацане и бежало се безобзирце на све стране. О томе је у 13.45 часова мајор Караулић обавестио команданта заштитнице: „Евакуација коморе узнемирена је од стране Арнаута и непознатих лица пред улазом у теснац Жљеб. На нашој страни било је два мртва и више рањених. Од нападача убијен је један. Молим да се одмах упути једна чета која има да осматра терен и осигура кретање коморе". А у 21 час известио је команданта Дринске дивизије I позива: „...Данас у подне неколико Арнаута припуцали су на комору са виса према уласку у теснац. Рањено је неколико људи а и стоке. Арнаути су протерани средством официра и на брзу руку при-

[1] Дринска дивизија I позива, ОБр. 5505 од 5 децембра. — Ово је наређење писано у 16 часова а рез. мајор Светолик Р. Караулић, командант профијантске колоне, који се налазио у близини ждрела, примио га је тек сутрадан у 8.30 часова, што очигледно показује колика је тамо била закрченост.

[2] *Ратник*, октобар 1928, стр. 3—4. Овај је војник ухваћен и кажњен. И командант заштитнице у свом наређењу од 10.15 часова скренуо је пажњу своме команданту задње трупе „на пуцњаву војника" и наредио му је да се томе стане на пут.

купљених наоружаних људи. На месту је нађен убијен један у маћедонском оделу а четири Арнаутина су побегла.

„Ово је било причинило велику панику и велики број коморција разбегао се и оставио стоку, која се неће сад ни моћи евакуисати, те ће морати остати. Има јединица које су остале и без старешина. Због овога је и евакуација била успорена и морао сам се обратити команданту заштитнице да пошље чету пешака за осигурање и по томе тражењу командант 8 пука наредио је те је дошло око 20 војника са два официра, који су поседи вис и јаругу. Евакуација се неће моћи извршити у току ноћи и молим, ако је могућно, да се заштитница задржи на данашњем положају до подне, како би се сва комора могла евакуисати“.[1] О томе нападу поднео

[1] Мајор Караулић, као командант профијантске колоне Дринске дивизије I позива у ликвидацији, у своме одговору (Бр. 28843) од 29 априла 1920, по тражењу мајора Светозара М. Пауновића да се одликује за свој рад на Жљебу, навео је и ово: „...Како сем она два подофицира нисам имао при руци више никога, покушао сам лично и преко једног од придатих ми подофицира да зауставим и прикупим неколико војника који су се ту десили и имали оружје... али је сваки од тих војника отворио и показивао празну пушку и фишеклију. У таквом моменту јавио ми се артилер. поручник г. Милентије С. Рајић (4. батерија Дунавског артилер. пука) да прикупи неколико наоружаних људи и протера Арнауте. Дао сам му одмах оног једног подофицира и наредио да то учинн. Њима се придружила неколицина официра и 2—3 подофицира, те су се са пушкама у руци успели на вис и отерали Арнауте, којих је, како ми је после јављено, било четири. Поред поручника г. Рајића у овоме су узели учешће, уколико сам тада могао прибележити њихова имена, и капетан Светозар Пауновић, рез. артилериски капетан Ђорђе Протић, артилериски потпоручник Синиша Радовановић, наредник Милутин Мојсиловић, наредник мостовног трена Дринске дивизије I позива Милош Пецић“... Даље је у одговору напоменуо да је о томе известио команданта заштитнице, па је додао да је „у исто време изаслао три официрске извиђачке патроле у правцу нападача, да осматрају и осигуравају рад до доласка тражене заштите“...

О томе поручник Милентије С. Рајић вели: „Испред ждрела било је море избеглица — људи, жена и деце, војника и стоке. Све је то личило на један велики вашар, али не на весели већ на тужни, на коме се поред наложених ватри сушило рубље и кувало нешто од заостале хране. На самом ждрелу стајао је мајор Караулић са много официра а ја сам се са два топа налазио недалеко од њега. Позади нас је заштитница водила борбу. Око подне су отпочела да долећу пушчана зрна са виса изнад ждрела. Услед тога код масе наступи паника и све појури ка ждрелу. Официри су покушавали да задрже ову масу, јер је постајала опасност да се све то не сручи у провалију. Попео сам се на топ и довикнуо маси: „Браћо! Не бојте се. Ако продужите тамо (показујући на провалију) изгинућете!“ Ускоро је наступило затишје, али не за дуго. Арнаути су поново отворили много јачу ватру. Паника је обузела све, напуштало се и бацало све, па чак и децу. Видећи ово обратио сам се једном вишем официру с молбом да се заштити ова маса. Одговорио ми је: „Ја сам овде само гост“. Скочио сам са топа и повикао: „Ко има пушку, за мном!“ Одмах ми је пришао рез. артилер. поручник Ђорђе Протић, један пешадиски поручник и више војника. У стрељачком строју избили смо на вис а Арнаути су побегли оставивши једног свог убијеног. Са виса сам довикнуо маси: „Не бојте се, Арнаути су побегли, чекајте мирно на ред!“ Сем мајора Караулића других се официра не сећам, али нисам знао да је тамо био и потпуковник Милан Т. Пешић“.

је извештај и командант артилерије Нишког градског одреда, потпуковник Милан Т. Пешић, 11 децембра под ОБр. 565.[1]

Паника се пренела и кроз теснац. Генерал Михаиловић о томе даље вели: „У 13 часова, кад сам био у самом теснацу, навалила је у теснац маса официра, подофицира и војника, возара и комореција са стоком и избеглицама, који су бегали у највећем нереду кроз теснац, са стране и преко гребена, одакле су се котрљали, падали у теснац, повређивали се и т. д. вичући да су „Арнаути напали на коморе на уласку у теснац и да све бега". Видећи да велики број војника има пушке, наређивао сам официрима који су наилазили, да све војнике са пушкама задржавају, те да се формира бар једна чета, пошаље на улаз у теснац и сузбије Арнауте.

„При овоме наишао сам на велике тешкоће; нико није хтео да стане, па и они који су се прикупили одмах су се растурили, бацали пушке и бегали уз брда или у провалију, изговарајући се да спроводе ствари појединих штабова, команада и установа, да су болесни и т. д... На овај начин после дужег времена успело се да се формира једна чета, коју сам ставио под команду једног пешадиског официра а за воднике одредио артиљериске потпоручнике: Божина Крстића и Јефтимија Војиновића из градске артиљерије". И чета је са осигурањем упућена на излаз из теснаца.

Око 14 часова ред је био успостављен. Арнаути више нису нападали комору, али је још било пушкарања код заштитнице. „Главни надзорник за кретање коморе" на самом ждрелу, мајор Светолик Р. Караулић, наставио је рад. Али како је услед овога напада настао прекид, то је остало много

---

[1] Он вели: „Данас око 10 часова неки војници за време пропуштања коморе на уласку у теснац Жљеб повикали су: Опасност, ево Арнаута! Овај њихов поступак изазвао је јаку панику, тако да су војници почели бацати пушке а возари и коморџије почели су остављати стоку и безобзирце бежати. Заузимањем артилериског пуковника г. Милоша М. Михаиловића и осталих официра који су се на уласку у теснац затекли, ред је био убрзо повраћен и продужено пропуштање кроз теснац.

„Око 11.50 часова, 5 Арнаута са коте 1718 и око 10—15 Арнаута са коте 1759 отворише ватру из пушака на наше јединице, већином коморе, које су стајале прикупљене на уласку у теснац и очекивале ред за пролаз.

„Овај поступак Арнаута изазвао је огромну панику и неред тако, да су сви војници почели бацати пушке и коморџије остављати стоку и дали се у панично бегство.

„Артилериски мајори: Лазар Миловановић, Живојин Брзаковић и ја, предузели смо били да повратимо ред, али је било тешко задржати људе, пошто су зрна непријатељска погодила неке војнике и стоку.

„За време највеће панике наишли су на улазак у теснац команданти: 8 пешадиског пука I позива, 3 прекобројног пука и пешадиски мајор Јован Рекалић и продужили пут кроз теснац. Овом приликом мајору Рекалићу рањен је и коњ у врат и он га је оставио са целокупним прибором

„Пошто су Арнаути непрестано гађали из пушака и тиме стварали све већу панику, то сам уз припомоћ мајора г. Лазара Миловановића, Живојина Брзаковића, Свет. Караулића, Косте Димитријевића, инжињерског

стоке која се није могла у току ноћи сва пропустити кроз ждрело. Стога је мајор Караулић, пошто је обавештен да ће се заштитница повући сутра у 9 часова, известио о томе команданта заштитнице у 21 час и молио да заштитница остане дуже, да се о томе телефоном обавести командант дивизије и умоли да упути кога од официра са жандармима да би се убрзао пролаз и вршио без задржавања.[1]

Командант Дринске дивизије I позива је прошлога дана наредио да заштитница остане испред теснаца све док се не извуче комора. Стога је и командант заштитнице наредио своме команданту задње трупе, у 10.15 часова, да остане на досадањем месту а главнина ће заноћити код Савиних Вода. Али заштитница није остала на одређеном месту. Командант заштитнице са главнином одједном се повукао и стигао у 17 часова „код карауле Бег Крава", а задња трупа је остала и даље на своме месту.[2] Ту је командант заштитнице остао и пошто је примио наређење свога команданта дивизије (ОБр. 5511 од 14.30 часова) „да заштићава правац према Жљебу ка

капетана Илије Милојевића, артилер. капетана Милана К. Николића, артилер. капетана II кл. Ђорђа Протића, рез. пешад. капетана II кл. Добривоја Мијатовића, артилер. поручника Милентија Рајића, рез. пешад. поручника Драгољуба Манојловића и још неколико официра, гледао да створим ред, те смо сви најенергичније настојали да зауставимо бегство војника, прикупивши известан број са пушкама, које смо под командом арт. капетана II кл. г. Ђорђа Протића и арт. поручника Милентија Рајића упутили да нападну и протерају Арнауте. После краћег пушкарања Арнаути су се повукли и оставили једног мртвог Арнаутина. Са наше стране губитци нису утврђени, али сам дознао да има погинулих три војника, рањених неколико војника и један жандарм, као и приличан број стоке.

„Око 14 часова успостављен је ред и продужено пропуштање колона кроз теснац, али због тога што се повећи број возара и комораџија разбегао, остаће доста стоке која се неће моћи пустити кроз теснац.

„Главни уређивач пропуштања кроз теснац Жљеб, мајор Караулић, известио је о овоме команданта Дринске дивизије I позива и тражио да се пошаље заштита, а ја сам одредио резервног пешадиског поручника Драгољуба Манојловића, командира профијантске коморе 14. пешад. пука I позива, да са десетак прикупљених војника из разних јединица патролира по ћувику (к. 1718), док заштита од пешадије не стигне. Код овог одреда за време напада Арнаута рањен је 1 редов и 20 волова".

[1] Командант 3 прекобројног пука, потпуковник Јосиф Костић, наредио је у 11 часова да 4 чета 1. батаљона рашчишћава пут ради бржег и правилнијег отступања. — *Операциски дневник 3 прекобројног пука.*

[2] *Операциски дневник 8 пешад. пука* I *позива.* — Међутим, приликом повлачења чело главнине заштитнице (3 прекобројни пук) скренуло је са пута и продужило да се пење западном страном теснаца све више и више ка врху. Било је очигледно, вели командант 2 батаљона 8 пука I позива, сада пуковник Душан М. Секулић, да је то било без циља. „Па како није било ни команданта заштитнице, пуковника Михаила Рериха, ни кога старијег од мене, то сам задржао заштитницу, прикупио, упутио две чете 8 пука да обезбеде западни гребен а две чете из 3 прекобројног пука источни гребен самог ждрела, а са остатком спустио сам се у сам теснац и ту заноћио код неке повеће недовршене зграде. Тако је главнина обишла ждрело. А тек у току ноћи стигао је и командант заштитнице са штабом". — Ово показује да је пешадија могла и да обиђе ждрело.

Рожају све до одласка целокупне коморе. Према томе", наређује му командант дивизије, „Ваше задржавање на положајима планине Жљеба зависи од одласка коморе, и тек пошто све коморе буду прошле Рожај, ваша заштитничка улога се завршава..." Па је остао ту и онда кад му је командант дивизије доставио наређење команданта III армије (Обр. 8727 од 15.30 часова) да остане „на терасама северозападно од с. Радовца (у околини Савине Воде) и на улазу у теснац (караула 1760) најмање до 9 децембра закључно, па се тек тада повући ка Рожају, где може стићи 10 до мрака...".[1] Међутим, његова задња трупа заштитнице (4 батаљон 10 пука I позива) остала је све док се није извукла сва комора, ноћу 7/8 децембра, те је 9 децембра цела заштитница стигла у Рожај.

Тако су се наше армије најзад провукле кроз Жљеб, али — без хлеба...

*

Жљеб ће остати болно место у историји нашега повлачења овим трновитим путем 1915... Кроз њега је требало провести преостале храбре борце наших трију армија. Шта је у том погледу наредила Врховна команда изнели смо, а шта је урађено казали смо. Али пада у очи да се на седницама команданата армија у Пећи није остало само на регулисавању питања у оквиру наређења Врховне команде, већ се унеколико залазило и у делокруг права Врховне команде, па и саме Владе. Изгледа, као да се није веровало у стварност. Чекало се и чекало...

На овоме је путу најстарији био командант I армије. Он је био и позван и дужан да регулише пролаз овим путем. Зашто командант I армије ову и овако тешку и деликатну дужност није свесрдно прихватио и енергично извео, тешко је сада рећи.[2] А њему није оскудевало ни знање, ни спрема ни енергија. Да ли зато што је веровао да је било немогућно пут поправити и оспособити га за пролаз? — Или зато што се још једнако уљуљкивао надом на контраофанзиву?

---

[1] На ово је наређење командант заштитнице истога дана одговорио да му је „немогуће извршити задатак" због премореностi војника, смањивања људске и немања сточне хране, нереда у комори и због тога што би зато требало 6 до 7 дана, те је молио „да се заштитница смени и да се цела заштитница креће по добивеној ранијој маршрути", т. ј. да преноћишта заштитнице буду 6 децембра Савине Воде, 7 Рожај, 8 Будимље а 9 децембра Андријевица. И тако је главна трупа заштитнице и поред изричних наређења и даље остала пред комором у теснацу, док је само њена задња трупа стајала усамљена позади коморе до последњег тренутка. Тамо ју је нашао и мајор Јован П. Рекалић, који је 6 децембра по подне био враћен да нађе главнину заштитнице. Али је, ваљада, та задња трупа заштитнице била тако жртвована зато што није припадала тој дивизији...

[2] За ове дане не постоји у Ратном архиву Главног ђенералштаба операциски дневник штаба I армије, па ничега нема забележеног ни у *Бележнику важнијих разговора, извештаја и телефонских разговора* I армије.

Зна се да је командант I армије другојачије ценио ситуацију него Врховна команда. Он је сав био обузет мишљу за контраофанзивом. Мислио је само на ослабљени притисак аустро-немачких трупа, а изгледа да је губио из вида Бугаре, који су нам били и најтежи. То је изнео и на I седници команданата армија у Пећи (29 новембра).[1] Па је на II седници успео да за то добије пристанак и осталих команданата армија. Али, нити је ситуација новембра 1915 год. била иста са ситуацијом новембра 1914 ,[2] нити је стање у његовој армији било боље него у осталим.[3]

Што се тиче оправке и уређења пута, то се морало неодложно радити и у случају повлачења и у случају офанзиве, јер би у оба случаја то била једина и неопходна веза са Приморјем и савезницима, све дотле док се не би успоставила са Солуном. А поправка пута није била немогућа. Црногорци су тим путем са извесним поправкама већ провукли четири батерије које смо им дали, међу којима и једну тешку хаубичку батерију од 120 м. м.

Истина, Црногорци су зато имали доста времена а релативно мали број топова, а сада је било обратно: много топова, људи, стоке, возова и материјала а мало времена. Али време није зависило од нас већ од непријатеља. Стога је требало без оклевања радити и урадити све што се могло да не дође до катастрофе, или да се она што више умањи. А да се пут заиста могао поправити и потпуно искористити, види се не само из тога што су Црногорци раније провели туда четири батерије, него што смо и ми сада истим путем, са малим поправкама, провели једанаест пољских батерија,[4] преко

---

[1] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 118.

[2] Довољно је само напоменути да је непријатељ 1914 заузео мали део наше територије, да веза са савезницима преко Солуна није била прекинута и да су тада сви бегунци, на први знак офанзиве, похитали у прве борбене редове. Сада је било све обрнуто.

[3] 26 новембра командант Дринске дивизије II позива телефоном је известио да је јачина његове дивизије 3987 пушака и 246 карабина. 27 новембра командант Ужичког одреда вели да је стање трупа Студеничког одреда „очајно, да су чете спале на 20 људи, па и мање, да само пет од сто може пунити пушке, а остало је промрзло и онеспособљено, те се на такве трупе не може више рачунати, јер је половина људи боса, а неке трупе немају већ по три до четири дана хлеба...“ А кад је наредио да се предузму најенергичније мере и онемогуће бекства, командант Дунавске дивизије II позива (Обр. 5135 од 28 октобра) одговорио му је: „И ја и сви команданти предузимају све што могу да се спречи предаја војника, али је: зима, ветар, голотиња, глад и замор јачи од свих ових мера“. А сутрадан, по пријему наређења за офанзиву, он га је обавестио да су дисциплина и морал у таквој мери опали, да трупе „нису способне ни за какву борбу а најмање за намеравану офанзиву...“

[4] Стигле су у Рожај из Дринске дивизије II позива: 2 батерија резервног капетана I кл. Јанка П. Шафарика и 3 батерија капетана I кл. Јована Т. Миловановића; из Дунавске дивизије II позива: 1. батерија капетана I кл. Драгоја Д. Котлајића, 2 батерија капетана I кл. Ђорђа С. Лукића и 3 батерија мајора Милана Ј. Атанацковића; из Шумадиске дивизије I позива; 8 батерија мајора Петра М. Љубичића; из Тимочке дивизије II по-

25 кара, већи број двоосовних кола и велики број двоколица. Много је изведено до Савиних Вода и до ждрела и тамо је уништено.[1] Наравно, да не треба нарочито нагласити да су проведени и сви брдски топови па и четири гарнитуре „Годелових покретних пећи".[2] Тако исто је и Војно-географски институт (тада Географско одељење Главног ђенералштаба) пренело пресе и литографско камење за штампање карата, па је и штампало у Скадру.

Прво је прошла кроз Жљеб *Шкодина брзометна батерија калибра 80 м.м.* под командом командира, капетана II кл. Бранка Вукосављевића. Она се возом кренула из Ниша 13 септембра 1914 године и истог дана стигла у Косовску Митровицу. Јачина: два официра — командир и водник, потпоручник Милисав Стојановић, 1 наредник, 1 каплар, 7 нишанџија и 4 војника; 3 топа (четврти је упућен на поправку у Крагујевац), 6 кара, 3 кола са прибором, 1 сака и 120 сандука

зива једна комбинована батерија; из Дринске дивизије I позива: 1. батерија капетана I кл. Димитрија П. Кановића, 2 батерија капетана I кл. Драгутина Љ. Радосављевића и 8 батерија мајора Војислава П. Јовановића, и из Моравске дивизије I позива: 5 батерија капетана I кл. Велимира К. Младеновића.

[1] Тако се 28 новембра кренула из Новог Села 6 пољска батерија Дунавског артилер. пука I позива преко села Радовца за Рожај. Батерија је имала три топа и две каре. Али је све то на путу између Савиних Вода и Рожаја уништено ноћу, 2/3 новембра, јер се „услед изнурености стоке и људи и јаких теренских тешкоћа није могло даље вући. Топови и каре уништени су према наређењу команданта Тимочког артилериског пука II позива (ОБр. 1639 од 1 децембра 1915), у чијем је саставу била". — *Операциски дневник Тимочког артилериског пука* II *позива.* 8 батерија истог пука стигла је 4 децембра са 4 топа и 3 каре на Савине Воде. Сутрадан је продужила, „али је убрзо морала да чека на ред за пролаз кроз клисуру". 6 децембра „до подне пропуштен је један топ, а остала три тек по подне. Одмах потом, кад су сви топови пропуштени, наредио је командант и уређивач пропуста, да се топови баце у провалију, како би коморе могле да прођу, што је и урађено". — *Релација Дунавског артилер. пука* I *позива.* Водник истог пука, поручник Милентије С. Рајић, који је тада био придат 8 батерији, вели: „Из мога пука упућена је само 8 батерија, под командом капетана I кл. Светозара М. Пауновића, и она је са великим напрезањем стигла до ждрела Жљеба. Овде смо на ред чекали, у колико се сећам, од 3 до 6 децембра. Командир је прошао са првим водом раније а ја сам успео тек пошто су Арнаути отерани. Чим сам прошао ждрело, отприлике за 300—400 м., сломила се руда на првом топу. Није било ни места ни времена за поправку, јер је услед тога стао цео саобраћај. Стога сам наредио да се понесу нишанске справе и затварач, а топ да се гурне у провалију. Како су коњи били потпуно исцрпени, то смо морали да уништимо и остала оруђа. И тако је батерија продужила без топова". — А 1. чета Дринског пионирског полубатаљона II позива извукла је 26 новембра из Радовца на Савине Воде два аутомобила Министарства војног. — *Операциски дневник ове чете.*

[2] Ову пекарску чету са пећима провео је резервни поручник Љубомир А. Ненадовић. Она је до 27 новембра пекла хлеб у Пећи. По прелазу Жљеба, од 14 до 31 децембра, наставила је рад у Подгорици а после четири дана и у Љешу, све до 23 јануара 1916. — Из ратних мемоара Ђ. Богдановића пуковника у пензији и бившег главног интенданта Врховне команде *Повлачење српске војске на Приморје*, Загреб, 1927, стр. 132.

муниције. 20 септембра батерија је продужила за Пећ. „Пут је врло добар. Први дан марша био је отежан због запрега и људства (воловара) и што је стока сувише ситна а људи не разумеју српски". Пошто је батерија преноћила у Д. Клини и Ђураковцу, стигла је у Пећ и убиваковала се код Пећске Патријаршије. Ту је запрега промењена.

24 септембра у подне батерија се кренула преко села Радовца за Рожај у пратњи 100 војника црногорске војске. Даље од Радовца „пут је врло рђав и зато је муниција извађена из предњака и кара и ношена на рукама. Возови дељени — предњак извлачен па задњак. Услед велике узбрдице и камењара, просечно се прелазило 1—2 километра на сат. У 19.30 часова батерија је заноћила у топовској колони на самим падинама". Сутрадан „у 5 часова продужен је покрет са растављеним возовима. Извлачење је вршено са стоком и људима; муниција ношена на рукама; конак на Савиним Водама код хана. Здравље и ред у батерији добро". 26 септембра „у 5 часова настављен је покрет са Савиних Вода, возови растављени, пут врло рђав и узан а улаз у клисуру скоро и непролазан. У 22 часа батерија је стигла у Рожај и убиваковала се. Ред и дисциплина врло добра". 27 септембра предана к у Рожају. Извршене су поправке на возовима. Замењена је стока и сутрадан је батерија продужила и заноћила у с. Врбици. 7 октобра у Челебићу батерија је примила послугу из црногорске војске.[1]

Сутрадан, 25 септембра, кренула се преко Радовца и *Шнајдерова хаубичка батерија модел 97,* калибар 120 м.м., под командом командира, капетана II кл. Вукашина Р. Милосављевића. Јачина батерије: 2 официра — командир и водник потпоручник Панта Ф. Шурјанац и 8 нишанџија; 4 хаубице и 6 кара са 470 метака (шрапнел и граната). Остала послуга добивена је из црногорске војске као и волујска запрега. Као помоћ за провлачење кроз Жљеб батерија је добила око 300 Арнаута и десетак Црногораца. Муниција је превожена и на реквирираним волујским колима.

Командир ове батерије вели: „При пролазу кроз Жљеб било је огромних тешкоћа, јер је било готово немогуће лако и брзо створити од једне обичне коњске стазе у самом камену удобан пут. Био сам задовољан само да добијем толику ширину колотрага, колико да се само провуче засебно лафет а засебно предњак. Често пута провлачили смо се испод каквог од ветра обореног дрвета, које нисмо могли нити уклонити нити смо га имали чиме исећи. Нарочито је било небројано пута превртање кара па и сурвавање низ стрме литице читавих возова са запрегом. Срећом, они су се задржавали или на дрвећу или на стењу. Колико је ту напора требало

[1] Податци су из личног дневника водника, потпоручника Милисава Стојановића.

да се они извуку, није тешко замислити. Па и поред свега тога ја сам са батеријом прошао кроз Жљеб за четири дана, рачунајући од села Радовца до Рожаја".

И у мају 1915 године прошле су кроз Жљеб: *1. пољска брзометна заплењена аустриска батерија црногорске војске* под командом командира, капетана II кл. Петра М. Сретеновића, а уз припомоћ водника, поручника Драгослава В. Милосављевића, и *2 пољска брзометна заплењена аустриска батерија црногорске војске* под командом командира, капетана II кл. Живојина П. Павловића, а уз припомоћ водника, поручника Уроша М. Тешановађа. Обе су батерије биле комплетне — 4 топа и 8 кара, запрегнуте воловима. Као помоћ при извлачењу дата им је једна чета пешадије. Оне су пут од Радовца до Рожаја прешле за три дана. О томе путу Тешановић, сада артилериски пуковник за ђенералштабне послове, који је овим путем 1915 четири пута прошао, вели: „Најтежи је део пута био преко Плоче, пролаз кроз само ждрело и силазак са ждрела преко такозваних Стубица у поток Жљеб у самом теснацу. Пред сам пролаз батерија пао је велики усов (лавина) са стрме падине врха Жљеба и затрпао пут (пролаз потоком), ишчупао зреле (старе) оморике и бацио их на другу страну потока. О пролазу ових батерија извештена је Врховна команда на Цетињу (тамо је био из српске војске инжињерско-технички пуковник Боривоје Нешић). Међутим, по томе није ништа предузето да се пут поправи, иако би се радном снагом од једног пионирског батаљона, са довољно минера, могао пут успособити за брз пролаз возеће артилерије у току 10 до 15 дана. Максимално трајање пролаза после оправке било би један и по дан (летњи)".

За време нашег повлачења 1915 први је отпочео да извлачи своју артилерију командант пољског дивизиона Дринске дивизије II позива, потпуковник Коста А. Ристић. Он је већ 26 новембра кренуо свој дивизион ка Жљебу и сутрадан је успео да до Савиних Вода извуче само две цеви (без предњака), а 29 новембра седам топовских задњака са цевима и девет предњака.[1] Као помоћ за извлачење, овај је дивизион добио од команданта 4 хаубичког дивизиона 16 волова и тако је успео да провуче своју 2 и 3 батерију.

Његов командир 2 батерије, резервни капетан I кл. Јанко П. Шафарик, овако описује пролаз кроз Жљеб: „Кренуо сам се на пут са три топа, колико је било у батерији, али без и једне каре, пошто се рачунало на велике тешкоће. Понети су сви темпирници. Сматрало се да ће за евентуално дејство бити довољно зрна из топовских предњака. Коњи из остављених кара носили су само свој запрежни прибор и хлеб у џаковима, који је у довољној количини примљен у Косовској Митровици.

[1] ***Велики рат Србије***, књига XIII, стр. 101 и 121.

„Од три провучена оруђа, колико се сећам, у Рожај су стигла само два. Једно се вероватно сурвало с пута у јаругу и да не би смо саобраћај задржавали, јер је за нама ишла 3 батерија нашег пука, ми смо га и оставили. После великих напора и за људство и за стоку стигли смо у Рожај другог дана увече, пошто смо расејани, свако оруђе са људством и стоком, преноћили тамо где је кога мрак ухватио“.

Кров Жљеб. — Трагови српске армије 1915 године
(Бечки архив)

И командир 3 батерије, капетан I кл. Јован Т. Миловановић, вели да је покушао да кроз Жљеб провуче 4 топа и 4 каре. Али „преко једног веома незгодног и тешког земљишта мени на два воза толико малакшу коњи, да су постали потпуно неспособни за даљу вучу. Стога сам наредио да се један топ и једна кара демолирају а остало сам успео да провучем и доведем до Скадра“.

Вредно је нарочито нагласити да је једино командант Дунавског пољског артилериског дивизиона II позива, потпуковник Јован П. Петровић, успео да кроз Жљеб проведе цео свој дивизион и доведе у Скадар. А ево како он то описује:

„По наређењу кренуо сам се са дивизионом из села Г. Клине за Пећ. Како је друм био непролазан, то сам се упу-

тио долином реке Клине, поред манастира Девича, и избио на друм источно од села Рудника и задржао се на раскрсници путева за Пећ и Рожај. Ту сам се улогорио и предузео припрему за даљи пут.

„Извиђање пута Пећ—Рожај први је извршио артилериски капетан Радован П. Јовановић и известио да је пут непролазан. Стога је упућен артиљериски потпуковник Коста Ристић и његов сам извештај очекивао с нестрпљењем. Мој ађутант, рез. поручник Драгутин И. Маслаћ, целога је дана преседео крај телефона, али ни његов извештај није био умирујући. Рекао је да је пут страховито тежак, да су окуке са полупречником од једног метра, да има нека низбрдица преко које се не може ићи већ се мора клизати и на крају је додао да треба покушати.

„Према овоме сам одмах и предузео потребне мере: извршено је расклапање топовских задњака и одвајање предњака од задњака, цеви са повратником натоварене су на воловска кола са скупљеним траповима, тако да су могла проћи кроз окуку и са полупречником од једног метра, сви предњаци запрегнути су само воловском запрегом а сви задњаци су утврђени на предње трапове воловских кола. Сваки воз је био запрегнут са по два пара волова, већином добијених од начелника артиљериског одељења I армије. Ја нисам коморска кола, као остали, пресецао и правио двоколице, јер се сазнало од једног бившег турског наредника, који је имао своју кућу у близини логора, да су Турци тим путем у своје време провели целу једну батерију без расклапања, а у септембру ове године прошле су и наше две батерије. Према томе рачунао сам да ће овако расклопљени возови сигурно проћи.

„30 новембра кренуо сам се на пут. Кад сам стигао код с. Радовца, срео ме је артиљериски капетан Радослав Петровић и рекао ми је да не идем путем којим и остали, јер је он нашао други пут који је и много краћи и много лакши а избегавају се све опасне окуке, само се мора кроз једну шуму просећи пролаз. Задржао сам дивизион и одмах упутио извиђача, поручника Милосава Ранчића, да провери. Ранчић се кренуо овим путем а вратио се старим и потврдио наводе капетана Петровића. Одмах сам кренуо дивизион неком сувом јаругом око изворног дела Белог Дрима и избио испод коте 748 Плоча (према предратној секцији) и ту смо код шуме заноћили. Хитно је предузето просецање шуме, која се пружала све до близу старог пута, и тек сутрадан у подне завршили смо просецање и дивизион је наставио пут. На стари пут смо стигли пре возова који су се кренули тим путем пре четири дана и са свима топовима заноћили смо ове вечери на Савиним Водама, пошто смо успут проширивали окуке ради лакшег кретања.

„2 децембра продужено је са извлачењем кара и осталих возова. Преко дана је ишло без тешкоћа, али чим је за-

шло сунце ухватила се поледица и пут је постао скоро несавладљив. Око 20 часова обавештен сам да се не може извући један карски задњак те сам наредио да се склони с пута. Међутим, резервни капетан Владислав Недељковић замолио ме је да га он извуче. Одобрио сам и Недељковић ме је око 23 часа известио да је довучен и овај задњак.

„Исте вечери примио сам наређење да оставим само једну батерију са једном каром а све остало да уништим, али је на моју молбу командант дивизије одобрио да продужим са целим дивизионом. И тако је на Савине Воде извучено: *12 топова, 17 кара са муницијом (најмање 1000 зрна), резервни лафет, пољска ковачница, три пољске кујне, 12 коњских кола и буре с вином од 300 литара.*

„Сутрадан, 3 децембра, пут је настављен и после краћег времена дивизион је стао, јер су стале и трупе испред њега. Наишло се на ждрело где је ширина била једва за један колотраг, а одатле настаје низбрдица Стубице о којој је говорио потпуковник Ристић. Послао сам капетана Милана Ј. Атанацковића да види шта је узрок, па сам се после и сам тамо упутио. Ту се загушило и стајало. Сваки је хтео први да прође. Стога сам позвао све официре (сем једног командира и два водна официра) и половину подофицира, оградио сам са стране улаз у ждрело и отпочео редом да пропуштам: кола, иза сваких кола наизменично товарне коње, коњанике и пешаке. Колика је ту била нагомиланост може се видети из тога, што сам отпочео раскрчавање око 7 часова а први воз мога дивизиона наишао је тек у 13 часова. Иза мојих возова такођер сам пропуштао товарне коње, коњанике и пешаке. После мојих возова било је све расчишћено. Савлађивање јаке низбрдице, а по савету старога генерала Јована Атанацковића, наредио сам да се за сваки воз позади закачи по један пар волова, који су послужили као одличне кочнице, и сви су возови спуштани без сметње и задржавања. За ово кочење добио сам волове од артилериског капетана Димитрија Николајевића. Заноћио сам у самом теснацу, али је услед снега било хладно. Сутрадан, 4 децембра, дивизион је продужио и стигао у Рожај.“

Из Тимочке дивизије II позива прошла је кроз Жљеб само једна комбинована батерија. Њена је јачина у Подгорици била: 4 топа, 2 пољске кујне, 5 двоосовних кола и 10 двоколица.[1]

Из Дринског артилериског пука I позива командант 1. дивизиона, потпуковник Иван П. Пејовић, провео је своју 1 и 2 батерију. Оне су имале по четири топа са волујском за-

[1] *Операциски дневник Тимочког артилериског пука* II *позива.* — Заступник командира 1. батерије, капетан II кл. Никола Жикић, вели да су два топа била из 1. батерије, један из 2 и један из 3 батерије. Овако комбиновану батерију водили су наизменично командири батерија: капетан Жикић, капетан I кл. Милорад Стаменковић и Драгомир М. Плећевић.

прегом. Зна се да је 2 батерија провела и своју пољску кујну.[1] Батерије су растављане и извлачени прво предњаци па задњаци. Њих је потпомагала при извлачењу једна чета из 4 пешад. пука.

Командант 3 дивизиона овога пука, потпуковник Петар Д. Лазаревић, провео је једну своју батерију. И он овако описује сам пролаз кроз Жљеб: „Са својим штабом и 8 батеријом упућен сам кроз Жљеб. Јачина батерије: 4 топа, 4 каре са муницијом, једна пољска кујна и једна кола са пртљагом и остатком коња и волова. Топови и каре извучени су на Савине Воде са коњском запрегом без растављања. У то време стигао је и командант I армије са штабом и како његове трупе и коморе још нису биле прошле, то ми је наређено да чекам, па ми је, на моју молбу, издато и писмено наређење. Нисам знао шта да радим, јер је батерија имала хране свега за 5 до 6 дана. Тешкоћа је било проћи само кроз ждрело теснаца, али ми је пало у очи да прошле ноћи нико није пролазио. Шта више, на самом ждрелу био је дању официр који је одржавао ред а ноћу је била стража са официром, која није допуштала никоме да прође. Стога сам још за време дана прошао кроз ждрело са командиром, а доцније је прошао и командир са водницима и утврдили смо да се ноћу кроз ждрело сигурно може проћи. Кад је пао мрак, једва сам пропуштен, пошто сам командиру страже издао писмену потврду да пролазим на своју личну одговорност. Све је проведено, истина са великим тешкоћама, али без икаквог квара и заноћили смо у теснацу а сутрадан смо стигли у Рожај".

Иако се Моравска дивизија I позива из састава Трупа нове области није повлачила преко Пећи, ипак се једна њена батерија провукла кроз Жљеб и стигла на Приморје. То је била 5 пољска батерија, под командом капетана I кл. Велимира К. Младеновића. Он о томе пише: „2 дивизион, под командом потпуковника Драгољуба А. Лазаревића, отступио је са Качаника до Призрена. Одавде се 4 батерија одвојила и пратила је Брегалничку дивизију до Љум Куле, где је уништила своје топове, а 5 и 6 продужиле су преко Ђаковице до Пећи.

„Код Пећи је примљено наређење да се топови и остали материјал закопају. Тако је и урадио командир 6 батерије. И ја сам закопао каре али сам овде стао. Узбуђен, гледао сам са војницима и официрима топове... и плакали смо. Ја сам се тада решио да не извршим наређење и наредио сам да се топови не закопавају. Сутрадан са наредником батерије,

---

[1] Водник ове батерије, рез. потпоручник Марко Д. Аврамовић, вели да је његова батерија комплетна стигла до с. Радовца и да је враћен са самог ждрела Жљеба са људима и четири пара волова да извуче бар једну кару са муницијом. „Тек што сам почео да извлачим кару наишао је један мајор са три официра и отприлике са две чете војника. На моју молбу да ме потпомогне са десетину војника, одговорио ми је да је то немогуће, јер је непријатељска претходница близу и да Арнаути убијају заостале. И заиста, убрзо сам чуо прасак пушака када наиђоше журећи се око двадесетина војника. Стога сам напустио даљи рад и пожурио ка батерији".

Никифором Вуксановићем, обишао сам пећско поље и тамо сам видео разбацана кола и разни материјал. Наредио сам да се прикупе што више трапова и разбацане жице. Сви су ме у батерији гледали и питали се шта ћу са тим колицима — траповима. Потом сам прикупио своје официре (рез. капетана II кл. Ђорђа З. Петковића и поручника Радосава Нешовића) и војнике и саопштио им да нећемо топове закопавати, него ћемо покушати да их пребацимо преко Жљеба.

Пред Жљебом. — Трагови српске армије код Пећи, децембра 1915 (Бечки архив)

Наредио сам да се топовске цеви одмах скину са лафета, да се положе на по два трапа и да се добро увежу оном жицом, а лафети и предњаци да се запрегну засебно. Било је који су се овоме и смејали...

„Док се ово у батерији радило, ја сам у пољу наишао на једног „административца" где седи на џаковима брашна и који је једва пристао да ми на реверс изда 2100 кгр. брашна. Потом сам наредио воднику поручнику Нешовићу да од овога брашна, како зна и уме, до сутра испече хлеб. Сутрадан смо имали на сваког војника по осам великих белих хлебова.

„Кад је батерија тако снабдевена и припремљена за пут, ја сам је кренуо. Предњаци су били пуни муниције. Успут сам из побацаних сандука са бомбама снабдео војнике, тако да их је сваки имао готово по 10. При изласку из пећског поља наишли смо на путу на остављене топове Тимочке дивизије I позива, које смо онеспособили и гурнули у јаругу. Овога дана смо стигли до Савиних Вода. Испред Савиних Вода наишао је мајор Срб са капетаном Чедомиром П. Петрићевићем и рекао ми је: „Ово што ти сада радиш, могли су и сви остали да ураде"... Потом се окренуо Петрићевићу

и рекао му: „Дај, Чедо, Вељи оне волове нека их користи за вучу и исхрану, а ти задржи најпотребније". И тако сам добио неких 50 волова. Код Савиних Вода удесио сам да се батерија може вући и воловском запрегом. Сутрадан смо стигли код ждрела а трећег дана у Рожај. При спуштању ка Рожају, услед велике стрмине, један ми је предњак пао у јаругу али се задржао на дрвећу. Војници га нису хтели оставити, него су га конопцима извукли и понова увели у батерију.

„По доласку у Скадар батерија је упућена у Сан Ђовани за одбрану пристаништа, где је, по наређењу генерала Мондезира, добила 3000 шрапнела. 7 јануара 1916 стока је упућена сувим а топови са муницијом и људство укрцани су у шалуту „Pétrél". На мору је завладала страховита бура, те смо морали муницију бацити у море. У Бриндизе смо стигли са великим задоцњењем, предали топове Французима и превезли се на Крф"..

Дакле, било је много и много тешкоћа и напора. Али се ипак прошло... После ових факата човек се мора и нехотице запитати: да ли се баш заиста све оно остало морало уништити?

*

Према свему изнесеном, могло се и требало је:

1. *Предузети одмах поправку пута.* Тога ради ваљало је одмах одредити стручно лице за надзорника рада и ставити му на расположење све пионирске полубатаљоне дивизија које ће проћи овим путем, као и резервни инжињерски батаљон II позива. А према потреби снагу и појачати из борачких трупа, пошто су борбе већ биле престале.

2. *Обезбедити и рад и пролаз* сталним претстражама са обе стране теснаца. Обезбеђење трупа за време пролаза покретним побочницама било је илузорно, јер се оне овде нису могле ни кретати ни пратити своје трупе. Исто тако је требало обезбедити јаком заштитницом — целом дивизијом трупе и возове који на улазу теснаца чекају на свој ред. Тада се не би могло десити да заштитница од два ослабљена пука брани отступање армија само са неколико дебанжових топова, док је ту пред њима лежало више од стотине брзометних топова уништених и сахрањених...[1]

3. *Уредити и контролисати саобраћај.* Зато је требало одредити главног надзорника пута и саобраћаја и ставити му на расположење потребне трупе, помоћу којих би се обезбедило уредно и стално кретање и *дању и ноћу,* а не само дању,

[1] Кад је командант Дунавске дивизије II позива у Рожају примио од свога команданта колонске коморе наређење команданта Дринске дивизије I позива, од 5 децембра ОБр. 5490, да се на путу кроз теснац „сва кола и двоколице уништавају без обзира чија су и шта носе, а која сметају саобраћају", он је протествовао код свога команданта армије, наводећи, што је сасвим оправдано, „да командант Дринске дивизије I позива није имао ни права ни потребе да ово наређење изда, пошто је његов задатак сличан задатку ове дивизије, по коме се има овде остати, док се возови не превуку". — *Операциски дневник Дунавске дивизије II позива.*

те се не би дешавало, као што вели командант заштитнице, „да коморџије чим се смркне ложе ватру и спавају“,[1] нити би се у току саобраћаја могао мешати свако по своме нахођењу.

Тек после десет дана, пошто су прошла три армиска и пет дивизиских штабова, са много виших, тада незапослених официра, добио је мајор Караулић писмено наређење команданта Дринске дивизије I позива, као што је напред изнесено, да је одређен „за главног надзорника за кретање коморе“. Он је био енергичан и добивени задатак савесно је вршио онда кад су се многи трудили да се што пре уклоне из овог пакла. Али како је био само резервни мајор, он је због тога имао да се бори са многим непријатностима.[2]

Да је овако урађено, несумњиво би Жљеб у историји нашега повлачења друкчије изгледао. Јер уништене двоколице носиле су резервну храну, санитетски материјал, нешто одела и обуће, којима би се у многоме умањиле беде бар до Подгорице. А њима би се пренели и многи изнурени и оболели, те би несумњиво остало на овоме трновитом путу много и много мање гробова...

Растанак с другом

(У Жљебу, 5 децембра 1915. — Скица ађутанта 3 батаљона 11 пука III позива, наредника ђака Миодрага В. Петровића).

7 децембра. У одређено време дивизија се кренула преко

[1] *Операциски дневник 8 пешад. пука I позива.*

[2] О томе генерал Михаиловић вели: „Око 7 часова рез. артилериски мајор Свет. Караулић добио је писмено наређење да је одређен за главног уређивача за пропуштање свију команада и установа кроз теснац, а око 7.30 часова дошао је пок. пешад. мајор Станимир Поповић, командант колонске коморе Дунавске дивизије II позива, и отпочео викати, како је у комори неред и да је он одређен да успостави ред, позивајући се на наређење команданта Дринске дивизије I позива од 5 децембра. Видећи то као најстарији на уласку у теснац, пришао сам мајору Поповићу, опоменуо га да не виче и не протествује и затражио му писмено наређење. Како га није имао, а мајор Караулић га је имао, то сам наредио мајору Караулићу да поступи по добивеном наређењу а мајору Поповићу да се удаљи.

„У близини самог уласка у теснац стајали су један брдски вод и две пољске батерије са оруђима, којима мајор Поповић никако није допуштао да прођу кроз теснац, позивајући се на нарочито наређење команданта Дринске дивизије I позива; међутим, командири су мени изјавили да су извидели пут у детаљу и да гарантују за сигурност пролаза кроз теснац. Наредио сам мајору Караулићу да прво пропусти брдски вод, а после само једну по једну цев пољских батерија, што је он и извршио“. — *Ратник*, октобар 1928, стр. 3.

с. Врбице и заноћила код Берана.[1] Како је командант II армије известио да ће се његове трупе кренути из Андријевице за Подгорицу 9 и 10 децембра, то је командант Одбране Београда, да не би било мешања, наредио да се Тимочка дивизија II и Шумадиска дивизија I позива задрже код Андријевице и да продуже марш тек 11 децембра. Том приликом је командант Одбране Београда известио као да ће се у Андријевици добити на војника по 400 грама хлеба и 500 грама меса.

Пионирски полубатаљон, по завршетку рада, кренуо се из Берана и заноћио у с. Краље.

Шумадиски артилериски пук кренуо се у 7.30 часова и ове вечери стигао у с. Мрке, прекопута с. Биоча, где је и заноћио. 4 хаубички дивизион стигао је у Андријевицу, примио проје за шест дана, рачунајући на војника по пола килограма, и ту је заноћио. 8 батерија стигла је у Беране. Али није могла прећи преко Лима пошто је мост био разрушен. Узалуд је покушавано да се нађе газ.[2] Тек предвече је командир сазнао да има газа узводно код с. Доње Ржанице, где се Лим разлива у три рукавца, па је тамо и одвео батерију.

8 децембра. Дивизија се кренула у 6.30 часова за Андријевицу. У 7 часова командант је наредио да се чело маршеве колоне заустави кад стигне до Андријевице и да се трупе убивакују на просторији: засеок Присоје, с. Слатина, с. Забрђе, с. Трепча, до старе црногорске границе, с тим да пут буде потпуно слободан за саобраћај.[3] Дивизиски штаб да буде у Андријевици. Ради исхране трупа наредио је да се одмах упуте благајници, односно комесари, начелнику интендантуре у Андријевицу.

Како у Андријевици није било ничега од хране, то је, по наређењу команданта Одбране Београда, наређено команданту коњичког пука да сутра упути једног официра са потребним бројем ордонанаса да се јаве у 6 часова армиском коначару, резервном капетану Алекси Жујевићу, са којим ће продужити пут за Подгорицу.

Пионирски полубатаљон је стигао и заноћио у с. Матешеву.

Око 10 часова летео је један непријатељски аероплан правцем Пећ—Беране—Андријевица и натраг.

Шумадиски артилериски пук се овога јутра кренуо за Подгорицу, стигао је одмах после подне и убиваковао се на улазу у варош, на десној обали Рибнице. 4 хаубички дивизион је заноћио у с. Барама. 8 батерија је успела да прегази

---

[1] 11 пук I позива заноћио је код с. Маште, 12 код с. Заграђа а 19 пук код с. Врбице.

[2] Од мештана се није могло дознати где су газови преко Лима. Водник ове батерије, поручник Илија Арсић, покушао је да сам нађе газ, али га је брза вода занела, оборила с коња, те је у последњем тренутку спасен.

[3] 11 пук I позива убиваковао се поред друма код с. Слатине, а 12 пук је остао у с. Заграђу и сутрадан прешао у с. Петницу.

Лим и да продужи пут.[1] Убрзо је она и стигла у Андријевицу, и сутрадан је код цркве преданила.

19 пук. 7 децембра у 6.30 часова пук се кренуо из Рожаја и преко с. Калаче и Турјака стигао увече у с. Врбицу, где је и заноћио. Услед рђавог пута марш је био напоран. Сутрадан је пук продужио, у Берану набавио зоби за стоку и увече заноћио у с. Трешњеву, где је сутрадан преданио.

10 децембра. Пошто ни у току прошлога дана није ништа дотурено од хране у Андријевицу, то се командант Одбране Београда решио да продужи марш овога дана а не сутрадан, и издао је потребна наређења. Према томе је командант дивизије у 4 часа наредио да се трупе крену у 8 часова за Подгорицу, позади 7 пука III позива, и то: коњички пук, дивизиски штаб са телеграфским одељењем и војном поштом, „свих пет пешадиских пукова у поретку у коме су се задржали у Андријевици и болничарска чета са санитетском колоном". Позади одмах да се крену ове јединице и установе колонске коморе: 1. пољска болница, Српско-енглеска пољска болница, 3 и 4 пољска болница, пекарска чета, мунициска колона, покретна артилериска радионица и профијантска колона.[2] А остале јединице и установе колонске коморе да продуже марш под командом команданта те коморе, као што је било 6 децембра. — Марш ка Подгорици да се изврши по овој маршрути: 10 децембра с. Сунга (с. Дрцка), 11 с. Лопате, 12 с. Биоче. Одређена места за преноћиште важе за челну јединицу и да се не прелази 7 пук III позива. Полазак са преноћишта на марш да буде следећег дана у 7 часова. Све трупе и установе да упућују благовремено своје благајнике, односно комесаре, начелнику интендантуре или делегату ове интендантуре у Матешево, Лијеву

[1] Командир батерије вели да је прво испитано дно Лима, да је нађен газ (једна кривудава линија), да је газ обележен коњаницима и да се потом приступило прелазу. Воловску запрегу водили су људи на коњима, а по два војника са воза терали су волове дугачким штаповима, да не би застали. Јер чим стану, брза им вода односи песак испод ногу и они тону. Такав случај се и десио са једним топом, те су војници морали обучени да газе воду до појаса и да извлаче топ конопцима.

[2] По изласку из Жљеба, ови делови колонске коморе продужили су даље без команде, тако да их командант колонске коморе није могао прикупити. Стога је командант ове коморе, кад их није могао стићи ни код Андријевице, о томе известио команданта дивизије овога дана, ОБр. 101 од 10.10 часова, напомињући да им је путем заостало људство и стока и да трпе од глади. Вели: „Командант мунициске колоне, капетан I кл. Милош Радовановић, ни на једном месту (клисури и теснацу) није провео ниједног човека већ непрестано бежи напред. Собом је однео касу и нико ништа нема за јело". А за командира 1. пољске болнице вели да, после арнаутског напада у клисури Жљеба, није још стигао у болницу. На ово му је командант дивизије сутрадан одговорио, да ће делови који су отишли напред, услед оскудице у храни, продужити даље и ући у састав колонске коморе у Подгорици или Скадру и да је наредио команданту мунициске колоне да му пошаље новац за исхрану његових делова.

Ријеку, Братоножиће и Подгорицу са требовањима за пријем хране, „рачунајући на војника по 400 грама хлеба и 500 грама меса“.[1]

Дивизија је заноћила на одређеној просторији а штаб дивизије у Матешеву.[2]

Шумадиски артилериски пук је преданио у Подгорици и упутио коначаре за Скадар, да би припремили храну и смештај, па се овога јутра и он кренуо за Скадар. И пошто је из војне станице у Тузи примио проју за данас и сутра, продужио је преко с. Вуксан Лекића до Хана Хотит, где је челом стигао у 16 часова и заноћио. 3 дивизион је заостао и заноћио код с. Арзе. „Данашњи марш је врло тежак. Најгори пут који је до сада прешао пук, овај је. То су управо стене, камен на камен, и коњи ломе ноге по томе камењару цео дан. Маса коња је обосила, копите разрањавила и крвави траг остаје целом овом стазом“.[3] 4 хаубички дивизион је прошлога дана заноћио у Хану Гаранчићу аове вечери код с. Пелев Бријега. 8 батерија кренула се из Андријевице и заноћила у с. Барама.

11 децембра. Дивизија је наставила пут и челом стигла у с. Лопате, штаб у Лијевој Ријеци, где је и заноћила.[4] Пионирски полубатаљон стигао је у Подгорицу, убиваковао се на улазу у варош и ту остао све до доласка дивизије. Пошто нигде више није било хране за преношење, то је командант дивизије наредио да се комора не задржава, већ да продужи за дивизијом. А оно мало хране што је примљено, „око 2400 хлебова за дивизију“ одмах је и раздељено.[5] Артилериски пук је продужио и заноћио у с. Враки (3 дивизион у с. Коплик-поштар), хаубички дивизион у Подгорици а 8 батерија у с. Веруши.

Како је командант Одбране Београда саопштио да је црногорска Врховна команда известила: да је пут Подгорица—Тузи—Хум (Подхум) добар за кретање пољске артилерије а даље до Хана Хотит само за товарну стоку, и да је она наредила припрему потребног материјала за превоз артилерије преко језера до Враке (Вирака Страстри), северно од Скадра, то је командант дивизије послао наређење командиру 8 батерије да она продужи до Хума, да се превезе преко Скадарског Језера и продужи за Скадар.

[1] *Велики рат Србије*, књига XIII, стр. 227.

[2] 11 пук I позива и 19 пук заноћили су у с. Барама, пионирски полубатаљон прошлога дана у Лијевој Ријеци а овога у с. Биоче.

[3] Лични дневник ађутанта пука, капетана Боривоја Л. Јосимовића.

[4] 11 пук I позива и 19 пук заноћили су у Лијевој Ријеци.

[5] „Тешко је било гледати бол и душевну борбу команданта дивизије, сада армиског ђенерала Божидара П. Терзића, који је Шумадиску дивизију водио од 1913 године из борбе у борбу, из славе у славу, како седећи на столици пред магацином хране у Лијевој Ријеци, пропушта поред себе целу Шумадиску дивизију I позива, дели парчад злехуде проје и пази: да ли неће ко више добити на рачун другога“. — *Јадранска Стража*, децембар 1927, стр. 352—355.

12 децембра. Дивизија је стигла до с. Биоча.[1] Марш је био тежак. Није било ни воде за пиће. Пут од с. Јабуке до с. Пелев Бријега био је „одличан, живописан и кроз кршеве црногорске изведен тако вешто и израђен тако добро да му мало има равних. Тек се на данашњем маршу могло видети шта је Црна Гора и откуда јој назив „Црна". Камен до камена, стена до стене, без њиве, без ливаде, с којом вртачом ограђеном камењем у коме је нешто зеленила, са кућицама припијеним уз окомите стрмени, „са Ртњем до Ртња" — како рече један од војника — чини ти се да није истинска земља, да је све то слика, нешто вештачко, налик на оне слике што се у фотопластикону гледају.

„На војника је пролазак кроз ове кршеве учинио силан утисак, и крај свега чујења и признања народу који се не одваја од оних кршева, још више се појачава љубав према питомим равнима, по којима се сада туђин шири"...[2]

Бројно стање по пуковима:[3]

НАЗИВ КОМАНДЕ	Официра		Чиновника и свештеника	Војника			Свега	Стоке		Пушака	Митраљеза
	Виших	Нижих		Подофицира	Каплара	Редова		Коња	Волова		
Шумадиски коњички пук	1	14	2	112	—	252	381	318	—	—	3
10 пешад. пук I позива	5	62	2	226	175	1454	1924	321	116	1166	4
11 пешад. пук I позива	4	54	1	128	114	1073	1374	279	50	520	2
12 пешад. пук I позива	3	60	1	139	161	909	1273	326	—	596	4
19 пешад. пук I позива	4	55	1	199	229	1147	1635	147	—	950	4
11 пешад. пук III позива	2	24	2	112	93	796	1029	143	50	593	—
10 комбиновани пук III позива	2	19	1	72	54	557	705	116	80	511	—

У преглед није унесен артилериски пук, који је у 10 часова стигао у Скадар и убиваковао се у кругу скадарских касарни, ни 4 хаубички дивизион који је преданио у Подгорици, где је стигла и 8 батерија. Тако исто овде нема ни ситних јединица.

13 децембра. Овога дана је дивизија продужила за Подгорицу. „Околина и даље живописна. Кроз дивљину и камен избија и који знак питомине: смоква, винова лоза, зеленило. Али гласови који допиру до војника крај све опрезности, и који се страховито брзо шире, све више хватају корена код поколебаног света. Прича се о сузбијању Енглеза и Француза, помиње се да су Бугари у Елбасану, Немци у Рожају; да у Скадру бесни тифус и колера, и да ће Црна Гора капитулирати, само док наше трупе пропусти.

[1] 11 пук I позива и 19 пук заноћили су у с. Биочу.

[2] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива.*

[3] Извештај команданта Шумадиске дивизије од 12 децембра, послат у вези бројног стања од 9 истог месеца, који се није могао пронаћи.

„Долазак у Подгорицу није направио пријатно изненађење. Напротив: пљусак за пљуском, нигде дрвцета за гориво, а она бремена грања што се доносе из даљине прескупа и недовољна да се трупе огреју, забрана сече дрвећа (јер су готово саме смокве), војници уморни, гладни, прозебли; у Подгорици нема хране ни из далека онолико колико је потребно, јер се чује да су потопљени транспорти који су носили храну и хлеб је у вароши права драгоценост, која се плаћа колико се затражи; дућани се затварају.

„Краљ Никола, окружен перјаницима, на коњу обилази варош и трупе црногорске, храбрећи их да истрају у борби. У вароши толико избеглица, да су улице препуне, у гостионицама се место не може добити и много света проводи ноћ на улицама. Све је забринуто и све слути најгоре“.[1]

По доласку у Подгорицу дивизија се убиваковала на Ђеновском Пољу. Од 10 часова киша не престаје, па је наставила и преко ноћи са јаким ветром.

4 хаубички дивизион задржао се у Подгорици ради превоза преко језера, а стоку је упутио сувим за Скадар. И она је заноћила у Тузи а сутрадан стигла у Хан Хотит. Командир 8 батерије примио је наређење преко начелника црногорске интендантуре, пуковника Миладина Масаловића, да се крене за Плавницу, укрца топове на шлепове и пребаци у Скадар. Сутрадан је батерија стигла у Плавницу и ту је заноћила.

14 децембра. Преданак. Хране и дрва нема.[2] Време и даље рђаво, пре подне јака киша а у подне и јак ветар. Војници без обуће и са нешто шатора, искисли и прозебли, делом су се склонили у Подгорици а делом по пећинама.

После подне је командант Одбране Београда доставио директиву Врховне команде о размештају трупа код Скадра. А пошто су трупе код Подгорице могле „добити само извесну малу количину хране“, то је командант Одбране Београда наредио за сутра покрет за Скадар по одређеној маршрути, по којој је марш и извршен. Том приликом је саопштио да од Подгорице до Скадра постоје три етапне станице: црногорска у Тузи и српске у с. Иванај (Кастрати) и с. Враки и да батерија и возови причекају код Подгорице док се не спреме превозна средства.

Према овоме је командант дивизије наредио да се дивизија крене сутра челом у 6 часова, правцем: Тузи—с. Вуксан Лекићи (Ћаткиша)—Хан Хотит—с. Коплик—Скадар. Ред

[1] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива*.

[2] У операциском дневнику Тимочке дивизије II позива, која је овога дана била такође овде, записано је: „Набавка хране врло тешка. Хлеб се плаћа по 3 перпера, по четири килограм (пола ражи, недовољно печен), и једва се може добити. Набављено нешто проје. Добивено и 23 врећe кукуруза који је тако рђав и нечист да је 10 врећа одмах бачено, а остало ипак морало бити употребљено, ма да и оно није сасвим добро. Трупе без новаца, Одбрана (Београда) ни сама не може дати, команданти изјављују да неће моћи командовати ако се исхрана не побољша и не нађе им се новаца“.

на маршу: коњички пук, 10, 19 и 11 пук I позива, 11 и Комбиновани пук III позива, телеграфско одељење, војна пошта и болничарска чета. Штаб дивизије на челу пешадије. Пошто Тимочка дивизија II позива својим челом полази истог дана у 9 часова за Шумадиском дивизијом, то је командант скренуо пажњу да до тога времена све трупе уђу у маршевску колону. На преноћишту биваковати са стране и дуж пута а полазак следећег дана у исто време. „Настати свим силама да се за време марша војници не удаљују из својих команада и да се све набавља за готов новац, да се не би иначе рђаво расположење месног становништва изазвало на отпор". Ради пријема хране из успутних станица командант је наредио да се сутра, 15, у 6 часова упути у дивизиски штаб по једно лице (благајник, комесар или официр) које ће са делегатом ове дивизије, писаром Баћановићем, изузимати додељену храну за своје јединице.

Команданту колонске коморе наредио је да овде прикупи све делове и предани, па сутрадан, 16 децембра, крене по истој маршрути, као и трупе, овим редом: једна чета Браничевског комбинованог батаљона III позива, 1. српско-енглеска пољска болница, 1, 3 и 4 пољска болница, санитетска колона, пољска марвена болница, инжињерска алатна колона, рефлекторско одељење, муниција колона, покретна артилериска радионица, пекарска чета, месарска чета са марвеним депоом и профијантска колона, с тим да команданти и командири буду на челу својих јединица. Другу чету Браничевског батаљона распоредити дуж маршевске колоне ради осигурања и одржавања реда.

19 йук. Пук се кренуо из Андријевице 10 децембра у 8 часова и стигао у 19 часова у с. Баре где је и преноћио. Марш је био тежак и напоран услед јачег пењања и спуштања пута. Крај је го, те није било довољно дрва ни за кување јела, а камо ли за огрев, и могло се купити само нешто мало сена за стоку. Сутрадан је пук продужио и око 18 часова стигао у с. Верушу и ту је преноћио. Ту је набављен и кромпир за војнике. 12 децембра, око 7 часова, пук је наставио пут. У Лијевој Ријеци војници су добили по парче проје. У 19 часова пук је стигао у с. Биоче, где су коначари припремили сена, те се удобно преноћило.[1] 13 децембра пук је наставио пут и око подне стигао у Подгорицу, где се убиваковао код с. Маслине. Како се у логору није могло опстати услед јаке кише са ветром, то се пук склонио по пећинама на самој обали реке Врбице. Набављено је у с. Дољану сена за простирку и за храну стоке. Сутрадан се преданило и војници су добили по порцију пројиног брашна.

---

[1] На маршу код с. Лопата одшрафила се бомба редову Светозару Михаиловићу из с. Трешњевице, Среза орашачког, и како је хтео сести капсла је ударила о камен, експлодирала је и убила га.

Од 15 до 17 децембра. 15 децембра дивизија се кренула у одређено време и заноћила код Хана Хотит. Пут до Тузи био је врло добар, до Вуксан Лекића (Ћаткиша) блатњав и баровит, а даље је настала каменита „козја стаза преко испуцалог крша са пукотинама, да су и човечије ноге упадале и заглављивале се“. Ова је стаза била нарочито тешка за стоку, те је ков код стоке сасвим пропао. Тај пут је био гробница за нашу изнурену стоку. Земљиште је било безводно, што је и иначе тешко стање само појачавало, јер није било ни воде за пиће а још мање за кување.[1]

„Од почетка рата није било тежег марша него што је био овога дана и не чини се ни да ће сутрашњи бити бољи. Насип траје отприлике 3 км. од Тузи (до Ћаткиша), а одатле настаје каменита стаза тако тегобна и на местима тако врлетна, да се по свршеном путовању човеку чини невероватно да је туда прошао. Стаза је узана и за једнога човека на коњу, па се ипак њом пробијају коњи са већим теретом, крупни волови, преоптерећена комора. Трупе се мешају; многи покушавају да иду ван стазе (јер је и њом тако рђаво као и ван ње), пролазећи готово непролазна места, лута се кроз трње, иде се више насумце, јер се види да је туда још неко пролазио, падају коњи свакога часа, а на најтежим местима већ лежи читава гомила коња, од којих се неки још гуше у блату а преко њих се прелази.

„Киша с времена на време пљусне, магла се не диже; тешко је јахати, јер каменито и праговито оштро тле врло је незгодно за коње, а још теже ићи пешке. Уморни војници не могу се одморити, једно друго потискује, претиче, у оној урвини и нагомиланоме камењу (које личи на безредно набацано гробно камење) нема се где сести и одморити. Још треба имати на уму да су гладни и изнемогли и људи и стока, па ће се моћи схватити каква-таква слика о овом страховитом путу, који је у истини много тежи него што га може преставити и највернији опис.

„Киша целе целцате ноћи. Дрва за гориво у најмањој количини. Лекар француске мисије Есклиз, који иде са штабом, осећао се задовољним што је бар имао крова: направљено му је мало места у једној коњушници са 6 до 7 коња, са 2-3 војника, од којих је један ујутру остао да умре. У другој кровињари, у којој су преноћили коњи штабних официра, ујутру је између коња нађен један мртав војник: једва је имао снаге да се ту довуче и не умре на голом камену. — Овакав дан убија наду и уздање и највећег оптимисте“.[2]

[1] Командир 1. пионирске чете, капетан II кл. Живојин Радовановић, износећи ово тешко стање, вели да се случајно дошло до пијаће воде. Шетајући нерасположен поред језера, случајно је спазио како из језерске воде избија јак млаз (бук) хладне и питке воде. Сигурно је то био извор на обали, па је услед високог водостања поплављен.

[2] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива.*

Стога и оправдано командир 2 пионирске чете вели, да то и није пут, „то је пакао!!!“.[1]

Сутрадан је дивизија продужила марш, тучена кишом. „Пут и даље врло рђав, коњски лешеви сваког часа препречили пут; падају коморски коњи, пропада пртљаг; војници се не устежу да гласније кажу своје тешко расположење. У пролазу чују се узвици: „Хлеба!“ Храбри се, обећава се, опомиње се, али као да нико ничему не верује! Сваког часа верује се да ће пут бити бољи, а он готово све гори. Кад се сишло у подножје брда и чинио завој око залива, рђав пут дошао је до врхунца: ишло се као по врху, по ивици разривеног старог зида, који није био шири од једног метра, а кад се тај најгори део прошао, наишло се на блато до колена, по коме се још теже ишло. Мучно да се прелази и километар на сат“.[2]

Мрве хлеба из правне торбице

(Поред Скадарског језера, 16 децембра 1915. — Скица ађутанта 3 батаљона 11 пука III позива, наредника ђака Миодрага В. Петровића)

У с. Иванају војници су добили по парче проје и дивизија је заноћила код с. Коплик-поштера. У операциском дневнику Тимочке дивизије II позива записано је: „Из Шумадиске дивизије, а и из других команада, заостали војници вуку се као сенке око станице. Прегладно, изнемогло, испијено, црно-жуто једва се држи на ногама. Дели им се по мало хлеба; кад га нестане даје им се по клип кукуруза, који се грчевито стеже. Примивши једном, многи се опет угурају у нове да опет траже. Долази до тешких сцена, да се страшније и јадније не даду замислити“.

17 децембра дивизија је стигла до Скадра и заноћила између Враке и Скадра а штаб у Скадру (фрањевачка основна школа, у Главној улици, прекопута Главне поште и телеграфа).[3] Пут је био тежак „још поприличним делом, али

[1] Црногорска Врховна команда била је наредила инжињеру Антонију Млчоху да овај пут поправи. Али како није добио експлозив, то је пут остао непоправљен.

[2] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива.*

[3] 12 пук стигао је код Скадра 20 децембра, а колонска комора прикупљала се све до 23 децембра.

се испред Хаџи Чесме излази на леп насип који је само на неким местима од воде искварен"...[1]

Артилериски пук још није био прикупљен у Скадру. Људство 4 хаубичког дивизиона са двоколицама и стварима стигло је 14 децембра у Плавницу да би се превезло. Али како није било превозних средстава, то је сутрадан прешло у Хум. Стока је продужила из Хана Хотит и заноћила у с. Иванају, 16 децембра у с. Враки а 17 је стигла у Скадар. Овога дана је и људство превезено преко језера и искрцано код Хани и Кастратит (извор Вири), где је и остало све до 20 децембра, када се цео дивизион прикупио у Скадру.[2]

Командир 8 батерије примио је 15 децембра у Плавници наређење да се батерија укрца не у Плавници него у Хуму. Када је батерија стигла тамо, нити је кога затекла нити је ма шта било припремљено.[3] Сем тога, обала је била тако мочварна да се није могло прићи ближе од 100 м. Стога је батерија 17 децембра понова враћена код Плавнице а коњи и возари упућени сувим за Скадар. Тек 20 децембра укрцани су топови на једну дереглију и другог дана искрцани у Скадар.

19 пук. 15 децембра у 6 часова пук се кренуо из Подгорице преко с. Вуксан Лекића (Ћаткиша) за Скадар и заноћио код Хана Хотит (Хотски Ханови). Од с. Вуксан Лекића водио је страховито тежак пут делом преко клизавог земљишта а делом преко широких, глатких и стрмих плоча, те су коњи, иначе гладни, изнурени и претоварени, падали и цркавали. „Ово је најстрашнији дан за комору", записано је тада у операциском дневнику пука, и зато је командант остао код коморе све док се није извукла и стигла на преноћиште. Сутрадан, до 10 часова, пук се прикупио, продужио пут и заноћио: 2 батаљон у с. Коплику-поштер а остали у с. Пиетрошан. У с. Иванају (с. Кастратит) војници су добили по 300 грама проје. Како је падала киша, то су војници били прокисли, али су коначари припремили сена и за простирку и за стоку. 17 децембра до 7.30 часова пук се прикупио и кренуо за Скадар, где је стигао око 14 часова, и убиваковао се код с. Големи.

---

[1] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива.*

[2] Људство са стварима превезли су Арнаути за 100 дин. Превожење је отпочело у 9 а завршено у 21 час.

[3] Инжињер Антоније Млчох вели да је добио наређење да направи дрвене скеле под Хумом и код Вирова Кастратских. Грађу је требало да набаве браћа Марићи. Али грађа није набављена, па ни скеле нису направљене.

Б. — Код Скадра

Од 18 до 31 децембра. „Марш од Пећи до Рожаја, рђаво уређен (јер су се најразличније јединице трију армија и разне друге самосталне јединице тискале и отимале о првенство при пролазу преко Жљеба) особито је рђаво утицао на трупе. Поред јаког физичког напрезања људи и стоке по тешком и закрченом путу, на овом су маршу пропали неки коморски делови (са храном, муницијом и пртљагом), јер су их трупе, из неке чудновате и необјашњиве журбе прелазиле, остављајући их да у теснацу по неколико дана гладују...

„У даљем маршу кроз Црну Гору настало је крајње напрезање снаге везано са правим гладовањем... Очекивало се да ће се бар у Подгорици наћи доста хране. Међутим, тамо је примљен један непотпун оброк хлеба и врло незнатна количина варива и зачинака. Даљи марш, од Подгорице до Враке, извршен је путем који по тешкоћама превазилази све што се могло замислити. И за време тога ужаснога марша, који је довео снагу до потпуног исцрпљења, и људи и стока формално су гладовали. За два, а код неких јединица и за четири дана, није људима дано ни грама хлеба. Толико напрезање у маршевима по рђавим и закрченим путевима, гладовање и рђаво време — довели су физичку снагу људи и стоке до исцрпљења. Људи, нарочито старијих година, изгледају као болесници, који једва имају снаге да се мичу. Од изнурености и изгладнелости умире се на путу, у бивaку, на послу...“[1]

У таквом је стању стигла у Скадар и Шумадиска дивизија. Али се она није могла убиваковати на одређеној просторији, између Дрима, Дрињаче и потока Биштан (Пистала), пошто су се Дрим и Дрињача разлили и поплавили целу просторију. Стога је командант наредио да трупе и даље остану у околини скадарских касарни где су и преноћиле, а о томе је обавестио команданта Одбране Београда. Командант дивизије покушао је да дивизију убивакује на левој обали Дрима, на просторији од села Брдице до села Бушати, али је она већ била заузета трупама II армије. Обавештен о свему томе, начелник штаба Врховне команде одобрио је 21 децембра да дивизија привремено остане на просторији на којој је сада размештена.

И тако се дивизија убиваковала на северној страни Ска-

---

[1] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива* за 30 децембар.

дра, између Скадарског Језера и реке Кири.[1] Како се под кровом нису могле сместити ни болнице, то је 20 децембра наређено да се оболели војници упућују у сталну болницу Моравске дивизиске области, смештену у касарни на излазу из вароши за Ђаковицу.[2] За несрећу, време је било кишевито, земљиште равно а услед тога и подводно.[3] Шатора није било довољно, а што их је и било, махом су били поцепани и прогорели; није било ни сламе ни дрва, сем нешто врбовине; одећа и обућа већ је била дотрајала и поцепана, тако да људи „у њему изгледају као просјаци. Преобука је готово иструнула на војницима и они су пуни гада". Војник се овде није могао, према обећању, ни одморити ни оденути...

[1] Коњички пук се убиваковао на ивици вароши, поред пута Скадар—Ђаковица; 10 пук I позива на североисточном крају вароши, у артилериској касарни и њеном кругу; 11 пук I позива поред пута Скадар—Ђаковица, у висини с. Добрача, а 11 пук III позива у с. Добрачу близу џамије; 19 пук код с. Големи; 10 комбиновани пук III позива поред пута Скадар—Подгорица, на 3 км. од вароши; артилериски пук крај пута за Ђаковицу, 4 хаубички дивизион на северној ивици вароши (штаб у турској школи у Дудас Мали), а комбиновани дивизион на северозападној страни Скадра; пионирски полубатаљон на југоисточном крају нове вароши Скадра, а све остало поред пута Подгорица—Скадар.

[2] У Скадру је затечена само једна болница, и то црногорска. 19 децембра добио је управник Моравске сталне војне болнице, капетан I кл. Др. Владимир Станојевић, наређење да одмах организује болницу и отпочне рад. Зато је добио две једноспратне зграде, бивше талијанске маринске касарне, које су биле, по прљавштини и загађености, пре штале него касарне. Стога су предузете хитне мере да се доведу у ред. И док је рад текао у највећем јеку, већ стижу болесници. „Пред вратима болнице, под страшном кишом, стоји гомила авети од људи, друге још скидају с коња. Киша све јача, као за пакост бије још и даље град. Скидају једног с коња, спуштају га на земљу, у блато и воду и зову лекара... Није се још ни ова гомила сместила, наилази и друга. Увече тога првога дана болница је била готово пуна. И тако је болница почела да функционише пре но што се и отворила". — *Моје ратне белешке и слике* од пуковника Др. Владе Станојевића, Љубљана, 1934, стр. 59 и 60.

[3] Командир болничарске чете, резервни санитетски мајор Др. Соломон Ј. Алкалај, у своме извештају од 20 децембра вели: „Од материјалне спреме ова чета нема ничега осим најнужније количине завојног материјала и лекова, које је спаковано у џаковима. Али пошто нема где да се склони од кише, то ће и ово мало материјала подлећи квару". Какво је било време види се из личног дневника капетана Јосимовића: „Ноћас, 15/16 децембра, вели он, била је киша која сву ноћ није престајала. Бивак пука у кругу касарнском сав је био под водом, шатори су у води, слама и сено испод шатора плива по води. Целу ноћ, 16/17, трајала је ужасна киша, која већ три дана и три ноћи никако не престаје. И људство и стока су у биваку на непрекидној киши са врло мало хране, која у овој води не може ни пола да се поједе. Стока је сасвим изнемогла. Људство стоји у води и дању и ноћу. Дрва нигде нема, а и да има, на киши и ветру не може да гори". А 21 децембра записао је: „Киша је цео дан лила као из кабла. Падао је и град а јака грмљавина траје непрестано". И тек 23 децембра, вели, свануо је леп дан без кише. Према овоме није никакво чудо што су војници, када им нису дата дрва, рушили ноћу ограде и напуштене зграде да би се загрејали и осушили.

Овде је дивизија стигла јако ослабљена. Њено је бројно стање у Скадру износило:

КОМАНДА	Официра		Подофицира	Каплара и редова	Свега	Стоке			
	Виших	Нижих				Коња	Волова	Магараца	
Шумадиски коњички пук	1	21	82	252	356	309	—	—	
пешад. пук I позива	4	60	128	1058	1250	155	32	2	
пешад. пук I позива	3	61	145	1017	1226	285	7	—	
пешад. пук I позива	5	62	220	1568	1855	277	70	17	
пешад. пук III позива	2	27	104	765	898	155	32	2	
комбинов. пук III позива	1	20	69	473	563	86	—	—	
раничевски комбиновани батаљон III позива	—	3	9	34	46	2	—	6	
ртилериски пук	9	46	201	1338	1596	767	171	—	Пук је довео једну пољску кујну и 5 двоколица. Он је примио 1 јануара 1916 из 2 шумад. позициске батерије 106 обвезника а имао је да прими и из 4 позициске батерије.
хаубички дивизион	1	10	32	191	234				
омбиновани дивизион	1	14	41	313	369	Нема података			Крупова хаубичка батерија довела је 6 двоколица.
онирски полубатаљон	—	10	38	236	284	Нема података			
Укупно	27	336	1069	7245	8677				

Напомена: У прегледу су заједно показани борци и неборци. — У преглед није унесен 10 пешад. пук I позива, пошто за њега нема података. Тако исто у бројно стање Комбинованог дивизиона није ушла 5 позициска батерија, јер и за њу недостају податци. — Лекари, свештеници и чиновници унети су у рубрику нижих официра.

А њени су губитци по пуковима износили:

	Официра						Подофицира				Каплара и редова				Свега
	виших		нижих												
	Рањено и контузовано	Заробљено	Погинуло	Рањено и контузовано	Заробљено	Нестало	Погинуло	Рањено и контузовано	Заробљено	Нестало	Погинуло	Рањено и контузовано	Заробљено	Нестало	
адиски коњички пук	—	—	—	2	—	—	1	3	6	9	8	17	18	64	128
шадиски пук I позива	—	—	3	9	1	2	19	52	4	152	135	509	58	2500	3444
шадиски пук I позива	—	—	5	21	7	4	27	58	35	147	141	722	711	1849	3727
шадиски пук I позива	1	1	6	6	1	3	10	39	37	177	127	419	359	2338	3523
шадиски пук I позива	2	1	6	17	3	1	43	96	15	135	255	879	249	1820	3522
шадиски пук III позива	—	—	4	4	—	3	9	19	5	77	135	357	169	2106	2888
Свега	3	2	24	59	12	13	109	267	102	697	801	2903	1564	10677	17232

Напомена. Следеће јединице имале су укупно губитака:

10 комбиновани пук III позива: погинуло 231, рањено 367, заробљено 380 и нестало 1750.

Шумадиски артилериски пук: погинуло 5, рањено 77, заробљено 13 и нестало 451.

4 хаубички дивизион: погинуо 1, рањена 2 и нестало 109; Комбиновани дивизион: погинуло 4, рањено 7 и нестало 303.

Пионирски полубатаљон: погинуло 9, рањено 5 и нестало 211.

И поред толиких обећања и нада, ни у Скадру није било хране, јер нити су је савезници дотурили, нити смо је у потребној количини могли набавити у граду или у околини. А уколико се и могла добити из магацина, то не само да је било у најмањој количини, него је храна често била и покварена, па зато и опасна по здравље војника. То је још и више повећавало и погоршавало оболење већ истрошеног организма.[1] А сама пак набавка за новац, уколико се нешто и могло добити у вароши и у околини, била је скопчана са скоро несавладљивим тешкоћама. Јер је Албанија тако исто пасивна земља као и Црна Гора, те је тешко исхрањивала и само своје становништво. А сем тога она у промету није имала папирног новца, па је стога наша новчаница наишла на велико неповерење. Становништво је тражило само новац у сребру и злату. А кад је ко и хтео примити новчаницу, примао ју је по невероватно ниској цени.[2] Био је, дакле, потребан

[1] 25 децембра командант Тимочке дивизије II позива је известио да су војници добили по 80 грама брашна, али да је забранио да се издаје војницима „пошто је за храну људи сасвим неупотребљиво... Ако се за најкраће време не обезбеди уредна исхрана, неће се моћи командовати трупама". А његов га је командир 1. пољске болнице сутрадан известио: „Од доласка код Скадра свакодневно ова јединица прима хлеба по 200 грама на војника, мешен од самлевеног буђавог кукуруза са кунинама, да је у таквој мери горак и неупотребљив, да су се многи људи употребом поразбољевали. Сви се људи, и поред петодневног одмора, осећају сада много изнуренији него првога дана доласка".

[2] 15 децембра је капетан Јосимовић записао: „Оскудица у сребрном новцу толика је да се наша новчаница од 10 динара може свугде у вароши купити за пет динара у сребру. У свакој се радњи прво пита има ли купац сребра; ако нема, тада трговац неће ни да чује купца. При томе долази до разних сцена између продаваца и купаца." Сутрадан је додао: „Чуло се да Министарство финансија има сребрног новца и пред Министарством је страшна гужва и гушање а сребрног новца нема". А командант Брегалничке дивизије из Каваје, у своме извештају команданту Тимочке војске, вели и ово: „Нерешено новчано питање даће повода најозбиљнијим нередима и сукобима између војске и грађанства. Наше новчанице таксирају са 4—8 динара, а динари се примају по два гроша, према чему вредност наше банкноте од 10 динара износи око два динара, а кад се узме у обзир да су артикли које војници купују десетоструко скупљи од праве вредности, онда наша банка вреди само један грош". — *Брегалничка дивизија* I *позива у рату 1915-16 године*, од дивизиског генерала Љуб. М. Марића, Београд 1931, стр. 525.

Целокупна јачина Шумадиске дивизије I позива на дан 23 децембра 1915 износила је:[1]

Официра		Чиновника и свештеника	Војника					Стоке				Пушака	Карабина	Револвера	Митраљеза	Сабаља	Топова	Кара	Пушчаних метака	Бомба
Виших	Нижих		Подофицира	Каплара	Редова	Небораца	Свега:	Коња	Волова	Магараца	Свега:									
49	416	63	1481	1466	5370	3773	12090	2905	776	27	3708	4327	345	16	17	46	4	1	493920	660

Напомена. — 1. Пушака је било: српских брзометних 3337, турских 753, аустриских 174 и старих српских једнометних (маузер-кока) 63 — већином без ножева.

2. Муниције је било: за српску брзометну пушку 418 500, турску 25 340, аустриску 6 800, српску једнометну 140, карабинских 15 140 и митраљеских 28 000 метака; шрапнела 100 и разорних зрна 29.

3. Оружна, обмундировна и логорна спрема сва дотрајала и скоро неупотребљива.

[1] Извештај команданта Шумадиске дивизије Бр. 5317 од 24 децембра 1915.

звечећи новац. Међутим, наша Врховна команда златног новца уопште није имала, а сребрног је добила тек око половине децембра, и то свега 1.300 000 динара.[1] Само је то било и сувише мало.[2]

Сем тога било је и уцењивања. Истина, у своје време црногорско министарство унутрашњих послова издало је наређење „управним властима, куда су имали проћи к нама избеглице и војска из Србије, да строго воде рачуна, да се не би ништа уз пут наплаћивало скупље, но је дотле продавано, а особито да обрате пажњу на ханџије. Али дознајем, вели црногорски министар, да се није свугде о томе водило довољно рачуна. Зато сам ради неких конкретних примера у томе, наредио административно ислеђење, па Вас молим да би ми познатим путем још који пример набавили и о томе ме извјестили, да се и то као материјал упути дотичном ишљеднику".[3] Па је ипак било и претставника власти који су чинили „невероватне сметње" приликом набавке хране у околини, те је то доводило, записао је тада командант Тимочке дивизије II позива, „до грубих поступака према официрима који иду у куповину (случај са мајором В. Жарковићем)".[4]

---

[1] *Повлачење српске војске ка Приморју,* од пуковника Ђ. Богдановића, стр. 122—128 и 133.

[2] Ађутант артилериског пука, капетан Јосимовић, забележио је да је 22 децембра дато „трупним благајницима извесна мала количина сребрног новца", да је у његовом пуку сваки официр добио по 20 а командант пука 200 дин. у сребру и да је њихов благајник 29 децембра примио још 600 дин. сребра. Командант Одбране Београда из Љеша известио је 6 јануара 1916 (ОБр. 5487) да му од примљене суме чим изда „војницима по три динара остаје само 27 000. Са овом сумом новаца не може се подмирити потреба за издржавање на путу за Драч, са обзиром на цене које владају и апсолутно непримање папирног новца. Реквизиција је непримењљива". Па ипак није могао добити тражених 60 000 дин. у звечећем сребру.

[3] Врховна команда, ОБр. 26498 од 8 јануара 1916. — Поводом овог наређења командант Тимочке дивизије II позива известио је 24 јануара: „При повлачењу кроз Црну Гору цене животних намирница и сточне хране нагло су скакале. Било је случајева код VII пука III позива, да су војници куповали проју од два килограма за 12 до 30 динара, а 100—150 грама сланине за 6 динара. Благајник болничарске чете платио је у Подгорици једном сељаку за половину проје 32 дин. Командир II пољске болнице у своме извештају тврди, да је претседник општине у Братоножићима, Иван, наплатио чинију цицваре, 10 кафа и 2—3 кгр. сена 27 динара, ценећи му тежину како је хтео и још гласно молио Бога да Немци и Бугари што пре дођу. По истом извештају, у томе месту први је подигао цену сену на 0.60 дин. килограм ханџија Станиша Станишић. И наплаћивање за преноћиште готово је свуда било ненормално, али нису забележени појединачни случајеви. Једино командант Тимочког артилериског пука II позива помиње, да му је у хану до моста у Лијевој Ријеци тражено 30 дин. Има, свакако, и драстичнијих примера, али то је у оваквим приликама немогућно све побележити, а и код њих се најчешће заборавило оно што је најважније — име уцењивачево".

[4] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива* за 26 децембар. О изнетом случају тадањи мајор Војислав Жарковић пише: „Наведени случај десио се, ваљда, 23 или 24 децембра. Био сам тада командант батаљона у 15 пуку II позива. Упућен сам са комором у околна села ради куповине

И тако је авет глади бацила све у засенак: и умор, и голотињу, па и сваку опасност. Трпљење је досегло последњу моћ издржљивости. Страх од глади лебдео је свима пред очима. Само се о томе мислило и говорило, јурило и тражило. Није се водило рачуна ни шта се једе ни колико се једе.[1] По баштама у околини покупљено је све корење па и полутрулo лишће од купуса. Болести су косиле. Болнице у Скадру биле су препуњене и оне су враћале „у команду полумртве људе, који потом умиру у биваку", вели командант Тимочке дивизије II позива, „а нема ни лекова ни других потребних ствари, да би се отвориле нове болнице..."[2] У самом Скадру владало је „више заразних болести", а било је и много случајева тифуса.[3] И тамо је владало очајно стање.[4]

Последице свега овога нису изостале. „Дух је сасвим пао. Преварене наде и неиспуњена обећања, поред осталих изванредно тешких прилика, довели су људе до очајања. Заузети непрекидном бригом о хлебу, они још не могу да се освесте и приберу. Јака је жудња за изгубљеним завичајем и својима на дому. Чак се многи не устежу да изразе кајање што су амо дошли... Готово се ничему више не надају; а хлеб, понегде верност, нешто тешкоћа да се врате и страх да их код непријатеља не чека можда још гора судбина — задржавају их у јединицама.

хране. У првом селу на које сам наишао нашао сам кмета, који ми је преко тумача објаснио да има хране али се може набавити само за звечећи новац, па је на то додао да треба најпре добити одобрење од претставника црногорске власти и одведе ме к њему. Претставник је са десетак црногорских војника био у општинској кући. На моју молбу одговорио ми је грубо: „Ко си ти?" Кад му рекох ко сам, он се развика: „За вас овђе нема хране". А кад га упитах: „Зашто?" — он се још више развика: „За вас овде нема хране. Ко вас је звао да овамо дођете?".

[1] Слана риба сарага, често и покварена, многима је убрзала па и донела смрт.

[2] 23 децембра наређено је Шумадиској болничарској чети да образује рековалесцентно одељење за прихват изнурених војника. У вароши су одређене три собе у касарни преко пута српског гробља. Од прибора је наш Црвени крст имао да набави два казана, чаше за чај и посуђе за јело.

[3] Наредба бр. 7 команданта места Скадар за 18 децембар 1915.

[4] Управник Моравске сталне војне болнице записао је: „Војници, комордије и избеглице, — као некакве авети, потамнеле и измршавеле до костију, са лицем обраслим у длаку и погледом пуним патње, у дроњавом оделу и подераној обући, — лутају по цео дан и траже хлеба. Чује се само једна реч, пред очима лебди само једно, из главе не избија само једна мисао: хлеб... У Скадру се осетила глад не само „на дну", не само код масе, већ и на оним местима где обично има увек свега. Глад су осетили и болесници у болници. Ред је дошао и на Врховну команду. Од глади су почели падати и умирати војници и на улицама... Свако јутро је у црногорску општину од стране грађана јављано за безброј умрлих војника по улицама. Око болнице је био исти случај. Лешева је било свуда, као и коњских цркотина. Једно је падало у очи. Скапавали су од глади и највише су страдали они који су ишли ван и без команде из разних разлога. Сви мртводонети у болницу, или нађени мртви по улицама, припадали су тој категорији..." — *Моје ратне белешке и слике,* од пуковника Др. Владе Станојевића, стр. 58 и 61.

„Заједно с духом пала је и дисциплина... Извршење ма каквих послова прати отворено гунђање: „Гладни смо“ — „Дајте нам да једемо!“ — „Не може се више...“[1]

И тако се падало и умирало, нешто од премордености, више од глади, рђаве хране, голотиње и болести.[2] А те сенке

[1] Јасну слику о глади даје нам и лични дневник капетана Јосимовића. Он је забележио да 17 децембра војници нису примили хлеб нити што од намирница, а тако исто ни стока. 18 децембра: „са снабдевањем иде врло тешко. Храна се не добива и војници се хране својим новцем“. 19 децембра: „Овоме пуку додељено је 1000 кгр. пексимита, 800 кгр. брашна и 240 кгр. сланине, с тим да се ова храна има да превуче из Сан Ђовани ди Медуа до пука“ и сутрадан кренуо се транспорт за храну. 22 децембра: „Војници и официри ни јуче ни данас нису примили хлебац. Два дана војници не једу хлеб, већ само кувано јело... Војници буквално гладују, туку се за хлеб и на све стране се тражи кора хлеба. Глад је већ почела и има нових случајева међу трупама да се умире од глади. За стоку већ и да се не говори. Свако јутро осване по неколико коња угинулих од глади“. 24 децембра стигао је транспорт са храном. „Сва је храна врло добра сем сланине, која јако заудара“. Ова је сланина вађена из мора са потопљених лађа. 25 децембра: „Војници ни данас нису добили хлеб. Докле су имали новаца хранили су се својим новцем, а сада, пошто су све потрошили, гладују. Војници на улици пресрећу своје старешине и питају их: шта ће да раде без хлеба“. 26 децембра: „Данас је пук добио 150 кгр. хлеба а има да се подели на 964 човека. Има војника који од глади не могу да говоре, ништа нису јели већ неколико дана. Глад узима све већега маха. Војници, који су силне штрапаце и маршеве издржали под најтежим околностима, изнурени су, слаби, бледи. Маса су као сенке, живи лешеви... Тифус већ влада и, наравно, да се врло лако шири међу тим изнуреним и изгладнелим војницима, које просто коси. Стока свакога дана скапава од глади и нема јутра а да не осване 5—6 коњских лешина. Бројно стање коња у пуку смањује се сваким даном са 6“. 27 децембра: „Војници у маси траже да изађу својим старешинама на рапорт, да их питају: шта ће без хлеба и без пара. Лажу се војници, теше се, али хлеба нема па нема“. 28 децембра: „Хлеб су данас војници добили по 120 грама на човека“ а 29 децембра по 180 грама проје... Ова оскудица у хлебу оставља видног трага на организму појединаца. Људи који су некада били снажни као џинови сада су толико малаксали да је појединце тешко познати“. 30 децембра: „Транспорт за храну који је одавде отишао у Сан Ђовани 26, вратио се синоћ и донео нешто хране... Од доласка у Скадар па до данас стока није окусила зрнасту храну“.

[2] 1 јануара 1916 год. један од очевидаца, резервни наредник Голднер, записао је: „У Скадру је прави помор и пакао. Овде, онде, лежи мртав војник, човек, дете, коњ, во и т. д. Некога тек видиш да пада и умире од глади, други лежи и запомаже. Али помоћи нема. Овде нам умире дневно по 60—70 војника, што се зна и види, а колико их умире по неким такозваним болницама, то се и не зна.

„У вароши не можеш више ничега добити; сви су дућани празни и затворени, пошто је кроз Скадар прошла целокупна наша војска и све што је било, разграбљено је. За јело ничега нема. Видиш војнике како једу пресан купус и корење, па неки чак и кору са дрвета. А већ испечено месо од угинулог коња, и то без соли, то је права деликатеса; многе видиш да једу и живо, непечено, коњско месо... а видео сам да ваде из коњске балеге ону заосталу зоб и једу...“

Али „Невоља свачему човека научи“, вели народна мудрост, па су се и наши војници на разне начине довијали како ће се спасти од ове авети. Тако је Голднер забележио: „Два наша војника, Велислав Павловић, звани Чучуганац, и још један, видели су на крају вароши једну арнаутску воденицу. Али воденичари нису хтели никоме да продају брашно ни за нај-

некадашњих бораца нису ни чуле свакодневно зујање непријатељских аероплана и прасак њихових бомби.[1] Али и Врховна команда и Влада биле су немоћне да помогну. Сви њихови покушаји остали су без успеха. У очајању је решено да се у Албанији врши и реквизиција, али је на томе и остало.[2] Били су то дани ужаса, када смо вапијали за помоћ, када није било ни најмањег зрачка наде и када су непријатељи ликовали. И тада је, 26 децембра, капетан Јосимовић у очају записао: „Наша војска, која је недавно била силна и славна, осуђена је да пропадне далеко од своје Отаџбине, у туђој земљи, где јој се ни гробови неће познавати, без и једне сузе за њом...“ Па ипак је Провиђење друкчије хтело...

Наши верни пратиоци и у слави и у беди, коњи и волови, делили су исту судбину. Само је њихова судбина била тежа, јер су гладовали — везани. Изнурена рогата стока упућивана је у марвени депо ради снабдевања трупа месом и вучом, коњи у коњски депо, а болесна стока у марвену бол-

веће паре. Веле „Ска хич! Брашно је за сељане.“ Стога се ова двојица реше да лукавством дођу до брашна. Око 11 часова ноћу привуку се до воденице и чују унутра два груба гласа. Обиђу воденицу и покушају да затворе бадањ (букву), али нису успели, јер је вода била врло јака. Чуганац се досети јаду. У близини је опазио леш неког коња. С другом довуче лешину до јаза, пусти је и доведе је баш до самог бадња, па је и гурне у бадањ. Она одједном затвори воду и престаде клопот у воденици. Обојица брзо сиђоше близу врата и сакрише се. Одједном поче псовка у воденици, врата шкрипнуше и један Арнаутин излете да види шта има у јазу. Кад угледа лешину, позва друга да му помогне да је избаци. Тако у воденици нико не оста. Војници брзо улетеше у воденицу, зграбише највећу врећу пројиног брашна, па кидај низ Бојану. Арнаути остадоше да се занимају око леша и да се затим чуде, како је врећа одлетела из воденице!“

[1] Одмах по доласку наших трупа непријатељски аероплани свакодневно су летели изнад наших бивака и бацали бомбе. Стога је 24 децембра постављен један вод 8 шумадиске пољске батерије на левој обали Бојане, према Тарабошу, код старих порушених касарни, а сутрадан је постављен и други вод на левој обали Кири. 1 јануара 1916 примљено је наређење Врховне команде да се од Дунавске дивизије II позива прими 150 шрапнела, половина за ову батерију а друга половина да се пошаље батерији у Медови.

[2] 28 децембра Главни интендант (Пов. Е№ 2189) доставио је решење да наша војска врши реквизицију у Албанији, пошто је на то принуђена, јер насељење тражи баснословне цене и неће да примају наше новчанице. Реквизиција ће се плаћати сребром, или ће се издавати признаница у којој ће бити назначено: каква је храна узета, колико и колико се има платити чеком на париске банке. Сутрадан је командант дивизије (ЕБр. 10372) издао потребно наређење. Цене су биле одређене: 1 кгр. кукуруза 1.40 а пшенице 1.10 дин., пасуљ 1.30, зејтин 1.80, со 0.80, црни лук 1.50, зоб 1.20 а сено 0.50 дин. у звечећем сребру. Међутим морало се у околини Љеша плаћати и скупље: пасуљ 2, црни лук 2.50, кукуруз 2 и сено 1.60 динара. А то нам је веома тешко падало када су намирнице у Србији биле: кромпир 0.20, пасуљ 0.20, кукуруз 0.15, хлеб 0.15, док се сада проја куповала за 10—15 динара па и више а наши волови продавани по 16—18 динара комад, па и мање.

ницу у Скадар.[1] Али је то било и све, јер хране није било. Командир 3 позициске батерије 21 децембра известио је „да се храна за људе и стоку добива само толико колико да се живи и не испусти душа, па и то неуредно... Стока је смештена под ведрим небом и скапава од неуредног храњења, хладноће и великих киша". А командант 4 хаубичког дивизиона 22 децембра пише да „за пет дана од доласка дивизиона у Скадар није примљен ни један килограм зоби, већ само по два килограма сена за грло. Опасност је да сва преостала стока не пропадне по овом рђавом времену".

Тако је и наша стока делила с нама исту судбину. Њене су лешине остајале дуж целога пута, али су овде умножене толико да су кужиле ваздух.[2] Стога је Врховна команда била принуђена да одобри да се за сваку добро закопану лешину у околини Скадра и на путу Скадар—Љеш исплати по два динара у сребру.

У оваквој ситуацији и ширење лажних вести нашло је плодног земљишта. Све се примало, преувеличавало, надовезивало и критиковало, тражећи кривца свему овоме. А то је претило да растури и овај остатак војника. У том циљу су предузете све тада могуће мере да се унеколико поврати ред и дисциплина. Министар војни је 31 децембра издао ово наређење: „Од дужег времена јако пада у очи да се у војсци у великој мери развила навика критиковања садашњих догађаја, са нарочитом тенденцијом да се за све нађу кривци.

„За овакве разговоре обично се не бирају ни речи, ни место, па ни публика пред којом се говори.

„Иницијатори су за овакво понашање баш саме старешине и од њих се навика врло брзо пренела и на саме војнике.

„Очигледно је да овакве навике и у обичним приликама значе нож под грло за ред и дисциплину, али сада оне могу имати и много веће, недогледне последице.

„Због тога је у општем интересу неопходно потребно, да се овакве заблуде одмах у клици убијају, не презајући зато ни од каквих средстава.

„У току свију последњих ратова дух патриотизма и пожртвовања блистали су као најлепше особине нашега старешинскога кадра и он је увек показивао да високо појми своју дужност и био је стожер целокупне наше акције.

„Према томе, за оне старешине који то чине из заблуде и необавештености неће бити тешко да им се разјасни како

---

[1] Питање о неспособној стоци Врховна команда је решила на тај начин, што је наредила да се сва неспособна стока и она која се за дуже време не може поправити, остави Црногорцима без икакве накнаде.

[2] Код Тимочке дивизије II позива на маршу је изостало 253 коња, 271 во и 5 магараца, а угинуло је 317 коња, 136 волова и 8 магараца. За Шумадиску дивизију нема података.

Broj 1. PETAK 17 DECEMBRA 1915 GODINA I.

BROJ 10 para

BROJ 10 para

Izlazi svakog drugog dana

Vlasnik direktor u odgovorni urednik
MILAN P SAVTCHITCH

Skadar, 17. decembra 1915

Za ovih mesec dana od kako smo u Skadru toliko se puta osetila potreba za jednim novinama koje bi obavestavale nasu publiku o politickim i ratnim dogadjajima u zemlji i na strani. Da bi tu neopchodnu potrebu zadovoljili mi smo odlucili da pokrenemo «Vesnik», koji ce imati iskljucivi cilj obavestavanje publike o politickim i ratnim novostima u zemlji i na strani.

Technicke prilike u Skadru su vrlo siromasne. Oscudica u cirilici i srpskij latinici prinudjava nas da „Vesnik" stampamo slovima kojima jedina stamparija u Skadru raspolaze. To ce zamariti nase citaoce pri citanju, narocito zbog oskudice u nasim slovima kojich u latinici nema, ali mi smatramo da ce nam oni ipak biti zahvalni na tome, sto ce se i na ovaj nacin obavestiti o tome, sta se kod i oko nas i u savesnickim semljama dogadja.

Smatrali smo za potrebno reci ovo nekoliko reci radi obavestenja u opravdanja pred nasim citaocima.

Situacia

Jedna dobro obavestena politicka licnost dala nam je ovo obavestenje o opstoj svetskoj situaciji:

Za dva meseca, od kako smo se krenuli iz Nisa i od kako smo ostali bez novosti sa naseg i stranih vojista, situacija se znatno poboljsala u korist nasih savesnika, pa sledstveno i u nasu korist. Bicu kratak.

I. Austro-nemacko-bugarska ofansiva, i pored pojmljivog uspeha, nije nasem protivniku dala one resultate koji su se mogli ocekivati s obsirom na nesrasmernu nadmocnost neprijatelja. Srpska vojska je brojno ocuvana. To ce i nepiijatelj jednog dana osetiti kada krenemo natrag u zavicaj. Francusko-engleske trupe jos uvek drze svoje polozaje na nasem juznom frontu gotove da, snazno pojacane, u danom momentu krenu napred. Taj moment jos nije nastupio; on mozda nece jos za izvesno vreme nastupiti, ali ce doci, i nas neprijatelj, koji danas likuje, imace se kad razocarati. On se sada nalazi u Beogradu, Nisu i Skoplju, ali ce doci dan kada ce se seliti is Novog-Sada i Sofije.

II. Na zapadnom frontu, razumem tu i italijanski front, nema znatnih izmena; ali treba markirati dve okolnosti: Nemci su se odrekli, usled nemoci, svake ofansive, dok saveznici lagano ali sistematski napreduju pojacavajuci se brojno i tehnicki za onaj dan kada cemo poci svi napred.

Na ruskom frontu situacija se znatno izmenila u korist Rusa. Nemacko-austrijska ofanziva u Rusiji definitivno je zaustavljena porazom Nemaca kod Rige. Oni u Rusiji ne mogu napred, dokle Rusi na celom galicijskom frontu, narocito u Bukovini, beleze znatne uspehe. Rusi su formirali ogromnu novu vojsku, koja je snabdevena municijom i kompletnom artiljerijom, od koje ce znatan deo, pod najboljim ruskim generalima, krenuti i na Balkan u danom momentu.

— Vi nekoliko puta pomenus te »onaj dan« »dani momenat«..

— Da, »onaj dan.« On ce nastupiti uskoro, za dva, najdalje tri meseca... na prolece. Saveznici su u Parisu obrasovali zajednicki ratni savet i od sada ce akcija biti sporasumna; za taj dan saveznici se spremaju mesecima; izradjena je ogromna kolicina municije i topova; formirane su ogromne nove armije... Ali imajmo strpljenja i pricekajmo ga... Ko dozivi videce!

Registar

— Nauci li zrnogorski? — pita jedna isbeglica.

— Jos kako?

— Ded' govori malo!

— »A nema Boga mi«

R.

Vesnik

Izlazi svakog drugog dana

Evropski rat

Kovkasko vojiste

Zauzece Amadana

Nemci su cinili propagandu u Persiju protiv Rusa, ali bez uspeha. Rusi su, blagodareci raspolozenju persijskog stanovnistva, posle borbe s turskim trupama usli u Amadan.

Na srpsko-grckoj granici

Paris 14 decembre

Nema nikakve izmene na granici Srbije i Grcke. Neprijatelj nije prelazio ni na jednoj tacki fronta.

Velika explozija

Paris, 13 decembra

Prema jednoj depesi iz Amsterdama desila se velika explozija u fabrici municije u Minsteru u Vesfaliji. Sve zgrade bile su u plamenu. Ceo depo municije i barutane unistene su. Karakteristicno je da ovo nije prvi slucaj explosije.

Gospodari Soluna

Solun, 11. decembra

Grcka vojska, V. korpus i jedna konjicka divisija, napustile su Solun. Grcka je ostavila saveznicima punu slobodu akcije i kretanja. Savesnici utvrgjuju Solun.

Zauzece Strumice

Rim, 11. decembra

Prema vestima is Soluna savesnici su potukli Bugare i zauseli Strumicu.

Akzija na Balkanu

Paris, 11. Decembra

Na jednoj od poslednjih sednica zajednickog ratnog saveta u Parisu, kojem predsedava generalisim francuskih armija general Zofr doneta je odluka da se rat na Balkanu nastavi svom silinom. Franco-engleske trupe na Balkanu stavljene su pod komandu generala Zofra. Francuzi i Englesi poslace nove snge na balkanko bojiste. Do pocetka ofansive na Balkanu Rusi ce formirati armiju od pola miliona, koja ce upasti u Bugarsku pod komandom generala Brusilova.

Ofanziva u Galiciji

Petrograd 11 decembra

Na celom galicijskom frontu nase trupe i dalje napreduju. Neprijatelj se povlaci. Narocito smo imali uspeha u Bukovini.

Poras Nemaca kod Rige

Petrograd, 11 decmebra

Poslednii ocajni pokusaj Nemaca da zauzmu Rigu potpuno je propao. Nemci su, imajuci ogromne gubitke, morali se povuci i napustiti zapadnu obalu riskog zaliva, koju odavna drze u rukama. Nase trupe iskrzale su se na desnu obalu zaliva i tako smo postali puni gospodari riskog zaliva.

Kako je u Nemackoj

Paris 12 decembra

Iedan od vodja socialisticke stranke iz Schvaizarske, koji se ovih dana iz Berlina vratio u Cirih prica, da je bio svedok velikih narodnih demonstracia u nemackoj prestonici. On izjavljuje da je to bila prava pobuna. Dalje kaze, da je razgovarao sa vodjama nemacke socialisticke stranke i da su mu ovi kazali kako je nemacki narod obmanut usao u rat.

Izmena telegrama. Na Svetog Nikolu, rodjen dan Nj. Velicanstva Kralja Nikole, uputio je Nj. Kr. Visocanstvo Prestolonaslednik Alexandar ovu telegrafsku cestitku:

«Prilikom imendana Vaseg Velicanstva hitam poslati Vam Svoje najiskrenije cestitke i najlepse želje za svaku srecu Vaseg Velicanstva i Kraljevskog Doma.

«Pod utiskom preljubaznog prijema, koji mi je Vase Velicanstvo sa svojim milim priredilo, molim Vas, da sa Njima primite izraz Moje zahvalnosti i srdacnog secanja.

Alexandar

Nj. V. Kralj Nikola odgovorio je ovim telegramom:

«Molim Vase Kraljevsko Visocanstvo da primite moju najiskreniju zahvalnost za premilu mi cestitku o mojem imendanu. Boravak Vaseg Kralj. Visocanstva u nasoj sredini, i ako je pao u ove teske dane po nase pleme, ostace nam u vecitom secanju kao vidan dokaz nase uzajamne ljubavi, teznja i muka.»

Nikola.

Cestitka srpske vlade. Cestitka srpske vlade o imendanu Kralja Nikole glasi:

Vasem Velicanstvu najsr. dacnije cestitam danasnje slavlje sa najiskrenijim zeljama da vam Bog podari dug zivot i zdravlje i da Vasche Velicanstvo doceka dan ostvarenja srpskih ideala.

Nj. V. Kralj Nikola odgovorio je g. Paschiciu:

Najszdacnije sam dirnut vaschom ljubaznom cestitkom za moj imendan i zeljama za moje zdravlje.

Izdrzljivost srpska i talenti srpskih sinova, kojima ste vi u najumnijim i najrevnosnijim nji-

hovim predstavnicima, ostvarice, ako Bog da, nase srpske ideale.

Vesti

Evakuacija izbeglica

Po sporazumu izmedju kraljevsko-srpske vlade i vlada nasih saveznika, evakuacija izbeglica iz Srbije vec je otpocela.

Crnogorska Vlada Prema informacijama iz crnogorskih zvanicnih krugova, dosadasnji crnogorsci kabinet podneo je ostavku.

Nj. V. Kralj Nikola uvazio je ostavku dosadosnjoj vladi i sastav novog kabineta poverio g. Gavri Vukovicu, ranijem ministru predsedniku.

Ceslitali Rodjendan Srpski narodni poslanici, koji se nalase u Skadru uputili su Kralju Nikoli cestitku na njegov rodjendan. Kralj je blagodario poslanicima.

Zrnogorska Skupsina 12. o. m. otpocela je rad Zrnogorska Narodna Skupstdina.

Mitropolit kod Kralja Na Sv. Nikolu primio je na Zetinju u audenciju Mitropolita Srbije. Nj. Visokopreosvestenstvo Gospodina Dimitrija. Nj. Velicanstvo Kralj Nikola.

CITULJA. Pre dva dana umro je i u Skadru i sa svima vojnickim pocastima sahranjen francuski lekar dr. Falo, koji je ucinio velike usluge zrpskim ranjenicima i bolesnicima.

6 miliona perpera Obnarodovan je Kraljev nov zrnogorski zakon, kojim se ovlascuje ministar finansija da moze pustiti u saobracaj jos sest miliona perpera preko ranije puštenih devet miliona perpera Vrednost bonova bice od 5, 10, 20, 50 i 100 perpera. Vaznost ovog novca, kao i ranijeg produzuje se do 25. jula 1917. god.

Pogreb Grima 11. o. m. pogrebeni su posmrtni ostatci francuza Grima, avijaticara, koji je onomad poginuo na duznosti. Pogrebu su prisustvovali izaslanik Prestolonaslednika, izaslanik Vrhovne Komande i svi francuski oficiri. Sa pokojnikom su se oprostili komandir avijaticarskog odreda major Vitra i francuski poslanik g. Bop

Shtypshkroje «Nikaj» Shkoder

Poslednje Vesti

U Carigradu

Lion 13 decembra

Prema vestima iz Carigrada, tamo se sve vise siri nezadovoljstvo zbog produzenja rata, pa zahvata i vojsku, iz koje biva sve veci broj begunaca. Oficiri daju primere neposlusnosti.

Naimenovanje Nemaca za sekretare po svima ministarstvima pokazuje, da je Turska potpuno potpala pod nemacko tutorstvo.

Saobracaj sa Mramornim Morem onemogucen je, posto u istom gospodare engleski podmorski brodovi.

Demanti

Paris 14. decembra. Jedno zvanicno saopstenje, publikovano u atinskim listovima, demantuje da je grcka vlada uputila protest za povredu sporasuma postignetog u Solunu ismedju predstavnika grckog generalnog staba i franzuskih delegata.

Savesnici na Balkanu

Polozaj na balkanskom vojistu za poslednja dva dana nije izmenjen. Neprijatelj nije pokusao da predje grcku granicu.

Radovi na utvrdjivanju okoline Soluna zivo se nastavljaju.

Na Dardanelima se produzava artilerijska borba.

Iz madjarskog parlamenta

Lion, 12. decembra

Listovi javljaju da je u madjaskom parlamentu izbio zestok sukob izmjedu vlade i opozicije. Opozicija je donela resenje da protiv vlade povede otvorenu borbu.

Zvanican izvestaj Crnogorske Vrhovne Komande

Celinje, 12. dicembra

U toku 12. decembra, nase su trupe preduzele napad na neprijatelja i posle jake borbe, koja je trajala ceo dan, razbile su ga i osvojile sela: Godusu, Godujevo, Dvbri Do i Bor.

Neprijatelj je pretrpeo velike gubitke.

Na svima ostalim frontovima artilerijska borba.

Celinje 11 decembra.

U toku 10 decembra kod sandzacke vojske preduzet je napad na neprijatelja kod sela Lepenca.

Borba je bila vrlo krvava i trajala je ceo dan, ali na posletku nase hrabre trupe savladale su zilav otpor neprijatelja i naterale ga u divlje begstvo ka Bjjelom Polju.

Na bojistu je neprijatelj ostavio preko 500 leseva, a zarobili smo jednog kapetana i 100 vojnika.

Na svima ostalim frontovima bila je ceo dan artilerijska i pesadijska borba.

Celinje 12 decembra

U toku 11 decembra vodjene su jake borbe na celom frontu sandzacke vojske, bez ikakvog uspeha za neprijatelja. Neprijatelj je ceo dan napadao na Vueji Do, ali su svi njegovi napadi odbijeni. Posle jake borbe, neprijatelj je uspeo osvojiti Ratkovu Goru, ali nase su trupe nocnim napadom povratile polozaj, i zarobile 10 vojnika i dosta znatnog materijala.

Na svima ostalim frontovima artilerijska borba.

Zapadni front

Pariz 2 decembra

Bila je jaka artilerijska borba narocito u Belgiji. Nemacka pesadija, koja se utvrdjuje u sancevima i opkopima u okolini Lombarcida, rasterana je nasom vatrom.

Izmedju Some i Oaze francuske baterije razrusile su nemacke zapadno od Lasinjia, i ozbilno su povredole utvrdjenje Rolen.

U Vogezima kod Hartmansvajlerkopfa, posle zestokog bombardovanja, Nemci su izvrsili napad na ceo front polozaja, koje su Francuzi osvojili, ali su svuda odbijeni.

Poraz Bugara

Malta 12 decembra

Vest o iskrcavanju Rusa u Varni jos nije potvrdjena.

Iz Sofije saopstavaju da se kod Varne razvila borba izmedju Rusa i Bugara i da su se ovi pod zastitom baterija povukli.

велико зло чине својој отаџбини оваквим понашањем у овим тешким временима, као и то да у овом светском конфликту Српски народ није могао избећи своју неумитну судбину. За оне старешине које то чине из рђавог васпитања и рђавих побуда, не бирати средства да се одмах утерају у границе реда и своје војничке дужности".

А ради обавештавања људи о „политичким и ратним новостима у земљи и на страни" покренут је у Скадру и нарочити наш лист **„Весник"**, штампан у штампарији дон Ноц Никаја (у Гуракућиној улици). Тако је на дан 17 (30) децембра освануо први број овога листа.[1]

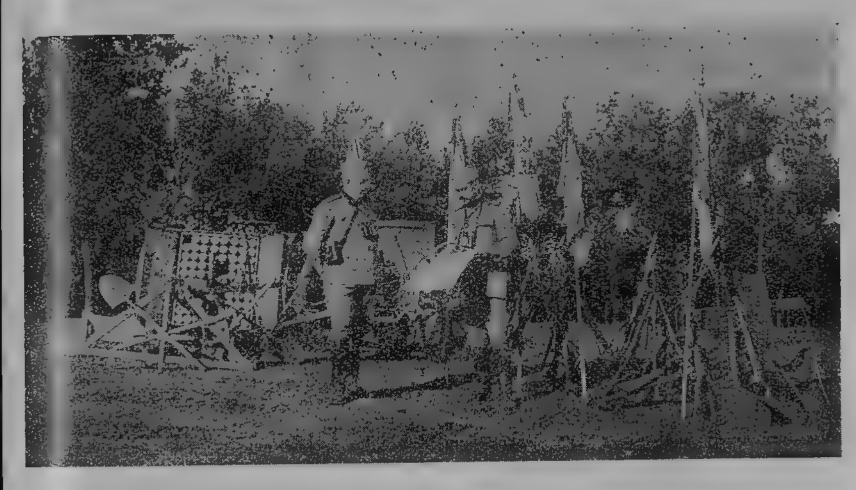

Пуковник Терзић, командант дивизије, са својим начелником штаба

Овде је дивизија остала све до краја ове године. Како је командант дивизије, пуковник Божидар П. Терзић, постављен за Министра војног, то је 23 децембра предао дужност команданту артилериског пука, пуковнику Светиславу Ј. Та-

[1] Један од оснивача и сарадника овога листа, Андра Милосављевић, о томе вели: „За време избеглиштва у Скадру је неколико новинара уочило потребу да се покрене један наш лист, који би, ма и у скученом формату, могао да обавештава избеглице и војску о тадањим догађајима. За ово прилике нису биле ни најмање повољне, али су се новинари ипак постарали да то и остваре. Иницијатор је за покретање листа био пок. Милан П. Савчић, а сарадници су му у овом послу били: Миомир Миленовић, Димитрије Стевановић, Андра Милосављевић, Милорад Петровић, Стојан Церовић и још неколико њих. Обратили су се Влади за помоћ. И тадањи министар пољопривреде и заменик министра финансија у влади Пашићевој, пок Dr. Војислав Маринковић, одмах је изашао на сусрет и ставио им на расположење материјална средства.

„Највећа је тешкоћа за издавање листа била та што у Скадру није било штампарије ни са ћирилицом ни са нашом латиницом. Једина штампарија која им је стајала на расположењу, била је ручна штампарија дон Ноца Никаја са арбанашком латиницом,

совцу. Том приликом је начелник интендантуре, виши интендант III кл. Светислав Ракетић, постављен за начелника Економског одељења Министарства војног а његову је дужност примио референт артилерије, мајор Симеун Николић; за референта артилерије био је привремено одређен командир 1. батерије, капетан I. кл. Божидар Богуновић.[1]

Пошто се предвиђало укрцавање наше војске у бродове у Медови и Драчу, то је 31 децембра командант Одбране Београда наредио да се Шумадиска дивизија, са свима придодатим јединицама ван дивизиског састава, крене 2 јануара 1916 године преко с. Барбалуше и Љеша и распореди „на просторији од реке Маће до села Кодра и Грике, не обухватајући их; а са довољном снагом осигураће положај од Плане до коте 759 закључно. Штаб дивизије у селу Филзани".[2] Према овоме је командант дивизије истог дана наредио: „Пошто дивизији предстоји покрет, то наређујем да се предузму одмах све припреме за покрет".[3] Овога дана кренула се и 8 батерија са два топа за Љеш, а друга два топа остала су све до 21 јануара 1916, када су уништени.[4]

19 пук. Преморен и изнемогао пук је стигао у село Големи и убиваковао се. У њему су биле само сенке оних горостаса из минулих бораба. Изгладнели, боси и поцепани, једва су се мицали; било их је и без оружја и без остале спреме. О томе командант пука, у своме извештају од 20 децембра, вели: „Пушке су услед дуге употребе скоро неупотребљиве и имају малу тачност.[5] Шаторска крила су неупотребљива (нагорела или поцепана),[6] одело потпуно дотрајало и војници су

„По организовању посла, у петак 17 (30) децембра 1915 године изашао је први и једини број *„Весника"*.

„Гувернер Скадра, у то време генерал Вешовић, који је претходно већ био дао дозволу за излажење листа *„Весника"*, забранио је већ овај први број због рубрике „Регистар" на првој страни листа, јер је ту нашао увреду за Црногорце.

„И поред свих наваљивања новинара да им се омогући даље издавање листа, генерал Вешовић није хтео да повуче своју наредбу о дефинитивној забрани листа.

„Тако је пропао први покушај издавања српског листа у Скадру."

[1] Било је још промена у личном саставу. Тако је мајор Пантелија В. Ђукић одређен за делегата Одбране Београда и 1 јануара упућен је у пристаниште Сан Ђовани ди Медуа. Истог дана јавио се на службу новоодређени командант 1. дивизиона, потпуковник Петар Д. Лазаревић, а дотадањи, мајор Милан А. Ђорђевић, упућен је у Дрински артилериски пук I позива. За обуку рекрута у Резервним трупама одређени су артилериски капетан Светислав Поповић и поручник Стојан Ј. Ивковић,

[2] *Велики рат Србије*, књ. XIII, стр. 417.

[3] ОБр. 5324 од 15 часова.

[4] Вод код Љеша остао је све до 7 јануара 1916, када је укрцан на неки талијански брод а кара уништена.

[5] Пук је имао: пушака 1050, карабина 15, ножева 227, ремика 1000, упртача 156, опасача 514, вискова 258, фишеклија већих 248 и мањих 373.

[6] Од логорске спреме пук је имао: шаторских крила 1067, чутурица 598 и порција 353.

махом голи и без шињела; цокуле су дотрајале и војници су у правом смислу боси".[1]

Овде је пук остао све до краја године. Али ни овде није било хране. Стога је 22 децембра командант забележио да су војници „јако изнурени због немања хране", а 27 децембра обавестио је команданта дивизије „о страшном стању у коме се налазе војници због гладовања".[2] И заиста 22, 27 и 31 децембра примљено је и издато војнику по четврт хлеба, 26 свега 250 грама белог брашна а 29 децембра 200 грама двопека (пексимита). Примљено је неколико пута меса, нешто пиринча, шећера (по 10 парчади на војника), чаја и по 50 грама сапуна за веш. Недостатак у исхрани унеколико је надокнађен куповином кукуруза и купуса и клањем изнемогле стоке. На тај начин војници су и осталих дана добивали говеђу чорбу, махом без соли, са нешто кукуруза или кукурузног брашна.[3] Иначе намирница није било, а уколико их је било, све је то било прескупо. Само се по себи разуме, да исхрана целога пука није могла бити једнообразна, него је батаљонима, па често и четама давано оно чега је било. Докле је једна чета добила парче хлеба, друга је примила брашно, трећа кукуруз итд. Иста тешкоћа била је и са исхраном стоке. Папирни новац је нерадо приман. Тражен је само сребрн и златан новац. Према томе, претеране цене према прописаним, убијање вредности новцу и немање металног новца, све је то још више отежавало снабдевање. Примљени новац у звечећем сребру појединцима није даван, него је задржан за укупну исхрану целога пука.

У логору је владало затишје. Само је 24 децембра један непријатељски аероплан бацио једну бомбу, али она није експлодирала. 27 децембра бачена је једна бомба и на логор

---

[1] Од обмундировне спреме пук је имао: шајкача 1516, блуза 1434, чакшира 1428, шињела 1388, торбица 1122, пари веша 1653 и пари цокула 958.

[2] *Операциски дневник 19 пука.* — Резервни капетан I кл. Арсеније А. Недић, учитељ, забележио је у своме личном дневнику за 19 децембар: „Увече су војници добили по 200 грама проје и меса — то им је свега у натури, а у новцу по 5 динара што нису примили лебац од 7 до 12 децембра закључно".

[3] Ађутант 1. батаљона, резервни капетан II кл. Милан Љ. Рамадановић, забележио је у своме личном дневнику да су војници његовог батаљона добили: 18 децембра говеђу чорбу без хлеба; 19 говеђу чорбу и 200 грама проје; 20 и 21 говеђу чорбу и мало пројиног брашна; 22 говеђу чорбу и $^1/_4$ белог хлеба; 23 говеђу чорбу и мало пројиног брашна; 24 говеђу чорбу и 100 грама проје; 25 говеђу чорбу и 250 грама белог брашна; 26 говеђу чорбу (400 грама меса) са пиринчем и двопек (пексимит); 27 говеђу чорбу са пиринчем и 300 грама белог брашна; 28 говеђу чорбу са пиринчем, купусом и 200 грама проје; 29 говеђу чорбу са купусом и пиринчем и 200 грама пројиног брашна; 30 говеђу чорбу са купусом и 200 грама кукуруза и 31 децембра говеђу чорбу са купусом, пиринчем и 300 грама белог хлеба.

11 пука I позива. 21 децембра јавио се на службу трупни лекар Др. Стеван Иванић. 28 децембра је постављен за помоћника команданта пука мајор Душан И. Радисављевић, а његов (2) батаљон примио је мајор Михаило Ј. Васић, командант укинутог 4 батаљона. 31 децембра у 16.10 часова стигло је наређење команданта дивизије да ускоро претстоји покрет и да се пук припреми. Према томе је и издато потребно наређење.

В. — Од Скадра до Драча

Скица 26

Оправка путева и израда прелаза. — Кад се увидело да од укрцавања у Медови нема ништа, пошло се и даље путем мука и невоља. Морало се ићи до Драча па можда и даље, али преко беспутног, подводног и баровитог земљишта и преко река без прелаза. Стога се морало приступити оправци путева и изради прелаза. Бригу око овога примила је на себе *Британска јадранска мисија* (British Adriatic Mision) под руководством потпуковника Макдоналда.[1] Као свога делегата Врховна команда је одредила инжињерско-техничког потпуковника Милана Н. Николића, референта инжињерије Одбране Београда, коме је ставила на расположење и потребну радну снагу.[2]

На делу пута од Скадра до Љеша није било потребе за какав озбиљнији рад. Па ипак је Врховна команда 26 децембра (ИБр. 6941) наредила делегату да извиди: да ли се може подићи „један мост преко Дрима код села Кукли или Барбалуши за прелазак пешадије и товарних коња, ако би било грађе и у ком времену?“ На ово је делегат 28 децембра одговорио: да се мост може подићи код села Кукла, пошто дрва има од Љеша до села „Грамша, али даље ка Скадру нема“, да би могао бити готов за 3 до 4 дана и да грађа не би коштала више од 30—40 наполеона. Додао је и то, да има и три добра чамца који би се могли употребити за израду моста и да сопственик тражи 45 наполеона закупа за месец дана.

Али је нарочиту бригу задавао део пута од Љеша до реке Мата. Тамо су била свега два пута: један подножјем брда до села Плана (сада аутомобилски) и даље десном обалом реке све до села Таља (Тале) и други преко Бурдулојске калдрме (Kaldrami i Burdulois) кроз Бурдулојску шуму (Pila e Burduloje) и избијао на обалу Мата код куће неког Ник Уци-а. Први пут је у ствари „стаза, већином у камену,

[1] *Британска јадранска мисија* основана је крајем новембра ради указивања помоћи српској војсци. Њено је седиште било у Бриндизима, у јужној Италији, под командом генерала Тејлора (Taylor). Имала је два отсека: један инжињерски а други за снабдевање. Из инжињерскога отсека први су упућени у Скадар пуковник Seaman, капетан R. G. Gooden и капетан Mopey, да изрекогносцирају путеве за дотурање намирница српској војсци. После су на поправци путева и прелаза радили: потпуковник Макдоналд, капетан Никола Фотијадис, поручник Пине, поручник Хилтон Бинса и др.

[2] Шумадиски и Дунавски пионирски полубатаљон I позива и 2 железничку чету. Шумадиски полубатаљон кренуо се 21 децембра из Скадра, прегазио изливену Дрињачу и заноћио у с. Какарићу а сутрадан стигао у Љеш, где су се сви и прикупили.

и где силази у долину блатњав је и сви потоци морају се газити. Уопште тежак пут и за дуже се време не може побољшати". И други је пут био врло тежак али краћи, те је он и изабран за поправку.

24 децембра приступило се оправци изабраног пута и она се имала вршити „под руководством команданта инжињерије Дунавске дивизије I позива", мајора Душана Ж. Путниковића.[1] Био је то врло тежак посао, јер је пут водио преко подводног и мочварног земљишта, а сам пут био је, вели командир 1. шумадиске пионирске чете за своју деоницу, на девет места пролокан у дужини 20 до 50 м. а у дубини до једног метра. Најтеже је било што на лицу места није било никаквог грађевинског материјала, сем шибља, те су војници морали стајати у води до појаса, вадити камење од порушене калдрме и слагати у продоре у виду сувог зида, дебљине један метар а изнад површине воде до 30 см., па су потом преко ових зидова набацане лесе, фашине и пруће.[2]

Са набавком потребне грађе и шибља било је великих тешкоћа, јер су мештани тражили да им се плати у злату и сребру. „Арнаути стражаре с пушкама", вели делегат, „и већ се прво вече пушкарало са пионирима и морао сам обуставити сечу".[3] И тек кад им је исплаћено отпочела је израда фашина и леса.[4] 27 децембра била је „прва највећа и најдубља бара за пешаке готова" и могло се до навоза стићи за шест часова.

Али рад на оправци пута није био обезбеђен. О томе делегат вели: „Чим Арнаути примете путнике ненаоружане или слабо наоружане, опљачкају — случај са једном комором коју је водио мајор. Наоружане нападају — случај јуче са три жандарма, којима су одузели оружје, новац и одело, и најзад убијају — енглески инжињер синоћ ми је саопштио

[1] 2 железничка чета, под командом капетана II кл. Миливоја Вучковића, добила је прву деоницу од Љеша, даље 1. шумадиска пионирска чета и, напослетку Дунавски пионирски полубатаљон.

[2] Овако тежак рад изазвао је, вели командир ове чете, капетан II кл. Живојин Ј. Радовановић, негодовање код војника, иако су њихове старешине делиле исту судбину. „Али када је поред нас прошао тада инжињерски мајор Душан Ж. Путниковић, на челу војника који су носили један понтон, само са доњим вешом и блузом газећи по блату и води, и тога је брзо нестало".

[3] Извештај делегата Бр. 3 од 25 децембра.

[4] Али и после тога тешкоће нису престале. У извештају Бр. 14 од 31 децембра делегат вели: „Закупио сам грађу и шибље за оправку све до р. Маће за 12 лира и чим смо почели рад појављује се маса других лица и траже оштету, забрањују рад, кваре што је израђено и разносе грађу. За власт неће ни да чују и чим се деси какво објашњење, очас се створи 20 до 30 наоружаних Арнаута. Сем тога није се могло радити на путу и због тога што се понтони, даске, конопци, ексери итд. носило на Маћу све на леђима војника, пошто се никаквим другим средствима није могло пренети". Грађа је била закупљена од Виша Бег Млики.

да је видео три леша враћајући се са Маће. Од команданта Шумадиске дивизије II позива сазнао сам да су Арнаути сачекали енглеске официре и опљачкали их, одузевши им све злато што су код себе имали...“ О овоме је делегат обавестио кајмакама, али му је он одговорио да не може ништа учинити „јер је овај елеменат најгори“. Стога се делегат обратио Врховној команди за заштиту од једног пешадиског пука.

Наступила је опасност и од стране непријатеља. „Добио сам извештај од поверљивог Есадовог жандарма“, вели делегат, „да се бугарске комите са католичким Арнаутима налазе код Спасари и Реја к. 688. Мутасериф овдашњи такође ме је известио да би требало што пре осигурати линију Љеш —Плана, иначе скида одговорност“.[1] Стога је делегат прописао поступак у случају напада.[2]

У исто време са оправком пута 2 шумадиска пионирска чета, под командом капетана I кл. Божидара Ж. Путниковића, предузела је израду прелаза преко Мата. Појачана са 15 војника дрводеља из 2 железничке чете, она је стигла 24 децембра код села Таље, а сутрадан су приспели и енглески инжињери. Истога дана по подне допловила су с мора уз реку четири чамца који су донели жичану ужад „као и остали потребан алат и материјал, те је ово по подне чета затегла, по инструкцијама енглеских инжињера“, вели капетан Путниковић, „два жичана ужета преко Мата, учврстила и израдила четири навоза на једној и другој обали за пристајање чамаца. Потребну грађу за навозе купили су енглески инжињери од Арнаута (15 топола)“.[3] И преко ових летећих чамаца преве-

[1] Извештај делегата Бр. 16 од 2 јануара 1916. А обавештавајући о томе и додељене му јединице, вели да се њихова главнина налази „на утоку реке Фани у Мат“.

[2] Наређење бр. 17 од 1 јануара 1916. — По њему Дунавски пионирски полубатаљон „осигураваће логор са западне стране, односно целу леву обалу притоке Дрима (баре поред бивака). За осигурање одређивати целу чету, с тим да дотична чета тога дана не иде на рад. Неупотребљени војници те чете за стражарску службу биће у приправности под оружјем“. 1. шумадиска пионирска чета осигураће „рејон од баре поред логора па до врзине показане на лицу места“, а 2 чета, поред логорског осигурања, имаће „стално по једну јачу патролу у правцу села Плане“. Железничка чета „осигураваће правац показат командиру на лицу места, хватајући везу десно са 1. четом Шумад. пионирског полубатаљона“. У случају „каквог изненађења, приправна оделења изаћиће за борбу на линију стражара док се логор не подигне и у борбеном поретку повлачити се ка Љешу на десну обалу Дрима. 2 шумадиска пионирска чета у случају напада повлачиће се заједно са енглеском мисијом и оделењем понтонира ка Љешу, пошто претходно превозна средства пусти низ Мат, ако их не би могла уништити“.

[3] До овога времена превоз преко Мата вршили су Арнаути помоћу два састављена чуна, где је могло стати 5 коња или до 25 људи и у још 2 чамца, од којих је један могао примити око 20 а други око 8 људи. Превоз се плаћао: 0.20 од човека а 0.40 од грла, у звеченем новцу. Покушало се да се ови чамци узму у закуп или да Арнаути направе скеле за превоз, али се није успело. Арнаути су изјавили делегату „да ће се оружјем одупрети ако се што покуша“. Ово зато, вели делегат, што овако више зарађују него кад би им се платило.

зен је 30 децембра Призренски одред а сутрадан Моравска дивизија II позива.

27 децембра пренета су људском снагом (на раменима) из Љеша „два турска понтона без веслокрака, од којих је један пробушен и 10 комада простих чамачких весала“.[1] Од њих је израђен артилериски воз као самоплов, привезан за затегнуто уже на коме је превожена стока. Дању је товарено по 16 а ноћу по 12 грла. Самоплов је завршен 1 јануара 1916 у 19 часова и спуштен у воду а сутрадан израђени су и навози. Да би се пак убрзало пребацивање делегат је закупио једну барку и платио 7 наполеона оштете за преправку и за за сваку недељу закуп по три лире. На овај начин превоз је, вели делегат, „уређен тако да сада може да се пребацује 5000 људи дневно са одговарајућом комором. Према средствима и путевима ка превозу, брже пребацивање и није могло а и није потребно“. Како је 31 децембра стигло 1. одељење I армиског мостовног трена, под командом рез. капетана II кл. Станислава М. Јосифовића, то је рад и олакшан и убрзан, јер су невични пионири замењени искусним понтонирима.

1 јануара 1916 настављено је превожење.[2] 3 јануара пребачена је пекарска и месарска чета Моравске дивизије II позива а сутрадан превезен је штаб трупа Нове области и цео Комбиновани одред. 8 јануара пребачен је 10 пук I позива а сутрадан заостали делови Шумадиске дивизије I позива. 10 јануара „учвршћен је гвинт за затезање жичаног ужета артилериског воза и пребачени су делови Шумадиске дивизије I позива, као и 14 пук II позива“ а сутрадан људство Тимочке дивизије II позива а од 15 часова и стока помоћу артилериског воза, па је настављено и у току наступајуће ноћи. Само ово пребацивање ноћу није могло проћи без једног непријатног догађаја.[3] 12 јануара пребачен је штаб Тимочке диви-

[1] Тако гласи реверс делегата тада издат. — А инжињерски капетан I кл. Тома М. Николић, који је 11 децембра упућен генералу Вешовићу ради утврђивања Скадра, вели да је при обиласку положаја нашао у Бојани два турска понтона из 1913 године, оправио и, по наређењу Врховне команде, спустио Дримом до Љеша и предао делегату.

[2] Командир 1. одељења I армиског мостовног трена, у своме извештају од 1 јануара вели: „Јутрос рано почео сам са својим људством превожење трупа и једног дела коња у два велика и у једном малом чамцу. Од вечерас, пошто је готов воз — самоплов, почето је превожење и њиме а прекинуто чамчићем. Превожење трупа биће целе ноћи до зоре, тако да ће од сутра почети превожење трупа Вардарске дивизије, које ће се вероватно у току сутрашњег дана пребацити преко Маће“.

[3] 8 јануара делегат је наредио командиру 2 шумадиске пионирске чете да лично „прими руковођењем прелаза“ и да трупу и стоку превози по реду како буду пристизале. Да не би било сметње при раду наредио је да се постави стража испред навоза и да се саопшти команданту сваке јединице „да је у интересу брзине пребацивања преко потребно одржати тај ред“. А у случају да који „силом свог старешинства поремети ред“ извести га. Напоменуо је и то, да су се „енглески инжињери већ жалили на неред при превожењу“. Па и поред тога што је командир лично руководио прелазом, ипак се ноћу 11/12 јануара са стоком Тимочког артиле-

зије II позива, његов пионирски полубатаљон и 15 пук III позива. 15 јануара пребачена је Дринска дивизија I позива и 1. шумадиска пионирска чета са штабом полубатаљона, а 17 јануара мостовни трен II армије сменио је 2 шумадиску пионирску чету и она се 19 јануара кренула у састав свога полубатаљона и заноћила на левој обали морске отоке Шлинзе.

Даље на самом путу од Мата ка Драчу није ништа рађено. Само је делегат наредио командиру 2 шумадиске пио-

Прелав преко Мата. — Артилериски воз (самоплов)

нирске чете да изрекогносцира пут преко отоке Шлинзе до реке Ишма.[1] Како су се 8 јануара трупе Одбране Београда

рског пука II позива десило ово: „Мрачна ноћ, немирност стоке, дрмање воза, као и неравномерно оптерећење воза доводили су у опасност воз да се потопи, услед чега је потписати био принуђен један такав натоварен воз да врати, понова га уреди и онда пусти. У 23.30 натоварен воз буде пуштен, који се услед горњих разлога у збиљи и потопи, напунивши се десни понтон водом, воз се јако накриви на десну страну, тако да, изузев 4 вола, све остало падне у воду и исплива а 4 вола изађу из воза на навоз и суво, пошто је сретном околношћу десни понтон напуњен водом на 2 метра од навоза, те је један возар успео искочити из воза на навоз и везати воз. При тоњењу воза било је запомагања, но брза помоћ спасла је сво људство и стоку". Вађење воза отпочело је сутрадан у 6 часова уз припомоћ Тимочког пионирског полубатаљона II позива. Том приликом је измењен гвинт на артилериском возу, поправљен навоз и у 11.30 часова продужено пребацивање. — Извештај овог командира, ОБр. 256 од 13 јануара 1916.

[1] Упућен је потпоручник Павле Т. Јовановић и он је 1 јануара известио да је пут у почетку трасиран и има одводне канале али да га плави Мат, те је на више места пролокан. „У сувом времену способан је за пешака и коњаника, по нужди и колима". Отока Шлинз је приступачна, ширине 60 м., дубине око 12 м., по дну је тиња са песком. Превоз се врши једним чуном од тополовине, у који може стати до 15 људи. Од ове отоке

кренуле за Драч подножјем брда, то је делегат наредио истом командиру да одмах упути једног официра са 20 до 30 људи, са дрводељским алатом, ради оправке пута с. Милот—с. Лач —Хан Жеја и прелаза „на правцу Билај—Преза".

12 јануара стигао је из Драча у Љеш енглески мајор Паркес, по налогу енглеског генерала Тејлора, „који руководи целокупном организацијом наше војске", са захтевом „да цео одред отпутује да оправља пут Ишми—Лалс—Шкал—Драч". О томе је делегат истога дана известио Врховну команду, додајући да је то пут „најкраћи, најбољи и најбрже се може довести у ред". На то је Врховна команда наредила да се по овоме захтеву поступи. Стога је делегат одмах упутио из 2 шумадиске пионирске чете 20 војника са два енглеска официра „да раде прелазе преко Шлинзе и Ишме", а 17 јануара стигла је и 1. шумадиска пионирска чета, те су израђени навози и разапето челично уже, а очекивале се и барке за израду артилериског воза. Док се радило на изради овога прелаза преко Шлинза, стигао је 22 јануара и Врховни Командант, Престолонаследник Александар, и после краћег бављења и разговора продужио је за Драч.[1] У исто време прокрчен је пут од Шлинза до Ишма. Како Ишм није био шири од 30 м., то је израђен сплав преко целе реке и ту је остао један наш и један енглески официр, а чета је продужила оправку пута од с. Лалса ка с. Шкали. Дунавски пионирски полубатаљон остао је и даље на своме месту, на левој обали Мата, и одржавао пут преко леса.

Али се није остало само на оправци овога пута, пошто је он од села Куља (Кула) па до Шијака (Базар Шјак), на дужини 10 до 12 км., пролазио кроз мочварну долину те је

до реке Ишма нема другог пута сем једне блатњаве стазе, широке 0.30 до 2 м., и она се може употребити „само за пешака а по нужди и за коњаника при сувом времену". Обала Ишма је неприступна, висока је 3 м. и прелази се преко једног пребаченог дебла.

[1] Тада је резервни инжињерски капетан II кл., Живојин Ј. Илић, записао: „22 јануара у подне стигли смо ни Шлинзу. Ту смо затекли доста трупа, међу њима Краљеву гарду и један одред Француза. Ветар је био веома јак и веома хладан. Превоз се вршио у два чамца, где стају по 25 људи, док су коњи пливали са стране чамаца. Превоз је врло спор. По подне је стигао и Престолонаследник Александар на једним коњским колима. Кад је сишао с кола, поштапајући се, пришао је прелазу и са осмејком је отпоздрављао војнике. Код прелаза је угледао архитекту Тителбаха, пројектанта новог дворца у Београду. „Како сте г. Тителбаху?" — упитао га је Престолонаследник. „Хвала, Ваше Височанство! Добро сам." — „Реците ми, г. Тителбаху, да ли Ви верујете у победу савезника и скоро ослобођење наше Отаџбине?" — „Ја потпуно верујем, Ваше Височанство". — „Разуме се. И ја сам потпуно убеђен у нашу победу". Потом се обратио и другима са по којим питањем, па је наставио пут".

Сутрадан је Врховни Командант прошао са Есад пашом кроз Шијак за Драч. А капетан Илић је забележио: „Пред Ишмом сам видео престолонаследникова кола заглављена у блато. Вероватно је Престолонаследник продужио коњем".

био веома каљав и за пролаз стоке веома тежак. Сем тога, није било грађе да би се могао поправити, те се морало прелазити преко приватних имања. А како Арнаути нису допуштали, то је пут за време кише био потпуно неупотребљив. Стога се морао, поред њега, узети у обзир и пут од села Ишмија преко села Маљ и Куча (Малкучи) на Презу. Тај је пут био најбољи, али је за пола дана дужи од онога поред

Преко Ишма. — 20 јануара 1916

мора, а за толико краћи од пута којим је прошла Шумадиска дивизија I позива.

Како је Врховна команда 20 јануара појачала радну снагу на оправци пута, то је 22 јануара делегат учинио овакву поделу рада: Шумадиски пионирски полубатаљон добио је деоницу од Белике до пута Тирана—Драч, са логором код Шијака; Дунавски пионирски полубатаљон од села Рада до Белике, логор код Белике; Резервни инжињерски батаљон II позива од реке Ишма преко с. Шкала—с. Куља—с. Рада, логор код села Куља,[1] и минерска чета са 400 железничара од с. Ишми—с. Маљ и Куч—Преза.[2] 25 јануара завршене су поправке путева и све је прикупљено код Шијака.

[1] Јачина Резервног инжињерског батаљона: 16 официра и 426 људи, 50 коња и 20 волова. Од алата је имао: 30 ашова, 7 пијукова и 11 српских секира.

[2] Командир минерске чете, капетан II кл. Душан М. Јовановић, известио је 24 јануара да је „у пролазу поправио сва незгодна места за

2 јануара. Према заповести команданта дивизије од прошлога дана, дивизија се овога дана кренула за Љеш у три ешалона:

I ешалон, коњички пук, пошао је у 6.30 часова „челом од гробља између нове и старе чаршије", где су и остале колоне својим челом улазиле у састав свога ешалона, у с. Барбалушу примио храну за сутрадан и заноћио у с. Какарићу.[1]

II ешалон: артилериски пук, комбиновани и хаубички дивизион,[2] болничарска чета, телеграфско одељење, дивизиски штаб, команда инжињерије и војна пошта — кренуо се у 7 часова и заноћио код с. Кукла.

III ешалон: 10, 11, 19 и 12 пук I позива, 11 и 10 комбиновани пук III позива и колонска комора — кренуо се у 7 часова „од касарне северно од Скадра" и ове вечери пукови су заноћили на простору с. Кукла—с. Барбалуша, а колонска комора северно од с. Барбалуша. 11 пук I позива, пролазећи поред Брдице, задржао се код гробља изгинулих бораца тога пука, 27 јануара 1913 по старом, и ту је одржао помен. Без сумње је тада многи изнурени борац помишљао и на своје рођене кости. Још су се видели заклони и врло добро очуване мреже од жица које опасују целу Брдицу.

Данашњи марш био је тежи од ранијих. Ово зато што је за време нашег бављења код Скадра угинуо велики број товарне стоке, а што је и остало било је још и изнуреније него раније, пошто је употребљавана за донос хране из Медове а вучни коњи из артилериског пука за пренос новца министарства финансије. Сем тога, они нису ни видели зрнасту храну за све време бављења код Скадра. А ни на самом преноћишту није се ништа могло набавити, јер је до овога дана ту биваковала Шумадиска дивизија II позива. Цео је простор иначе био под водом, нигде оцедног места, па није било довољно ни воде за пиће, сем неколико сеоских бунара.

3 јануара. У 7 часова дивизија се кренула по маршевом реду као и прошлога дана. Како је командант артилериског пука, који је заступао и команданта дивизије, одредио полазак своме пуку за пола часа доцније, тј. у 7.30 часова, то је одмах наступило нагомилавање, укрштање и збијање колона, тако да је овај пук најзад остао да маршује на зачељу.[3]

товарне коње и дошао у село Презу", где се и улогорио. Железничаре нигде није видео а у комори има: 2 ашова, 2 пијука и 4 секире. Наређено му је да сутра продужи пут и убивакује се код Шијака.

[1] У 9 часова наређено је команданту коњичког пука да пропусти пешадију, па да сутрадан маршује на челу колоне.

[2] 22 децембра изашла је из састава хаубичког дивизиона 6 батерија, а 25 децембра ушла 1. брдска хаубичка батерија.

[3] Ађутант артилериског пука, капетан Јосимовић, записао је тада да је настало „страховито гурање, свађање, притисле јединице са свих страна а нико не може ни корака да крене напред. У колону је улазио како је ко хтео и одакле је хтео. Команданти који су били већега чина увукли се у колону и свако је ишао како је могао и где је могао. И најзад је

Тако је дивизија продужила пут и заноћила: I ешалон код Љеша, II код Филдана (артилериски пук јужно од Љеша) а III ешалон: пешадиски пукови на простору с. Ишул и Лешет (Кодра)—Љеш, а колонска комора код Љеша, на десној обали Дрима.

4 јануара. Овога дана је дивизија стигла на одређену просторију и одмах се обезбедила на линији с. План—кота 562 Ћафа е Шпарс, и то: 10 пук I позива код с. Плана затворио је долину реке Мата, 11 пук I позива лево, позади коте 381 (Боћани, код с. Гуракуће), обезедио је простор од с. Зојмени до виса источно од с. Спитана, а 19 пук код с. Треша (Тренши), од 11 пука па до коте 562 закључно, и ухватио северно везу са деловима Шумадиске дивизије II позива, а када ова буде смењена, са деловима Тимочке дивизије II позива.[1]

Остатак дивизије разместио се: 12 пук, болничарска чета, телеграфско одељење, дивизиски штаб и команда инжињерије код с. Филдана; 11 и 10 комбиновани пук III позива са колонском комором (сем пекарске и месарске чете) између с. Филдана и с. Ишул и Лешет (Кодра); коњички и артилериски пук (са комбинованим и 4 хаубичким дивизионом) пекарска и месарска чета на простору између с. Ишул и Лешет и Љеша (коњички пук код Ишул и Лешет, а артилериски испод љешког града). Доцније су прешли на оцеднија места: 12 пук код с. Зојмена, 11 пук и 10 комбиновани пук код с. Спитана.

5 јануара. Свуда је владао мир. Качаци којих је било код с. Плана, раније су побегли у планину. Предузете су све потребне хигијенске мере и наређено је да се изнурени војници упућују у болничарску чету у с. Филдану са шаторским крилима и потребним бројем мањерака, а храна да им се шаље из њихових јединица. Наређено је и то да се, ради набавке

дошло да Шумад. артилериски пук, који је требао да буде на челу, остао је да маршује на зачељу". За несрећу, вели, у колону је упала једна пољска батерија Дунавске дивизије II позива, упућена у Медову, и онда се неред и свађа још више повећала. Место да је маршевни ред био као прошлога дана, сада је био: дивизиски штаб, 11 пук III позива, 10 комбиновани пук III позива, 10 пук I позива, комбиновани дивизион, 11 пук I позива, болничарска чета, штаб Шумадиског артилериског пука, 19 пук, 3 дивизион, комора 19 пука, 4 хаубички дивизион, комора 11 пука I позива, 2 па 1 дивизион.

[1] Распоред обезбеђења: 10 пук I позива избацио је изнад с. Плана на Кунору један батаљон са два митраљеза, једну чету на коси изнад с. Зојмена за везу са 11 пуком, а са другом је посео прелаз на Мату где се налазила скела. Остатак пука задржан је код с. Плана у резерви. 11 пук избацио је један (4) батаљон код цркве на Боћани, а остатак пука је задржан на западној падини ове коте. Једна чета из главнине обезбедила је пут (стазу) која води из Љеша за с. План. 19 пук са 2 батаљоном обезбедио је простор од с. Спитана у правцу к. 562, а 1. батаљон са водом митраљеза лево, закључно са к. 562 Ћафа е Шпарз, где је ухватио везу са 14 пуком II позива; остатак пука код с. Треша.

хране, у Љеш упућује што мањи број људи због заразе која је тамо владала.

6 јануара. Данашњи Бадњи дан био је необично тужан. Он је будио пријатне успомене из ранијих година. А сада? „С времена на време одјекну пуцњи из нашег и суседног логора, којима војници објављују Бадње вече. Веома далеко од своје отаџбине и својих домова, без хлеба у приликама најцрњим и безнадежним, Срби ипак не заборављају своје обичаје. Ови пуцњи, као болни крици напаћених ратника, тужно одјекују по албанским кршевима...“ [1]

„Дан почиње једним језовитим призором који је био видљив за већину трупа, пошто су на висини. У 8.05 јавиле се две лађе пловећи пристаништу. Одједном се из десне лађе диже стуб од дима, после неколико секунада чу се потмули пуцањ и лађа стаде, искрену се и голим се оком могло опазити да тоне. Кроз доглед се боље могло видети, да је предњи део потонуо, да је задњи препун људи који се пењу и на катарку и на свако узвишеније место, да три торпиљера хитају у помоћ с југа а са сваке стране плове чунови.

„У таквом положају, чекајући помоћ, лађа је остала 15 минута. Одједном поче нагло тоњење, са свих страна звук звона, чу се и песма, и за три минута од лађе се видела само два врха од катарке и крај димњака. Како се после сазнало, то је лађа „Brindisi“, која је возила црногорске добровољце из Америке (450). Допловила је на 1½ километар до циља, наишла је на мину и потонула. Спасено је око 70. На трупе је овај догађај силно утицао: прво што су видели по доласку на море, стога се код свих јавља страх од путовања морем и жеља да се укрцавање изврши у Драчу па за даље“.[2]

Изгледало је да ће се исхрана побољшати, јер је данас примљено нешто хлеба, пристаниште у Медови није далеко а тамо, веле, има брашна и што је овој дивизији Шумадиска дивизија II позива уступила две пољске пекарнице.

Тек што се дивизија мало одморила, морало се напред. Да би се „број трупа који ће се укрцавати у пристаништу Медовском смањио“, Врховна команда је наредила, 4 јануара, да трупе Одбране Београда одмаршују за Драч чим их смене трупе III армије. Стога је сутрадан командант Одбране Београда наредио да се трупе припреме за покрет и да се одмах снабду храном за пет дана.[3]

Према овоме је командант дивизије наредио: „Према наређењу Врховне Команде ОБр. 26414 од 4 т. м. и команданта

---

[1] *Лични дневник рез. инжињер. капетана* II *кл. Живојина Ј. Илића.*

[2] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива.* А у личном дневнику капетана Јосимовића је забележено да је ова лађа носила, поред Црногораца, и једну америчку санитетску мисију од 20 чланова а за нашу војску санитетског материјала у вредности од два милиона динара.

[3] *Велики рат Србије,* књига XIV, стр. 37.

Одбране Београда ОБр. 5481 од 5 ов. месеца, трупе ове дивизије имају одмаршовати за Драч путем: Љеш—Плана—Жеја хан—Преза—Драч, чим их трупе III армије смене. Храну понети за пет дана. Трупе ће се распоредити код Драча, но не смеју улазити у Драч. Магацин хране у Драчу. Трупама III армије наређено је да се одмах крену ради смене трупа ове дивизије. Према овоме наређујем: да се одмах предузму припреме за покрет, да се обезбеди што више хране за покрет, јер са истом има се издржати пет дана. Оправка пута да се изврши до Плане по издатом наређењу".[1]

Ове вечери је командант дивизије наредио команданту коњичког пука да се сутра, у 9 часова, крене за Драч и до 10 јануара мора бити код карауле јужно од с. Ражбута (Ражбул) код Драча. Прво преноћиште код с. Милота а за остале дане одредиће командант пука. Наређено му је да се на маршу и преноћишту осигурава и да успут врши најнужније оправке пута.[2]

7 јануара. — Божић!... Наредба Врховног Команданта гласи:

„Јунаци,

„Под навалом удружених војсака двеју царевина и једне краљевине, а за време непрекидних бораба кроз пуна два крвава месеца, ви сте дали безброј доказа свога јунаштва, пожртвовања и осећања дужности према Отаџбини.

„Тешка судбина наше миле Србије хтела је да данашњи светли празник рођења Христова Спаситеља дочекујемо тако далеко од наше лепе Домовине, од наших милих и драгих.

„Ви, Моји драги јунаци, који се данас налазите по албанским кршевима и на обалама Јадранског мора, имадосте да издржите најстрашнија искушења преко беспутних албанских и црногорских планина, кроз студен и снег, и да, издржав све те безпримерне патње, пружите целом свету такав пример самопрегорења, какав је ретко у историји која војска показала.

„Али, јунаци, прегажена Отаџбина и сада упире своје погледе само на нас.

„И данас, на дан Христовог Рођења, уз наше молитве Свевишњем да наше напоре, патње и праведне жеље милостиво награди, Ја позивам све вас, Моје непобедиме и дичне витезове, да схватите и разумете недаће које су снашле нашу Отаџбину и да, спремајући се за нове напоре које Отаџбини дугујемо, стално рачунате на Мене.

„А Ја ћу, јунаци, и у будуће делити са вама исту судбину и имаћу само један циљ: да се ваша јуначка снага што пре окрепи, и да наше победоносне заставе ускоро буду за-

[1] Шумадиска дивизија I позива ОБр. 5332 од данас.
[2] Шумадиска дивизија ОБр. 5335 од 17.30 часова.

хвално поздрављене од ослобођене мајке Србије и од целог нашег напаћеног народа.

„Христос се роди, Моји официри и чиновници!

„Христос се роди, Моји подофицири и војници!

„Христос се роди, сви Моји јунаци, који се тако храбро бористе за Краља и Отаџбину!

„Живела Моја јуначка и непобедива војска“.[1]

У 8 часова командант дивизије саопштио је командантима 10, 11 и 19 пука да ће у току дана бити смењени њихови осигуравајући делови са батаљонима 4 пука III позива и наредио да продуже припрему за покрет. А команданту 10 пука додао је да се по смени пребаци на леву обалу Мата а трупну комору да остави на десној обали ради доношења хране.

У 9 часова коњички пук кренуо се за Драч, у 18 часова прегазио Мат и заноћио у с. Гурзу. На маршу угинуло му 7 коња.

Овога јутра примљено је наређење команданта Одбране Београда да се Шумадиска дивизија крене на марш 8 јануара по одређеној маршрути. „Покрет има да се врши од реке Маће до реке Ишме са осигуравањем и свима мерама опрезе, и то: до с. Мамураса сталним, а даље од овога села покретним побочницама.

„Сталне побочнице има да образују на линији Мамурас—Миљоти (Милот) до р. Маће најпре два пешадиска пука из Шумадиске дивизије I позива који се буду први пребацили преко р. Маће и који ће посести све важније тачке са којих би Арнаути могли пушчаном ватром да узнемиравају маршујуће трупе, а затим два челна пешадиска пука Тимочке дивизије II позива, који ће одмах по прелазу преко реке Маће хитати да поседну исту ту линију на место пукова Шумадиске дивизије I позива“. Према томе је команданту Шумадиске дивизије наредио, чим његови делови буду смењени још у току дана, да одмах примакне ближе прелазу Мата оне пешадиске пукове који ће сутра образовати сталне побочнице на левој страни Мата.

За покретне побочнице командант Одбране Београда наредио је да се у току марша, од с. Мамураса до реке Ишма, одређују слаби делови, „који ће ићи паралелно са својим дивизијама“. Даље је наредио да ради „сваке сигурности маршеви ред код дивизије има се подесити тако да коморски и артилериски делови буду у средини колона и проткани деловима пешадије“.[2]

Према овоме је командант дивизије за сутрашњи покрет издао потребно наређење. Као побочнице одређени су 10 и

---

[1] *Велики рат Србије,* књига XIV, стр. 50—51.
[2] *Велики рат Србије,* књига XIV, стр. 46—48.

11 пук I позива.[1] Они су се имали кренути у 6.30 часова и 11 пук имао је да обезбеди отсек с. Мамурас к. 240—с. Лач, а 10 пук с. Лач—с. Милот. Ове побочнице су имале остати 8 и 9 јануара а потом да се свију и уђу у маршеву колону „када зачеље дивизије — комбиновани пук III позива — прође поред с. Лачи“, с тим да оба пука оставе слабија одељења на важнијим тачкама до доласка одређених пукова из Тимочке дивизије II позива који ће их сменити.

Главнина дивизије имала се кренути у два ешалона:

I ешалон: 12 пук[2], дивизиски штаб, команда инжињерије, телеграфско одељење, војна пошта, болничарска чета, артилериски пук, комбиновани дивизион, 4 хаубички дивизион — имао се кренути челом у 6.30 часова правцем: Ишул и Лешет (Кодра) — прелаз преко Мата—Шулаз (Шласу)—Лач. „Остале јединице полазе када претходна јединица прође поред њиховог логора“. Преноћишта: 9 јануара на простору с. Жеја—с. Лач, 10 између с. Илими и с. Киша Шенколит а 11 код Шијака.

II ешалон: 19 пук, колонска комора по досадањем реду, 11 и 10 комбиновани пук III позива — полази челом 19 пука у подне истим правцем за првим ешалоном. Преноћишта: 9 јануара између с. Шулаза и с. Лача, 10 у околини с. Дервени и с. Шенкола, 11 код с. Ристанеја. Преноћишта за пукове III позива одређиваће њихови команданти пукова. „Све челне пешадиске јединице осигураваће свој ешалон од с. Мамураса до с. Илими слабијим покретним побочницама. На преноћишту предузети потребне мере осигурања“.

Како дивизија није добила потребну храну за пут, то је командант дивизије учинио ову претставку: „Трупе ове дивизије имају хране свега за један дан и ако се крену на пут а не снабду потребном храном, онда ће бити изложени да гладују, пошто се на путу неће моћи нигде набавити храна“.[3]

8 јануара. Дивизија је отпочела покрет. Време скоро преко целог дана било је облачно, али од 14 часова отпочела је киша и падала је целе ноћи праћена страховитом грмљавином. Пут је од Љеша био добар само два до три километра а после тога невероватно рђав.[4]

---

[1] Командант 10 пука у 13.30 часова известио је: да се Мат „може прећи на неколико места и са коњима и пешке“, да је са истока потпуно обезбеђено, „јер се свуда налазе жандарми Есад паше“, да се код Арнаута не примећује никакав покрет, да је пут који је дат коњичком пуку заобилазан и да су досада све трупе маршовале за Драч преко Гурза на Ишм, „пошто је овај пут потпуно сув и употребљив за саобраћај... До Драча може се стићи без напора за три дана...“

[2] Како је командант Одбране Београда у 10 часова наредио да се ради заштите коморе Одбране Београда сутра упуте у Љеш једна чета пешадије (150 људи) и један ескадрон (40—50 људи), то су у 15 часова издата потребна наређења команданту 12 и коњичког пука.

[3] Шумадиска дивизија ОБр. 5339.

[4] Сутрадан је овим путем по јакој киши прошла Тимочка дивизија

Код побочница, 3 батаљон 10 пука прешао је Мат преко газа код с. Плана и посео одређени положај а његов се пук превезао и задржао код с. Милота, 11 пук прегазио Мат и заноћио код с. Шулаза.[1] Коњички пук, пошто је вратио резервног капетана II кл. Стевана Д. Станојевића са 40 коњаника на леву обалу Мата код прелаза да сачека штаб Одбране Београда, продужио је пут и у 16 часова стигао код с. Мамураса, где је и заноћио. Угинула су 4 коња. — 12 пук на челу I ешалона прегазио је Мат и заноћио код с. Шулаза. А до 17 часова стигао је и артилериски пук и до 18.30 прегазио Мат, на један и по час узводно од превоза, и заноћио у бinternal биваку на самој обали у близини некаквог гробља. Само комбиновани и хаубички дивизион услед мрака остали су на десној обали Мата.

19 пук на челу I ешалона, прошле вечери се прикупио и заноћио у подножју с. Треша а овога дана у 11.30 часова кренуо се и стигао близу реке Мата и ту заноћио.

9 јануара. — Јака киша падала је скоро целога дана. Преко Мата пребачен је и остатак дивизије. Пут је водио уз ову реку све до с. Милота. У почетку је био доста сув а потом јако блатњав. Одавде је пут водио подножјем брда, каменит и опет блатњав све до с. Лача.

11 пук, као побочница, заузео је одређени положај са 1 и 3 батаљоном а са резервом задржао се код сумпорних извора Бури Сулфури и ту заноћио. Коњички пук продужио је и стигао у 18.30 часова у с. Теке Фуша Крујс. Угинуло му 6 коња. — 12 пук је заноћио код Жеја Хана а артиле-

---

II позива и у њеном операциском дневнику овај је пут овако описан: Пут од Љеша био је добар само два до три километра. „На дугоме делу (5—6 км.) стара, уска, испроваљивана калдрма, преко које стока једва пролази; на местима однесена и ту подигнуте лесе које се свакога часа кваре, ма да преко њих прелазе само пешаци а стока се око њих води кроз воду; са те уске калдрме не може се скренути ни десно ни лево, јер су сами ритови, глибовите баре, обрасле шеваром и трском и потпуно непроходне. Киша лије непрестано, сваког часа пада стока под теретом и већином се не диже; има и војника који на маршу падају.

„На крају разваљене калдрме, која је на 13 места преплављена водом те се прелази преко фашина, око којих је маса подављених коња, наилази се на тако блатњав пут, да се у истини у њему даве и коњи и људи. Пут којим се мештани служе претворен је у реку, једино се може ићи преко приватног имања, разваљујући ограде, глибећи се по мекој, ниској, мочаровитој земљи, гледајући десно и лево ужасне сцене, поред којих већина пролази хладно, не могући да помогне... Треба још додати да Арнаути уцењују и наплаћују прелаз по неколико стотина динара за већу трупу. За трупе ове дивизије наплаћено је око 500 динара". Међу овим уцењивачима био је из с. Таља Прек Дед Цоку.

[1] Ађутант 11 пука I позива забележио је да су војници приликом прелаза скинули обућу и чакшире, ухватили се 10—15 испод руке, слабије метули у средину, и тако прегазили. Само је једног војника вода занела и почео се давити, али му је прискочио у помоћ каплар телефониста Никола Јовановић, звани Ћупатор, и спасао га на својим леђима. За ово дело похваљен је наредбом команданта пука, произведен у чин ре-

риски пук у с. Лач.[1] 19 пук прегазио је Мат и заноћио код с. Шулаза.[2] Тако су и остали делови дивизије заноћили на простори̇ји: Жеја Хан—с. Лач—с. Шулаз.

У 15 часова командант дивизије је из с. Лача наредио команданту 12 пука да на свима тешко пролазним местима на путу остави потребна одељења са алатом ради поправке, а газове на рекама да обележи знаком и да постави страже које ће сменити следеће јединице.

10 јануара. Покрет је продужен ка Драчу. Пут је био уопште рђав. Од с. Лача је калдрма широка 2 м., местимично искварена и испрекидана дубоким блатом. Даље је водио преко газова све до с. Мамураса. Од Мамураса се калдрма продужава као „добра коњска стаза кроз шуму до с. Баризани“. До изласка на друм, близу с. Пигза, пут је „веома блатав и по све тешко пролазан“.

Коњички пук се кренуо у 8.30 часова и заноћио у с. Алчаушу. Угинуло му 11 коња. 12 пук заноћио је код с. Теке Фуса Крујс, артилериски пук у с. Буризанају (комбиновани и хаубички дивизион код с. Мициона), а 19 пук је упутио „два вода нарочито изабраних војника са по два водна официра за осигурање левог бока II ешалона, од којих је један вод заузео к. 259, источно од с. Мамураса, а други безимену пошумљену коту с. Зала,“ и заноћио код с. Мицноне. Остали делови дивизије такође су заноћили на просторији с. Шенкола—с. Илими —с. Мициона. 10 пук I позива смењен је са 14 пуком II позива а 11 пук остао је и данас на свом месту.

11 јануара. Дивизија је наставила пут и једним делом стигла до р. Арзена, а остало је заноћило код с. Презе и јужно, и то: коњички пук код Шијака, 11 пук I позива код хана с. Ларушка,[3] 12 пук код с. Каџаси, а артилериски је преко с. Ларушку стигао и заноћио у Презу, где је заноћио и 19 пук.[4]

зервног поднаредника и награђен са 20 динара. Прелаз пука трајао је од 11.20 до 12.30 часова. — На газу је река била широка око 100 м., дубока око 0.50 до 0.70 кад је нормално стање. Али кад река надође не може се газити и плави велики простор на обема обалама“. — Извештај команданта дивизије, ОБр. 5353 од 17 јануара 1916.

[1] Ађутант артилериског пука забележио је: „Данашњи је марш кратак али због страховито рђавог пута и кише, која је целог дана јако падала, кретање је било врло тешко и заморно“. На преноћишту није било сточне хране и једва се нашло само мало сена.

[2] 19 пук отпочео је око 13 часова да прелази надошли Мат, газећи га до више појаса. Ту се утопио један војник и један коњ. Војници су били веома изнурени и пук је стигао до 17 часова код с. Шулаза и заноћио. Сточна храна се није могла набавити. У току ноћи дувао је ужасан ветар са јаком кишом, те се војници не само нису могли осушити, већ су се још више оквасили. Испред пука прегазио је Мат 11 пук III позива, и како су то били људи старијих година, изгладнели и изнурени, то би се многи утопили да им нису прискочили у помоћ млађи другови из 19 пука.

[3] 11 пук I позива пре одласка оставио је на положају 4 чету 1 и 4 чету 3 батаљона, и оне су остале све док их није сменио 13 пук II позива.

[4] Пут, управо стаза, вели ађутант артилериског пука, подводан је, нарочито од с. Ларушка, и само благодарећи сувом времену могло се прећи,

12 јануара. Дивизија се, углавном, прикупила на простору од реке Арзена до с. Алчауша, јужно од друма Тирана—Драч. Али је било још заосталих јединица и војника који су накнадно пристизали.

Тако се из Љеша до Драча стигло за пет дана, са недовољно хране и по рђавом путу. Јер су војници пре поласка примили по 514 грама брашна, 475 грама двопека и 160 грама пиринча, али је то било, само се по себи разуме, и сувише недовољно.[1] За несрећу, сви упућени болесни војници у пристаниште Св. Јована Медовског (С. Ђовани ди Медуа) ради транспортовања враћени су. Они су стигли баш кад је и оно мало хране било подељено, те су морали онако изнемогли, болесни и без хране одмах наставити пут. А успут је било тешко набавити хране, јер је није било.[2] Треба додати путу до реке Мата и прелазу, да је на дан поласка, 8 јануара, од 14 часова почела падати киша, па је продужила много јаче и целе ноћи, те су тако наши преморени и изгладнели војници, без шатора, простирке и дрва, провели ту ноћ. Трупе су прегазиле реку Мат иако је ниже газа било превозних средстава, о којима је напред говорено. Набујала река многе је војнике однела а њена ледена вода многима је смрт убрзала.[3] Киша је падала и сутрадан, па је потом престала.

Велике нам је тешкоће задавала и глибовита долина Ишме и њених притока. Сем тога војници су на овај пут пошли „са сасвим слабом обућом; знатан број био је готово бос". И док су војници I позива као млађи ипак све ово савлађивали, истина

[1] Извештај команданта Шумадиске дивизије I позива ОБр. 5353 од 17 јануара.

[2] Војници 19 пука добили су за четири дана пута: двопека по 200 грама, за два дана и по 150 грама брашна такођер за два дана. Код артилериског пука војници су за 8 јануар добили хлеб, за 9 брашно да би сами месили погаче, а за 10 и 11 примили су пексимит. За остале јединице нема података. Али је ађутант 11 пука I позива забележио: за 8 јануар, да је на преноћишту нађено сено за стоку а за „људе и даље нема хране"; за 10 јануар, да је од мештана набављено мало брашна, а за 11 јануар, да је по доласку на преноћиште купљен кукуруз, самлевен и војницима подељено по пола порције. Кукуруз је плаћен сребрним звечећим новцем.

[3] Командант дивизије у своме извештају о овоме путу, ОБр. 5353 од 17 јануара, вели да трупе нису превожене преко Мата „пошто скеле за прелаз нису радиле". Међутим, командир 2 шумадиске пионирске чете, који је и вршио превожење, у своме извештају Бр. 255 од 12 јануара пише: „8 јануара на превозу је пребачен 10 пешад. пук I позива; — 9 јануара било је пребацивање заосталих делова Шумадиске дивизије I позива; — 10 јануара учвршћен је гвинт за затезање жичаног ужета артилериског воза и пребачени су делови Шумадиске дивизије I позива, као и 14 пук II позива..." Као што се види, „скеле" су радиле и могле су превести бар наше болесне и изнурене војнике, кад су тога дана превезле наш 10 пук I позива, а после и целе дивизије.

Преглед[1]

Умрлих и изосталих војника и угинуле стоке Шумадиске дивизије I позива на маршу од Љеша до Базар Шјака од 8 до 14 јануара 1916.

Тек. број	КОЈА ЈЕДИНИЦА	Људи		Угинуло		Примедба
		умрло	изостало	коња	волова	
1	Дивизиски штаб	—	2	16	—	
2	10 пешад. пук I позива	5	110	84	—	
3	11 пешад. пук I позива	—	14	27	—	
4	12 пешад. пук I позива	—	74	40	—	Један војник и један коњ удавили су се
5	19 пешад. пук I позива	3	90	48	—	
6	Шумад. пољ. артилер. пук	—	—	50	3	
7	Шумад. дивиз. коњички пук	—	1	34	—	
8	Команда инжињерије	—	—	1	—	
9	Мунициска колона	—	7	6	—	
10	Профијант колона	—	8	3	—	
11	Болничарска чета	—	—	8	—	
12	Пекарска чета	—	15	2	—	
13	Месарска чета	—	5	—	—	
14	Санитетска колона	—	—	1	—	
15	Инжињерска алатна колона	—	5	—	—	
16	Покретна артилер. радионица	—	1	—	—	
17	Телефонско одељење	—	1	4	—	
18	1 пољска болница	—	1	4	3	
19	3 пољска болница	—	—	2	—	
20	4 пољска болница	—	2	3	—	
21	Марвена болница	—	—	—	—	
22	Војна пошта	—	—	—	—	
23	11 пешад. пук III позива	2[1]	130	23	—	[1] удавили се
24	Комбиновани пук III позива	—	124	14	—	
25	Комбиновани арт. дивизион	—	12	4	—	
26	4 хаубички дивизион	—	7	8	13	
27	1. рефлекторско одељење	—	—	—	—	
	Свега	10	609	382	19	

[1] Овакав је преглед приложен извештају ОБр. 5253 од 17 јануара 1916. — Међутим, у делу Велики рат Србије, књига XIV, стр. 106, износи се као да је на овоме путу умрло из ове дивизије 20 војника, угинуло 555 коња и 380 волова. Откуда је оволика разлика и који је преглед тачнији, тешко је сада рећи.

са тешком муком, дотле је на путу остало доста лешева III позива и последње одбране.[1] Тако је из 19 пука умро на путу један војник и један се утопио, нестало је 10 и изостало 45.

---

[1] Поводом овога командант Одбране Београда у своме наређењу ОБр. 5532 од 16 јануара вели, да га је командант Тимочке дивизије II позива известио да је из Шумадиске дивизије I позива „маса војника, нарочито из комбинованог пука III позива заостала на путу и да их има знатан број који су помрли на путу". У своме одговору од 26 јануара ОБр. 5376, командант Шумадиске дивизије вели: да до овога дана није стигло с пута 140 војника; да су од тих већина оних који су у Љешу пре поласка дивизије остављени као болесни да се лађом транспортују и да су команданти слали патроле да ове војнике „пронађу и доведу у команду, али их нису могли пронаћи, нити сазнати шта је са њима било..." Заиста су команданти и старешине, по својој сопственој иницијативи, слали патроле да пронађу заостале. Командир Шумадиске покретне артилериске радионице, мајор Мих. Ј. Мићић, забележио је у своме операциском дневнику за 12 јануар: „Из ове радионице остали су редови Сима Вуковић и Радојко Петровић, који су носили казан. Редов Сима је изнемогао од глади и казан су оставили. Враћен је редов Огњан Стојковић са 10 динара у сребру, те је купио Сими хлеб и довео га".

Г. — Од Драча до Валоне и Крфа

До 14 јануара прикупила се цела Шумадиска дивизија на одређену просторију код Шијака.[1] Али услед доласка III армије код Драча командант Одбране Београда наредио је да се скрати размештајна просторија и да Шумадиска дивизија до 17 јануара повуче своје зачеље до с. Ристанеја.[2] „Услед веома тешког пута, рђавог времена, недовољног снабдевања храном и простирке на преноћишту, поцепане обуће и одела", вели командант дивизије, „људство је јако изнурено и последице од истог осећају се у јачој мери умирањем у доста већем броју — немајући ни лекарске помоћи у лековима ни склониште по болницама.[3] Тако је исто стање и код стоке која је од немања фуражи осуђена да угине од глади".

По доласку одмарало се, уређивао се логор, крпило се и чистило оружје. Предузете су и потребне хигијенске мере у погледу чистоте и снабдевања водом... На велики наш хришћански празник Богојављење одслужена је по пуковима служба божја. Побољшавала се храна и повраћала се снага за нови живот.[4] Истина је да су непријатељски аероплани по

[1] Дивизиски штаб са војном поштом, телеграфским одељењем, командом инжињерије и болничарском четом сместио се код Шијака; коњички пук је остао и даље у бивaку код Шијака и поставио релејну везу између дивизиског штаба и штаба Одбране Београда у Драчу; 10 пук I позива убивaковао се источно од с. Ристанеја, (које није обележено на новој секцији, а према предратној налазило се поред друма Тирана—Драч, западно од с. Бодинака); 11 пук I позива код с. Мемингаса; 12 пук источно од Шијака; 19 пук код с. Терзија; 11 и 10 комбиновани пук III позива између с. Терзије и с. Ристанеја; артилериски пук јужно од Шијака, комбиновани дивизион северно од с. Цепале (Чобала), хаубички дивизион код с. Терзија и колонска комора јужно од с. Цепала. На десној обали Арзена, на самом мосту, постављена је наша стража а на другој талијанска, из пука који је био смештен у с. Цевзотају.

[2] 11 пук I позива прешао је код с. Метаљаја (Матанеја), западно од пута Ристанеј—Метаљај, 10 пук I поз: између 11 пука I позива и 19 пука; 12 пук повукао је своје делове из Шијака источније од варошице, а телеграфско одељење са болничарском четом прешло је јужно од бивака артилериског пука.

[3] 17 јануара у Базар Шијаку отворена је 1. пољска болница за теже болеснике, а остали су се имали амбулантно лечити. За тешке болеснике наређено је да се упућују у Битољску сталну војну болницу у Драчу, смештеној у грчкој основној школи.

[4] Код 19 пука војници су добили: 12 јануара по 300 грама пексимита и једну трећину конзерве; 13 по 300 грама пексимита; 14 по 735 грама брашна, месо, пиринач и соли; 15 по 170 грама хлеба, пиринча и лука; 16 по 735 грама брашна, 170 грама пасуља и лука; 17 по пола хлеба, мало меса и пиринча; 18 цео хлеб (750 грама) и пиринча; 19 цео хлеб, 170 гр. меса, пиринча, 150 гр. шећера и 50 гр. кафе; 20 три четврти хлеба и 170 гр. меса; 21 цео хлеб и 200 гр. меса; 22 и 23 по цео хлеб и пасуљ; 24 цео хлеб; 25 и 26 по пола хлеба. Није било соли и зато је 21 јануара купљено 85 ока (по 5 динара) а 24 јануара 150 ока (по 4 динара). Најтеже је било са сточном храном. Ње није било и стока је морала посведневно да одлази у Драч (14 км.) за људску храну, те је многа стока пропала.

неки пут реметили мир, али се њима није придавало много важности.[1]

18 јануара је командант Одбране Београда наредио да се предузму потребне припреме за претстојећи пут до Валоне, да се војницима осигура седмодневни оброк, да се лекарски прегледа и прикупи све људство које не би могло издржати пут до Валоне, да би транспортовали лађама из Драча,[2] да се дивизије снабду новцем ради набавке сточне хране на путу и да се сав материјал и муниција која се не би могла понети преда убојном слагалишту у Драчу.

Рањеник слави

(20 јануара 1916. — Скица ађутанта 3 батаљона 11 пука III позива, наредника ђака Миодрага В. Петровића).

Кад су трупе примиле наређење команданта дивизије од 20 јануара да се припреме за пут, настало је велико разочарење. „Војници су изгубили присуство духа“, записао је тада ађутант 11 пука I

[1] 25 јануара пре подне летели су непријатељски аероплани и бацили 16 бомби. Нарочито су гађали пристаниште, у коме је било више лађа. Оне су остале неповређене а само је један чамац разнет. На варош су пале свега три бомбе, али је било, веле, око 40 жртава. Погинуо је пуковник Милан Андрејевић, а тешко је рањен управник града Београда Манојло Лазаревић и др.

25 и 26 јануара непријатељски аероплани бацали су летке ове садржине:

„Срби војници!

„Браћа Црногорци, увидевши безуспјешност даље борбе, *замолили су мир, ше положили оружје*. Преговори теку и за кратко ће вријеме Црногорац у своме дому мирно обављати своје кућне послове.

Срби војници!

„Угледајте се у Вашу браћу, те напустите узалудан бој, који не бијете више за вашу груду, већ за крвопије, Ваше савезнике. Положите оружје и вратите се своме дому, гдје сада мир влада и ред и где Вас Ваши жељно очекују.'

„*Пролаз кроз Црну Гору опет Вам је слободан*, и већ се многобројни ваши другови онуда враћају“.

[2] 11 пук III позива и 10 комбиновани пук III позива одређени су за транспортовање лађом. Они су имали да приме и све остале изнемогле војнике. Лекарска комисија издвојила је из коњичког пука: 2 официра, 1 чиновника и 121 подофицира и војника; из 19 пука: 19 официра, 50 подофицира и 696 каплара и војника. За остале пукове и јединице нема података. 22 јануара командант дивизије известио је да ће у 11 пуку III по-

позива, „јер нити је ко знао, нити је умео објаснити докле ћемо овако ићи и где ћемо се задржати". Наравно, да ондашње прилике нису могле изменити ни крајна исцрпеност људске и сточне хране, ни родољубиве претставке нижих и виших старешина, па ни самог Врховног Команданта. Морало се напред... Тада је Врховни Командант издао ову наредбу:

„Јунаци,

„После крвавих и јуначких бораба противу многобројних наших непријатеља, којим задивисте свет, судбина је ипак хтела да будемо бачени на сурове и тешко пролазне Албанске планине и мочарно Приморје.

„Одушевљени љубављу према Отаџбини и свесни своје војничке дужности, ви са упорном и несаломљивом издржљивошћу савлађујете теренске тешкоће и подносите оскудицу у храни и другим животним потребама.

„Не одвајајући се никако од вас, јунаци, пратио сам и пратим ваше подвиге и само могу срдачно да вам заблагодарим на пожртвовању, које подносите за нашу милу Отаџбину и које ћете, уверен сам, и даље подносити до доласка на Крф где се имамо одморити и уредити, да понова уз наше храбре савезнике предузмемо борбу за ослобођење Србије и уједињење Српства.

„У неравној борби са надмоћнијим непријатељем наши нам храбри савезници, при свој својој доброј вољи и обећањима, која вам је Врховна Команда саопштила, не могоше на време притећи у помоћ, јер су имали да се боре, као и сад што се боре, са силним непријатељем.

„По доласку наших на Приморје савезници нас прихватише храном и помажу нас, да се наша војска транспортује лађама. И ако свесрдно вољни, да исхрана и транспортовање буде што веће и што брже, савезници не могаху у том погледу да нам довољно помажу, јер близина непријатеља, неподесност пристаништа у Медови и Драчу, рђави албански путеви и мочарно Приморје не дозволише да се сва наша војска укрца у лађе, него мора да иде даље у Валону, одакле су укрцавање и пренос великим лађама лакши и удобнији.

„Једини је дакле узрок немогућност, а никако не оскудица у доброј вољи, што нам наши савезници до сада не помогоше у довољној мери.

„Наши савезници, својим пријатељством према нама и готовошћу да нам помогну, заслужују наше признање и благодарност.

зива бити за укрцавање 3046 а у 10 комбинованом 2372 војника. Зна се да је 28 јануара људство 4 хаубичког дивизиона са командантом укрцано у брод „Арменија", у 11 часова стигло у Валону, где је прешло на брод „Лорен", и сутрадан је искрцано на Крф. Тако исто отишли су лађом и команданти 10 и 12 пука а командант комбинованог дивизиона, мајор Срб, додељен је привремено у штаб Одбране Београда.

„При оваквом стању ствари, принуђен околностима, а водећи стално бригу о мојој дичној војсци и предузимајући све мере да јој излазак из овога мучног положаја олакшам, нашао сам, да је најумесније да болесни, слаби, изнурени и стари војници оду лађама из Медове и Драча на Крф, а снажнији и здравији, који пут могу да издрже да иду што пре сувим у Валону, да се тамо укрцају и одмах пренесу на Крф, јер укрцавање све неукрцане војске у Драчу трајало би врло дуго и војска би била изложена трајним незгодама и опасностима да је непријатељ нападне пре него што се укрца.

„Уверен да ће моји дични официри, подофицири и војници увидети ову потребу и одважно поднети и овај напор кличем:

„Да живи моја храбра војска!“ [1]

---

[1] *Велики рат Србије,* књига XIV, стр. 223. — 23 јануара командант 19 пука поднео је ову претставку: „Познато ми је да претпостављене старешине чине све да се наше трупе транспортују водом. Па и поред тога мораће пук, вероватно, маршовати сувим. И поред тога чиним претставку, те да би накнадне и последње претставке предпостављених учиниле утицај на савезнике, да остатак храбрих бораца, који су жртвовали све, буде спасен, како би им се дала могућност да се понова жртвују за спас своје Отаџбине.

„Предстојећи марш до Валоне упропастиће и овај остатак војске из следећих разлога:

1. Војници претстављају скелет без икакве физичке снаге и са потпуно разореним душевним осећањима. Они су апатични према спољњем свету и нема се начина и пута да би се могли покренути. Једна половина људи, која се има транспортовати лађом, претставља материјал не за реорганизацију, већ за болницу. Други део, који ће ићи сувим, засејаће пут гробовима, а кад стигне и то ће бити људи за болницу а не за реорганизацију.

2. Пук нема новаца за исхрану, нити је командант у садашњим приликама у могућности да снабде пук. Значи, да пук не могу снабдети ни људском ни сточном храном, а наређена реквизиција може се извршити само оружјем, што се свакако не сме допустити. Према овоме, пук ће претстављати пљачкашку хорду а не регуларну војску. Овоме треба додати и то, да наш папирни новац не претставља никакву вредност а Арнаути само силом дају сено. По селима за један наполеон дају до 20 српских банака, а српске банке пале као и сваку другу хартију.

3. У пуку постоје 35—40 коња, за које се може рећи да нешто могу носити и на које се може унеколико рачунати да могу понети нешто товара и хране. Значи, да људство овако изнурено и изнемогло треба да понесе на себи хране за 7—10 дана, што је потпуно искључено. Бар једна и то стварна станица на путу до Валоне могла би нешто олакшати.

4. Катастрофа ће наступити, ако одређени војници за превоз лађом буду морали ићи пешке, као што је био случај код Љеша. Јер код Љеша војници су упућени за транспортовање лађом, но они су враћени пуку за време покрета, кад је издељена храна и пук није имао могућности да се постара о овим војницима, који су упућени у болницу.

„Ја понова молим команданта, да се ова молба узме у расматрање и учини све да се пук транспортује водом, јер услед обмана, које су чинили претпостављени обманути од наших савезника, немогуће је разбити све црне слутње, које притискују војничке груди основане на неиспуњеним обећањима.

„Ја напомињем да војници верују да један од савезника на Јадранском мору, који вероватно нас сматра за свога будућег ривала, тежи да

23 јануара командант Одбране Београда наредио је да се Шумадиска дивизија крене на пут у три ешалона, 28, 29 и 30 јануара. „Нарочите маршруте појединим ешалонима не одређивати, већ оставити слободу командантима ешалона да они сами у току марша одређују места преноћишта према каквоћи комуникација и превозних средстава преко реке Шкумбе и Семена и физичком стању људи и стоке; али им ставити у дужност да хитају да што пре дођу до реке Војуше, те да не сметају маршу следећих колона“. Даље је командант наредио да сваки ешалон понесе храну за седам дана а фуражи колико више може, пошто до реке Војуше неће наићи ни на један магацин хране и фуражи.[1]

Према овоме је командант дивизије 25 јануара издао потребно наређење. „I ешалон са којим ћу се ја кренути“, вели командант дивизије, „преноћи ће 28 код Каваје, 29 код с. Нове, 30 код с. Дивјака, 31 код с. Љубовче, 1 фебруара код Фијери а 2 код Мифоли. Полазак са преноћишта појединих ешалона у 7.30 часова, од 11 до 13 часова одмор за које време са стоке скинути терет, а долазак на преноћиште најдаље до 16 часова“. Али како су на бивачну просторију ове дивизије имале доћи трупе I армије, то се цела Шумадиска дивизија кренула још 27 јануара у 9 часова и задржала се јужно од

уништи српско племе, и војници верују, да ћемо ићи пешке не само до Валоне већ и даље и да ће он учинити све да нашим лешевима посејемо обалу целога Јадранскога мора.

„Напомињем да ће пук и даље вршити своје војничке дужности, па зато и молим да се не доведе дотле да обзире свога опстанка претпостави обзирима војничким“.

На основу ове претставке командант дивизије учинио је сутрадан ову претставку: „У вези већ учињене претставке о тешком стању код трупа ове дивизије, имам част учинити и следећу претставку:

„Молим команданта да се учини на надлежном месту и последња претставка: да се створи могућност транспортовања свих трупа лађама — како би се овај мали део храбрих бораца спасао од пропасти и дала им се могућност да се понова жртвују за своју Отаџбину.

„Предстојећи маршеви сувим учинили би следеће штете:

1. Овај мали број бораца који је до сада подносио надчовечанске напоре био би сасвим упропашћен и они не би били никакав материјал за реорганизацију већ само за болницу.

2. Немање довољно хране, нити средстава за ношење хране—коморе.

„Немање новаца да се храна успут набавља — старешине ће бити лишене сваке моћи да спрече отимачину од мештана да од глади не би помрли, а ово би изазвало огорчење па и оружани покрет код становништва.

„Да до предњих случајева не би дошло, ако би се морало сувим даље пут продужити, молим команданта: да се успут на сваки три дана марша, образују путне станице, где би се храна могла довољно примати за све војнике.

„Да се трупе снабду са довољном сумом новаца који је у оптицају у крајевима где се пролази и да становништво радо излази на сусрет војсци за продају хране и фуражи, и

„Да се војници снабду обућом“.

[1] *Велики рат Србије*, књига XIV, стр. 168—169.

Бројни преглед

људства, стоке, оружја и муниције трупа Шумадиске дивизије I позива на маршу од Драча до Валоне[1]

Текући број	Који ешалон	Чин, звање и име команданта ешалона	Име и нумера јединица које сачињавају ешалон	Јачина јединице у ешалону					Количина оружја у ешалону							Количина муниције		ПРИМЕДБА
				Официра	Чиновника	Војника	Коња	Волова	Пушака	Карабина	Револвера	Сабаља	Ножева	Митраљеза	Ручн. бомби	Пешадиске	Митраљеске	
1	I	Потпуковник Петар М. Лазаревић	Шумад. дивиз. коњички пук	15	4	215	147	—	[illegible]	141	—	23	-	2	18	12960	9000	1. пољска болница остаје у Драчу са болесницима. 4. пољска болница иде лађом са слабим и изнуреним војницима. Главни коњски депо путује са овом дивизијом по усменом одобрењу команданта Одбране Београда.
			Дивизиски штаб	17	12	248	103		[illegible]	31		30	—			2000		
			Војна пошта	1	4	9	4	-		—		—	—	—	—	—	-	
			Команда инжињерије	1	1	13	4	—	3	—	—				1	90	—	
			Телеграфско одељење	3	1	74	16		3	2		—	—	—		200		
			Штаб артилериског пука — 1. и 2. дивизион Шумад. арт. пука	35	4	837	139	—	[illegible]	[illegible]	—					30	—	
			11. пешад. пук I позива	66	1	1239	175		[illegible]		17	—	58	2	183	75000	8000	
			Главни коњски депо	3	2	61	27	-	-		—	—	.	—				
			Свега	141	29	269[illegible]	615	—	[illegible]	[illegible]	17	53	58	4	202	90280	17000	
2	II	Потпуковник Добросав Миленковић	19. пешад. пук I позива	54	-	930	129	—	[illegible]	13	—	—	—	4	—	23438		
			10. пешад. пук I позива	63	—	1027	120		[illegible]	3			—	2	44	93950	7500	
			3. дивизион Шумад. арт пука	11		204	84	3	2	—	—	—			—	8	—	
			Свега	128	-	2161	333	[illegible]	[illegible]	[illegible]	—	—	—	6	44	117390	7500	
3	III	Артилериски потпуковник Будимир Илић, командант колонске коморе	4. хаубички дивизион	9	2	24[illegible]	47	18	[illegible]	1		1	—	—		75	—	2. пољска болница, мостови трен, пионирски полубатаљон нису у саставу дивизије, те се њихово бројно стање и не показује. Болничка чета одмаршовала је са I ешалоном Тимочке дивизије II позива.
			Шумад. дивиз. муниционска колона	7	1	28[illegible]	24	—	-	—	—	—	—	—	—	—	—	
			Шумад. дивиз. профијантска колона	1	4	169	26		-	—		—	.	—	—	—		
			Шумад. дивиз. санитетска колона	1	2	26	6				—		—		—		-	
			Шумад. инжињ. алатна колона	1	1	24	2	—	-	.	.		—	—	—		—	
			Артилер. покретна радионица	1	—	16	2		-	—	—		.	—		—	—	
			3. пољска болница	1	6	78	14	—	-	—	—	—	—	—	—	—	—	
			Пољска марвена болница	1	1	2	2	-		—	-	-	—	—	-	—	-	
			Пекарска чета	1	—	31	7		2		-	—	—		-	10	—	
			Месарска чета	1	1	49	2		-	—		—			—	—	—	
			Комбиновани дивизион са 1. рефлекторским одељењем	18	2	328	42	12	[illegible]	5	—	—	7	—		181	—	
			12. пешад. пук I позива	69	2	729	159	—	[illegible]	21	10	13		2	—	29254	6000	
			Свега	111	22	2003	333	[illegible]	[illegible]	27	10	14	7	2	—	29520	6000	
			УКУПНО	380	51	6860	[illegible]128	33	[illegible]	255	27	67	65	12	246	237196	30500	

[1] Извештај команданта Шумадиске дивизије ОБр. 5377 од 26 јануара 1916.

Драча.[1] Ту се дивизија снабдела и храном из ручног слагалишта образованог код моста на путу за Драч, одакле се одваја пут за Кавају.[2]

28 јануара. Овога дана кренуо се на пут I ешалон: дивизиски штаб са војном поштом, 11 пук (три батаљона), болничарска чета, телеграфско одељење са командом инжињерије,[3] артилериски пук и, напослетку, остатак 11 пука — у јачини 2866 људи и 615 коња, преко Каваје и Хана Гоз (Гаоса) и заноћио је на Шкумби код с. Калуша (Колус). II и III ешалон остали су на својим местима.

И од Драча даље... Покрај мора 26 јануара 1916

Пут од с. Скадињара водио је у почетку поред мора а потом је настао насут пут, „меко тле и срећа је што је дан био топао, сув, сунчан, иначе је путем толико блато да се не би могло ићи". Од Каваје до Хана Гоза водио је нов пут

[1] Дивизиски штаб са осталим деловима и артилериским пуком заноћио је код села Шкалнгур (Скадињар), а 11 пук I позива у висини Хана Шкам, 19 пук поред пута за Кавају, три километра јужно од Драча, комбиновани дивизион на Шкосету итд.

[2] Војници артилериског пука примили су за 6 дана по килограм двопека и по пола килограма конзерве дневно, док су војници 19 пука добили 28 јануара по 500 грама пексимита за 7 дана и по пет мањих кутија конзерви од по 250 грама. А за коње је примљено свега по 20 килограма зоби.

[3] 24 јануара Британска јадранска мисија обратила се Врховној команди са захтевом: да јој се одмах упути на Шкумбу, код с. Нова, одељење од 100 пионира са 50 ашова, 25 пијука и 25 секира, а тако исто одељење и на реку Семени код с. Либовша. Према томе је делегат Врховне команде наредио покрет целоме одреду (Шумадиски и Дунавски пионирски полубатаљон, Резервни инжињерски батаљон, минерска чета, 100 железничара и понтонирско одељење II армиског мостовног трена). Шумадиски пионирски полубатаљон кренуо се 26 а 28 јануара стигао у с. Нов.

тек тада насипан и стога се ишло поред њега. Одатле до Шкумбе ишло се преко ледина и њива.

29 јануара. I ешалон продужио је стазом која иде поред саме десне обале Шкумбе. „На месту између с. Жабјака и Бадаја (Бањај), наспрам с. Черме (Черме е Пашајит), у Шкумби се виде три камена стуба, као остатци некадашњега моста“.[1]

У подне је ешалон стигао код с. Виља, где је и био прелаз. Шкумба је ту широка око 50 м. а дубока до 2.50 м. Иначе „Шкумба је тиха река, мало шира од Нишаве, али дубља и глибовита. Има некакав црн, прљав изглед, те оду-

Преко Шкумбе. — На сплаву од шаторских крила, 31 јануара 1916

дара од бистрих и зелених река које су се чешће на путу виделе (Морача, Арзен, па у неколико и Мати). На утоку су јој и ритови у којима има дивљих свиња и шакала“.[2] Од села Черме до Нова није била нигде газна. Њена је обала „свуда висока и стрма, а на два три места где би се могла прећи, обала је песковито-глибовита и немогуће је да се загази у воду ни на коњу ни пешице. Дубина је 2—4 м. а брзина 0.50

[1] Шумадиски пионирски полубатаљон је покушао да за време од 29 јануара до 1 фебруара изради преко постојећих стубова наспрам с. Черме е Пашајот пешачки прелаз. Али се у томе није успело, како услед великог распона тако и услед саме тежине мосница израђених од тек посечених јабланова. Командири 1 и 2 шумадиске пионирске чете дошли су до првог стуба на сплаву од три састављена шаторска крила напуњена сламом и утврдили су да је тамо дубина воде преко 5 м. (в. слику).

[2] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива.*

у секунди“.[1] Превожење је вршено само једним чамцем, у који је могло стати 5 коња без товара са 10—15 војника, или 30 војника са спремом, или 35 без спреме.[2] Утовар, превоз и истовар трајао је 8 до 12 минута. Превожење су вршили енглески војници под управом својих официра.

II ешалон кренуо се у 6.30 часова преко Каваје и стигао у 15.30 часова челом у с. Фуш е Маскарешит (Маскареш) где је и заноћио. III ешалон остао је на своме месту.

30 јануара. До 5.30 часова I ешалон је прешао Шкумбу, прикупио се, одморио и наставио пут до с. Бабуња, где је и заноћио (артилериски пук код с. Дивјака, а 11 пук код с. Гура). Коњички пук се превезао до 13 часова и заноћио код с. Дивјака. — II ешалон стигао је до прелаза на Шкумби, па је 10 пук отпочео да се превози одмах, а 19 пук од 18.17 часова. — III ешалон кренуо се овога дана и заноћио код с. Калуша (12 пук код с. Оштуна).

31 јануара. I ешалон је стигао до прелаза на реци Семену код села Петова, где је и заноћио. Ту су војници примили по 500 грама пексимита и по пола кутије конзерве. Артилериски пук убиваковао се на југоисточном излазу из Либовша, код манастира (Св. Ванђела).— II ешалон прешао је преко Шкумбе, продужио преко с. Дивјака и Бабуња и заноћио код с. Либовша.[3] — III ешалон стигао је до с. Нова и превозио се.[4]

Од с. Дивјака, преко с. Зенка, па све до села Миза води стаза просечне ширине 1.50 м., сам песак и врло погодна за кретање. До с. Жарнеца има местимично блата а даље се, до с. Каменица, стаза сужава на 0.50 м. Ту она вијуга кроз трње и жбуње и тешко се пролази са товарном стоком. Нешто је бољи део од с. Каменица до с. Гура, а даље води преко ситнога камења обраслог трњем. Од села Бабуња прелази се преко мочварних, блатњавих и угажених ливада све до с. Рунгаја, одакле продужава преко с. Дауласа и тек пред улаз у Либовшу „опет има нешто налик на стазу... Да је тада падала киша ма и најмање“, записао је тада капетан Јосимовић, „део пута од Бабуња до Љубовча не би се могао да

[1] Извештај команданта коњичке дивизије ОБр. 3635 од 3 фебруара.

[2] Капетан Јосимовић забележио је: „Коњи сви пливају преко реке. Од леве обале пребаци се на десну обалу један дугачак конопац (пољска коњушница), за њега се повежу по 15 коња и натерају у воду, а војници са леве обале вуку конопац па и коње, и тако се врши пребацивање коња преко Шкумбе. Да се пребаце 15 коња потребно је 10 минута, што значи да је пребацивање и сувише споро“.

[3] 19 пук у јачини 983 војника, 127 коња, 3 магарца и 5 волова пребачен је до 3.25 часа преко Шкумбе у 43 чамца и заноћио код манастира (Св. Ванђела).

[4] „Стока је препливала реку, везујући по 10—15 за конопац и извлачећу на другу обалу“. — *Операциски дневник пиротске градске батерије.*

пређе са овако изнуреним и ослабелим коњима какве ми сада имамо“.[1]

1 фебруара. Дивизија је наставила пут. „Стаза од с. Љубовча до с. Чаплака, записао је капетан Јосимовић, узана је, испресецана је барама и блатом и „захтева тешке обиласке преко мочварних ливада. Тим обиласцима иде се испред манастира Арденице а одатле све обалом Семена до с. Петова“.

Преко Семена. — На чамцима, 3 фебруара 1916

Река Семен је знатно шира од Мата и Шкумбе. На месту прелаза широка је 70—80 м. а дубока 1.50—2 м., брзина мала, обале песковите и стрме и роне се, а дно је муљевито. Превожење су вршили талијански војници у два чамца.[2]

Како су Талијани били допустили превоз само пешачким јединицама, то су се коњички и артилериски пук задржали и убиваковали код прелаза, очекујући даље наређење.

[1] А у *опеациском дневнику Тимочке дивизије* II *позива* забележено је: „Део пута Гур—Рунтаја (Рунгаја)—Љубовча и два километра од ње до Арденице врло је глибовит и подводан. Пионири оправљају тежа места, покривају лесама али да није било суво време више од 10 дана, овде се по ружноме времену не би могло проћи. Маса угинуле стоке, види се и по који људски леш. Најгоре је пред Рунтајом, где је на средини пољане речица (ритска отока), дубока и глибовита, преко које је подигнут дрвени мост на шиповима. Од поскапале стоке око тога моста права је костурница да се човеку кожа најежи при погледу. По накнадним извештајима у том крају су врло много страдали наши рекрути, кад су ишли за Валону“.

[2] Превоз је вршила једна талијанска чета. За превоз се плаћало: по 0.10 дин. од човека а по 0,20 од грла стоке. Колико је платила Шумадиска дивизија не зна се, али је Тимочка дивизија II позива платила 242 динара.

А остали делови су се превозили преко Семена и заноћили код с. Шабана. — II ешалон продужио је до с. Петова, примио храну, пребацио се преко Семена и одмах ту заноћио (19 пук код с. Мујали, где се налазио логор талијанске посаде) а III ешалон стигао код с. Либовша (12 пук код с. Гура) и ту заноћио.

2 фебруара. Дивизија је продужила пут и I ешалон је до подне а II ешалон увече стигао до реке Војуше (Вијос) и оба су заноћила у одређеном логору код села Червена (Червентрок). III ешалон је стигао код с. Петова, ту добио храну и заноћио. А пионирски полубатаљон са Шкумбе стигао је и заноћио у с. Крикућу. Овога дана је командант дивизије наредио да се сутра, у 4.30 часа, I ешалон крене за Валону.

„Војуша је лепа, бистра, зелена река, широка око 100 корака и доста велике дубине". По количини воде готово је равна Шкумби, нешто мања од Семена. Лева обала је стрма и стално се рони а десна је равна. Обе су обале песковите а ток воде нешто бржи него на Семену.

3 фебруара. У 5 часова кренуо се за Валону I ешалон (место 11 био је у ешалону 19 пук), прешао је преко понтонског моста код чифлика Идриз и његово је зачеље стигло у 14.10 часова у логор код с. Арте;[1] II ешалон остао је у логору на Војуши, а III ешалон је пристизао. Пионирски полубатаљон стигао је до Семена, пребацио се и заноћио код с. Мујали.

4 фебруара. I ешалон укрцао се на лађу „Ре Виторио".[2] По одобрењу отпочео је у 10.30 часова да се преко Семена превози и његов артилериски пук и заноћио је код с. Грецали (Грачали).[3] Прелажење је вршено журно и неспретно, те му

[1] „На левој обали Војуше, на излазу са моста, стоје урећени берсаљери, записао је капетан Јосимовић. „На челу наше колоне иде талијански официр са три берсаљера и како која јединица пређе са моста на обалу, на њено чело ступају по два берсаљера а на зачељу колоне иду неколико берсаљера".

[2] 19 пук кренуо се у 6 часова поред морске обале за валонско пристаниште и у 9 часова отпочело је укрцавање. Укрцавање је вршено помоћу чамаца: у сваком чамцу по 40 војника, а по десет чамаца је до лађе превлачила моторна лађица.

[3] Као што је речено, наш коњички и артилериски пук остали су на десној обали Семена, стога што Талијани нису допуштали прелаз јахаћим трупама. Али и командант Тимочке дивизије II позива пре нас, и командант Шумадиске дивизије II позива, који је стигао после нас, успели су својом личном интервенцијом да пребаце своју артилерију. Међутим, заступник команданта Шумадиске дивизије I позива, који је прешао на челу I ешалона и отишао даље, као и на Мату и Шкумби, није успео ни за три дана да пребаци свој артилериски пук. Тек на личну интервенцију заступника команданта артилериског пука, потпуковника Петра М. Лазаревића, одобрен је прелаз. Тим поводом ађутант артилериског пука, капетан Јосимовић, чекајући и гледајући како други прелазе, записао је 3 фебруара: „Данас пре подне пребацују се преко Семена трупе Шумадиске дивизије II позива. Командант те дивизије, артилериски пуковник Светомир Матић, седи на овој обали Семена и пропушта своје трупе. Када се пребаци цела његова

се утопило 14 коња.[1] — II ешалон је до подне стигао у логор код с. Арте, а III је још био на Војуши. Пионирски полубатаљон стигао је до с. Самарита и ту је преноћио.

5 фебруара. У 3 часа кренуо се I ешалон и у 8.50 стигао на Крф, искрцао се у пристаништу код с. Говина и отишао у логор код с. Горњег Ипсоса. — II ешалон (без 10 пука) отпочео је после подне укрцавање у лађу „Регина Елена“, III ешалон је стигао до Арте, а пионирски полубатаљон до Војуше и ту је заноћио у логору.

6 фебруара. II ешалон се кренуо у 3 часа и стигао је на Крф у 10 часова, до 14 часова искрцао се и продужио за логор. — III ешалон (са 10 пуком) кренуо се у подне за Валону и укрцао се на брод „Дука ди Ђенова“. Пионирски полубатаљон стигао је у Арту.

7 фебруара. У 5 часова артилериски пук прешао је Војушу, стигао је до Валоне и укрцао се (без штаба пука) у француски путнички брод „Лорен“, а штаб пука, хаубички и комбиновани дивизион у енглески транспортни брод „Мирмидон“. Пионирски полубатаљон укрцао се такође делом на брод „Лорен“ а делом на „Савоју“. На Крфу су искрцани 10 и 12 пук, колонска комора и 1. пољска болница.

8 фебруара. На Крф су стигли и искрцали се: артилериски пук, пионирски полубатаљон и профијантска колона.

9 фебруара. Коњички пук прешао је реку Семен. Удавило му се два коња. Сутрадан је пук стигао на Војушу и ту се убиваковао.

15 фебруара упућена су у Валону ради укрцавања 2 официра са 78 подофицира и војника, а сутрадан је стигао и остатак коњичког пука и укрцао се у лађу „Регина Елена“. Али услед буре лађа се кренула тек 20 фебруара и у 8 часова људство се искрцало на Крфу.

Сва митраљеска одељења са свом стоком остављена су на Војуши, па су стигла доцније.[2]

Тако је Шумадиска дивизија I позива, измучена маршем, зимом, глађу и болешћу, једва једном нашла одмора на мирном и лепом острву Крфу...

дивизија, онда ће прећи и он. Пошто је запело опет око пребацивања његове артилерије и коњице, он је прешао на ону обалу, отишао на телефон, објаснио да то није артилерија, да су то само војници са неколико коња и добио је одобрење да превезе свој и артилериски и коњички дивизион“.

[1] Коњи су пливали преко Семена као и на Шкумби. Још у почетку прекинуо се конопац и из 2 дивизиона су се удавила 4 коња. Како се није сачекало да се конопац настави, то су коњи 1. дивизиона слободно пливали и удавило се 10 коња.

[2] Митраљеско одељење 19 пука (без коња) укрцало се 21 фебруара на лађу „Регина Елена“, са осталим митраљеским одељењима, и стигло је у састав пука 23 фебруара, а стока је стигла тек 21 марта.

XVIII ДЕО

МОРАЛ

При излагању догађаја у несрећној 1915 години више је изношен тактички рад а мање морално стање и појаве које су на њега утицале. Стога је потребно сада рећи нешто више и о томе и изнети чињенице које су на њега утицале. На тај начин ће се многи догађаји видети у јаснијој светлости. А ово је потребно зато што је морал био и остаје главни чинилац борбе. Јер, ма какве успехе постизавала техника, крајни успех ће, при једнакој техничкој опреми, увек бити на оној страни која буде јача у моралу. То је вечна истина.

Ове године, као што је изнесено, Србија се налазила у веома тешком положају: она сама према Аустро-Угарској била је сувише малена и од ње обухваћена; крваве ране из 1912—1914 још нису биле залечене; страшни губитци нису се имали чиме надокнадити и једва се успело да се угуше заразе, да не би и даље односиле жртве; Србија је била у црно завијена, делом опустошена и осиротела; све резерве у материјалу биле су скоро исцрпене; оружје недовољно и дотрајало, муниција при крају, без аероплана, балона, телефона... Зато је Србији мир био и сувише потребан.

Али Србији није било суђено да се одмори. Поред Аустро-Угарске на поприште Србије сада ступа и Бугарска и Немачка, војничка сила првога реда, која је тада била и најјача и технички најбоље опремљена. Наш покушај да предухитримо напад бар са истока ометен је. Србија је нападнута и са севера и са истока и са запада. Настала је неравна и тешка борба. На овако сувише дугачкој линији, малена Србија морала је бацити све у први борбени ред и остати без резерве. Немајући помоћи ниоткуда, трупе су морале бити стално или у борби или у покрету, дакле без одмора. И док су наши савезници водили преговоре о помоћи, дотле се малена Србија гушила у крви а гвоздени обруч се око ње све више и више стезао да би је угушио, уништио...

Непријатељ је успео да пређе Саву и Дунав. Смедерево је пало пре него што је Шумадиска давизија стигла од Пирота да појача његову јуначку одбрану. А она је због недовољних превозних средстава придолазила делимично и делимично ступала у борбу. Непријатељ је продужио наступање и продужене су крваве и очајне борбе. Али је непријатељ био бројно много јачи. А јачи је био нарочито у артилерији, и то како по броју тако и по калибрима и домету, а тако исто и у митраљезима. Његови су аероплани и привезани балони пратили сваки наш покрет. Изобиље у муницији омогућавало

му је да данима засипа наше војнике. Сем тога, немачка војска, у вези са својим новим наоружањем и техничком опремом, донела је и нов начин борења, за који ми нисмо били спремни.

Па ипак се наш војник храбро борио. Непријатељ је скупо плаћао сваку стопу наше свете земље. Борбе на самој обали Дунава, у Липама, на Врановом Брду, код Мале Крсне и код Врбовца доказ су томе. То је без сумње и непријатељ запазио, па је можда баш највише због тога, после боја код Врбовца, и појачао свој III корпус са целом 11 баварском дивизијом; непријатељ је хтео да убрза и осигура свој рад и свој успех. На тај начин је непријатељ према Шумадиској и Коњичкој дивизији био јачи у пешадији два пута, у артилерији три пута, а у митраљезима шест пута.

Све то нанело нам је тешких губитака како у људству тако, и још више, у моралу. Док је надмоћније непријатељско оружје преривало земљиште и проређивало борачке редове, дотле су бесна рика непријатељских топова, почевши од 420 мм. па до рововских оруђа, прави град непријатељских зрна коме није било краја, аероплани, привезани балони, ракетле и др. и страшне слике које су се услед тога појављивале, чиниле тежак утисак на душу нашега војника. Они су стајали пренеражени. Победиоци и јунаци са Куманова, Битоља, Једрена, Брегалнице, Цера и Колубаре, били су свесни да ми непријатељу не можемо одговорити равном мером.

Међутим, са нашим даљим повлачењем од реке Рање, са новим борбама и новим неуспесима наши губитци су се множили, наша слабост се све више испољавала и морал је све више и више опадао. Нарочито је био тешко погођен 1. батаљон 12 пука, који је до 23 октобра изгубио 498 људи.[1]

Али су наишле и друге невоље које су само појачавале пад морала. Јер док су до нас допирале вести о припремама Руса на Бугарску, о доласку савезника и о успесима — дотле

[1] Извештај команданта 12 пука ОБр. 1288 од 23 октобра. — Овај батаљон је био у саставу коњице од 12 до 23 октобра. За све то време је водио јаке борбе, нарочито 18 и 19 октобра код Мале Крсне и Драговачког моста, и поднео тешке жртве. Улога коју је он добио: да прати и да буде ослонац коњице у њеном раду — била је одувек необично тешка. Решење тога питања задавало је бриге свима војскама и пре и после светског рата. Пешадија нема брзину коњице, те је ова улога за њу и сувише заморна и неприродна. Често остављена у борби самој себи, пешадија је постајала неповерљива према коњици. Стога се и дешавало да је пешадија много пута више пазила на коњицу да је не остави саму но на саму борбу. Стога догађај код Сараораца, ноћу 20/21 октобра, није могао остати без последица.

Овоме треба додати и то да је овај батаљон, услед недовољне снаге за одбрану долине В. Мораве, стално био или у борби или на претстражи, углавном без одмора. За несрећу, он се и ретко када борио у целини, но обично по четама, а често и по водовима. То је све слабило не само физичку но и моралну снагу његову. Стога се сада види да су претеране, па често и неоправдане замерке које су му тада чињене. Он је дао колико год је могао дати.

наш војник од свега тога ништа није ни видео ни осетио до само удар за ударом. Пролазећи кроз насељена места, видео је само беду и утученост: чељад растурену, имовину запуштену и напуштену... Под тим утисцима Шумадиска дивизија прелази Јасеницу... Стигла је на своју територију одакле се рекрутовала и попуњавала. Широко поље за растурање јединица... Најзад, и војник је човек... Прво се наишло на Крагујевачки војни округ, одакле је био попуњен 11 пук, 3 батаљон 5 прекобројног пука, делом 19 и артилериски пук итд. Многи су већ били на домаку својих домова. Душевно везани за свој дом и своју земљу, многима је, бесумње, изгледало као и да кроз рику топова чују вапај своје деце. У њиховим главама појављивале су се грозне слике пљачке и зверства од прошле године по питомој Мачви и Колубари, и плач и јаук несрећних избеглица...

Нерви су попуштали... До њих су тајним путевима допирали гласови као да је Србија пропала, да је остављена од савезника и да треба спасавати своје домове. А у војничким редовима било је доста и оних који су и раније чинили разне кривице, па и бекства из борбе, али су им казне убрзо опроштене. И то се светило. Ови су, бесумње, и сада били први, свесни или несвесни, потстрекачи за осипање борачких редова. Говорили су да се хиљаде и хиљаде не могу стрељати ако се и растуре. Тако је за време борбе на Старом Брду, код Лапова, само из 11 пука I позива нестало 232 војника. Још теже је, изгледа, погођен 3 батаљон 5 прекобројног пука, који је на исти начин изгубио око 200 војника.[1]

Одбегавање је и даље настављено, кад у већем кад у мањем броју. Бежале су кукавице. Но срећа је што је велика већина бораца била толико свесна своје свете дужности и толико морално јака, да се могла опирати свима искушењима и свима невољама које су их у току даље борбе сналазиле.

Са опадањем морала опадала је и дисциплина. У овако тешкој ситуацији и старешине су биле на великој муци. Имале су се борити и са видљивим и са невидљивим непријатељем. А, међутим, досадање борбе и болести однеле су из борбених редова велики број храбрих и способних старешина. Велике потребе, а по том и ови велики губитци омогућили су улазак у старешински кадар и онима којима ту није било места. Само, бројем се није могла заменити — вредност.

Старешине које су биле интелигентније, спремније и истрајније, које су са војником делиле исту судбину и задобиле његову љубав и поверење, успевале су у већој или мањој мери Али је, нажалост, било старешина и слабих и неспособних, а међу њима је било и недораслих за тако узвишени

[1] Командант овог батаљона у своме извештају од 25 октобра вели: „Ја имам сада око 400 пушака у батаљону, ма да, према свима губитцима, треба да имам око 600".

позив. Поред светлих образа и јунака „без страха и мане“, било је и неспремних, и малодушних, и порочних... И док су једни необазриво причали и величали непријатељску снагу и спрему, те својим кукавичким и злослутним држањем убијали код војника веру у успех и коначну победу, дотле су други инациски, безобзирце критиковали на све стране: и владу, и скупштину, и све политичаре и угледне људе, и све више војне старешине до Врховне команде, те су својим тако невојничким понашањем и радом непрестано сејали по трупама незадовољство и неповерење и према старешинама и према војној и државној средишној управи.[1]

Разуме се само по себи да овакав рад и једних и других није могао остати без тешких последица, а нарочито у оно доба опште нервозе и забринутости, кад се сваком наметала помисао да има право мислити својом главом.

Предаја 1. чете 1. батаљона 12 пука код Марковца последица је моралне слабости можда само командира. „Не знајући за ову одлуку командира“, вели тадањи ађутант овог батаљона, „у последњем моменту једва је успео да се спасе резервни потпоручник Живојин Радосављевић са својим водом“.[2] Није завидно било ни код 3 батаљона 5 прекобројног пука.[3]

Свакако је таквих старешина било и по другим јединицама. Било је и таквих који се нису ни борили против тога зла, нарочито ако су били из истог краја одакле су и

[1] Невероватно изразит пример и искрено, готово наивно, признање и сведочанство о томе оставио нам је резервни мајор Др. Милан Г. Петровић, командант батаљона у 11 пуку III позива. Он је, по својем сопственом признању, за све време командовања стално пред војницима све критиковао, те поткопавао војнички морал и рушио оно што је вековима усађивано у душу нашега народа и војника-витеза. А он извесно није био усамљен. — Види *„Узроци пропасти краљевине Србије у 1915 год.“*, од Др. Милана Г. Петровића, Ниш — Крагујевац, 1922, стр. 809. — Цело је дело опсежан памфлет о свима и свачему, нетачно и тенденциозно.

[2] Ађутант је био резервни наредник-ђак, Петар С. Јовановић, сада професор Унивезитета. Овога дана, 25 октобра у 13.15 часова, водник 2 вода 2 ескадрона Шумадиског коњичкиг пука пише своме командиру: „Пешадиска претстража 1. чете 1. батаљона 12. пука, са којом сам у вези, говори код мојих војника, стражарећег оделења бр. 1; да ће да се преда ако наиђе већа снага, али са те стране нема непријатеља“. А командир овог ескадрона вели: „Чим сам командовао *„Брза паљба“ и „Спремај бомбе“*, ова је чета дигла пушке у вис и чекала Немце, који су се кренули на јуриш, да им се преда. Немци су пројурили кроз чету и многе кундацима оборили“.

[3] Командант овог батаљона у свом извештају од 25 октобра вели: „У одступању се одржава ред само код једне моје чете, где је добар командир, а код осталих није тако, те се и дешава да велики број војника својевољно долази у чету и иде ван команде у одступању. Све ово даје доказ да је морал ослабио а старешински кадар никакав — имам за командира једне чете резервног потпоручника који нема никаквих услова за старешину, а друге једне чете официр под судом који има врло рђаво држање“. Из овог батаљона тих дана избачена су из строја, вели командант, четири боља официра“.

ови изгредници. На тај начин они су га ма и несвесно потпомагали.

Истина, постојале су и три Деповске команде у позадини „ради прикупљања подофицира и редова избеглих из свију јединица са бојишта".[1] Али су оне биле немоћне да се боре са овим злом, јер је оно већ било узело и сувише маха. Непријатељ је брзо наступао и бегунци су убрзо избегавали домашај наших власти.

Под оваквим приликама је настављено даље повлачење. Али готово непрекидне борбе, ноћно повлачење и неспавање, замор и све дубље продирање непријатеља изазивало је све јаче опадање вере и морала. Истина, за леђима је још био Багрдан, о коме се толико говорило за време мира. Тако исто подржавана је још једнако и нада да ће ускоро стићи савезничка помоћ и да ће се понова развити стари полет и поновити 1914. Већ се и писало о припремама за свечан дочек савезничких трупа у Нишу, па је и седи краљ Петар I обишао 1 новембра трупе на Багрданском положају, да би их том вешћу обрадовао и охрабрио.[2] Али...

Узалуд су били сви наши напори. Јер док се са званичне стране све више говорило и уверавало о доласку савезника, дотле су ове вести и даље код војника изазивале све више неповерења. До њих су непрестано допирали гласови, тешко је рећи откуда, као да је све изгубљено, да смо остављени од савезника и да је узалудна свака даља борба.[3] Јер да су нас савезници хтели помоћи, говорило се, стигли би до сада, а да су Руси напали Бугаре, не би их било у Србији...

Сем бекства појавило се и једно друго, можда још веће зло. Позади борбене линије отпочели су по насељеним местима изгреди: пијанство, обијање и пљачкање радња и домова, итд. То су чинили не само бегунци и они из позадине, но покатшто и сами борци који су се тренутно извлачили из борбе или за време покрета. Међу њима су увек били први они који се и за време мира нису одликовали исправношћу. Било је и осуђеника из казнених завода, па и многих других који су и под војничким шињелом, као и раније, били склони

[1] Према наредби начелника штаба Врховне команде од 11 октобра, општински претседници и сеоски кметови или њихови заступници били су дужни да воде стално надзор над војним обвезницима у местима њихова подручја. Који не буду имали „уредну и несумњиву дозволу за бављење ван јединице којој припадају", да их стражарно упуте преко начелника војне станице најближој Деповској команди. Све војне и полициске власти биле су такође дужне да хватају војне бегунце и да их спроводе најближој Деповској команди, која је и сама била дужна да хвата војне бегунце помоћу својих органа.

[2] По обиласку 19 пука седи краљ Петар задржао се на осматрачници пиротске градске батерије од 9 до 13 часова, посматрајући борбу.

[3] Командант Шумадиског артилериског пука, ОБр. 13139 од 23 новембра, вели: „Још од времена када су се трупе ове дивизије налазиле на положајима код Багрдана, отпочео се међу нашим војницима ширити неки утицај извесних непријатељских агената..."

свима изгредима. То су били људи без осећаја и према ближњима и према Отаџбини. Њима није било ништа свето. А њима се прикључивао и остали друштвени талог.[1]

После крвавог боја код Багрдана, где је чињено све да се непријатељ задржи, ишло је још теже са одржавањем морала и дисциплине. То се нарочито опазило приликом ноћнога повлачења и проласка кроз Јагодину. Ту је остала маса војника, сакривена по кућама, која је пљачкала. Пивара у Јагодини била је препуна пијаних војника, поред изваљаних и отворених буради. То потврђују и сами догађаји на Гиљу, о којима је већ било говора.

Стање је већ постајало очајно. Командант коњичког пука вели да је „при повлачењу од с. Поточца до Варварина велики број пешака био заостао по селима да преноћи, било је и пијаних и који су шенлучили...“ У самом Варварину између стражара 2 ескадрона и пљачкаша долазило је до пушкарања. Командант 19 пука известио је тада да се о моралу једва може говорити и да су узроци многоструки. “На првом месту опште стање да мора напустити своје домове — питому Шумадију, убија му сваку веру у успех, и поред уверавања да иду савезници у помоћ. Јер је и наш војник свестан да је ова помоћ која долази и сувише закаснила и да ће они наћи само немоћне остатке прослављене српске војске. Услед посведневне борбе, без икаква одмора ни дању ни ноћу, тучен од многобројне и јаче артилерије, војник је постао преморен, апатичан према свему, креће се као какав аутомат и, кад дође близу своје куће, нема више могућности да се задржи: напушта команду и бежи кући. Да ли ће се који од ових вратити? Може се претпоставити, али се за већину не може веровати. . . . . .

„Ноћу се чује, а и од поверљивих лица сазнајем, да се шире гласови да се не иде даље од Западне Мораве, јер као да им се на некакав начин доставља да Немци наше бегунце не дирају, већ их враћају кући да раде. Чује се да се војници 12. пука договарају да не иду даље од Сталаћа, а овога пука не даље од Крушевца.

„Мародерство и пијанство узело је ужасне размере...“[2]

Тим поводом је командант дивизије наредио да се војници који напуштају своја места у борби и на маршу, који лутају по селима, пљачкају, шенлуче и опијају се, одмах стављају под преке судове. А команданта Одбране Београда известио је: „Сматрам за дужност да известим команданта да је дисциплина, ратоборни дух и морал код трупа опао, што је последица прекомерног замора услед непрекидних бораба

[1] Референт санитета Шумадиске дивизиске области, Dr. Павао Поповић, који је остао у Крагујевцу са рањеницима, известио је да ови разбијају и пљачкају болничке магацине, те ће рањенике, који морају остати у болници, оставити без најнужнијих намирница. — Врховна команда ОБр. 3375 од 29 октобра.

[2] 19 пук Пов. ОБр. 2406 од 5 новембра.

и покрета и дању и ноћу, отежаног снабдевања, а затим и рђавог општег стања.

„Уопште се опажа јака клонулост и апатија и код официра и код војника.

„Вера у успех потпуно је изгубљена“.[1]

Случај је хтео да баш Шумадиска дивизија прође кроз Крушевац, пуковско средиште 12, једног дела 19 и артилериског пука итд. Ту је она преживела један од најтежих тренутака. У Крушевцу су у то време владали прави хаос и безвлашће. Ту је био прикупљен велики број коморе ради евакуисања војних намирница, али никога није било да одржава ред. Железничка станица била је препуњена возовима пуним материјала: ту је био воз са дворским стварима, са дуваном Монополске управе, са стварима Официрске задруге; ту су били возови са муницијом, брашном, храном, оделом и разним архивама.[2] На све стране се разносила државна и приватна имовина; на све стране се пљачкало и отимало.[3] Свуда се видела општа свађа и метеж, док се по кафанама бесомучно пило и дерало. Командант 19 пука тада је записао: „Дошав у Крушевац, видео сам једну ужасну слику пљачке и отимања, коју је тешко описати“.[4]

---

[1] Шумадиска дивизија ОБр. 4939 од 6 новембра.

[2] Ађутант артилериског пука, капетан II кл. Боривоје Л. Јосимовић, записао је 6 новембра да је пре два до три дана стигло 93 вагона артилериске муниције (око 30000 зрна) за пољске топове и да је делом избачена на рампу а делом се налази још у вагонима. Муниционе колоне стално преносе муницију за Блаце, али ће сигурно, вели, бар половина остати непријатељу. Темпирници за француске шрапнеле, у којима се осећала велика оскудица, „ваљају се по блату на рампи на железничкој станици“. Исто тако је било у изобиљу и пешачке муниције, те је наређено да при пролазу сваки војник (пешак) понесе по 200 метака. Било је и неких рекрута којима је дат велики број сандука са руском пешачком муницијом, да је на рукама носе и они су је изнели из вароши и бацили. На станици је било много и телефонског материјала.

[3] Командир 2 шумадиске пионирске чете вели да је 9 новембра сазнао како у чети има упљачканих ствари. По извршеном претресу нађено је око 500 комада вунених плетених кошуља (свитера), две бале материје за ћебад, 5—6 сандука дувана у паклу, неколико сандука папира и шибица, 9 џакова финог брашна, 7—8 сандука шећера, чаја, кафе и осталог. Све је одузето, па је сутрадан у Мајдеву сваки војник добио плетену кошуљу, ћебе, два пакла дувана, папир и шибицу. Све остало је смештено у кола и чувано под стражом, те су тако војници све до Скадра имали два пута дневно топао чај или кафу и др.

[4] У исто време и „Трстеник је цело ово после подне и дубоко у ноћ претстављао позорницу пљачке. Потребе које су дељене узимане су без реда, појединци су грабили што веће количине и на прагу магацина продавали буд зашто (пар преобуке за грош—два, бакрач за динар, платно и штоф у бесцење), у магацинима долази до туче због отимања. Било је случајева разбијених дућана. Ћифте и зеленаши у бесцење купују војничке ствари и друге потребе изнесене из слагалишта или дућана (брашно, шећер, со). Официри се труде да одржавају ред, али без успеха. И командант дивизије (пуковник Мирослав Ј. Милисављевић) морао се једном лично умешати да поврати ред у једном слагалишту. Слика је била врло ружна

Али није само то. Командант 11 пука I позива у свом извештају вели: „При пролазу кроз веће вароши, Јагодину а нарочито Крушевац, где је био збег чиновника и грађана из целе Србије, војници, дошавши у додир са својим рођацима и пријатељима, чули су само рђаве гласове: „Србија је пропала, јер је напуштена од савезника, те нема потребе више да гинете. Да добро стоје савезничке ствари, Немачка не би могла повлачити своје трупе са француског и руског фронта противу малене Србије“. Томе су несумњиво много допринели и „прогласи за предају“ које непријатељ са аероплана посведневно баца.[1]

На овакво стање наишла је Шумадиска дивизија и задржала се код вароши да би се попунила муницијом, алатом и осталим потребама. Но варош је, поред свих забрана, привукла хиљаде војника, што је стање и у њој и у дивизији само погоршавало. Све предузете мере да се то уклони, остале су без успеха.[2]

Најзад, по узимању потреба, дивизија је наставила пут. Али са даљим повлачењем осипање је настављено. 12 пук кренуо се преко своје територије, „преко с. Мудраковца и Модрице, за положај. На томе делу пута изостао је велики број војника, скрећући лево и десно од пута. Сав утицај свију официра и све предузете мере нису могли спречити ово самовласно удаљавање... Нарочито је врло рђаво утицало на морал и дисциплину војника кад су видели какав хаос влада у Крушевцу, на станицама и по магацинима. Свако је видео грабеж и разношење сваковрсног материјала на све стране: од грађана, се-

њен утисак тако страховит, да се јавно изражавала мисао, како је било боље сав овај материјал уништити и спалити него га давати војницима. Све је чинило утисак да се дошло до ивице пропасти, па сваки гледа да зграби што може“. — *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива* за 5 новембар.

[1] Одбрана Београда ОБр. 4996 од 8 новембра. — Тако су 3 новембра на отсеку 15 пука III позива бачена из аероплана четири аутографисана писма наших заробљених војника, датирана 28 октобра и упућена Спаси Николићу, полицајцу (Призрен), Радоју Јовановићу (Горње Село, срез Шарпланински), Васи Ивковићу (Зебинце, срез Гиљански) и Милану Милосављевићу (Азање). Сва су писма кратка, по шаблону, у којима извештавају да су здрави, а Мане из Азање пише да живи „са свим добро, леба и следовање и дувана све имам задовољно“. Истога дана позади Комаричке Чуке, на отсеку 7 пука II позива, бачено је аутографисано писмо Јакова Пантића упућено брату Дамњану и позив резервног потпоручника Митра Д. Миловановића упућено нашим војницима да се предају.

[2] Командант дивизије наредио је команданту коњичког пука да у Крушевцу затвори све радње и јавне локале, али у томе није успео, јер је снага коњичког пука била недовољна. Командант 19 пука био је принуђен да код Крушевца остави једног командира са водним официром и људством „да прикупља и тера војнике овога пука у његов састав“. О томе је сутрадан командант овога пука, под ОБр. 2415, обавестио команданта 11 и 12 пука I позива и предложио им да и они предузму сличне мере.

љака и цигана, као и од војника. То је оставило тежак и мучан утисак, утисак расула".[1]

А кад је наступила ноћ, ситуација се још више погоршала. „Настало је опште расуло", вели командант 12 пука. „Ноћас се револверима одржавало људство на окупу, али распоређени на положају на великом простору одлазили су појединци, па чак и цела стражарећа оделења, патроле и све оно што није било непосредно код официра. Ноћас су побегли чак и болничари са превијалишта, стални пратиоци пуковске заставе — поднаредник са два редова. Коморџије бојне коморе оставили муницију, појахали ноћас коње и отишли кућама. На једног наредника, који је задржавао неке који су пошли у бегство, пуцано је.

„Команданти писмено извештавају да је немогуће више са овим људством рачунати на какву борбу, јер је све несигурно... Официрске патроле послао сам за прикупљање и држим да ће бити неки број војника који су као заостали отишли друмом, али како су сви војници са ове територије, то сумњам да ће се где прикупити. Све репресивне мере употребљаване су и употребљаваће се. Преки суд радиће према вашем наређењу које сам ноћас добио.

„Сада, у 8 часова, на положају код овога пука било је укупно официра, подофицира и војника 610, нерачунајући трупну и један део бојне коморе. Са овом снагом, са овако палим моралом не могу на положају дати какав отпор и нужно би било повући се дубље те да се јединице прикупе, уреде, стање проконтролише, изврши ново разбројавање — иначе овако растурени по положајима а у близини самих њихових кућа, нећемо моћи ништа учинити...

„Да до оваквог стања дође, поред мога ранијег извештавања, мислим да је највише имао утицаја додир Крушевца, где су војници видели да је све напуштено, да је ту довучено из Србије што је још имало материјала и да се сад то ту без реда разноси, упропашћује и непријатељу оставља. Ноћас гледају где се Обилићево — наша јединa барутана пали. У Крушевцу сазнали су да су чиновници примили плату за месец новембар и децембар и разрешени дужности. Сви су железничари упућени да иду пред војском ка Митровици и од њих је неко пустио глас да иду у Италију, и онда ми команданти саопштавају: да су чули од војника да мисле да ће и они бити упућени тамо. Све то, у вези са тим што су код својих кућа, учинило је да се овако нагло распу..."[2] А тако и командант Одбране Београда вели да „уништавање великих магацина и слагалишта уливају војницима безнадежно стање".[3]

---

[1] 12 пук I позива ОБр. 1382 од 5 новембра.
[2] 12 пук ОБр, 1386 од 6 новембра.
[3] Одбрана Београда ОБр. 4996 од 8 новембра.

Од овога времена настају бекства и у артилерији.[1]

Ово стање није се поправило ни у току даљега повлачења. Стигло се до Јанкове Клисуре. Село Мајдево постигла је судбина Крушевца.[2] После боја код Мајдева и Блаца, дивизија је продужила за Преполац. Да се не би ови жалосни догађаји поновили и приликом пролаза кроз Куршумлију, командант Одбране Београда наредио је да се на лицу места стреља сваки војник који буде ухваћен у пљачци или прикривен. Поводом овога, командант дивизије издао је потребно наређење и оставио командира жандармериског одреда, са 30 жандарма, да одржава ред и да напусти варош тек пошто удаљи све наше војнике и пошто прође и последња јединица.[3]

Тако је дивизија стигла на Преполац, на стару границу Србије, пре 1912. Овде се задржала од 16 до 20 новембра. То је тешко деловало на људе. Они су се налазили на прекретници, на искушењу. Са болом у души и очима пуним суза, они су упирали последње погледе на Шумадију, да би, можда, још једном угледали своје сеоце, своју кућицу и у њој миле и драге. И та осећања вукла су их тамо. Тешко је било да одоле искушењу, иако су знали да непријатељ купи све способно мушко становништво и одводи у ропство.[4] — А назад? — „При погледу на голе косе и поља нове Србије, покривене снегом, сиромашне и исцрпене, с оваквим стањем код трупа, уз извештаје који се поверљиво достављају да ће многи

---

[1] Тако: 6 новембра побегло је 45 војника, 8 новембра 31, 9 новембра 26, 10 новембра 29, 13 новембра 28, 15 новембра 31, 20 новембра 28, 21 новембра 15, 22 новембра 68 и 23 новембра 27 војника. Свега је до овога дана побегло 328 војника, од којих 157 послужиоца, 162 возара и 9 комороџија.

[2] О томе је 8 новембра капетан Јосимовић забележио: „Код куће попа Минића у Мајдеву било је као на вашару... Његови подруми, вајати и све одаје пуне свега и свачега, сваковрсне хране и других потреба, биле су плен комороџија који су чекали на ред да уђу у Јанкову Клисуру, која је била закрчена. Вино и ракија разносила се кантама. Све комороџије пијане“. А у извештају команданта 19 пука ОБр. 2433 од 9 новембра пише: „10. пук III позива расут по путу, без и једног официра, мртав пијан лежи и поред пута и по путу. Мало трезнији пуцају и шенлуче да је ово ужасно расуло немогуће описати. Поред пута леже расути неколико стотина војника. Учинио сам све да се расуло уклони са пута поред положаја“. Даље је командант наставио: „Са револвером у руци морао сам пијане масе истеривати из подрума, из куће, тавана и осталих зграда попа Минића. Жалосна је појава да сада официри мисле само о своме комодитету а не и о својој дужности“. Било је ту војника из разних пукова.

[3] Шумадиска дивизија ОБр. 5105 од 15 новембра.

[4] Командант 19 пука у свом извештају ОБр. 2433 од 9 новембра вели да га је његов командант 2 батаљона известио да му се вратио из ропства један поднаредник са једним редовом, који су се предали код с. Медвеђе. Они су изјавили „да испред непријатељске пешадије наступају патроле састављене од Срба и Хрвата. Они су се предали једном наредднику Србину из Руме, који им је казао да се по Србији купе сви војни бегунци способни за борбу и шаљу у Галицију. Патроле по селу воде кметови, који ове купе, а кметове вешају ако кога сакрију“.

војници одступити само до старе границе а даље неће, и уз теже и теже прилике у погледу и на командовање и на снабдевање, душевно стање је код свих тешко и све се више губи вера у брз преокрет. Душевно неспокојство расте још више, кад се има на уму да се залази у крајеве где је много Арнаута, чији поступци и у много бољим приликама нису били свагда коректни и пријатељски, као и због тога што све наде у стизање савезника све више малаксавају".[1]

То су били тешки тренутци. Утолико тежи што изгледа да је међу војницима већ било и злих духова који су ово стање подржавали и појачавали. Командант 10 комбинованог пука III позива вели: „Код војника се примећује стално неко споразумевање и објашњавање по групама.[2] Јасно пада у очи општа утученост код повећег броја официра а нарочито подофицира и војника. Све духове занима само мисао и питање о крају овога рата... пошто губитком праве Србије сматрају да је изгубљена земља. У савезнике не верују и јасно се испољава осећај да је непријатељ јачи. Постоји велики страх код трупа од пребацивања у коју од савезничких земаља..." Овом приликом додао је да има уверење као „да постоји организован систем од стране Немаца за извлачење нашег људства из трупа".[3] Прошле ноћи, вели, побегло је из 3 батаљона 19 пука 114 војника а из његовог 4 батаљона, који је био на претстражи, све мртве страже, патроле и „одељења послата ма због чега". Мисли да би сједињење са савезницима требало што пре извршити, „те да се војници очито увере да постоје савезници". Али, где су?...

Знало се да су савезници пошли у помоћ и да се већ боре на југу. Једини је спас био у томе. Али је та котва спасења била и сувише далеко а војска преморена и исцрпена. Командант 11 пука I позива у своме извештају оправдано вели да су војници, као и официри, били „стално у борби или маршују или се рокирају дуж борбеног фронта. Главно је да од

[1] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива* за 17 новембар.

[2] Ово на више места наговештава и резервни мајор Др. Милан Г. Петровић у поменутој књизи.

[3] 10 комбиновани пук III позива ОБр. 9625 од 20 новембра. — За доказ горњег тврђења командант је навео: да се међу војницима говори као да се вратио неки обвезник из 11 пука III позива, који се био предао, са објавом од немачких власти, и одвео свога сина, рекрута из 19 пука, и том приликом говорио да немачке војне власти пуштају наше заробљене војнике II и III позива са објавом у потпуну слободу да раде свој посао а обвезнике из I позива пуштају на 10 дана кући на одмор и виђење, с тим да тамо чекају даље наређење. „Војници потпуно верују овоме исказу и постоји пуна опасност да почне опште расуло и растројеност у трупи". А у операциском дневнику Тимочке дивизије II позива за 28 новембар забележено је да бекства не само не престају него су све чешћа. „Веле, да су се у понеким коморама налазиле и жене из старих граница, које су, са путним исправама и дозволама аустриских власти, дошле својим мужевима у комору и донеле трошак, и веле да оне и проносе гласове како је њима тамо добро и како се с њима добро поступа..."

почетка овога рата нису још добили ни 24 часа одмора. Пуни су нечистоће и прети опасност, ако се овај пук и даље буде стално употребљавао, војници ће изгубити и последњи део физичке снаге, а са губитком ове познато је шта се губи“.[1] Овако стање било је и код осталих. Па ипак је ваљало ићи напред за заставама...

Покушаји да се иде преко Скопља остали су без успеха. Одбачени смо ка црногорским и албанским кршевима. О томе Врховна команда вели: „Због неактивности наших савезника са југа и јаког притиска Аустро-Немаца са севера и северозапада, а Бугара са истока и југоистока, наш покушај пробоја кроз Качаник ка Скопљу пропао је и на овај начин је дефинитивно осујећено наше сједињење са савезничким трупама“.

Сада је било још теже одржати морал. Ишло се и даље преко Косова ка Пећи. „Повлачење по овим крајевима, тако значајним у историји српске славе и величине, преко дивнога и класичнога Косова, на догледу места које је народни гуслар овековечио, било је тако тужно, дирљиво, тешко, да цела ова велика поворка, која се с разних места стиче на леп друм Приштина—Вучитрн, личи на једно велико опело, на један велики спровод, који носи остатке угледа, части и достојанства државног, да их или спасе после великих напора и опасности, или да са сахрањивањем њих сахрани себе... Трупе неуређене, испијене, жуто-црна лица, са похабаним оделом, подераном обућом, одмичу оборене главе и без уобичајеног јачег војничког жагора и довикивања; промичу избеглице; с времена на време сусретне се групица заробљеника...“[2]

Старим нашим невољама придружиле су се нове, можда још и веће, и оне које су морале и оне које нису морале доћи: закрченост путева, глад, зима, избеглице, разни лажни гласови, агитовање, сејање неповерења према старешинама итд.

Путева за повлачење нити је било довољно нити их је било добрих. Па и они којих је било — били су презакрчени многобројним коморама свих армија, позадњих установа и многобројним избеглицама. Понављале су се слике са Јанкове клисуре...[3]

Још од Крушевца се почела осећати оскудица у храни. Али се она ипак набављала како тако. Међутим, сада се нашло преко краја сиромашног, голог и исцрпеног. Он је тешко исхрањивао и своје, а камо ли још и на стотину хиљада војника, многобројне избеглице и огроман број стоке. Стална

---

[1] 11 пук I позива ОБр. 1743 од 16 новембра.

[2] *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива* за 22 новембар.

[3] Резервни капетан Тихомир П. Николић у свом личном дневнику за 26 новембар оставио нам је ову слику: „На путу види се право расуло: артилериска муниција у већим количинама разбацана по барама и јендецима, неколико кара заглибљено ван пута а два заплењена аустриска брзометна топа остављена у блату без затварача. Уопште, види се расуло код коморе и позадине“.

војна слагалишта већ су давно остала ван нашег домашаја, а нова слагалишта нису се имала чим попуњавати. А у колико је у њима и било хране, постигла их је судбина оних у Крушевцу и Трстенику.[1] Па и што се гдегод набавило, то се услед презакрчености путева није могло трупама дотурити. Утолико теже што се и код стоке појавио шап. Стога се и могло десити да Шумадиски артилериски пук није могао шест дана доћи у везу са својом трупном комором. — Тако се појавила авет глади. Морало се прибегавати куповини од месног становништва. Међутим, становници Арнаути и што су имали нису хтели продавати. Напротив, они су се, потстакнути од наших непријатеља, организовали и почели нападати не само нашу комору него и трупе.[2]

Наишла је сурова зима са снегом и јаким ветром. Војници су били у старом, похабаном оделу и са подераном обућом. Земљиште је било оголићено, те није било довољно дрва ни за кување, а још мање за огрев. Мрзли су се, било под шатором било под ведрим небом.

По путевима су се већ почеле сретати гомилице избеглица, а можда и преобучених војника, који су се од Приштине, Пећи, Ђаковице и Призрена враћали натраг да се предаду. Командант 11 пука I позива известио је да је било „најжалосније" када је његов пук пролазио кроз Косовску Митровицу, да су тамо стигли неки народни посланици из Призрена да би се предали непријатељу.[3] А то је, несумњиво, болно утицало на оне који су још одлучно корачали за својим заставама.

Тако се стигло пред Пећ и припремало се за излазак на Приморје. У том је стигло и наређење за припремање трупа за

[1] „У Вучитрну, у који је штаб стигао у мрак, гужва у којој се тешко снаћи. Улице закрчене људима, колима, товарном стоком, избеглицама; уређене (у самој ствари далеко од уређености) трупе с муком се пробијају; на све стране вуку се вреће брашна, пшенице, зоби; магацини су отворени и празне се што пре и један велики део од свега тога не иде војницима, већ се продаје по врло ниској цени, да рачунџије и зеленаши и у овој прилици учине своје. Затечено је и једно одељење наше профијантске колоне с хлебом и другим потребама војничким и крај свега труда, немогућно је све то разделити правично и равномерно. Поступци што их човек на све стране види чине му утисак, да је код масе уверење да је све пропало, бесповратно пропало". — *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива* за 22 новембар.

[2] У штаб Тимочке дивизије II позива у с. Стањевцима свратио је „један резервни официр, вођ једног профијантског одељења и тражио пратњу, јер су га ноћас напали Арнаути, отели храну и стоку и једва је са остатком умакао". — *Операциски дневник Тимочке дивизије* II *позива* за 22 новембар.

[3] У оперциском дневнику Тимочке дивизије II позива за 30 новембар забележено је, поводом извештаја команданта 13 пука II позива, о моралу: „Што се тиче моралног стања све је горе: прошле ноћи побегло је 68 војника и 6 коморџија с коњима, које је на бегство наговорио наредник митраљеског одељења Коста Петковић, пређашњи народни посланик, чије писмо прилаже..."

контраофанзиву. Али с ким и са чим? Оружје дотрајало, муниције нестало, хране нема, војска у расулу... Но нека овде каже командант дивизије своје мишљење...

„У вези мојих ранијих рапората о моралу и дисциплини код подручних ми трупа и установа, сматрам за своју старешинску дужност да и последњи пут учиним команданту најозбиљнију претставку да су морал и дисциплина код војника — подофицира у толикој мери опали, да се више на њих не може и не сме рачунати. Бегства из команде и одрицање послушности узела су толико маха да су официри немоћни да ово спрече.

„Трупе више нису способне ни за какву борбу а најмање за намеравану офанзиву, јер су бројно слабе, при том голе, босе, гладне, стока сва изнурена и неспособна за вучу... Ако и даље будемо остали на садањим положајима, ја предвиђам да ћемо и ово мало војске изгубити, а тиме и биће српске војске, јер су подофицири и војници, нажалост, изгубили сваку наду у какав успех и веру у своје старешине...“ Моли да се у духу директиве Врховне команде „што пре повучемо са војском док у возовима буде трајало ово мало хране за људе и стоку, са којом једва можемо доћи до нових слагалишта; у противном катастрофа је неминовна“.[1]

Његов командант артилериског пука вели да је стање код батерија такво да „не гарантује већи успех у борби, јер свака батерија може да изведе на положај свега по један вод и то са тешком муком“.[2] А да би слика била потпунија командант колонске коморе известио је 30 новембра: „... са болом у души износим једно жалосно стање које се појавило у овој колони као и у осталим јединицама: да су обвезници у масама ноћас и јутрос пред зору напустили и стоку и кола и побегли, а ово што је остало постало је непослушно и сваки је ауторитит старешински пао, и ја, као и командири одељења, немам могућности да ово спречим, те, према томе, не може се рачунати на овај мали број обвезника ма за какву службу и ред“. Побегло му је прошле ноћи из Браничевског комбинованог батаљона 110, из мунициске колоне 213 итд. Свега 347 људи.[3]

Поред свих ових зала долазе још и разна агитовања, ширење разних „најфантастичнијих“ гласова, сејање незадовољства и неповерења према старешинама. Тако: командир 1. пионирске чете вели да се приликом пролаза кроз Јагодину пронела „коморџиска вест“ да ћемо отступити на море и да ће

[1] Шумадиска дивизија ОБр. 5256 од 30 новембра.
[2] Шумадиски артилерцски пук ОБр. 13139 од 23 новембра.
[3] Командир 2 пионирске чете вели да су 27 новембра од пет џакова брашна умешене и испечене погаче и смештене у једна кола. Али наступајуће ноћи побегло је око 30 војника заједно са стражом и однели су преко 400 погача, велику количину шећера, чаја, дувана, папира и шибица, па и сву ћебад са коња.

војници тамо остати а официри прећи у Италију.[1] А командант Тимочке дивизије II позива је известио како круже гласови: да је „краљ Црне Горе закључио мир и како ће нас разоружати или одбити са својих граница; како ће у Црној Гори бити примљени само официри а војници ће бити остављени својој судбини (да од глади и зиме пропадну) и т. д.“[2] Отуд се после изводило као да заклетва обавезује војника на верност само до државне границе а даље не. Због тога је командант Одбране Београда обавестио трупе:

„Дошло ми је до знања да се међу војницима, па чак и међу официрима, проносе гласови како се виши штабови спремају да иду у Црну Гору сами и како намеравају да оставе своје трупе њиховој судбини.

„Овакви гласови могли су бити протурени само од стране лица која имају намеру да и ово мало војника што нам је остало потпуно растуре.

„Налазим да се ни војници, а најмање официри нису требали повести за оваквим неоснованим гласовима и да ни једног момента нису требали доћи у сумњу да ће их њихове старешине у овим тешким и мучним моментима напуштати ради свога личног спаса.

„Потребно је уверити официре и војнике да њихове старешине постоје само ради њих и да ни једном ни на памет није пало да према својим трупама учине такво издајство, да се на овако кукавички начин старају само о безбедности своје личности. Сваки је од старешина готов да са својим потчињеним дели исту судбину, па ма како она била горка; ако се буде морало да иде преко Црне Горе на Приморје, онда ћемо ићи сви заједно, а ако је суђено да се пропадне, онда ће и старешине пропасти заједно са својим трупама“.[3]

На све то је дошло нешто што је било и најгоре и најтеже. Кад се није могло даље са дотадањом опремом, настало је уништавање свега онога што се није могло понети. И док је огањ немилосрдно прождирао кола, каре, алат, пекарски прибор, понтоне и друго, дотле су и топови који су нас пратили, храбрили и бранили од Куманова до Битоља, Једрена, Брегалнице, Цера и Колубаре, са највећим болом у души уништавани и бацани у провалије.[4] У овоме је и последњи војник видео

[1] Командир додаје да се не зна извор овој вести али је она код Пећи највише потстакла војнике на бекства. Ипак је овај командир успео, како вели, да све своје војнике задржи у чети и преведе.

[2] Извештај команданта Тимочке дивизије II позива, ОБр. 3239 од 27 новембра.

[3] Одбрана Београда ОБр. 5305 од 30 новембра.

[4] Командант Дринског артилериског пука I позива, пуковник Драгомир Ж. Стојановић старији, вели: „Било је тешких и опасних тренутака приликом уништавања оруђа. Био сам обавештен да се војници готово буне противу наређења да се топови уништавају. Стога сам био принуђен да прикупим пук и да војницима објасним потребу тога. Тада се један од вој-

потпун слом. Пламен је са овим у исти мах сагоревао и душу његову. Згаришта су претстављала гробље наше моћи. У њима је закопан део срца, храбрости и наде...

„Према свему, ко кедри Ливана,
Немо стоје борци јучерањи:
Стегови им мрачни и крвави,
Залеђени рогови и трубе,
Попрскале пушке и топови,
Бледа лица, руха подерана,
Испијени к'о кипови горди,
Крв и земља колајне им дивне...“[1]

Стоје чврсто друг до друга, они који су имали толико моралне снаге, части и националне свести да се одупру свима искушењима. Стоје и чекају даље наређење...

Од овога тренутка тешко је говорити о дисциплини и војничком моралу. Отсад је требало много свести, много присебности, умешности и добре воље те да се одржи једна заједница која се назива војском. Све је отсад зависило од личног васпитања, осећаја дужности, чврстине карактера, поштовања, љубави и оданости према Краљу и Отаџбини, старешинама и друговима.

„Пропаст уби урођене страсти,
Бол једнолик све љубављу веза:
Пође владар и народ и војска,
Једним кроком богат и сиромах,
Ни ко млађи, нити ко старији —
Зло збратими што добро не може!
Све отиде једним истим путем,
Једном циљу — *у смрт за слободу*“ !

И тако се отиснуло преко црногорских кршева... Ишло се. Али — како? То зна само онај који је тај пут преживео или на њему кости оставио...

„Снагом машу, снага малаксала,
Рукам' крећу, руке преморене,
Залеђена срца у прсима,
Укочени под чела погледи.
Поглед шаљу небу горућему:
Сунце траже, Сунце не огрева,
Бога моле, Бог им се не јавља,
Помоћ чезну а помоћи нема!...“

Жудело се обетованој земљи. Али: „Мањка снага па све дужи пути“. Најзад се стигло под Скадар. Нова разочарења. Обећања неиспуњена, исцрпеност физичке и духовне снаге, болести...

ника између осталих издвоји и обрати ми се речима: „Господине пуковниче! Ви сте нас свакад учили да су за нас топови светиња исто онако као што су за пешаке заставе. Зато ми наше топове нећемо оставити. Борићемо се до последњега!“ — Једва сам успео да их како тако смирим и убедим да је ово неминовно потребно, да не би топови пали непријатељу у руке“.

[1] Сви су стихози узети из књиге *„Распеће и васкрс Србије“*, од Мир. М. Стефановића. Београд 1930, издање Српске краљевске академије наука.

Пала је команда да се иде даље... Куда?... Дуж јадне, беспутне и гладне Албаније. Ново путовање, нови напори, нове невоље...

„Отегла се земља непроходна,
А све љуће стихије небеса:
Бијесни се ветри узвијали,
Адом ричу дубоке ријеке, —
Све протичу мутне и крваве.
. . . .

Како коју Срби нагазили,
Свака крвав данак узимала,
Све за скелу по јуначку главу,
Шумадији по врснога сина —
Где једнога а где десетину...“

Али, не мари. Радије и у смрт него у срамно ропство. Само напред!... Побегле су кукавице. Падали су, остајали и умирали рањени и изнемогли, али су сви остали храбро ишли за својим заставама...

„Уста нема, ишчезли погледи,
Моћ нечујна, ноге без умора;
Студ, глад, умор, туга, умирање,
Све замукло, свак немо корача,
Кроз Голготу као по Нирвани.
Свак однесе у себи небеса,
И надежду да ће *васкрснути!...*“

То је она војска које је прославила наше оружје и учинила да Србија васкрсне и прикупи око себе целу Југославију.

Слава јој!

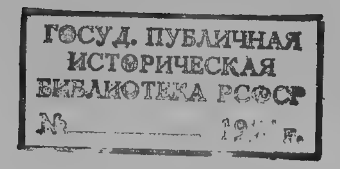

САДРЖАЈ

X ДЕО
БОЈ КОД БАГРДАНА
А. — Поседање десне обале Грабовика

XIII ДЕО

БОЈ КОД МАЈДЕВА И ТРНАВАЦА

А. — **Поседање положаја**

Б. — **Борба и повлачење**

XIV ДЕО

БОЈ КОД БЛАЦА

А. — **Поседање положаја**

Б. — **Борба и повлачење**

В. — **Поседање Кутловачких положаја и повлачење на десну страну Топлице**

XV ДЕО

БОЈ НА ПРЕПОЛЦУ

XVI ДЕО

ОД ПРЕПОЛЦА ДО ЖЉЕБА

А. — **Код Тенеш Дола**

Б. — **На десној обали Ситнице**

В. — **На десној обали Клине**

Г. — **На десној обали Источке Реке**

XVII ДЕО

ПРЕКО ЦРНЕ ГОРЕ И АЛБАНИЈЕ

А. — **Од Жљеба до Скадра**

3-00

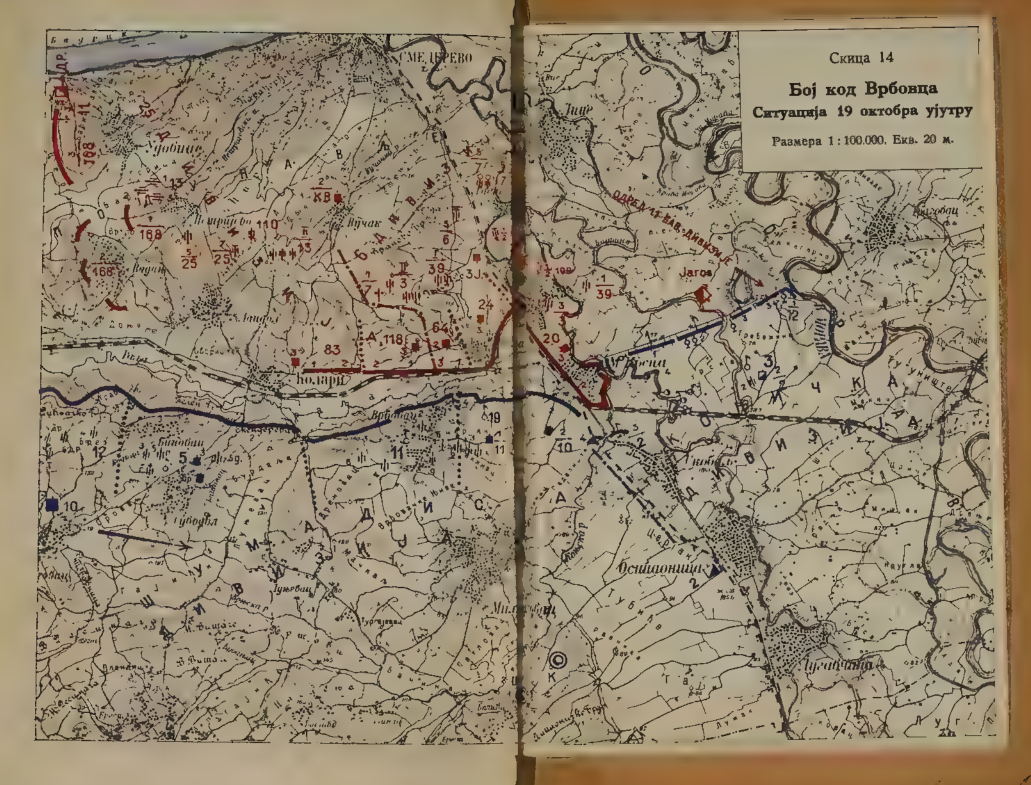

Скица 14
Бој код Врбовца
Ситуација 19 октобра ујутру
Размера 1 : 100.000. Екв. 20 м.
СМЕДЕРЕВО
Удовице
Вучак
Колари
Врбовац
Осипаоница
Лугавчина
Јагос
ОДРЕД 11 КАВ. ДИВИЗИЈЕ

П. 9129/178

ПРЕГЛЕДНА КАРТА

кретања Шумадиске дивизије I позива

Од Смедерева до Валоне

Размера 1 : 2,000.000